

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

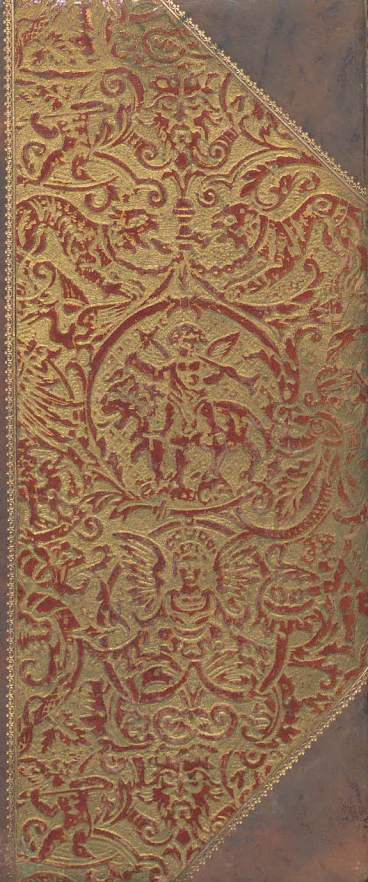
Հ. ՍԱՐԳՍԻՍԵԱՆ

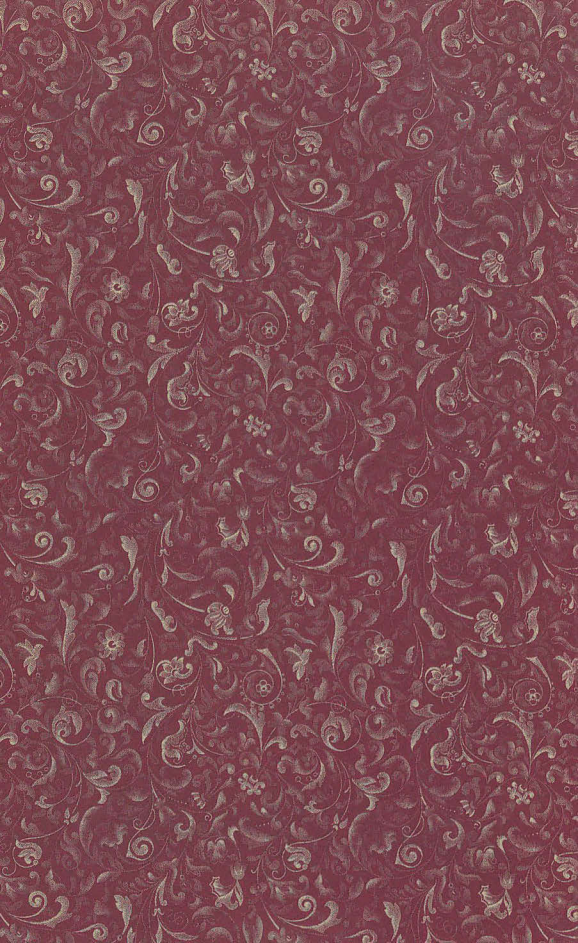

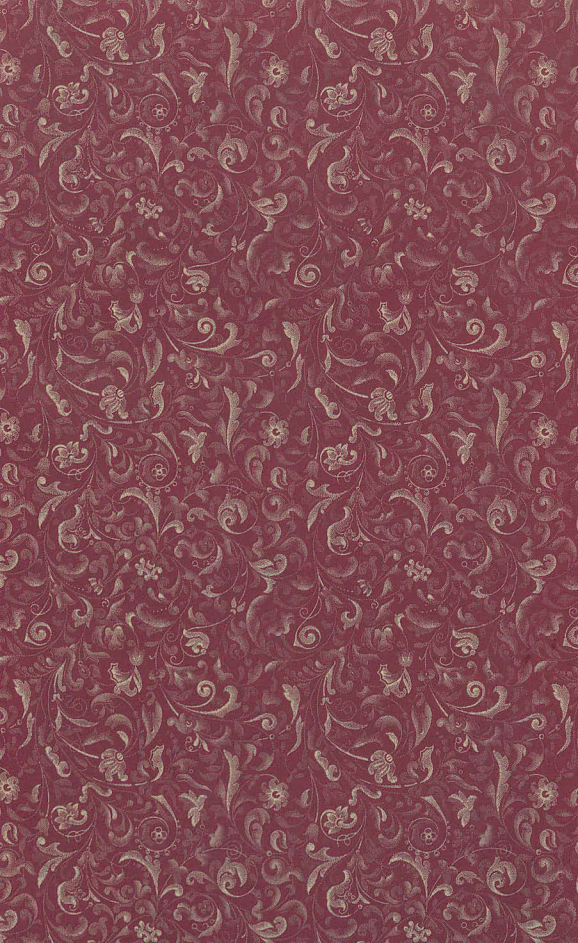
ՑԵՂԵԳՐԱԴԱՐԱՆԸ

ԼԵՆ
1834

1990

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

Ի ՓՈՔՐ ԵՒ Ի ՄԵԾ ՀԱՅՍ

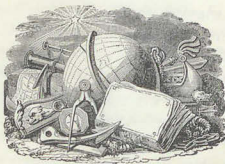
II

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

Ի ՓՈՔՐ ԵՒ Ի ՄԵԾ ՀԱՅՍ

I Հ. ՆԵՐՍԻՍԻ ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏԻ

ՎԵՆԵՏԻԿ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՍՐԲՈՅՆ ՎԱԶԱՐՈՒ

1864-ՌԵԺԳ.

28 1840

91834-60

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք

Ասան իրիք իրիք պատճառաց ցարդ անտպագիր մնացեալ ուղևորութիւնս այս՝ սկսեալ է յամի Տեառն 1843 և աւարտեալ յամին 1853: Ի տասնամեայ շրջագայութեանն իւրում՝ հեղինակն սկիզբն ընթացից արարեալ յարեմոեան ծագաց փոքուն Ասիոյ, ՚ի Զմիւռնիոյ, խաղացեալ է յարևելս ընդ փոքր և ընդ Մեծ Հայս մինչև ցԱտրպատական, ՚ի սահմանակցութիւն բաժնի Պարսից և Օսմանեանց, ընդ եօթներւտասն աստիճանս աշխարհագրական երկայնութեան. իսկ ընդ լայնութիւն չորից աշտիճանաց որ ընդ մէջ Ամուլ և Տիխեաց. և բազում անգամ դարձ ՚ի դարձ կրկնութիւն ճանապարհին ընդ կողմանս կողմանս, յերկարելով զմղոնաշախան՝ ընդ նմին հարկաւ բազմապատիկ զանազանէր և զտեսարանն և զդէպս ճանապարհորդութեանն՝ յաշխարհս և ՚ի դաւառս այնպիսիս, որք ոչ միայն հայրենիք մեր գոլով՝ հետաքննագոյնք և անձկալիք են մեզ, այլ և նորածն և սակաւածանօթ բնական հանգամանօք երկրին և բնակչացն այլազգեաց և մերալնէից: Բայց հեղինակիս ուշ եղեալ զկրկնութիւն ճանապարհին և զժամանակի՝ ծախել առաւելապէս ՚ի ճշգրտութիւն նկարագրութեան շինից և մանաւանդ հնացեալ աւերակացն, և ՚ի հաւատարիմ ընդօրինակութիւն արձանաց և յիշատակաց՝ որք ՚ի քարինս և որք ՚ի պրակս գրոց, ոչ հաճոյ թուեցաւ աւանդել զդէպս անցից ուղևորութեանն՝ ըստ օրինակի շատաշրջիկ և շատախօսիկ Եւրոպէացոյ ոմանց, որք յաճախ թուին իմն յիշեցուցանել զշնորհօվան՝ զոր այցելութեամբ իւրեանց արարին պատկառելի մնացորդացն հնութեան:

Արդ զոր կէտ նպատակի եղեալ էր իւր՝ զնոյն հաստեցանէ այժմ՝ ուղևորս մեր՝ թախանձողաց և վաւազողաց հայրենական հնութեանց և յիշատակաց, հակիրճ և հոծ տեղագրութեամբ, զբազում ցարդ անծանօթ մնացեալս և զչև ևս յայլոց նշանակեալ շէնս և արձանս՝ գաղափարեալ մտադիւր ջանիւ և խնաւ մով։ յորոց ոմանք առ հնութեան և խանդարման մերձ իսկ էին յանհետանալ, և ոմանք անհետացեալ իսկ իցեն կամ կործանեալք՝ յընթացս յետին քսան ամաց՝ յորմէ սկսաւ սորայս ուղևորութիւն։ Բայց գլխաւոր շինից և քաղաքաց զարդիւս բարգաւաճելոց՝ ճոխադոյն են նկարագիրք և տեղեկութիւնք ներկայիս։ Նշանաւոր շինուածոց, և յաւէտ եկեղեցեաց, ոչ միայն արձանքն գրաւորք, այլ և յատակադիժք լոկ՝ այլ ճիշդ չափով ընծային, և պատկերք շինից կամ տեղեաց ոմանց ՚ի փոքրն Ասիա, ուր յաջողեցան գտանել ձեռն պատկերահան։

Մեծաւ խնամով և հաւատարմութեամբ գաղափարեալ են և այլալեզու արձանագիրք ոմանք, յոյն, արաբիկ կամ թուրք և մանաւանդ վրացիք, որքան ներէր անծանօթի նոցին ճշգրտել զտիպան։ յորոց մասն ինչ ջանամբ ըստ նմին գաղափարաց վիմագրել, գիտնոց և հմտոց լեզուացն թողեալ զատուգեղն և բլմնացեալն։ Իսկ զմերոյ լեզուիս հայկական արձանս՝ հրատարակեմք մերովք մեսրոպեան տառիւք՝ անխոփոխ պահելով զճանգամանս ուղղագրութեան նոցին, և զստալ և զթերի։ Եթէ հետաքննիք և սիրողք այսպիսեաց հայրենի յիշատակաց՝ փորձիցեն բաղդատել զընթերցուած արձանացն ընդ այլոց նախ քան զայս հրատարակելոց յուղևորութիւնս վարդապետաց ոմանց մերագնէից, կամ յօրագիրս և ՚ի թարգմանութիւնս Եւրոպէացոց հայագիտաց, առցեն քաջիկ զչափ ընտրութեան սոցին, և բազում անխմանալիք յայլն՝ սոքօք պարզեսցին։

Թէպէտ և գրեալ թէ ընդ համօրէն երկայնութիւն Հայաստանեայցս էանց ուղևորս մեր, այլ ոչ եթէ ընդ բովանդակ աշխարհն չրջեցաւ։ յոր սակս ոչ միայն երկարադոյն ժամանակի պէտք էին, այլ և այլոց ինչ իրաց որք գիւրեն զճանապարհն և յերկարեն զժամանակն։ Արդ աշխարհք կամ նահանգք յորս շատ կամ սակաւ չրջապեցաւ՝ են, նախ արտաքոյ մերոց սահմանաց, ըստ մասնէ՝ Լիւդիա, Բիւթանիա, Գաղատիա, Պափղագոնիա, Պոնտոս, Խաղտիք, Ա. և Բ. Հայք, Դոյղն մասամբ Երրորդին և Եփրատացոց, Դ. Հայք, Բարձր Հայք, Տայք, Գուգարք, Այրարատ, Վասպուրական, Տարօն, Աղձնիք։ յորս ուրեք ուրեք հանեալ է և զաշխարհացոյց կամ զշինագիծ գաւառաց, զոր օրինակ զՍեբաստիոյ, Զկարնոյ, Բաբեղդայ, Թորթումայ, Շիրակայ, զորոտս ծովուն վանայ, և այլն, որպէս տեսցին յընթացս գործոյս տախտակք տեղեացն՝ նշանակաւ առ ոմանց, առանց պատկերակերպ ձեւագրութեան լերանց և գետոց։

Արդ զվաստակս զայս տասնամեայ քրտանց և ոչ սակաւ տառապանաց, որոց փորձ են ճանապարհորդք այնպիսի տեղեաց, ընծայելով ՚ի վայելս մերոց հայրենասիրաց և օտարաց աշխարհաքննաց, մինչ ակն ունիմք ներողամիտ հաճութեան նոցին ընդ չափաւորութիւն գործոյս, յօժարակամ սիրով և փութով և

մեք՝ ուղեւոր և հրատարակող եղբայրք, փափագեմք լու 'ի լու ամենայն ընթեր-
ցանեւեաց և ծանօթից հրապարակել զչնորհակալիս երախտեաց և օգնակա-
նութեան՝ ամենայն քաղաքացեաց և շինականաց և վանականաց՝ որք մարդա-
սիրապէս սասցնջական և ձեռնտու եղեն հեղինակիս 'ի տարադէմ՝ և յանծանօթ
կողմանսն, զանուանս նոցին առաւել քան 'ի քարտէն՝ դրոշմեալ 'ի սրտի. յոր-
մէ սրտէ և ներողութիւն այնոցիկ՝ որք ղխա՛րդ և է հանգիստութեամբ խափան
ինչ եղեն յերկարագոյն և մանրագոյն խուզարկութեանց նորին 'ի ցանկալի շէնս
և աւերակս, և 'ի համօրէն նիշ և նշխար մերոց հրաշագարդ հայրենեաց. թող-
լով ղթերին ընուլ բարեւրաստիցն քան զմեզ:

Ի ՓՈՔՐ ԵՒ Ի ՄԵԾ ՀԱՅՍ

ՓՈՔՐ ԱՍԻԱ

ՁՄԻԻՌՆԻԱ

ԵՈՏՆ ԵՒ ՏԵՍԻԼ ՋՄԻՈՒՆԻՈՏ Ի ԵՈՎՅ: — Խորշն կամ՝ ծոցն Զմիւռնիոյ՝ բերանա-
ցեալ ՚ի յոնիականն ծով՝ ընդդէմ՝ հիւսիսոյ, յարեմոտեան ծայր շրթանցն ունի
զԳարապոռնուն հրուանդան, կելէնէ նախնեաց, և ձգի ընդ հարաւ մինչև ՚ի
կողմանս վառլայի, ուրանօր հինն կլաղմենէ. և ապա ընդ արեւելս՝ մինչև ՚ի
քաղաքն մեծ ՚ի Զմիւռնիա. յորմէ գառնայ ընդ արեմուտս, և անտի ՚ի հիւսիս,
մինչև ՚ի հրուանդանն փոկէայ, որ է յարեւելեան եզր ծոցոյն հանգէպ կելէ-
նեայ: Բաց յայլոց մանր գետոց ընդունի ծովածոցն զգեան մեծ Հերմոս՝¹ քէտիզ
չայ կոչեցեալ՝ ՚ի հիւսիսոյ կողմանէ. և ծովեզերք այդր կողման հարուստ մի տա-
րածութեամբ յարեւելս կոյս մինչև ցՄէնէմէն իսկէլէսի չեն նաւարկելիք սակա
ծանծաղութեան ջրոյն. նմին իրի անհմուտ զեկալարացն հանգիւլի երբեմն
յաւաղուստ խրել զնաւն յանցանեւն առ Սանձազ գաղէսի կամ՝ Ենի գաղէ ա-
սացեալ ամրոցաւ, ընդ որ անձկագոյն է նաւարկելի վայրն քան զայլ տեղեաց:
Իսկ խորշն չրճադատեալ է ՚ի լեւանց, յորոց բարձրագոյնքն են Իքի-գարառաշ-
լար յարեմոսից կուէ, և ՚ի հիւսիսոյ Եւանանշար? Անցեալ ընդ Ենի գալէ, որ
՚ի հարաւ կուէ երկայնեալ ձգի ՚ի խորշն, և հասեալ ՚ի նաւահանգիստն, հան-
գիւլակաց լինի քաղաքն ամենայն ծայր ՚ի ծայր. որոյ գէրք բոլորանիստ ՚ի հա-
րաւոյ՝ երկայնեալ ձգին ՚ի հիւսիս սրածայր աւարտեալ մինչև ՚ի Տառաղաճ ուր
հողմաղացն է: Յաջակողմն քաղաքին է թաղն Ֆռանկաց կոչեցեալ, ուր և ընա-
կարանք հիւպատոսացն են առ ծովեզերն. և ՚ի ձախմէ ՚ի ծայր քաղաքին զինուո-
րանոցն մեծատարած և նորաչէն, և առ նովա գերեզմանոց Հրէից ՚ի բլրի, և
բարձրաբերձ նոճկրն խիտ առ խիտ ՚ի գերեզմանոցին Տաճկաց ոչ շատ հեռի ՚ի
միւսոյն. իսկ ՚ի միջոց վայրի են շուկայքն, իշխանք, պէղեաքէնք. և ՚ի թիկանց
նոցին այլ և այլ թաղք իւրաքանչիւր ազգաց. յորոց Տաճկացն և Հրէիցն ՚ի սառ-
րատէ Պաղոս լերինն սկսեալ, ձգին ՚ի վեր կոյս, տեսարան գեղեցիկ գործեալ
նստուածով տանցն՝ որ ՚ի բացուստ աստիճանանձև երեւին մի զմիով ելեւելիւքն.
և ՚ի գազաթ լերինն ամրոցն խայտէթի կոչեցեալ:

1. Σμυρναίων κόλπος. Smyrnaeus sinus.

2. Երմակ և Երման ծոց կոչեցաւ. Ἑρμείος κόλπος. որպէս և Մէլեան ծոց՝ վասն՝ Մեղեա վտակի ՚ի նա
թափելոյ:

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՔԱՂԱՔԻՆ : — Զմիւռնիա 'ի նախնի դարուց անտի մեծահամբաւ 'ի ծովեզերեայ քաղաքս փոքուն Ասիոյ վաճառականութեամբն և խուռնընթաց բազմութեամբ արեւելեան և արեւմտեան ազգաց, անշուք է շինուածութիւն, ¹ և ոչ վսեմ պարզութեամբ. և փողոցքն մեծաւ մասամբ անձուկք են և անկանոնք. և անհարթ յատակօր, նմին իրի և յանձրեային աւուրս կարի տղմաշաղախ լինին. և եթէ յանձկազոյնս 'ի փողոցաց դէմընդդէմ հանդիպեացին կարաւանք ուղտուց՝ որ անթիւ են անդ 'ի բազմութենէ, և բեռնակիր իշոց՝ որոց սապատք բեռանցն երկուստեք գրեթէ յորմանս փողոցացն հասանեն, հարկ է հանդիպակաց կարաւանին դառնալ յետս և կամ ընդ կողմնակի փողոցն անցանել, եթէ հնար իցէ. և վայ եթէ 'ի խռան անդ շփոթիցն հանդիպեացին և բեռնակիրք փայտի և երկաթոյ և այլոց : Անշուք են ձեք տանցն հնոց, այլ նորոցն վայելուչք զոր և քարակերտս յօրինեն, գրեա թէ առ հասարակ կրկնայարկս : Փայտաշէն պատշգամբ տանց անձուկ փողոցացն այնքան մօտ են առ միմեանս՝ մինչև հնար է դիւրութեամբ անցանել 'ի պատուհանէ առ պատուհան. և ընդ երգս տանց սովորութիւն է ունել գրեթէ ամենեցուն բացօթեայ փայտաշէն ձեմելիս, յորս են և ամրաշէնք քարակիր յատակօր և կողմամբք : Այլ տանցն քան զամենայն ինչ գեղեցիկ են բաւքն սալայատակք, մանաւանդ մեծամեծացն՝ որ կճապատ են, և ուրեք սեաւ և սպիտակ մանր խճուք յատակեալք, ձեւ գունտօրն ձեացուցեալ զանազանս. և մանր խճքս այսպիկ զան 'ի Քիոս (Սագըղ) կղզւոյ : Առատութիւն է ջրոյ 'ի քաղաքին աղբերաց և ջրհորոց, և 'ի բազումս 'ի տանցն փողրակօր անցուցեալ զվարն՝ աղբւրս յօրինեալ են. համբաւեալ է ջուրն ֆաւոշեաւ ուշոշ սաացեալ 'ի թաղին ֆռանկաց, մինչև յառակս լինել թէ որ միանգամ զայդ ջուր ըմպէ, դժուարաւ մեկնի 'ի քաղաքէն :

ՀԱՍԱՐԱԿԱՅ ՇԻՆՈՒԹԱՅՔ ՔԱՂԱՔԻՆ. ԵԿԵՆՅԵՏԻ ԵՒ ԴՊՐՈՅՔ : — Ի հասարակաց շինուածոց քաղաքին երեւելիք են մեծ իջեանն վեկիր խաւս, պեղեւտեկք դմբեթաւ յարեք և բաղանիք, որ յաւերակաց հնոցն Զմիւռնիոյ ասին շինեալ. իսկ շէնք կրպակաց բովանդակ շուկայիցն փայտաշէնք են և անշուք : Երեւելի են և մթերանոցքն վաճառականաց և բազմաթիւք, մեծաւ մասամբ նորաշէնք և 'ի թաղի անդ ֆռանկաց : Մի միայն գործարան է ծաղկէնկար տպեալ կտաւոյ, և է 'ի ձեռս Հայոց. են 'ի նմա աշխատաւորք իբրեւ չորեքհարիւր : Եւ միւս ևս գործարան հասարակ անօթոց :

Երեք եկեղեցիք են Լատինացւոց հանդերձ վանորէիւք 'ի նոսրն. և են 'ի թաղին ֆռանկաց մօտ առ միմեանս. առաջինն՝ ԱստուածաՏիկն 'ի ձեռս ֆրանչիսկեանց, յորում է և եպիսկոպոսարանն. երկրորդն Սուրբ Պօղիկարպոս 'ի ձեռս Քարուշինաց. իսկ երրորդն Սիրտ Յիսուսի 'ի ձեռս Լազարեանց. ժողովրդապետութիւնն է 'ի ձեռս երկուց առաջնոցն և աշխարհական քահանայից. և պաշտպանեալ են առաջինն յաւատրիական հիւպատոսէն, երկրորդն և երրորդն 'ի գաղղիականէն : Առ Լազարեանս է դպրոց յորում ուսանին մանկունք ձրի զսկզբունս կարևոր ուսմանց 'ի գաղղիական լեզու, և են թուով աւելի քան զե-

1. Որպէս նշանակեցաւ 'ի յառաջաբանիդ՝ քան և խութիւն գործեցին և 'ի նմա. զնոյն է իմանալ և ամառ յառաջ գրեալ է նկարագիր քաղաքիս, յետ որոյ հրդեհն մեծ և ժամանակ՝ ոչ սակաւ փոփոխեցաւ քաղաքաց :

րեքհարիւր: Ի կարգէ նոցա են դաղղիացի կուսանքն Գորբ զթութեան անուանեալը, թէպէտ և թութով սակաւք, այլ արգիւնք նոցա մեծ. զի է նոցա դպրոց մեծ և վայելուչ, յայլ և այլ սենեակս բաժանեալ, յորս աղջկունք իւր չորեքհարիւր կրթին 'ի նոցանէ յաստուածապաշտութիւն՝ ձրի, հանդերձ ստորին դասուումամբը 'ի բարբառ դաղղիացի, ուսանին ասղէնկար գործել բեհեզս ոսկեթել նկարուք. անխտիր յամենայն ազգաց ընդունին կուսանքս այսօրիկ աղջրկունս, նմին իրի և առ հասարակ յամենայն տունս յորոց աղջկունք կրթեալ են առ նոսա, տարածեալ է խօսել և դաղղիարէն: Սպասաւորեն նոքա և հիւանդաց' երթեալ 'ի տունս նոցա, ոչ խտրելով ոչ զՏաճիկ և ոչ զՀրեայ, այլ ամենեցուն ձրի աշխատին. և եթէ անանկ որ իցէ հիւանդն, գրամովք ևս ընուն զկարօտութիւն նորա. նմին իրի և պատկառելիք են առաջի ամենայն ազգաց: Իսկ թոշակ նոցա որպէս և լազարեան կրօնաւորացն մատակարարի 'ի Գաղղիոյ: Է և այլ դպրոց մեծ և վայելուչ Քոյէձ Բրոքսկանտայի ասացեալ, ընդ իշխանութեամբ լատին եպիսկոպոսին. յորում թոշակաւոր մանկունք աւելի քան զհարիւր 'ի քաղաքէն և 'ի շրջակայ սահմանաց՝ ուսանին դաղղիարէն և անդղիարէն լեզուս. դպրոցս այս հաստատեցաւ ամբք յառաջ 'ի Պոնսմի եպիսկոպոսէն:

Յեկեղեցիս Յունաց երեւիլք են, Այի Տիմիդրի՝ նորայէն և փառաւոր, և Պօյիկի, ուր և առաջնորդարանն է նոցա: Եկեղեցին Հայոց շինեալ յանուն սրբոյն Ստեփանոսի նախապկային, անշուք է. որպէս և առաջնորդարանն. գերեզմանոցն զեկեղեցեաւն է, ուր կան և տապանք նահատակաց ոմանց նորոց, և երկու ևս գերեզմանք՝ յորոց վերայ երեկին բարձրաբանդակ պատկերք մնացորդք հին շինուածոց քաղաքին 'ի ժամանակս հեթանոսութեան: Է և այլ եկեղեցի յանուն Ս. Լուսաւորիկն 'ի հիւանդանոցի Հայոց, փոքր այլ վայելուչ: Մեարտպեաւն վարժարանն Հայոց որմակից եկեղեցւոյ՝ նախապկային, կրկնայարկ. վերին յարկն զատ 'ի մեծի սրահէն, 'ի զանազան սենեակս բաժանեալ է երկուստեք, վասն վարժապետաց այլ և այլ լեզուաց. և գրատուն 'ի նմա փոքրիկ, յորում և հաւաքմունք ուսումնական գործեաց. 'ի թիկանց դպրոցին պարտեզ փոքր և առ գրամբն աղբիւր: Դպրոցս թէպէտ ըստ արտաքնոյն պարզ և փոքր, այլ ներքին բարեկարգութեամբ զարգացեալ 'ի ձեռն ջանասէր դաստիարակաց, որոց փոյթ մեծ է կանոնաւոր ընթացիւք գիւրին և սիրելի ընծայել համբակաց զուտումն: Առ այս մեծապէս սատար լինի Սիւնեաց ընկերութիւնն որ 'ի սակաւ ամաց հետէ հաստատեալ՝ դուն գործէ յառաջագէմ՝ զարդացման ազգին. միարանեալ նախ սակաւուց ոմանց՝ յարեցին յինքեանս հետզհետէ զայնոսիկ որք ազաւամիրտ խորհրդով զերծք էին 'ի կանխակալ սովորութեանց հնոց, և զազէտս տառապելոյ ազգին ոչ անկարեկիր աչք տեսեալ, փառաւորութեան նորա և պատկառելի առաջի այլոց ազգաց լինելոյ՝ սրտի մօտք ցանկային, յորդորեալք 'ի դոյն արդարեւ յոգւոյ ազգասիրութեան: Առ որ կարեւորագոյն գիտելով զհրահանգս վարժարանաց, 'ի զարգացումն նոցին տքնին հանապազ. յանձն առեալ զամենայն վաստակ և զժախս, ոչ խտրելով ընդ ազգ և ընդ ազգ. յորոց եթէ և պէտս ունիցին վասն ուսմանց դպրոցացն՝ ընտանեան ընդ նոսա. և զոճ Եւրոպացւոց կա-

լեակ կանոն՝ առաջնորդեն. և թէպէտ յաջողէ նոցա ըստ եռանդեանն, այլ և քաջ զգուշանան զի մի անխորհրդարար չմարթնոց և անհափիցն ձեռն մխեալ մշտուկայ տեղութեան գործոյն վտանգ ինչ հասանիցէ: Եւ զի զարդինս ազգասէր մխարանութեան նոցա ոչ 'ի քաղաքին իւրեանց և եթ, այլ և յայլս 'ի քաղաքաց տարածեացեն, հաստատեցին և յայլոց տեղեաց ընդունել մանկունս 'ի վարժարանն. և եթէ ուրեք պէտք լինիցին վարժապետաց, առաքել յիւրեանց անտի դաստիարակս կիրթս: Ամենայն ուսմանց և լեզուագիտութեանց նախադաս է 'ի դպրոցին հայերէնն. իսկ ուսումն օտար լեզուաց՝ է գաղղիարէն, իտալերէն, յունարէն աշխարհաբառ, անգղիարէն և տաճկերէն: Եւ այլ դպրոց հայոց վասն արժկանց, յորում ուսանին հանգերձ այլովք՝ հայերէն, գաղղիարէն և անգղիարէն, և ասղէնկար ձեռագործս:

Ի մզկիթս Տաճկաց անուանի է Հիսար-ձամիսի, բազմագմբէթ, որ 'ի հնումն ավտուանիստ եկեղեցի էր Լատինացոց. և զայդ անուն էառ 'ի հանդիպակաց դղեկէն առ ծովեզերին, որ և կոչէր դիւսակ սրբոյն Պետրոսի. որոյ բանալէն քանդակեալ են հանգերձ այլ ևս զարդաք 'ի մարմարիոնի՝ երկուստեք դրանն 'ի բարձու. այլ արդ 'ի ստորեւ նոցին կայ արձանագիր տաճկերէն. պարսկաբն անկործան կան տակաւին և 'ի ներքս բնակութիւն է հասարակ մարդկան:

Վեց հիւանդանոցք են, չորք Եւրոպացոց, մին Յունաց և միւսն Հայոց. և տպարանք այլ և այլ 'ի ձեռս երկից ազգացդ, յորս տպագրին լրագիրք և մատենաք: Եւրոպացի իջեվանք զոր Լօքսանուս կոչեն, հաշուին ութ. յորոց շատից անշուք են բնակարանք և թերի 'ի կարեւոր սպասուց, այլ և թանկագին բնակութիւն նոցին. և են սորա առ հասարակ 'ի թաղին Յունականց, իսկ հիւպատոսարանք այլոց ազգաց են Գաղղիոյ, Անգղիոյ, Ռուսիոյ, Աւստրիոյ, Բրուսիոյ, Հոլանդիոյ, Պելճիոյ, Շուեռաց, Տանիմարբայի, Նէապոլոյ, Սառաենեայ, Դոսկանայի, Միացեալ նահանգաց, Յունաց և Պարսից:

ԱՆԻՆԱԳԱՐԱՐ. ԲԱՐԲ ԺՈՂՈՎԱԴԵԱՆ. ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱՅԵԲՆ ԵՒ ԼԵՁՈՒ: — Թիւրք նախնաց Զմիւռնիոյ ըստ հասարակ հաշուի է 130 հազար. յորս 55 հազար են Յոյնք, 45 հազար Տաճիկք, 13 հազար Հրեայք, 12 հազար Լատինածէպ հանգերձ ամենայն Եւրոպացուք, և 5 հազար Հայք. որոց ծագումն է 'ի Հայաստանէ և 'ի Պարսկահայոց, առ Դահմազառ փախուցեալք այսր: Օսմանեանք կարի հեղաբարոյք են, մանաւանդ 'ի թաղս այլոց ազգաց: Իսկ առ Յոյնս առաւել տեսանի խորխտումն և արիւնառչտ բարբ առ դամիկան, յորոց և սպանութիւնք պատահեն յաճախ. Կառավարիչ քաղաքին է միշտէլլիս ընդ իշխանութեամբ փաշային Այտընոյ. այլ ոչ կարի ընդարձակ զօրութեամբ 'ի պատճառս բազմութեան հիւպատից և խռոն ժողովրդեան որ 'ի նոցանէ կախեալ են յամենայն ազգէ, թող զբուն Եւրոպայիս. նմին իրի ամենայն պաշտպանելոյն աներկիւղ համարձակեալ և յարգեւեալսն, և բուն հպատակացն ևս սովորեալ 'ի նոսին, ազատութիւն իմն տարածեալ է յամենեւին, որոյ նման ոչ ուրեք տեսանի 'ի Տաճկաստան:

Հասարակաց բարբառ է 'ի Զմիւռնիա յունարէնն, սակայն և ազգ իւրաքանչիւր գիտակ է իւրումն. և 'ի պատճառս վաճառականաց Եւրոպացոց երկրորդ

Համարին գաղղիարէնն և խաղերէն, և յետ այնոցիկ տաճկերէն. իսկ անգղիարէն սակաւուց է ծանօթ: Ի պատճառս բազմաբնակ զրուցատրութեանց հարկաւ ընտանեցեալ ժողովրդեանն ընդ միմեանս, ծանօթացեալ հմտոսն միանգամայն բարուց և ընթացից այլ և այլ ազգաց. նմին իրի և ՚ի մանկութենէ կրթեալք ՚ի համարձակութիւն՝ աշտուրջք լինին և հանճարեղք:

ՅԳ. ԲԵՐԲԵՆ ԵՒ ՎԱՃԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ: — Օդ. Զմիւռնիոյ ՚ի ձմերան բարեխառն է յոյժ, մինչև մարթիորոց ՚ի ձմերային գաւառս կեցեալ են, առանց կրակարանի անցուցանել. և ձիւն իսկ հազիւ երբեք տեղայ փոքր մի, և այն ոչ յամենայն ամս, լծէպէտ և ՚ի դադաթմունս բարձրագոյն լեւանց երեկ զձմեռն ողջոյն. բայց ՚ի սակս յաճախ անձրեաց գիճին է օդն և անառուջ: Իսկ յամարան ՚ի յուլիս ամսոյ մինչև ցտեպտեմբեր լինի տօթ անհնարին. և երբեմն ևս յերկար երաշտութեանէ պատառտի գետնին. բազումք ՚ի բնակչայն չհանդուրժեալ տօթոյն խոցս տան ՚ի գիւղորէս. իսկ որք ՚ի քաղաքին մնան՝ ական ունին զօրութեան արեւմտեան հողմոյն շնչելոյ զոր իսկպս կոչեն: Անհանդուրժելի է յայնժամ և խուռն բազմութիւն մթերղայն. նմին իրի յամենայն տունս սովորութիւն է սրսկապանս արկանել անկողնոց յանօսր կտաւոյ, զի գոնէ ՚ի գիշերի զերծ լիցին ՚ի խայթմանէ նոցին:

Արդասաւորութիւն Զմիւռնիոյ, որպէս և չրճակայ սահմանայն, համբաւեալ է առ ամենեւին. մանաւանդ թուղն և չամիչն. բայց ունի առատապէս և շուշմա և ձէթ, այնպէս զի ընդ բովանդակ չրճակայ արտորայս քաղաքին մինչև ցղիւղոյն լի են ձիթենիք, և նորօր սահմանին ցանկը անգաստանաց կրարքանչիւր, փոխանակ անպտուղ ծառոց, որովք վարին յիտալացոց աշխարհին: Ամենայն ազգ պտղոց գտանի անդ. այլ նարնջենին անբաւ առատութեամբ. յորմէ յամենայն պարտէզս տանց գտանի. զոր և ՚ի մէջ ձմերան գեղեցիկ է տեսանել ահազճուն պտղովքն զարդարեալ ընդ բովանդակ տարածութիւն պարտիզայն՝ որ արտաքոյ քաղաքին:

Ի վայրի չորքոտանեաց բազում են նապաստակք և դիւրագին. նոյնպէս և ՚ի հաւուց պէքքացի կոչեցեալն: Վաճառականութիւն քաղաքին ՚ի նախնի դաւուց հետէ համբաւեալ է. զի ՚ի պատճառս խորշին և անքոյթ և մեծի նաւահանգստին՝ երթեւեկ նաւաց բազում է անդ յամենայն կողմանց, որպէս և կարաւանաց ՚ի ցամարէ. ամենայն ազգ վաճառաց փոքուն Ասիոյ մեծաւ մասամբ տոտ ամբարեալ առաքի յարեմուտս, և անտի ամենայն ձեռագործք այսր ածեալք՝ սփռին ՚ի ներքին կողմանս Ասիոյ:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԶՄԻՐՆՈՒՆՈՅ: — Զմիւռնիա շինեալ յԱմաղոնաց կամ յԵւրեանց, և նորոգ կառուցեալ հրամանաւ մեծին Աղեքսանդրի, մայր քաղաքաց կոչեցաւ փոքուն Ասիոյ առ Անտիօքնեաւ և Լիւսիմարեաւ, պատուեալ մեծապէս և ՚ի կայսերաց. և յերկրաշարժութենէ կործանեալ յաման 478—480, հոյակապ ևս շինեցաւ ՚ի Մարկոսէ Արեղիոսէ, գեղեցկադոյն ՚ի քաղաքս Յոնիոյ համարեալ. և առ հաւատացեալ կայսերօք՝ երկրորդ զկնի թմուռանիստ քաղաքին, սակս պատկառելի հնութեանն. իսկ առ իմաստասէրն Լեոնիւս յազատ քաղաքս համարեցաւ իւրով օրինօքն վարեալ: Եւ իբրեւ զմի յանուանի ձեւարանաց՝ իմբարան

էր ամենայն իմաստասիրաց, և վարժարանք և դրասունք և արհեստք պէսպէսք 'ի նմա. և օրէնք քաղաքականութեան նորին դադարաւոր ամենայն քաղաքաց համարէր. նմին իրի ոչ վարկաբարդի կոչեցաւ փափկութիւն և Պսակ Յոնիոյ և Զարդ Ստիոյ: Ի մետասաներորդ դարէ մինչև ցերեքտասանն յայլ և այլ պատերազմաց ընդ այլոց քաղաքաց փոքուն Ասիոյ՝ աւերեցաւ և Զմիւռնիա. զոր թէպէտ նորս գեաց Յովհաննէս Անդեղոս կոմնենոս, այլ անկաւ 'ի նախկին վայելչութենէն. և սահմանէր մեծաւ մասամբ Պադոս լերամբն՝ յորոյ 'ի գազաթման է արդ. գլեակն: Ի մուտս չորեքտասաներորդ դարուն Այսլըն ոմն տեղապահ սուլդան Օսմանայ առաջնոյ՝ տիրեաց քաղաքին, և յետ նորս որդի նորին Էօմէր: Սա մինչդեռ 'ի պատերազմունս գեղերէր, Հոռոպուց ժամ՝ պարսպոյ գտեալ գլխեցին նաւատորմաւ 'ի վերայ քաղաքին, զբազումս 'ի նաւայն այրեալ 'ի նաւահանգստին, տիրեցին մօտ առ նմա գլեակին Ս. Պետրոսի՝ զոր յիշեցաքն 'ի վերանդր. այլ միւս կողմանք էին 'ի ձեռս Էօմէրայ: Յերկրորդում մին մինչդեռ Լատինացիք տօն կատարէին 'ի մայր եկեղեցւոյն (որ արդ. Հիւսար ձաւի), Էօմէր 'ի վերայ յարձակեալ սպան զբազումս, և զհալիսկոպոն եպիսկոպոսական գլեհատուն և զայլս՝ փախըստական արկ 'ի գլեակն, առ որով անկաւ և ինքն: Յետ ոչ բազմաց լուեալ Լէնկ-թիմուրի եթէ Լատինք և Տաճիկք յար 'ի կռուի կան, յարձակեցաւ 'ի վերայ քաղաքին յամին 1402 ընդ ծով և ընդ ցամաք, զոր վայրապար զամս եօթն պաշարեալ էին սուլդան Մուրատ և Պայեղիտ որդի նորս. հրամայեաց զօրաց իւրոց մի մի քար արկանել 'ի նաւահանգիստն որ արդ. կոչի Այի փաշա վերանէսի. և յետ չորեքտասան առուր տիրեալ քաղաքին 'ի հուր և 'ի սուր մաշեաց: Զինացեթ քաղաքապետ կարդեալ Զմիւռնիոյ 'ի Լէնկթիմուրայ, մինչ խորհէր տիրել և այլոց քաղաքաց, սուլդան Մէհմէմէտ Ա. յարեաւ 'ի վերայ նորս յամի 1419 և հալածեաց, կործանեալ և զամբռութիւն քաղաքին. բայց յետոյ կոչեալ զԶինացեթ՝ ետնմա վերստին զառաջին պատին: Ապա սուլդան Մուրատ նաւահանգ քրաղաքն յամին 1424. և յանուն նորս Զմիւռնացիք դրամ հատին, որպէս եղիպտոս և Աբրիանուպոլիս, որոց միայն շնորհեալ էր այն պատիւ: Առ Բ. Սուլդան Ահմէտիւ վենետիկեցիք ահեղ նաւատորմաւ ելին 'ի վերայ Զմիւռնիոյ. այլ միջնորդելով հիւպատոսայն Գաղղիոյ, Անդղիոյ և Հոլանդիոյ գարձան յետս: Անտի և այսր Զմիւռնիա ոչ ինչ կրեաց յարտաքին թշնամեաց. այլ մահ տարածամ և երկրաշարժ և հրդեհ բազում անգամ՝ յաւեր ապականութեան դարձուցին զնա:

ՄԱՅՅՈՐԻՔ ԱՒԵՐԱՅՆ ՆԱԽՈՑՆ ԶՄԻՌՆՈՅՆՈՑ. — Յաւերակաց հին շինուածոց երեւելիք են 'ի Զմիւռնիա, Դղեակն մեծ 'ի գազաթ լերինն Պադոսի, որ է 'ի թիկանց քաղաքին ակներև ամենայն ուստեք, և 'ի Տաճկաց կոչեցեալ Խաշուէի գաղէսի. որոյ 'ի հիւսիսոյ, յարեմոլից և 'ի հարաւոյ անթերի կան պարիսպքն, և միւսոյ կողմանն կիսով չափ բարձրութեանն և ուրեք մինչև ցլատակն կործանեալ: Ի հասարակ քարանց է բովանդակ պարիսպն ստուար թանձրութեամբ. և ուրեք ուրեք 'ի հիմանց վտր մի 'ի վեր նշմարի տարբերութիւն նախնի շինուածոյն քան զկոմնենոսին, զի սա նորոգեաց միայն, այլ ոչ վայելուչ որպէս զառաջինն: Արձանագիր կայր երբեմն 'ի վերայ հիւսիսային դրանն, և երկուստեք արծիւք քանդակագործ. այլ այժմ քակեալ զտեղին 'ի բաց բարձեալ են զարձանն. և ասի

թէ գրուածն էր 'ի գալեւատ նորին կոմսենեայ: Արտաքոյ արեւմտեան գրանն 'ի ձախմէ կայ սպիտակ մարմարինեայ ստուար գլուխ Չմուռնէ Սիրիլլայի կամ Ամազունի, ագուցեալ յորմն անկիւնաւոր 'ի բարձու ուղղակի հայեւով որոց ընդ գուռնն անցանն. և 'ի ներքոյ արձանին աւազան աղբեր ցամաքելոյ 'ի նոյն քաւէ միակտուր, նոյնպէս ագուցեալ յորմն: Իսկ յաջակողմն նոյն գրան իրրեւ քար ընկէջ մի հեռի 'ի հիւսուած պարսպին 'ի հիմանց մինչև ցլերին ծայր նորա սինաձև յօրինեալ է որմն, և է ջրհոր խոր և բայն. զորոյ 'ի ներքին կողմանէ գլեկին ոչ միայն 'ի ծայրէ պարսպին՝ մարթ է նշմարել զահաւոր խորութիւնն մերձ կալով բերանոյն, այլ և 'ի կէս բարձրութենէ որմնն ընդ քարեղէն աստիճանն ելեալ 'ի վեր. այլ առ 'ի չգոյէ յենարանի բերանոյն, և ոչ անբոյթ ոտ ընկեղեաց իրիք յերկրորդում տեղւոյն՝ վտանգաւոր է յոյժ կանգուն կալով նըշմարել 'ի խորան, զի առ փոքր մի դիմել ոտին կամ խախտել քարին՝ վնասեալ է մարդոյ: Յարեւմտեան գրանէ աստի իրրեւ քարընկէցի. 'ի ներքս 'ի գլեկին է ջրամբարն՝ աւերակ 'ի միոյ կողմանէ, ընդ որ իջանն իսկ, և է յարկն հաւասար գետնոյ աղիւսակերտ՝ կառուցեալ 'ի վերայ աղիւսեայ քառակուսի սեանց քառանից հանգերձ որմակից կիսասիւնօք. նմին իրի և 'ի Տաճկաց կոչի Գրք-տիլլի. ըստ շինուածոյն և տարածութեան չէ ինչ զարմանալի: Աւելիք ջրամբարին 'ի հանդիպոյ է փոքրիկ եկեղեցի դմէթաւոր դժուձ շինուածով, զոր Տաճիկը 'ի մկրիթ փոխեալ են եղեալ 'ի վերայ գրանն արձանագիր տաճիկերէն և ասնդուխտ գործեալ 'ի ներքս 'ի հանդիպակաց որմն, որ է տեղի միւրաւային, թէպէտ և չէ այն ուղիղ ընդ հարաւ կոյս: Այժմ՝ աւերակ է եկեղեցիս, և միջոց տարածութեան նորա 56 քառակուսի մեզր: Որմակից է եկեղեցոյս յաճմէ նորա և այլ շինուած աղիւսակերտ երկայնաձև ցած և միակամար կամ սագաչէն, և տարածութիւն նորա 25 մեզր քառակուսի: Յաւերակն անդ 'ի պեղենն գտաւին ուրեք ուրեք մանր անօթք և արձանք խցեղէնք հիթանոսական ժամանակաց: Այլ ինչ նշանաւոր ոչ երևի, զի ամենայն հիմնայատակ կործանեալ է: Առ արեւմտեան գրանն եւթ 'ի ձախմէ 'ի ներքս անդ պարսպին է աշտարակ բարձր հանդերձ երկաթի աղխեալ գրամբք, յորում պահին թնդանօթք և ամբարանոց վառօդի:

ԱՄՓԻԹԷՆՏՐՈՆՆ ԵՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆ ՊՕԴԻԿԱՐՊՈՍԻ. — Արտաքոյ արեւմտեան գրանն և իրրեւ ուրմաճիգ մի 'ի հանդիպոյ նորա 'ի բացէ առ ստորոտով Պագոս լերինն է անլիխիքաւորուն մեծ, ուր սուրբն Պօղիկարպոս նահատակեցաւ. պարիսպ ձախոյ կողմանն ամրիթեաւորունն է ինքն լեռանն, և աջոյն որ է 'ի կողմն քաղաքին՝ կամալք. այլ այժմեան մնացորդք են հիմունք կամաւաքդ. յորոց 'ի ստորին ծայրի որ մերձ է 'ի թաղն Տաճկաց՝ է գերեզման սրբոյն Պօղիկարպոսի, ըստ բընակացն աւանդութեան, պատուեալ ոչ միայն 'ի քրիստոնէից, այլ և 'ի Տաճկաց զոր և կոչեն Եռուռնի տէտէ. և է տեղին փոքրիկ գերեզմանոց նոցա, յորոց միջի մեծագոյն Պօղիկարպոսի համարեալն, ամենեւին ըստ ձևոյ տաճկական գերեզմանի, և հնութեան 'ի նմա չիք ցոյց և ոչ վայելուչ նորութիւն. այլ զգերեզմանօքն փոքր տարածութեամբ երևի շուրջանակի հիմն շինուածոյ, որ գուցէ 'ի հնումն մատուռն լեալ իցէ նուիրեալ յանուն սրբոյն. իսկ 'ի գլուխ գերեզմանին է ծառ նոճոյ:

Ի հանդիպակաց լեռանն 'ի փոքրիկ տափարակի միով է ջրհոր նեղարերանն և լի ջրով մինչև 'ի վեր: Ի գագաթանէ լեռինն երեւի բովանդակ հարթ տարածութիւն նորին ընդ կողմն հարաւոյ, անբեր և քարոտ: Փոքր մի ևս անդրադոյն կան երկու անշուր գուրք անդնդախորք իբր քարընկէցիւ հեռիք 'ի միմեանց, հաւասար գետնոյ առանց չրջանակի բերանոցն. քար 'ի ներքս արկեալ՝ այլ և այլ հնչին շառաչանք մինչև զյատակն. և ասեն ոմանք եթէ ոչ միակտուր է փորուածն որպէս զայլոց ջրհորոց, այլ 'ի զանազան ստորերկրեայ ուղիս բաժաւ նեալ, և անտի ազգ ազգ ձայնիցն հնչեցեցոց:

Ի կողմանէ հարաւոյ գդեկին իջեալ ընդ զառիվայր լեռինն ընդ ահագին ապառաժս մինչև 'ի ձորամէջն, 'ի ձախոյ կողմանէ տեսանի ջրանցքն մեծ կոչեցեալ 'ի բնակչաց մեծ քեմէր, ահագին երկայնութեամբ լեռնէ 'ի լեռուն կառուցեալ 'ի վերայ երկկարգեան կամարաց երեքտասանից. գետն անցանէ ընդ միով 'ի ստորին կամարացն. և ջրանցքն են 'ի վերին ծայր կամրջին՝ որ հազորդի 'ի հանդիպակաց լեռնէն ընդ լեռինն Պագոսի. և անտի անցեալ ջրոյն ընդ ստորուտոյն Պագոսի և պատեալ զամենայն կողմն հարաւոյ և արեւելից նորին ստորերկրեայ հասարակ ագուգայիւք մտանէ 'ի քաղաքն յայլեայլ առաջս աղբերաց բաժանեալ: Շինուած կամրջին փառահեղ է և ամուր. այլ 'ի վերոյ ուր ջրանցքն են կամ առուն, յանհոգութենէ խորխարեալ են կափարիչ քարինքն. յորոց վերայ մարթ է համարձակ չրջել լեռնէ 'ի լեռուն անցանելով. զայս ջուր քեօյի ընդ իւր—օղլուս սուշուս կոչեն: — Ի հիւսիսային կողմն Պագոսի 'ի ստորոտ նորա տեսանի մնացուած նախնի պարսպին հարուստ տարածութեամբ, յորոց 'ի միջոցն է կամար մեծ Գարա—քեմէր կոչեցեալ, և է արդ. հասարակաց ուղի երանելոյ 'ի լեռան: Իսկ յարեմուտս հարաւոյ նորա 'ի գաշտավայրի՝ ոչ շատ հեռի 'ի գդեկէն, երեւի ցրիւ կոտորակք հին շինուածոց 'ի կճեայ քարանց՝ յարմարեալ 'ի ձև գերեզմանի Տաճկաց:

ԲԵՄԷՐ ԵՒ ԱՐԶԱՆ ԱՌԻԻԵՌԻՆ ԱՌ ՆՈՎԱՆ. — Արտաքոյ քաղաքին ուր բնակարանքն աւարտին անընդմէջ կայ կամուրջ քարաշէն միակամար, ընդ որ հարկ է անցանել ամենայն կարաւանաց. և գետն Մելէս անցանէ ընդ նովաւ, և մտեալ 'ի քաղաքն գնալով ընդ թաղն Ֆռանկաց թափի 'ի ծով: Յեզերս գետոյն առնն թեր կամրջին իբր երկու ամօք յառաջ 'ի պեղեղն գտաւ անդրի կճեայ առիւծու մեծի եղեալ 'ի վերայ մեծատարած սաղայատակի. զայն պատկեր տեսեալ Էւրոպացւոց կամեցան առնուլ, և ոչ յաջողեալ գրեցին 'ի Բիւզանդիա հրաման առնուլ 'ի Դրանէն. և եկն պատուէր թաղել վերատին 'ի տեղով իւրում, և թաղեցին. բայց երեւի ցայսօր թիկունք նորա վերուստ 'ի վայր, իսկ գլուխն խորտակեալ է:

ՏԻՒՐԻՍ ԹԱՇ. — Ի թաղին Հրէից և Տաճկաց ուր Նեմազկեառն է, առնթեր նորին կայ չրջափակ տեղի մեծ և անապատ. 'ի նմին կողման յայլում փողոցի կան կանգուն սիւնք վեց քառակուսիք միակտուր 'ի ծիրանեդոյն սօմաք քարէ չափաւոր խորոցաւ հեռիք 'ի միմեանց, որք բացօթեայ գոլով սկացեալք և խորտակեալք են. և ընդ ամենայն մեծատարած տեղին, որ արդ գերեզմանոց է Տաճկաց, կոտորակք կճեայ քարանց և սեանց ցրուեալ կան. զայս աւերակ մնացորդ ասեն տաճարին նուիրելոյ Յովհաննու Աւետարանչի:

ՍՏՈՐԵՐԿՐԵԱՅ ՃԱՆԱՊԱՐՀՔ. — Ի թաղին զոր կոչեն Արապ մահապալիսի, և յանել փողոցին կոչեցեղայ Մաղապալը սօգազ, 'ի տան միում 'ի ներքոյ անկեան որմոյն որ 'ի մեծահատոր քարանց շինեալ է, երևի ստորերկրեայ ուղի, որ տանի ա սեն մինչև 'ի գլեական Պաղոս լերին: — Դարձեալ 'ի բարձր փողոցին զոր կոչեն Ախաւո մահապէ, 'ի տան միում գոյ ստորերկրեայ ուղի անշուք շինուածով. աղիւսակերտ կամարակապ և ցած քան զմարդաչափ բարձրութիւն. նախ 13 ստորեան էջք են 'ի վայր, ուստի խոտորեալ 'ի ձախ կոյս 15 քայլ, և այլ ևս 15 յաջ, յանկեան ուրեմն եղեալ կայ թղաչափ պատկեր Աստուածածնի նկարեալ 'ի վերայ տախտակի հին և խանդարեալ. և ասեն անդ գտեալ զպատկերն զայն, և կոչեն քրիֆի բաւալիս (Ժածկեալ Աստուածածին). յանկենէ անտի ջուր ծորեալ մտանէ 'ի փոքրիկ ջրամբարն որ կայ առաջի, և զեղեալ ընդ բերանն զնայ ընդ փոքր առուակն ընդ յատակաւ հանդիպակաց ուղոյն, որ և երթալով երթայ և անձկանայ մինչև անմոտանելի լինել. և զամանէ աւանդեն եթէ տանի հանէ 'ի գլեակ անդր:

ԳԻՒԴՅՈՐԷՔ ԶՄԻՒՆԻՈՅ. — Ի գիւղօրէս Զմիւռնիոյ նախապատու է ՊՈՒՌՆՈՎԱ սակա հոյակապ շինուածոյ տանց, որոց նմանիք հազիւ ուրեք գտանին 'ի քաղաքին և յաղաղաբաղմամարդութեանն և յաճախ երթեկուծեանց. եկեղեցին լատինացւոց բոլորչի և փոքրիկ է, և է 'ի ձեռս Ֆրանչիսկեան կրօնաւորաց. իսկ Յունացն մեծ և փառաւոր և արտաբուստ սինապարդ և կճապատ. 'ի կողմանէ առաջ դրանն երկուստեք քարաշէն սանդղօք ելանեն 'ի վերնատուն եկեղեցւոյն: Գեղեցիկք են և պարտեզք տանց մեծամեծաց: — Երկրորդ համարի գիւղն Պուձա, և Գուզլուձա երրորդ, որ է 'ի վերայ բլրոյ և սքանչելի է տեսարան նորին, գաշտաւայրք պարսկաց զառաջեաւ նորա, և լերինք 'ի հանդիպոյ: Ի կողմն Պուձալայի են Նաշլը քեօյ և Հաձիլէր. իսկ Սէվտի-քեօյ յարեմուտ կողմն քաղաքին անկանի, և զայդ անուն թերեւ 'ի գրից տեղոյն առեալ, 'ի թիկանց և 'ի հանդիպոյ ունելով լերինս և զուարճալի վայրս: Գիւղս այս թէ պէտ և բաղմամարդ, այլ անշուք շինուածով. 'ի չրջակայ վայրսն բազում ուրեք գտանի կաւ կանաչագոյն:

ՃԱՆԱՊԱՐՀ Ի ԶՄԻՒՆԻՈՅԻՍ ՅԱՅԱՍՈՒԼՈՒՔ ԵՒ ՅԵՓԵՍՈՍ

Ի Զմիւռնիոյ մինչև ցեփեսոս երեքտասան ժամք են. և 'ի կէս ճանապարհին համարի գիւղն Թախանուտ, առ որով անցանէ դետակ մի. հիւղք 'ի նմա քանի մի ցրիւ, կրպակք և իջևան մի: Յաջմէ ճանապարհին են ապառաժ լերինք բարձրաբերձք և անմատչիկք. յորոց 'ի միումն գազաթան՝ ամրոյն քէյի գալէսի. և 'ի ձախմէ դարձեալ 'ի հեռուստ լերինք բարձունք: Այս ճանապարհ արահետ ընդ գաշտս տանի մինչև ցգետ մի որ հեռի է յԱյասուլոքայ իբր կէս ժամաւ. կամուրջ նորա բաղմակամար, յորոց ոմանք խցեալ են երկուստեք հողով գետեղերն: Անցեալ ընդ կամուրջն և անցեալ առ ստորոտով հանդիպակաց լերին ապառաժի, ընդ անհարթ ուղին և չրջեալ ընդ ձախմէ, բանին 'ի հանդիպոյ և

Ի հանդիպակաց լեռանն 'ի փոքրիկ տափարակի միով է ջրհոր նեղարեւան և լի ջրով մինչև 'ի վեր: Ի գագաթանէ լեւրինն երևի բովանդակ հարթ տարածութիւն նորին ընդ կողմն հարաւոյ, անբեր և քարուտ: Փոքր մի ևս անդրադոյն կան երկու անշուր գութք անգնդախորք իբր քարնկէցիւ հեռիք 'ի միմեանց, հաւասար գետնոյ առանց չրջանակի բերանոցն. քար 'ի ներքս արկեալ այլ և այլ հնչին շառաչանք մինչև ցլատակն. և ասեն ոմանք եթէ ոչ միակտուր է փորուածն որպէս զայլոց ջրհորոց, այլ 'ի զանազան ստորերկրեայ ուղիս բաժաւ նեալ, և անտի ազգ ազգ ձայնիցն հնչեցեցոց:

Ի կողմանէ հարաւոյ գլեկին իջեալ ընդ զառիւմայր լեւրինն ընդ ահագին ապառաժս մինչև 'ի ձորամէջն, 'ի ձախոյ կողմանէ տեսանի ջրանցքն մեծ կոչեցեալ 'ի բնակչաց մեծ քեմէր, ահագին երկայնութեամբ լեռնէ 'ի լեռոն կառուցեալ 'ի վերայ երկկարգեան կամարաց երեքտասանից. գետն անցանէ ընդ միով 'ի ստորին կամարացն. և ջրանցքն են 'ի վերին ծայր կամրջին՝ որ հաղորդի 'ի հանդիպակաց լեռնէն ընդ լեւրինն Պագոսի. և անտի անցեալ ջրոյն ընդ ստորոտոյն Պագոսի և պատեալ զամենայն կողմն հարաւոյ և արևելից նորին ստորերկրեայ հասարակ ագուգայիւր մտանէ 'ի քաղաքն յայլեայլ առաջն աղբերաց բաժանեալ: Շինուած կամրջին փառահեղ է և ամուր. այլ 'ի վերոյ ուր ջրանցքն են կամ առուն, յանհոգութենէ խարխարեալ են կափարիչ քարինքն. յորոց վերայ մարթ է համարձակ չրջել լեռնէ 'ի լեռոն անցանելով. զայս ջուր քեօրիւրիշիւ—օղլուս ուղլուս կոչեն: — Ի հիւսիսային կողմն Պագոսի 'ի ստորոտ նորա տեսանի մնացուած նախնի սարապլին հարուստ տարածութեամբ, յորոց 'ի միջոցին է կամար մեծ Գարա—քեմէր կոչեցեալ, և է արդ հասարակաց ուղի երանելոյ 'ի լեռոն: Իսկ յարեմուտս հարաւոյ նորա 'ի գաշտաւայրի՝ ոչ շատ հեռի 'ի գլեկէն, երեւին ցրիւ կոտորակք հին շինուածոց 'ի կճեայ քարանց՝ յարմարեալ 'ի ձև գերեզմանի Տաճկաց:

ԲԵՄԷՐ ԵՒ ԱՐՁԱՆ ԱՌԻԻԵՌԻՆ ԱՌ ԵՌՈՎԱՆ. — Արտաբոյ քաղաքին ուր բնակարանքն աւարտին անընդմէջ կայ կամուրջ քարաշէն միակամար, ընդ որ հարկ է անցանել ամենայն կարուսանաց. և գետն Մելէս անցանէ ընդ նովաւ, և մտեալ 'ի քաղաքն գնալով ընդ թաղն Ֆռանկաց թափի 'ի ծով: Յեզերս գետոյն աւրն թեր կամրջին իբր երկու ամօք յառաջ 'ի պեղեն գտաւ անդրի կճեայ առիւծու մեծի եղեալ 'ի վերայ մեծատարած սալայատակի. զայն պատկեր տեսեալ Էւրոպացւոց կամեցան առնուլ, և ոչ յաջողեալ գրեցին 'ի Բիւզանդիա հրաման առնուլ 'ի Դրանէն. և եկն պատուէր թաղել վերտոին 'ի տեղով իւրում, և թաղեցին. բայց երեւին ցայսօր թիկունք նորա վերուստ 'ի վայր, իսկ գլուխն խորտակեալ է:

ՏԻՔԻԼԻ ԹԱՇ. — Ի թաղին Հրէից և Տաճկաց ուր Նեմազկեանն է, աւրնթեր նորին կայ չրջափակ տեղի մեծ և անապատ. 'ի նմին կողման յայլում փողոցի կան կանգուն սիւնք վեց քառակուսիք միակտուր 'ի ծիրանեդոյն սօմաք քարէ չափաւոր խորոցաւ հեռիք 'ի միմեանց, որք բացօթեայ գոլով սևացեալք և խորտակեալք են. և ընդ ամենայն մեծատարած տեղին, որ արդ գերեզմանոց է Տաճկաց, կոտորակք կճեայ քարանց և սեանց ցրուեալ կան. զայս աւերակ մնացորդ ասեն տաճարին նուիրելոյ Յովհաննու Աւետարանչի:

ՍՏՈՐԵԿՐԵԱՅ ԶԱՆԱՊԱՐՀԻՔ. — Ի թաղին զոր կոչեն Արապ մանալէսի, և յանել փողոցին կոչեցեայ Մադարալը սօգագ, 'ի տան միում 'ի ներքոյ անկեան որմոյն որ 'ի մեծահատոր քարանց շինեալ է, երևի ստորերկրեայ ուղի, որ տանի ա սեն մինչև 'ի դղեակն Պագոս լերին: — Դարձեալ 'ի բարձր փողոցին զոր կոչեն Ալիսն մանալէ, 'ի տան միում գոյ ստորերկրեայ ուղի անշուք շինուածով. աղիւսակերտ կամարակապ և ցած քան զմարդաչափ բարձրութիւն. նախ 13 աստիճան էջր են 'ի վայր, ուստի խտորեալ 'ի ձախ կոյս 15 քայլ, և այլ ևս 15 յաջ, յանկեան ուրեմն եղեալ կայ թղաչափ պատկեր Աստուածածնի նկարեալ 'ի վերայ տախտակի հին և խանդարեալ. և ասեն անդ գտեալ զպատկերն զայն, և կոչեն քրիփի բանայիս (ծածկեալ Աստուածածին). յանկենէ անտի ջուր ծորեալ մտանէ 'ի փոքրիկ ջրամբարն որ կայ առաջի, և ղեղեալ ընդ բերանն զնայ ընդ փոքր առուակն ընդ յատակաւ հանդիպակաց ուղոյն, որ և երթալով երթայ և անձկանայ մինչև անմտանելի լինել, և զամենէ աւանդ են ելծէ տանի հանէ 'ի դղեակ անդր:

ԳԻՒԳՐԵԻՔ ԶՄԻՒՆԻՈՅ. — Ի գիւղօրէս Զմիւռնիոյ նախապատիւ է ՊՈՒՆՆՈՎԱ սակս հոյակապ շինուածոց տանց, որոց նմանիք հազիւ ուրեք գտանին 'ի քաղաքին և յաղագս բազմամարդութեանն և յաճախ երթեկուծեանց. եկեղեցին լատինացեոց բոլորչի և փոքրիկ է, և է 'ի ձեռս Ֆրանչիսկեան կրօնաւորաց. իսկ Յունացն մեծ և փառաւոր և արտաքուստ սիւնաղարդ և կճապատ. 'ի կողմանէ աւագ դրանն երկուստեք քարայէն սանդղօք ելանեն 'ի վերնատուն եկեղեցոյն: Գեղեցիկք են և պարտէզք տանց մեծամեծաց: — Երկրորդ համարի գիւղն Պուճա, և Գուլլոճա երրորդ, որ է 'ի վերայ բլրոյ և սրանելի է տեսալան նորին, դաշտավայրք պարտիկաց զառաջեաւ նորա, և լերինք 'ի հանդիպոյ: Ի կողմն Պուռնովայի են Նաշըլ քեոյ և Հաճիլէր. իսկ Սելվտի-քեոյ յարեմուս կողմն քաղաքին անկանի, և զայդ անուն թերեւ 'ի դրից տեղոյն առեալ, 'ի թիկանց և 'ի հանդիպոյ ունելով լերինս և զուարճայի վայրս: Գիւղս այս թէ պէտ և բազմամարդ, այլ անշուք շինուածով. 'ի շրջակայ վայրսն բազում ուրեք գտանի կաւ կանաչագոյն:

ԶԱՆԱՊԱՐՀ Ի ԶՄԻՒՆԻՈՅ ՅԱՅԱՍՈՒԼՈՒՒՔ ԵՒ ՅԵՓԵՍՈՍ

Ի Զմիւռնիոյ մինչև ցեփեսոս երեքտասան ժամք են. և 'ի կէս ճանապարհին համարի գիւղն Թռիսնուս, առ որով անցանէ դետակ մի. հիւղք 'ի նմա քանի մի ցրիւ, կրպակք և իլեան մի: Յաժմէ ճանապարհին են ապառաժ լերինք բարձրաբերձք և անմտուելիք. յորոց 'ի միումն դադաթման ամրոցն Գէյի գալէսի. և 'ի ձախմէ դարձեալ 'ի հեռուստ լերինք բարձունք: Այս ճանապարհ արահետ ընդ դաշտս տանի մինչև ցգեաւ մի որ հեռի է յԱյասուլոքայ իբր կէս ժամու. կամուրջ նորա բազմակամար, յորոց ոմանք խցեալ են երկուստեք հողով դետեղերն: Անցեալ ընդ կամուրջն և անցեալ առ ստորոտով հանդիպակաց լերին ապառաժի, ընդ անհարթ ուղին և շրջեալ ընդ ձախմէ, բանին 'ի հանդիպոյ և

յաջմէ կուտէ լայնածաւալ դաշտաւայրք գեղջն Այսառշոյուքայ . և 'ի հեռուստ , երևի 'ի ձախմէ ճանապարհին , մեծադիր գլեակ նորին , որոյ պարիսպք սկսեալ 'ի դադաթանէ բլրոյն , ուրանօր միայն անկործան կան տակաւին , հասանեն մինչև ցատորտան մեծաւ . մասամբ քայքայեալք . և 'ի բացեայ նորա է 'ի հանդիպոյ ջրանցքն մեծ՝ որոյ կամարացն սիւնք կանգուն կան տակաւին կիսով չափ բարձրութեան : Յաջմէ գլեկին առնթեր պարսպին և առ ճանապարհաւն որ մեծանէ 'ի գլուխ , է մղկիթ հոյակապ , թէպէտ և աւերակ , մեծաւ մասամբ կճապատ ներքոյ և արտաքոյ . մեծամեծ կռանիտ սիւնքն , յորոյ վերայ հաստատեալ էր յարկն , նշխարք են աւերակաց խփեսութի : Բաց 'ի մղկիթէս կան և այլ մղկիթք փոքունք և անշուք . ևս և կամարակապ աղիւսակերտ բնակարանք , անծանօթք . աղբիւր մի և 'ի հանդիպոյ նորին աւազան միւս ևս աղբեր մեծատարած և միւս կոտուր , անկեալ 'ի բացի : Ընդ բովանդակ տարածութիւն գեղջս , որարդ սակաւաթիւ հիւղիք գեղջկաց սահմանի , և գոյն կրպակօք և երկու փռամբք , տեսանին ցիր և ցան 'ի գետնի և 'ի հիւսուածս տնակաց և յայլ և այլ որմնաձև կոյտս քարանոց , յունարէն արձանագիրք , կոտորակք կճեայ սեանց և պէսպէս զարդուց շինուածոց :

Ե Փ Ե Ս Ս Ս

ԵՍՍՑ ԲԱՆԿԱՆՑ ԱՅՐԵ . — Հանդիպակաց է Այսառշուքայ խփեսոս՝ իբր քառորդաւ ժամու հեռի 'ի նմանէ առ կայիաղլու գետով , յայնկոյ Պրիոն և կորիսոս լերանց՝ որ պատեն զնա 'ի թիկանց և 'ի ձախմէ նորա , նմին իրի անտես են յԱյսառշուքայ աւերակք խփեսոսի : Չև անցեալ ընդ լերինոք , և հասեալ նախ 'ի հանդիպակաց բլուր մի ապառաժ , իբր 'ի կէս բարձրութեան նորին ընդառաջ լինի քարայրն փոքրիկ ուր բնակեցան ասեն եօթն մանկունք խփեսոսի . բերան այրին ծեփեալ աղիւսօք առ Գեկոսիւ , յետ ժամանակաց բացեալ եղև . երևին ցայսօր մնացորդք աղիւսացն ամբապէս մածուցեալք . և անցեալ 'ի ներքս որ միջաչափ եւթ խոր է , 'ի բերանոյն սկսեալ յաջակողմն այրին դէպուղիղ 'ի ներքս է կռուան ոտից իբր երեք մեղրաչափ երկայնութեամբ , ուր մարթ է սակաւթիւ անձանց նստել , որ և ունի մարդաչափ բարձրութիւն . իսկ յառաջոյ նորա որ է ձախակողմն այրին՝ պատառուած կայ դէպ 'ի ներքս նոյնպէս 'ի բերանոյն սկսեալ , այլ անձուկ և ոչ խորին : Առնթեր այրին յաջակողմն նորին է եկեղեցի յանուն սրբոյն . մուտք նորին քայքայեալ , այլ կամարն կան տակաւին և է աղիւսակերտ . բայց աւերակօք և հողով ծածկեալ է յատակն մինչև ցլեր . նախարիսի կամարացն : Յոյնք չլծակայ վայրաց յամին միանգամ գան անդ պաշտօն կատարել : Մերձստ եկեղեցեաւն երևին յապառաժի անդ լերին փորուածոց գերեզմանք :

ՅՈՎԷ . ԱԻՅԱՐԱՆԶԻ ԱՅՐԵ . — Ի ձախմէ այրի մանկանցն առ ստորոտով բլրոյն է քարանձաւ փոքր ուր աւանդեն գրեալ Ս . Յովհաննու զաւետարան իւր : Սակաւամբ յառաջ գտեալ ասեն , չգիտեմ որպէս , յայրի անդ աւետարան մի հին ,

զոր իրրե. նշխար ցանկալի փոխադրեն 'ի գիւղն Չիրքիմէ, որ հեռի է անտի երկու ժամու, և պահի յեկեղեցւոյ Յունաց ընդ փականօք:

ԱՐԳԻՌԵԱՏՐՈՆ ԿԱՐ ՄՐՈԱՐԵՆ. — Անցեալ ընդ դադաթն բլրոյ մանկանցն և ի ջնալ յայնկոյ ուղղակի, ընդ առաջ լինի 'ի հանդիպոյ և յաջմէ մեծատարած դաշտավայրն Եփեսոսի, և 'ի ձախմէ լերինքն՝ յորոյ 'ի ստորոտս են մեծաւ մասամբ նախնի շինուածքն Եփեսոսի: Եւ նախ ամփոքիւստրունն (stadium) մեծ, որոյ ավակողմեան ստուար պարիսպք կանգուն կան տակաւին հարուստ տարածութեամբ, թէպէտ և վերին մասնն կործանեալ. իսկ ձախակողմեան պարիսպ է լեռուն՝ յոր յեցեալն է. նստարանքն ամենայն՝ փլատակօք աւերակին ծածկեալ են, և փոքր ինչ երեկ արտաքոյ գետնոյն: իսկ ճակատ շինուածոյն բովանդակ կործանեալ: Երկայնութիւն ամփոքիթէատրոնին է 240 և կէս մեղք:

ԹԵԱՏՐՈՆ. — Թէատրոնն, յորում ազադակէր ժողովուրդն 'ի ժամու քարոզութեան Պօլսի առաքելոյ, «Անծ է Արտեմիա Եփեսացւոյ», է 'ի կողմանէ լերինդ յիշելոյ. և սորա կամար մի և եթ մնացեալ է ամբողջ, և արձանադիրք 'ի նմա այլ և այլ, բայց մեծաւ մասամբ խանգարեալ, և են որ այլ շինուածոց արձանադիրք են և 'ի սորա որմունս յարմարեալ՝ որպէս թախ՝ առ նորոգութեան, զի ոմանք խոտորադիրք են, և այլք յանցարմար տեղով ագուցեալ. և յարձանադարաց. ոմանք յունարէն են ոմանք լատիներէն: — ի նոյն կարգի թէատրոնին են քարայլէն կամարակապ խորանաձև որմունք որիչ 'ի միմեանց և ահագին բարձրութեամբք, անընդմիջաբար յեցք 'ի լեռունն որ 'ի թիկանց նոցին. վերջինն 'ի նոցանէ, որ կայ յաջակողմն Արտեմեայ տաճարին, և որոյ հիմունք որմոցն եւթ երեկն, կրթարան էր և կամ ճեմերիք. յորոյ միջոյ վայրն 'ի ստորոտէ լերինն մինչև ցտաճարն Արտեմեայ, 'ի մեծի տարածութեան անդ՝ ցիր և ցան սփռեալ կան յերեսս գետնոյն սիւնք կռանխոք խորտակեալք, որոյ բազումք ընդ հողով թաղեալ՝ ծայրքն միայն երեկն:

ԱՐՏԵՄԵԱՅ ՏԱՃԱՐՆ. — Արտեմեայ տաճարն իսպառ փլատակ է, և չէ մնացեալ քար 'ի քարի վերայ. այլ բովանդակ շինուածն, որ է 'ի սպիտակ կճոյ, իրրե յամպրոպաց կարկտահար եղեալ բլրակ մի ձևացեալ է խառն հողով և խճով: Տարածութիւն նորա որչափ ինչ աւանդեն նախնիք իսպառ աներեւոյթ է, զի փլատակ նորա արդ փոքու սահմանի. անշուշտ որպէս բազմաց աւերակաց և ամա հանդիպեալ հողով ծածկիլ 'ի դարուց հետէ: Ի ստուար քարանցն և 'ի թանձր սեանց շերտաձև դործելոց, յորոյ միոյն երկայնութիւն (որ և միջակտուր լեալ է) 39 ոտք, և արամագիծ 4 ոտք և կէս, և յահեղ վերնախարքս խոցն՝ յայտնի երեկ թէ քանի վսեմ և հոյակապ էր շինուածն: իսկ զարդաձև մանր քանդակք 'ի քարինսն անդ շերեկն բնաւ, բայց 'ի տերեւաձև զարդուց 'ի ծայր մեծի սեանն: Թիկունք տաճարիս հանդիպակաց է Կորինոս լերին՝ որ տաւածեալ է 'ի ծովակողմն կոյս. և ծովն որ երեկ յեփեսոսէ՝ հեռի է կէս ժամու միջոցաւ:

ԲՈՂՈՒՐԵԻ ԱԽՉԱՆՆ ՄԵՆ. — Հանդէպ տաճարին Արտեմեայ հարուստ մի հեռաւորութեամբ անկեալ կայ 'ի գետնի աւազան բոլորչի ահեղ մեծութեամբ 'ի սպիտակ կճոյ. արամագիծ նորա 15 ոտք:

ի ձախակողմն կոյս Արտեմեայ տաճարին բացատ 'ի միմեանց կան և այլ որմունք, մնացուածք հոյակապ շինուածոց 'ի մեծամեծ հասարակ քարանց. ու մանք յորմոցդ մնացելոց ուղղաբերձք են, այլք կամարաձեք, որոց յեց կան 'ի կողմանէ այլք դիմարդեք առ անկործան ունեղոյ զկամարսն. և 'ի մին 'ի շինուածոցդ սանդուղք կան 'ի վեր ելանելի, և այլ սանդուղք յիջանել 'ի ստորերկրեայ վայր ընդարձակ:¹ Բայ 'ի քարայէն աւերակացդ, են և այլ քանի մի աղիւսակերտ կամարաձե շինուածք, որք և մեծաւ մասամբ անկործան կան:

ՃԱՆԱՊԱՐՀ ԵԼԻՏԷԿԷ Ի ՊԱՆՏԸՐՄԱ, Ի ՄՈՒՀԱԼԸ ԵՒ Ի ՊՐՈՒՍԱ

ԵԼԻՏԷԿ. — Ծովեզերեայ գիւղ անշուք այլ գինւովն անուանի, կայ յարեմուստ հարաւոյ քաղաքաւորի ցամաքակղզոյն, յորմէ ընդ ցամաք մինչև ցՊանտրումս չորից ժամուց ճանապարհ է:² Մի և կէս ժամաւ հեռի յԵրտէկէ, և իբր քառուղաւ ժամու խոտորեալ 'ի ճանապարհէն ընդ ձախ 'ի վերայ բլրոյ հանդիպի գիւղն Հաւնալիլ. և առ նովաւ աւերակ դղեակն Պալղղզ կոչեցեալ, որոյ մնացորդք փրատակացն հասանեն մինչև ցծովեղրն: Պարանոց ցամաքակղզոյն ունի լայնութիւն գնացից քառուրդի ժամու. և դաշտավայր է բովանդակ տարածութիւնն. ընդ որ անցեալ սկսանին արահետ ճանապարհքն 'ի լեռնավայրի, և ստորոտ նոցա ապառաժուտ, որ և ծովեղր է մինչև ցՊանտրումս, առ որով կայ յալմէ ճանապարհին երեք քառուրդաւ հեռի 'ի Պանտրումայէ փոքրիկ գիւղն Մաւնուշտ-քէօյ:

ՊԱՆՏԸՐՄԱ. — Աւան մեծ ծովեզերեայ, յորում չիք ինչ երեւելի 'ի շինուածոց, այլ ամենայն անշուք, և տունքն և փողոցքն և կրպակքն. ձեռագործ վաճառ 'ի նմա է փախաթ հասարակ, որ ոչ սակաւ նպաստ է ռաւիկ զործաւորացն: Եկեղեցին Հայոց մեծատարած և կճապատ, և առաջնորդարան առ նմա: Ի Պանտրումայէ սկսեալ մինչև ցՊրուսա ամենայն գիւղորէք մշակեալ են, յորում բաց յորթոց տեսանին անդաստանքն խիտ առ խիտ զարդարեալ թիթենեօք վտան շերամոյ:

ՄՈՒՀԱԼԸ. — Աւան հեռի 'ի Պանտրումայէ եօթն ժամաւ, մերձ 'ի Գարաւուշ գետ, զորոյ ընակիչքն ըմպեն զՎուր: Անշուք են և սորա ամենայն շինուածք. և չուկայն մեծ քան զՊանտրումային, ընդ որոյ ընդ բովանդակ երկայնութիւն երկուստեք չարեալ են արկղաձե քարեայ աւազանք՝ 'ի ջրամբար ժողովրդեանն:

Ի Մաւհալըճէ կէս ժամաւ հեռի է գետն մեծակամուրջ, ընդ որ անցեալ՝

1. Վտան ստորերկրեայ տեղոյս, յորում չյաջողեաց ինձ մտանել և գիտել զամենայն վայրսն, աւանդեն գիւղականք տեղոյն խաւն ընդ առասպելս, թէ բովանդակ վայրն լեալ իցէ երբեմն շէշալէն. և զցեաւոր իցեն անգանօր տակաւն. որոց ձեռն հպեցուցեալ անդէն 'ի փոխ լուծանին. և թէ 'ի վերայ միջ 'ի կամարաղանցն, զի յայլ և յայլ սենեակս բաժանեալ է, իցէ ոսկեքար մի զոր ոչ որ համարձակի 'ի բաց բառեալ:

2. Ընդ բովանդակ ուղին Արտեկէ ցՊրուսա տեսանին արագիւ անբաւ, որք, զի սպանանէն զնոսա 'ի մեղս համարեալ է 'ի Տաճկաց, բազմանան յոյժ, և այնքան ընտանի են զի յարօրացրել մշակին ըզհետ երթան նորա որսնել ճճխ և սողունս. զբոյն իւրեանց դնեն 'ի վերայ ծխանաց և տանեաց յորթնեալ 'ի թանձր խոտոց:

սկսանի ահագին դաշտավայր անմշակելի և ճախճախուտ, որ տեւէ ժամ և կէս մինչև ցմբշուշարք . և է դա բերդ մեծատարած, որոյ հարաւային պարիսպքն ան կործան կան տակաւին և ներքնատունք 'ի նմա կամարալէնք և առ դրամն նըշան խաչի . իսկ 'ի միջոց վայրի բերդին՝ փոքրիկ բաղանիք մի եւթ աւերակ, կայ և եկեղեցի Յունաց նորալէն շինեալ 'ի քարանց բերդին, և գուղնաքեայ տունք: իսկ 'ի հիւսիսոյ կողմանէ անցանէ գետն (Հռինուսկ) մեծ և նաւարկելի . որոյ կամուրջն կործանեալ, խարխիւք միայն կան հանդերձ մասամբք կամարաց . նմին իրի մեծ նաւակաւ անցանեն յայնկոյս ճանապարհորդք և դրասոք: Յայնկոյս դետոյդ գարձեալ դաշտավայր է ճախճախուտ, թէպէտ և ուրեք ուրեք մշակեալ, մանաւանդ ուր բլրած և է երկիրն: Յաջմէ երեւի Ուշուշարք լիւն, առ որոյ եզերքք քերեալ և անցեալ յաջկոյս, ընդ առաջ լինի ինսիզ—խան ասացեալն, երբեմն գողոց բնակարան 'ի մեծի դաշտավայրին . և է շինուած քարալէն և ամուր, անկործան մնացեալ ցայսօր, բազմադմբէթ, և յերիւ կարգս տրոհեալ՝ քառակուսի կամարասեամբք . և 'ի միջին կարդին կրկին լուսամուտք, զորովք պատեալ է քառակուսի որմն, 'ի դեմնոյ չորիւք սեամբք 'ի վեր ունեւով զորմն, և լոյս 'ի միջոցէ չորից սեանցն հաղորդի տեղւոյն: Կղզի կայ 'ի մէջ լճին հանդերձ աւանան Ապիլունոյ (Abullionte) կոչեցեալ, այն է Ապոլոնիա, մերձ ցամաքին՝ որում հաղորդեալ է փայտեայ կամրջաւ ահագին երկայնութեամբ . և 'ի հանդիպոյ կղզւոյն 'ի վերայ ցամաքին է գիւղն Գարաւ—աղաձ:

Զարալ աղը, գիւղ մեծ որ հեռի է 'ի Մուհարճէ ութ ժամաւ . և իջեան կարաւանաց 'ի նմա մեծ: Հեռի 'ի նմանէ իւր 40 վայրկեան, է այլ գիւղ Գարաձաւուսլա, և նոյնքան ևս հեռի գիւղն Պաշքէոյ: իսկ 'ի Զաթալ աղը գեղջէ մինչև ցՊրուսա են ժամք վեց:

Պ Ր Ո Ւ Ս Ա ¹

Պրուսացւոց քաղաքն անուանի լեալ հնութեամբն անգոսին 'ի ժամանակաց անտի Աննիրադայ և Պրուսիասոյ բիւթանացւոց թագաւորի, հզօր և մեծ հանդիսացաւ յաւուրս Միհրդատայ, և ընդ փոխխել զարուց և ժամանակաց ընդ իշխանութեամբ կայսերաց, մինչև եղև յետոյ՝ նախաթոռ Օսմանեան թագաւորաց յառաջ քան զսուլթան Բալդանդիոյ, յամէ 1325 յամն 1453:

ԳԻՒԳ ԳԱՂԱԳԻՆ ԵՒ ԶՈՒԲՆ ԱՌԱՍՈՒԹԻՒՆ. — Բաղաքս այս գեղեցիկ և վսեմ գրիւքն և բազմապատիկ փոխիս տեսարանոր բնութեան ցանկալի երևեցուցանէ զինքն . և է կառուցեալ 'ի ստորոտս գօտեանցն Ողիմպեայ լեռին՝ որ 'ի հարաւոյ նորա, անտես 'ի քաղաքէն, և միայն պարք նորին տեսանին 'ի թիկանց քաղաքին աղխաղխեալք 'ի հարաւ կուսէ . և ստորոտք նոցա ուրեք զառ 'ի վայր և ուրեք հրուանդանած և և այլուր դաշտած և ձորամէջ գրիւքն՝ նոյնպիսի երևեցուցանեն զայլ և այլ թաղս քաղաքին . որք և բաժանին յերիւ զլիսաւոր մասունս . բուն քաղաքն յաջմէ, և 'ի ձախմէ թաղն սուշդան Մուշրաւս մեհալլէսի . և 'ի միջին տեղւոյ՝

¹ Արևմտաան ամբ յառաջ և տեղագրութիւնս քան զաշխարհածանութ ժամ և խանդարուն քաղաքիս:

Դղեակն: Երես ողջոյն քաղաքին հայի ընդ հիւսիս և արեւելք. և առաջի նորա ընդ-
արձակ դաշտավայր մշակեալ և զարդարեալ ծառալք և զիւղօրէք 'ի նմա սիւխո,
և 'ի թիկանց նոցա յարեւելից կուտ լեռանն Գաբրիլը առալը կոչեցեալ: Ընդ վը-
սեմ տեսարանաց քաղաքին և բնութեան հրաշալիս համարելի է ամբառ առաւոր-
թիւն ջուրցն՝ որոց անապառ շտեմարանք են լերինքն. թող զայլ և այլ դեռտակ և
առուս՝ որք ընդ զանազան ձորամէջս քաղաքին հոսին 'ի լերանց անտի վայրապար՝
սակաւուց ոմանց աղօրէից և խաղախորդաց 'ի պէտս. ամենայն թաղք լի են սղ-
բերօք, և յամենայն տան գտանին անհասարար հոսելով զցայդ և զցերեկ: Բայց
յառաւորութենէ ջուրցն օդ քաղաքին գիջին և թանձր է, և ջուրքն ևս 'ի հասարա-
կի անախտանք են և ծանր, թէպէտ և բնակիչքն խաիր դնեն ընդ այս և ընդ այն
'ի ջրոյն, զի բազմապատիկ աղբերակունք են նոցա, որպէս ոմն Եկնիսուռ, ոմն տեկ-
րեկիկէ, ոմն կիւմիւռ, և աքձալար և գաւաք, միւֆտի և կեօյտեքէ, ապառնայար
և յիւռնար պաշի, և այլն. սակայն և առ 'ի նոցանէ խտտովանեալ է թէ առհա-
սարակ ծանր և անախտօք են ջուրք քաղաքին. և պատճառ զհանքային մասունս
տանն որովք լի են լերինքն՝ յորոց ջուրքն բխեն. 'ի նոցանէ են և հանքային ջերմ
ջրոց բազանիքն անուանիք: Սակայն առ զուարճալի և վսեմ գրիւք քաղաքին և առ
սրանչելի տեսարանօքն՝ թիկթի թուի վլաադ, գոնեայ այնոցիկ՝ որոց պայծառ տե-
սութեամբ և եթ քաղաքին զբանուցուն:

ԳՂԵԱԿՆ. — Ի նախնի շինուածոց քաղաքին զղեակն և եթ նշանաւոր է, թէպէտ
և մեծաւ մասամբ աւերակ: Եւ է կառուցեալ 'ի վերայ սեպաղեալ ապառաժի, որ
և ահեղ է բարձրութեամբն 'ի հիւսիսոյ և յարեւմտոյ. այլ 'ի հարաւոյ հասասար
դաշտավայրին՝ որ ընդ մէջ է այնր կողման և լերանցն: Արդ պարիսպք կրկին կող-
մանցդ չերկն այժմ բաց 'ի մասնէն որ առ արեւմտեան դրամին կայ. գուցէ 'ի բը-
նիկ բարձրութիւն կողմանցն վստահացեալ՝ անօգուտ համարեալ են պարսպօք
ամրացուցանել: Արեւմտեան դուռն նորա կոչի Գաբրիւն գաբուռուռ, այնու զի
յարեւմուտս կոչս քաղաքին են հանքային բաղանիքն միով ժամաւ հեռի 'ի նմա-
նէ. հարաւային դուռն կոչի Ջրնտաւ գաբուռուռ, և արեւելեանն Եւր գաբուռուռ
որ և կրկին է: Հանդէպ արեւմտեան դրանն է արահետ ուղին, որ 'ի թաղէն սու-
ղան Մուրատայ հանէ 'ի զղեակն կոչս առ 'ի կողմն հարաւոյ, և յերկուս բաժանի
մի զմիով իբր սանդղաձև յապառաժի անդ. առօրինն տանի մինչև ցփայտեայ կա-
մարջն փոքրիկ ընդ որով անցանէ դեռտակ մի ընդ ձորամէջս յաջմէ, իսկ 'ի ձախ-
մէ է պարսպաձև ապառաժ զղեկին, ընդ որ առ կամրջան ծակ դործեալ է լայն
'ի բնութենէ, բայց անտի և անդր անգնալի է ուղին, և սեպաղեալ ապառաժքն
հեռոյհեռէ բարձրանան. յորոց վերայ է վերին ուղին, որոյ նոյնպէս 'ի ձախմէ
պարսպաձև ապառաժ և ուրեք ուրեք անձաւք 'ի նմա, և յաջմէ վախից ահաւո-
բութիւն, տարեալ հանէ 'ի հարաւային դուռնն: Ի դրանէ աստի ընդ բովանդակ
երկայնութիւն հարաւոյ կողմանն՝ կրկնապարիսպ է զղեակն որ և անկործան կայ
տուկալին, մանաւանդ ներքինն, և բազում ուրեք աշտարակք, բայց մեծաւ մասամբ
քայքայեալք: Ի վերայ պարսպացդ՝ մանաւանդ ներքնոյն՝ բազում յոյն արձանա-
գիրք կան որ անարատ և որ խանդարեալ, և ուրեք ևս բարձրաբանդակ ծաղկունք
'ի ձև զբասանկաց, ևս և նշանք խաչի. և այդ ամենայն ոչ 'ի պատշաճ տեղով աղու-

յիստ, յորմն, այլ խառնիխառն, և ոմանք ևս կողմնակի և այլք զլիսիվայր. նմին իրի թուին այլոց աւերակաց հնազանդից մատուցը 'ի նորոգութեան դղելիդ յարմարեալք 'ի նմին:

ԱՐԲՈՒՆԻՔ ՆԱՅԻՆ ԲԱԳՍԻՈՐԱՅ, ԵՒ ՓՈԴԵՐԱՆՈՅՆ. — Արբունական ապարանք նախնի թագաւորացն Օսմանեանց զոր կոչեն Լուկի սէրայ, են 'ի ներքս 'ի դղելին մօտ առ Քալբլլա գաւառս յեղեր ահագին ապառաժին. այլ չմնան 'ի նմա կերպարանք արբունեաց, կործանեալ խաղառ յանկուլութենէ և 'ի հրդեհաց: Եւ զտեղին այժմ ծայր 'ի ծայր անդաստան թթենեաց արարեալ՝ դաշնաբեայ որմովք պատեալ են 'ի հարաւոյ կուսէ. իսկ 'ի հիւսիսոյ բաց է ամենեկին, որպէս և բոլանդակ երկայնութիւն դղելին այդր կողման: Եւ տեղին այն բարձրութեամբն և յառաջկոյս հրուանդանաձև երկայնութեամբն և ահաւոր վախիւքն առաջի նորա, և զի ընդարձակ դաշտավայր քաղաքին է 'ի հանդիպոյ և լերինքն արեւելոյ 'ի թիկանց նորա, սրանչելի է տեսարանաւ, արժանի արքայապետել ապարանից: Իսկ մնացորդք հնութեանց մասանց ապարանիցդ զոյղն որմովք զատուցեալ կան յաշակոյմն նորա. և են այլ և այլ սենեակք զմեթաւորք, զորս փողերանոց կոչեն, ամայի մնացեալք և քաղաքեալք, և են նոյնպէս 'ի ծայր ապառաժին, համարձակ մտանելի ամենայն ումար:

ԹՈՒՐԱՆԵ, ԵՒ ԵՒՐ ԳԱՐՈՒՍՈՒ. — Մօտ Եւրդարուսու դրանն կայ Թուրխանէ, յալմէ Լակի-սէրային. և երկուստեք դրանն կիսեղծ բարձրաբանդակ կէնայ պատկերք, հեծերոց առիւծու և ընձու ողորելոց, և երկուստեք արծուեաց զլիսիվեր ուղղահայեաց և թեատարած, որք աղիւսակողմամբք ձեացուցեալ յեռեալ են յորմն: Բարձրաբանդակ պատկերքդ գտանին և 'ի վերայ այլոյ դրան որմովք խցելոյ: Արդ զամենայն տարածութիւն Թուրխանէին յանդաստան փոխեալ են որպէս զԼակի-սէրային, բայց ուրեք ուրեք երկին աւերակք քարադործ շինուածոց: Ի դադարձան տեղովն ուր թնդանթըն կան, հրաշալի է տեսարան վայրաց և քաղաքին ողջոյն բազմութեամբ զմեթաւոր շինուածոց, իշկանից, մզկիթաց և մնիրայից, և պարտիւրաց և բարձր բարձր ծառոց: Հանդէպ Թուրխանէի դրանն է մզկիթ մի, և 'ի վերայ քառակուսի բնոյ մնիրային փոխեալ է քարն բոլորի թղաշաի տրամադծիւ. զորմէ աւանդեն եթէ 'ի շինութեան մզկիթին գրտակ հացի նոյնաշաի մեծութեամբ՝ դանկի միով վաճառէր:

Եւր գաւառս զոր յիշեցաք յառաջագոյն՝ կրկին դուռն է, յորոց մին բուն դղելին ընդ որ իշանեն 'ի քաղաքն. իսկ միջոյ երկուց դրանցդ պարսպօր բարձրացեալ. և յաշակոյմն առ երկզրումք դրամբն աշտարակ բարձր: Ի վերայ միւս 'ի դրանդեաց երկրորդի դրանն կայ խաշ բարձրաբանդակ, և առնթիւն փորազրեալ քանի մի բառք յունայրեն: ¹

Դղեակն՝ ընտկութեամբն և այլ և այլ թաղիւքն թուի քաղաք մի փոքր. թէ-

¹ Ի կողմնակի անկիւնաւոր որմն դրանդ 'ի ձախ մէ յերաննն արտաք՝ կայ վեժ փոքր սուղ ինչ 'ի վեր 'ի գեանայն, և բոամբ չափ փոստացուցեալ՝ զորմէ ասեն Տաշիկք, Տեփլիզի ուրումն եկեալ խնգրէ 'ի հաւատասկէ իւրմէ հաց և ջուր, և նա տայ. խնգրէ դարձեալ դղեաւ, և նա ոչ զմանայ. և ապա պատըս պարան անկողնոյ և իշկան, և նա տարեալ 'ի տուն

իւր հանգուցանէ զնա: Յասնու ապա նմա Տեփլիզն թէ ընգէր արար զամենայն կամ նորա. և նա տան զի պարա է բարի տանել այլոց: Յայնժամ Տեփլիզին կարեալ զձեռանն տանն ասին առ վեժն այն, և բոամբն ճնշեալ և փոստացուցեալ՝ ասէ ցնա. զոր ամենայն եկեալ գաղես 'ի փոսեալ քաղիդ սակի մի. և նա տանն այնպէս: Ի բազմանալ սակոյն՝ գո-

պէտ և հասարակաց շինուածքն մզկիթք և բաղանիք անշուր են որպէս և տունքն. չուկայ կամ վաճառանոց և իջևան չիք 'ի նմին. իսկ պարտէզք և անդատանք բազում և մեծամեծ. Մահմէտականք միայն բնակին 'ի նմա. ի նախնի շինուածոց՝ անարատ մնացեալ է անդ Տաշուշուռ մանասղըր ասացեալ եկեղեցին, զորմէ ստորև լիցին բանք:

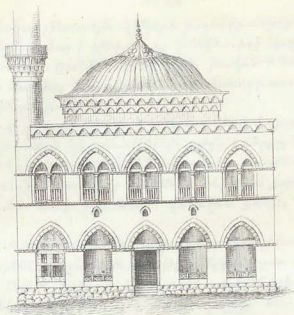
Պրուսացոյց քաղաքն թէպէտ և անկանոն ձևով փողոցայ և տանցն է անշուր, այլ գեղեցկութեամբ և պէսպիսութեամբ զրիցն 'ի ներքոյ և արտաքոյ, զուարճալի է յոյժ, և տեղիք զբոսանաց 'ի նմա ոչ սակաւ. յորս անուանի է փոշնարպաշի հանդէպ հարաւային պարսպաց դղեկին, և թէփէրուձ յարեւս հարաւոյ, որում մօտ են անուանի ծառք չազանակի, զանազան քեօշք, և Գարաւնփիլլի, և որայլն ևս:

ՄԶԿԻԹԻ ԵՒ ՄԱՆԱՐԻՔԱՆԻ ԹԱԳՄԱՌՈՐԱՅ. — Ի հասարակաց շինուածոց քաղաքին հոյակապ է պէգեպէնն չորեքտասան դմբէթիւ. մզկիթք ըստ աւուրց տարւոյն ասեն 365 եղեալ 'ի հնումն, նոյնչափ և բաղանիք. այժմ հազիւ մի 'ի չորից է մնացեալ: Անուանիք 'ի մզկիթայ որք և թաղաւորաշէնք՝ են, առաջին և մեծագոյն Ուշուձաւի, զոր շինեալ են երեք թաղաւորք Մուբատ, Պայէգիտ և Մէհմէմէտ Առաջինք. թէպէտ և իւրաքանչիւր 'ի գոցանէ մի մի այլ ևս մզկիթն շինեալ են որք յանուն նոցա կոչին, սակայն հոյակապ մեծութեամբն սա զանցանէ զամենեւրումիք. լայնութիւն նորա 'ի հիւսիսոյ 'ի հարաւ է 48 մեղք, իսկ երկայնութիւնն 53: Որ միանգամ 'ի գնին կայ 'ի ներքուստ քառակուսի թանձր կամարասեանցն և դմբէթիցն բազմութեան և պոյծառ մեծատարած վայրին և անթիւ բազմութեան կանթեղացն և մեծատառ գրուածոցն յորմունա՝ 'ի զարմանս ըմբռնի. 49 են զըմբէթքն, և 'ի միջին տեղով նոցա դմբէթաձև պատուհան 'ի հիւսուածոց մետաղեայ թիւէ առանց ապակւոյ. իսկ 'ի ներքս մզկիթին ուղղահայեաց պատուհանիդ է շատուան մեծատարած և մշտաբաւ հանգերձ կճայատակ դաւթիւն զնովաւ:

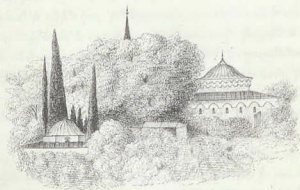
Տաշուշուռ մանասղըր, զոր 'ի վերդ յիշեցաք 'ի գղեկին, եկեղեցի էր Յունաց, և արդ փոխեալ 'ի մահարձան շիրմի սուլզան Օրղանայ որդւոյ Օսմանայ: Կարի բարձրութեամբն անհամեմատ երևի տարածութեան իւրում. այլ անարատ մնացեալ են ցայսօր ներքոյ և արտաքոյ որմունքն ամենայն. 'ի ներքոյ պատեալ է գունազոյն կճօք, թէպէտ և առ հնութեանն ուրեք ուրեք անկեալ կճիցն՝ կրով նորոգեալ է: Տեղի խորանին կիսաբոլոր, և նոյնաձև աստիճան զործեալ է 'ի նմա չորեքեղաբեան. քառակուսի են սիւնքն. և 'ի վերայ միոյ 'ի ձախակողմեան կամաւրասեանցն որ մօտ է առ խորանն՝ կայ 'ի միջնագոյն քարէ խաչ երկայնաձև ագուցեալ յորմն: Արկղ մի փոքր եղեալ կայ 'ի վերայ արեւմտեան որմնոյ մարդաչափ բարձրութեամբ 'ի վեր, յորում ասեն պահի մասղ մի 'ի մօրուացն Մահմէտի: Ի հին յիշատակացն Օրղանայ աստ պահէր թմբուկ մի ահեղ մեծութեամբ, որ 'ի ժամանակա հրդեհի այրեցաւ: Իսկ գերեզմանքն որ զբաւեալ ունին զմիջոյ և կեղեցւոյն՝ 23 են թուով, յորոց եղեան 'ի միջին տեղով մեծագոյն զազաղաւ և ծածկոյոյն և մեծ զլիարկաւ է սուլզան Օրղանին. և 24 աստի և անտի՝ թաղա-

զանան գաղք. և 'ի բողբոքն առ դատաւորն՝ գտեալ և տան. և հարցեալ թէ ուստի՝ էր նմա ոսկին, պատմէ նոցա. բայց իբրև երթայ վերստին առնուլ

զաօրեականն 'ի քարէ անտի, ոչ ևս դասնէ վասն 'ի վեր հանելոյ զգաղման:

Ա. Մզկիր Ղազի ճիւղքհար Մոնաստ.

Բ. Մզկիր և Շիրիւլ Ղազի ճիւղքհար (Մոնաստայ Ա.).

Գ. Օրիւվան Հիւնիւ կիւղկի բաղանիւց.

ւորադուն սերունդք՝ նորա անծանօթք յանուանէ։ իսկ վերջինն որ 'ի ձախմէ խո-
րանին կայ ստորե քան զայլն՝ Հնդկաց թագաւորին է ասին որ եկեալ էր յօգ-
նութիւն Օրդանայ։ Առ արտաքին դրամին կան երկու սիւնք 'ի սպիտակ կնոյ մնա-
ցորդք հին շինուածոց, հանդերձ զարդարուն վերնախարսօք, որ արդ փոխանակ
ներքնախարսօխ եղեալ են։ Յարեմտեան կողմն արտաքոյ եկեղեցւոյն 'ի վերայ ա-
ւերեալ որմնցն կան նկարէն պատկերը անեղծք։

Մուշրան Օսման Այլ Օրդանայ։ — Շիրիմ՝ սորա առնթեր է Տաշուշուռ մա-
նուսղորայ. յատակ նորա փոքր մի խոր, և է ութանկիւնի. առ իւրաքանչիւր ան-
կեամբն կանգնեալ զոյգ նուրբ սեանց, յորոց չորս զոյգ են 'ի առումար կարմիր քա-
րանց, և չորք յաղօտ սպիտակ կնոյ. նոյնպէս և որմունքն պատեալ են կապոյտ և
սպիտակ կնով։ Գերեզման Օսմանայ 'ի միջին տեղոյ կայ բարձր քան զերկուստեք
եղեալն. գլխարկ նորա բոլորչի սպիտակ փաթաւթիւ և լայնամէջ։ Ի ձախմէ նո-
րին դնի Ալայէտտին երէց որդի նորա և վէդիր, մեռեալ 'ի հիւճ. 732. և յաջմէ՝
սուլթան Խալաֆիմ՝ որդի Օրդանայ, մեռեալ 'ի հիւճ. 720. և առ նովա կին Օս-
մանայ՝ Ասպրճա սուլթան. և այլ ևս 43 'ի սերնդոց նորին անծանօթք յանուանէ։
Ի հանդիպակաց անշուք շիրմի որ որմանկից է միւսոյն և միջնադրամի զատուցեալ
կան նոյնպէս 17 գերեզմանք թագաւորադանց, ամենեկին անծանօթք յանուանէ։

Ղազի առջրան Մուրաա Ա. — Մզկիթ սորա է 'ի գիւղն Չէքիլիէ արտաքոյ
քաղաքին 'ի բարձրահայեաց վայրի. ճակատ մզկիթիս անսովոր ձեով՝ այսինքն է
կրկնայարկ զաւթիւ և կամարածե պատուհանօք տարբերի յայլոց. և յերկուսին
կողմանս՝ յարեւել և յարեւմուտ՝ անտի ուր գմբէթն սկանի, կարգաւ խցկանս
արարեալ են հանդերձ սրահիւք, բալանդակ քարալէն և կամարակապ, երանելի
'ի վեր սանդղօք որք կան առնթեր դրան մզկիթին անտես արտաքոյ. և արտաքին
որմունք խցկանցդ են նոյն որմունք մզկիթին. արարեալ են զորս վան կարգացողաց՝
'ի Մուրատայ. բայց յետ ժամանակաց յանկարգանալ նոյին զեղխութեամբ՝
նզովս կարդացեալ 'ի վերայ նոցա և բնակարանացն, անտի և այսր անրեակ մնան։
Նոյն ինքն Մուրատ հասցիթս կարգեալ էր նոցա և ամենայն բնակչաց զեղջն Չէ-
քիլիէի, ուր ոչ որ հուր վառէր 'ի տան իւրում, ամենեցուն յիւսկիւրէ մզկիթին
կերակրեալ զօրհանապաղ. և հասցիթն էր 'ի հնձոց գիւղօրեկի բազմաց. որոց 'ի
չինեքն բաւական՝ զգերիան իւր զոր 'ի միում գեղջ բնակեցոյց՝ վաճառել պա-
տուիրեաց, որպէս զի մի խափանեցի հանապազօրեայ կերակուրն. և սովորու-
թիւնդ այդ տեւէ մինչև զայսօր 'ի Չէքիլիէ, այլ նուազեալ յոյժ 'ի նախկին առա-
տութենէն. ամենայն տուն արդ զօր ամենայն զրտակ մի հացի թոշակ ունի, և
յամենայն հինգչարաթի աւուր փիլիւլ. իսկ 'ի բամազանի այլ ևս աւելի։ Սե-
րունդք գերեացն բնակին արդ 'ի գիւղն Բիւսիլիսնու, և ամ ըստ ամէ հատու-
ցանեն իմարէթին զաւանանալ սուրս 'ի հնձոց իւրեանց։

Հանդէպ մզկիթին Մուրատայ է մահարձան նորա, և գերեզմանն 'ի միջին տեղ-
ոյ փայտեայ վանդակաւ շրջապատեալ. արտաքոյ վանդակին 'ի ձախակողմն կառ-
այ լի ցորենով եղեալ 'ի վերայ սեան, յորմէ ջերմեռանդն երկրադործք առնուն
բաւամբ չափ և խառնեն 'ի սերմանիս իւրեանց զի առատապէս պաղարեւոյն
անդրն. և է կատապն բոլորչի լայնաբերան, և առ փորոյն քանդակազործ գրու-

Թիւն տաճիկ խողորատուտ արծաթով յեռեալ, այլ առ հնութեանն խանդարեալ: Առ սնարօքն արտաքոյ վանդակին կայ քարեայ կոթող երկթգաչափ, յոր եկեալ նստին ամուլ կանայք և ամենայն բախտախնդիր, և պահապան շիրմին (թիւր-պէտար) ունեւով 'ի ձեռին գերկաթի փականս սուղգան Մուքատայ զոր Մուշատ քիլիսի կոչեն, երկթիզ երկայնութեամբ և սնսովոր ձեով, (պահեալ յառանձին արկեղ) և մերձեալ առ բաղդախնդիրն երկցս շուրջ ածէ զզլխաղն և բանայ յերրորդում հուազին. և այնու որպէս թէ յաղիւն բաղդք խնդրողին: — Ի գլուխ դա-գաղին եղեալ է զլխարկ նորաչէն և նորաձե. զի բուն զլխարկ նորա պահի յար-կեղ փականայն. և է բոլորչի ցած, սպիտակ փաթովթիւ ուռուցեալ, և գազաթն նորա կորնթարդ. 'ի նմին արկեղ պահի և վերարկու նորա կանաչագոյն, թէ-պէտ և նորոգեալ յետ ժամանակաց, որպէս և փաթոյթ զլխարկին, որպէս վիպեաց և պահապանն ինքնին: Հանդիպակաց զլխոյն առ որմաք զեռեղեալ է գահն նորին Մուքատայ հասարակ փայտաչէն քառակուսի, յորմէ և արծաթի զարդքն բարձեալ են: Մորթ ընձենի եղեալ կայ 'ի վերայ գահուն հնագոյն յոյժ. յորոյ վերայ ասեն վճարէր Մուքատ զսովորական աղօթման: Եւ 'ի հանդիպակաց որմն կախեալ կայ մասն զբահի շղթայագործ, որ թուի անշուշտ նորին թագաւո-րի, այլ Տաճիկք առասպելեն Գաւթի մարգարէի լինել: Յաջակողմն Մուքատայ եղեալ է Մէհէմմէտ չէլէպի որդի սուլդան Պայեղիսի Բ. իսկ 'ի ձախակողմն առ-ընթեր միմեանց որգիք Երլտըրլմ Պայեղիտայ՝ Մուսա և Իսա չէլէպիք, և առն-թեր նոցա Եսքուպ չէլէպի կրսեր որդի Մուքատայ. և յոտս նոցա կին նորին Մու-քատայ և գտեալք նորա առ նովա: — Անուանի է յոյժ արտաքին դուռնն գաւթի մահարձանին որ է 'ի վերայ փողոցի, 'ի պողպատէ, վանդակաձե քանդակագործ փորուածոյ զարդուք և յեռեալ արծաթի թելիւք. զամանէ ասնն եթէ փոխարէն իցէ միոյ յեւրոպական թագաւորաց առ Մուքատ. որոյ յղեալ էր նմա ընծայ սու-սերմի: Ոմանց յեւրոպացի ճանապարհորդաց կամեցեալ է գնել զվանդակագործուն զայն 80 հազար դահեկանաց, այլ չեն հաւանեալ պահապանքն օտարացոյցանել զերեւելի յիշատակն:

Մուշրաս Պայազիտ Ա. Երլտըրլմ որդի Մուշատայ Ա. — Որոյ մզկիթն յա-րեւելակողմն կայ քաղաքին արտաքոյ 'ի մեծ և 'ի գեղեցիկ և 'ի բարձրագիւր դաշտա-վայրի: Ի հնումն չրջապատ մզկիթին պատեալ էր պարսպաւ, կամ ըստ ասելոյ ու մանց ապարանք մեծատարած կային առ տեղեաւն, և աւերակքն երկին ցարդ, և ուրեք ևս կամարաչէն շինուածք քայքայեալք: Ի հարաւային կողմն մզկիթին մնայ աւերակ մեծի և բազմաթիւ մար ջրանցից: Հանդէպ մզկիթին 'ի հիւսիսային կողմն նորա 'ի ստորեւ է մահարձան Պայեղիտայ, որոյ գերեզմանն է 'ի միջին տեղով. 'ի ձախմէ նորա որդւոյ նորին սուլդան Սիւլէյմանի, և յաջմէ 'ի ստորեւ կնոջն, և եր-կուց որդւոց: Երեւելի ինչ չիք 'ի նմա բաց յերկուց սուռնաք կարմիր սևանց որ կան երկուստեք զբան գաւթի մահարձանին: Քառորդ ժամաւ հեռի 'ի մզկիթէ աստի յարեւել կոյս 'ի վերայ արահետ ճանապարհին է շինուած մեծ զոր յիմարանոց կոչեն, ամայի և աւերակ. կամարաչէն խցկունք երկուստեք, և միջին վայրն ան-ձեղուն, 'ի ծայր շինուածոցն սննեակ մի մեծ. և բարձրագմբէթ: Ի վերայ արտա-քին մեծի դրանն կան երկուստեք արծուիք աղիւսակողմամբք ձևացուցեալ ըստ

օրինակի դրանն թօփխանէի զոր յիշեցար 'ի վերոյ : Բայ յարծուէնչանացդ այլ ինչ նշան հնութեան չերևի յորմանան :

Չէլէպի սուլդան Մէհէմմետայ Ա որդւոյ Երլարմայ մըկլիթն կառուցեալ է 'ի ծայր քաղաքին յարեկա կոյս 'ի բարձրահայեաց վայրի . տաճիկ ճարտարպետութիւն փայլէ 'ի սմա ներքոյ և արտաքոյ , որոյ նման չգտանի 'ի Պրուսա . հիանալի է չրժապատ արտաքին դրանն , բարձրաբանդակ գրութեամբք 'ի կճի , կարգ մի քիւֆի տառիւք և կարգ մի սովորականաւն , և առ նորքը 'ի վերոյ և 'ի ներքոյ պէսպէս քանդակք զարդուց , որպէս և խորշիցն որ երկուստեք դրանն հանդէպ միմեանց : Այլ վսեմութիւն է ներքին տեսեանն , թող զճոխութիւն զարդուց և նրկարուց տեղոյ միևրապին , որոյ չրժապատն ողջոյն (որ և երկուստեք թեա արձակեալ է՝ անտես արտաքուստ , որպէս զի արտաքին որմունք միահեռ ուղղագիծ են) իբր մարդաչափ և կէս բարձրութեամբ բազմանկիւնի կանաչ յախճապակօք պատեալ է , և յամենեան 'ի նոսա ոսկեգոյն մանր ծաղկանկարք : Հանդէպ միևրապին 'ի բարձու 'ի վերայ ներքին դրան է տեղի աղօթից թաղաւորին , պատեալ բովանդակ քառակուսի յախճապակօք և 'ի վերոյ նոցա պէսպէս զարդք գունաւորն նկարուք , և բարձրաբանդակ գրութիւնք մեծատառք : Սովին զարդուք են յօրինեալ և երկրքին սենեկաչափ խորջըն հանդէպ միևրապին երկուստեք ներքին դրանն , միահեռ հաստար գեանոյն , որք և աղօթատեղիք էին վէպիրին և դենպետին : Զմըկլիթս զայս Եէշիլ ձաւի կոչեն . իբր զի նախ մինարէ նորա կանաչ յախճապակօք պատեալ էր . այլ յետ ժամանակաց կայծակնահար եղեալ վերջստին յինեցաւ , և արդ բռով սպիտակացուցեալ է :

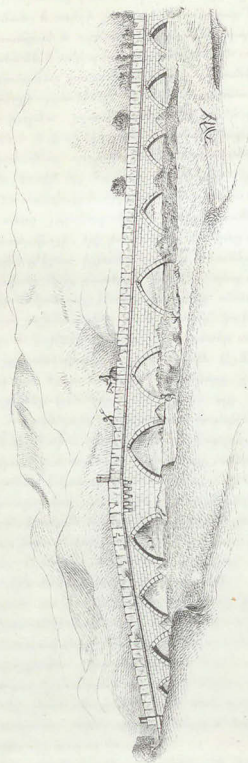
Մահարձան նորին սուլդան Մէհէմմետի մօտ է 'ի հարաւոյ մըկլիթին , բարձրահայեաց քան զնա , ութանկիւնի և բարձրադմբէթ . պատեալ կանաչ յախճապակօք արտաքոյ , իսկ 'ի ներքոյ ըստ չափոյ բարձրութեան մըկլիթին : Ի սմա ամենայն զարդք որմոյն համարուեստ է որմոյ մըկլիթին . և միևրապին զարդք և բարձրաբանդակ գեղնաւորն գրութիւնքն 'ի նոսին 'ի վերայ կանաչ նկարէն յախճապակի՝ նման են զարդուց երկոյ սենեկաց մըկլիթին : Արդ գերեզման սուլդանին է 'ի միջին տեղով , և չրժապատ պատուանդանի նորին նոյնօրինակ բարձրաբանդակ տառիւք գրուեալ . 'ի ստորե նորա առաջին գերեզմանն որ բովանդակ նոյնալիսի զրոյմածովք է զարդարեալ , է երէց դատեր նորին՝ անուանելոյ Սէլհի գատըն . և վերջինն՝ տախտակամած՝ դայեկին , և 'ի միջի նոցա հարճիցն և այլոց դատերաց :

Մուլդան Մուրատայ Բ մըկլիթն է 'ի համանուն թաղի 'ի ձախմէ քաղաքին , և մահարձանք առ նմին բազումք՝ յընդարձակ չրժապատի , յորում և զալրոց և իւրաք , բովանդակն քարաչէն : Մըկլիթն չորեքդմբէթեայ երեւալ արտաքուստ , երկդմբէթեայ երևի 'ի ներքուստ , ուր և ողջոյն որմունքն մարդաչափ և կէս բարձրութեամբ 'ի գեանոյն պատեալ են կանաչ յախճապակօք . հանդէպ միևրապին է վերնատուն վանդակապատ՝ յորում թաղաւորաց միայն օրէն է կալ 'ի ժամ աղօթից : Ի ձախակողմն մըկլիթին են մահարձանքն , փոքու խորոցաւ անջատեալք 'ի միմեանց . մահարձանն Մուրատայ՝ դրանն զարդարուն առաստաղաւ՝ թէպէտ և փայտեայ՝ որոշի յայլոց . առաջի նորա շատրուան և առ նովաւ անուանի սօսին Հալլալ յիւսալ , իբրու զի երկուք յոստոց մեծի ծառոյդ յիրեար եկեալ աղեղնաձև

միտցեալ՝ մանեակ մի մեծ գործեալ են, և յետ միանալոյն վերադին արձակեալք 'ի վեր: Գերեզմանն Մուրատայ կամ տապանն կճեայ բայ է 'ի վերոյ և լի հողով, յուրում ցանեն ցորեան, և ոռոգի 'ի գմբեթէն որոյ բայ է և կեդրոնն: Զգլխարկ նորա բոլորչի մեծատարած և սպիտակ փաթուլթիւ որպէս այլոց թագաւորաց և 'ի միջին տեղով կոնաձև և ոսկէզատ՝ սուլդան Մահմուտ կամեցաւ յաւուրս մեր փոխադրել 'ի թագաւորեալ քաղաքն, և եկեալ որ տանկոյն էր, ասեն տեղացիք, տանջեալ յաներևոյթ զօրութենէ, ձեռնթափ դարձաւ յետս: Առ միւրապաւն եղեալ է արկղ 'ի բարձու, յորում պահի մազ մի 'ի մօրուացն օրէնագրի նոցա Մահմէտի, որպէս և 'ի Տալուլու մանասգրք: Միջնորմով զատուցեալ է 'ի ամանէ մահարձանն Ալայէտտինայ որդւոյն Մուրատայ սպանելոյ 'ի հօրէն իւրմէ. և առ նմա կան 'ի նմին սենեկի այլ ևս երեք գերեզմանք: Երկրորդ մահարձանն է ֆանունի սուլդան Մուստաֆայի և երկոյ զաւակաց նորա առ նմա. և չըջապատ նորին 'ի ներքուստ պատեալ յախճապակօք: — Յերրորդումն երկու գերեզմանք են հարձից սուլդան Մուստաֆայի, որք ըստ ասելոյ Տաճկաց դատերք են միոյ յերտալացի թագաւորաց: Իցեն թերեւ իշխանի ուրուք նուաճելոյ 'ի Մուրատայ: — Ի չորրորդումն են տապանք երկոյ դատերաց Ֆէրիհի, որոց մին կոչի ֆօթբուտ սուլդան: — Ի հինգերորդումն կան չորք թագաւորազունք անծանօթք. և մահարձանն պատեալ 'ի ներքուստ յախճապակօք: — Վեցերորդն կոչի Էդե գաւառն, զայեկի որդւոց Մուրատայ: — Եօթներորդն կիւլ շուշն, զատեր սուլդան Պայէզլիտայ Բ. և առ ընթեր երեք ևս այլ անծանօթք: — Ութերորդն Ալեքսան, զուստր նորին Պայէզլիտայ. առ որով կան երկու ևս այլ: — Իններորդ ճեմ սուլդան, և որայր նորին Պայէզլիտայ. առ ընթեր կան նորա և երեք ևս այլ. և մահարձանն պատեալ է յախճապակօք: — Տասներորդ մահարձանն է առ ընթեր մկլիթին յառաջնում տեղւով, և է սուլդան Ահմէտի և սուլդան Մուսայի որդւոց նորին Պայէզլիտայ. և առ ընթեր նոցա երկու ևս, և առ նոցա ոսիւքն այլ ևս երկուք, քերց Ահմէտի. մահարձանս այս պատեալ է կանաչ յախճապակօք: — Մետասաներորդ համարի մահարձանն որ արտաքոյ կայ պարսպին. և է գերեզմանն խոհարարին նորին սուլդան Մուրատայ Բ. և անուն նորա Գաւառլուրան. զի որպէս պատմեն Տաճիկք 'ի խոհարարութեան իւրում փոխանակ չերեփոյ հօրանի բազկաւն խառնէր զկատայ կերակրոյն. և առ անհեղեղ քաջութեանն կամ թէ ասել անզգայութեանն՝ արժանի եղև առանձին մահարձանաւ անմոռաց մնալ:

Էմիր սուլդան. սա ոչ է 'ի թագաւորաց, այլ 'ի ցեղէն Մահմէտի եօթնեւ տասներորդ ուխտատեղի համարեալ առ Տաճիկս և մեծադէս պատուեալ. նմին իրի և չէ մարթ օտարազգեաց մտանել 'ի մահարձան նորա եթէ չգոցի ընկերակից յարանց եպարքոսին: Արդ մահարձան նորա և մկլիթն շինեալ են հանդէպ միմեանց 'ի բարձրաւանդակ տեղով 'ի հարաւ կուտէ Երջտրքմայ: Մկլիթն չունի ինչ արժանի յիշատակաց. իսկ որմն մահարձան նորա հանդէպ մկլիթն պատեալ է արտաքուստ յախճապակօք: Բազում հարստութեանց ասեն լինել 'ի սմա յառաջագոյն, այլ արդ ոչ ևս:

Ընդ մէջ Եէլիլ-ձաւի և Էմիր-սուլդանայ 'ի փոքր գերեզմանոցի Տաճկաց է և այլ մահարձան մի սրածայր գմբեթիւ. բայ են կողմանք նորա քառակուսի

Արարատի քաղաքի վրա գտնվող Մարտիրոսի կամուրջը (Պրնալ)

սեւամիւր և կամորձ քիւրեար կցեալք . այլ անզարդ պարզութիւն կճեայ քարանց երկից կողմանցն և վայելուչ զարդաձև փորուածք միոյ կողմանն՝ որ իբրև ճակատ ձևանայ, և դռան փորքի՝ հաճոյ է աչաց ՚ի տեսանել . յատակն ՚ի միջնախորին գեանաւոր է գմբէթայարկ ջած, և այժմ քայքայեալ, տեղի զետեղելոյ զիականն : Ջամանէ տան շինեալ ՚ի Պայէզիւս փաշայէ ուսմանէ վասն իւր, այլ յարտորս մեռեալ նորա՝ մնայ ամայի :

Ի նորաչէն մահարձանա՝ երեւելի է այն որ կայ ՚ի ներքս ՚ի դռնին մօտ առ էէր դարուսի, և կոչի հաղլէքի Էթրատէ, ՚ի բարձրահայեաց վայրի առ եզր սեպացեալ քառաժեռի . ձև շինուածոյն է ըստ նոր ակործակաց ճարտարպետութեան, և ոչ գմբէթաւոր : Բազում գերեզմանք են ՚ի նմա . ՚ի միջին տեղով ամիոսեալ է նա ինքն Էթրատէ որ լեալ է երբեմն մի յերեւելի էյլիայից առ Տաճիկս . յաջմէ նորին Մաշլըքս խարոսն, և ՚ի ձախմէ որդիք նորա Մէհէմէտ և Մուստաֆա, և ինն այլ որ կան անդ՝ թուռնք են նորա :

Ընդ մահարձանա համարելի են և քանի մի տապանք շէյխից, և Մելիւսնանէ տէյրիւայ, մեծագործ շինուածով և բոլորչի սենեկօք, ուր հանդէս պարերդութեան կատարի ՚ի նոցանէ, յաւուր ուրբաթու երգօք նուագարանաց :

Մէթ ԳԱՇԻ, ԵՒ ԿԱՄԻՐՔԵ ՆՈՐԱ. — Յայլայլ գետակացն որ ընդ ձորամէջս քաղաքին հոսին ՚ի լեռանց, հզօրագոյն է հոսեալն ընդ Սէք պաշի ձոր սրբնից վաղիւք . և է ձորս այս մի ՚ի գեղեցկագիւր թաղից քաղաքին երկուստեք ունելով բարձրահայեաց տունս հանդէպ միմեանց բնակեալ ՚ի հայոց, այլ և այլ կամրջօք, յորոց երեւելի են երկորին . ոչ աղեղնաձև այլ հարթայատակ անցիւք իբրև զմի ՚ի փողոցաց է առաջինն յանուանէ ձորոյն կոչեցեալ Սէք պաշի, և երկրորդն Բուսնիլը քէօփրիշսիւ միակամար . յիշատակաց արժանի է անտօր շինուած կամրջիս . զի բովանդակ թանձրութիւն նորա երկուստեք կամարին՝ ընդ որով անցանէ գետն, գատարի է, և մարթ է մտանել ՚ի ներքս . իսկ ՚ի վերայ կամրջին դարձեալ կամարաձև է ծայր ՚ի ծայր, և երկուստեք կարգաւ կրպակք են մետաքսազօրծ ոտայնանկաց . ՚ի կրպակացդ այսի իշանն ՚ի ներքսակողմն անդր կամրջին :

Նախնի շինուածոց մնացորդ է և աւերակն մօտ առ Արապ ճամիւի ՚ի վերայ ճանապարհին, որոց երեքին կողմունք ստուար և հաստահիմն որմոյն կանգուն կան տակաւին, և երկին ՚ի նոսին բազմաթիւ ծակտի նշան ջրանցից . միջոց տալուածութեան տեղոյն անդաստան գործեալ է թիթենեաց :

ՇԱՐԱԳ ՄԱՂԱՃԱՆԸ. — Արապոյ ամրոցին մօտ առ Քարլըճա գալուստ քարանձաւ գործեալ է ՚ի բնութենէ չափաւոր մեծութեամբ . առ որով եւրոպացւոյ ուրումն տուն շինեալ, և զբնութեան շինուածն այլ ևս ընդարձակեալ բազմադի ճանապարհաւ ՚ի ձեռն մրճահարութեան, զի զիւրափշրելի է քարածայռ անձաւին, մատանս զինոյ արարեալ է :

ՆԻՍԻՅԱՆ ԳԵՏ. — Գետն Նիլուֆսար զոր աամիկք իշխեֆէր սոշոս կոչեն, իջանէ ՚ի լեռանցն որ յարեմոսից հարաւոյ, և խաղացեալ ընդ բովանդակ երկայնութիւն դաշտավայրին Պրուսայ գետոյ յարեւելս կոչս : Երկու կամրջք կան ՚ի վերայ նորա մեծաշէնք . Ապտալ քէօփրիշսիւ անարատ մնացեալ, և Միսրապլը քէօփրիշ կիսակործան, զոր և փայտիւ նորոգեալ են :

ԲԱՊԱՆԻՔԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏԻՆ ԶՈՒՐԸ. — Ժամառ միտլ հետի 'ի քաղաքէն յարեմուտս կոյս

են անուանի բաղանիքն ինքնարուղիս ջերմ ջրոց. և են մեծաւ մասամբ 'ի գիւղն Զէքիլիկ մօտ առ միմեանս. կոյնն այլ և այլ անուամբ, Պոյոշ կիշգէլ, Հիւսնիշ կիշգէլ, Սէլիլիւսգ, Էսիլի-գարլըձա, Զէքիլիկ՝ յանուանէ գեղջն, որ և օգտակար բաղոյն համարեալ է: Իսկ Ռիշքիշիւրիւ և Ենի-գարլըձա են 'ի վերայ ճանապարհին յաջ կուսէ մօտ 'ի գիւղն: Արապքին տեսիլ Ենի-գարլըձային հոյակապ է յոյժ և բազմազմեթ կապարապատ: Իսկ Էսիլի գարլըձայի յաղազս զառիվայր գրեց տեղոյն՝ յատակն հարթեալ է հորիզոնական և 'ի ներքոյ կամարք բաց թողեալք իրեն ներքնատունք. և ջուրն աւերադ 'ի բաղանեացն անցեալ ընդ այն թափի արտաքս, առ առեակաւն՝ ընդ որ նախ հոսի, և հանրային մասունքն զատուցեալք քարացեալ զիզանան երկուստեք: Ներքին շինուած բաղանեացդ նման է այլոց սովորական բաղանեաց, գմբէթաշէն և կճեայ, այսու և եթ զանազանեալ զի 'ի սոսա աւազան մեծ գործեալ 'ի միջին տեղով մարդաշատ խորութեամբ, անդր թողուն հոսել զջուրն, յորում և մտեալ լողանան. իւրաքանչիւր 'ի բաղանեացդ ունի մի մի աւազան մեծ կամ թէ ասել լողարան կճապատ. մշտաւ հոս են ջուրք նոցա զցայդ և զցերեկ: Բազումք 'ի բաղանեացդ ունին շուրջանակի բարձր և գեղեցկահայեաց սենեակս, ոմանք կրկնայարկ՝ այլք եռաշարիկ. և ամենայն որ 'ի լուսնեալ դայ 'ի քաղաքէն և կամ 'ի հեռաւոր տեղեաց, մանաւանդ յերիս ամիսս տարւոյն 'ի մայիսի, յունիսի և յուլիսի, 'ի նոսին բնակէ: Զօգտակարութենէ ջուրց բաղանեացս և զայլ և այլ հանգամանաց նոցին բազում ինչ գրեաց զազգիարէն Պեռնարտումն, և տպագրեաց 'ի Բիւզանդիոն յամին 1843:

ՊՏՂԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆ, ՎԱՅԱԹՔ, ԵՒ ԱՐՈՒՆԵՍՏՔ. — Հող երկրին Պրուսացոց բազում ուրեք կարմրագոյն է, մանաւանդ արտաքոյ քաղաքին: Պաղաքերութիւն առատ, և երկիրն մշակեալ ժրաշն աշխատութեամբ. այգեստանք և զինի պատուական. այլ որոց անդաստանք իցեն և պարտեզք՝ փոյթ մեծ է թթենեաց մշակութեան վասն մետաքսի. համբռն քաղաքն 'ի ներքոյ և արտաքոյ տեսանի թթենեոք զարգարեալ: Եւ զի այլ երեկոյ շահաւաճառ չիք 'ի քաղաքիս բաց 'ի մետաքսէ, նմին իրի իբրեւ սկիզբն լինի կենդանանալոյ որդանց չերանոյ՝ ամենայն ժողովուրդն 'ի տունս և 'ի հրապարակս ճառ արկեալ խօսին զառատութենէ կամ զնուազութեանէ, զաշնուութենէ և կամ զխոշորութենէ մետաքսին. առատագոյն տարւոյ բերք հաշուին մինչև ց' 78,000 օգգա, հանդերձ չրջակայ գիւրդրէիւք՝ որ սահմանք են քաղաքին. իսկ ընտրեկագոյն համարեալ են բերք Տէմիրթաշ գեղջ, նրբութեամբն և փայլունութեամբ: Մետաքս Պրուսացոց ոչ միայն առաքի յայլ և այլ քաղաքս Ասիոյ և Եւրոպայ, այլ և 'ի նմին գործի. զի են անդ բազում մետաքսագործք ազդ ազդ կերպասուց, է որ գծանիշ և է որ ծաղկենկար. թէպէտ և այժմ 'ի նախնի յաճախութենէն նուազեալ յոյժ 'ի պատճառս յաճախելոյ ձեռա գործաց Եւրոպայ ընդ ամենայն Ասիա: Տէր մետաքսին չկարէ առանձինն կամ 'ի ծածուկ վաճառել. այլ նախ պարտի տանել առ արքունի կլորորդապանն զոր կոչեն Միլլան, և կլուել. և առ իւրաքանչիւր օգգա և կէս հատուցանել տէրութեան տանն դուռուշ, և ապա վաճառել որպէս ինչ արժէ մետաքս իւր: Իսկ որ գնէն պարտի վճարել մաքս քսան դուռուշ:

ԱՇԽԱՐՀԱՆՈՒՄԱՐ, ԵԿԵՂԵՑԻՔ ԵՒ ԴՊՐՈՇՔ. — ՉՏաճկաց բնակչաց քաղաքին ասեն ոմանք լինել 100,000, որ անհաւատալի թաւի. զՀայս 6,000, և զՅոյնս 3,500: Երկու եւ կեղեցիք են Հայոց. առաջին Աստուշաճաճիւն, որոյ որմունքն 'ի ներքուստ կիսով չափ բարձրութեան յախճապակօք պատեալ են. և առ է առաջնորդարանն եպիսկոպոսանիստ, զեղեցկաղբիւր և բարձրահայեաց, շինեալ իբր տանն ամօք յառաջ (իբր 'ի 1833) յեպիսկոպոսութեան Յարութիւն վարդապետի Եղեսապուլ: Անդ է և զպրոցն մեծ, յորում կան մանկունք իբր վեց հարիւր. այլ ոչ քաջ յառաջագէտ որպէս վայել իսկ էր հնութեան հայապղի ժողովրդոց տեղւոյն քան զայլոց բազմաց, և առ բազմութեան նոցին, և համբաւոյ քաղաքիդ, իբրեւ նախադաս օտար քաղաքաց' յորս գաղթեալ է ազգ մեր: Դաստիարակք թէպէտ և աշխատասէրք իցեն և փոյթք, սակայն և ոչ ժողովուրդն առ հասարակ, զի չև հասեալ մանկան յերեքտասան կամ 'ի չորեքտասան ամ հասակի' յորում եռանդն հմուտութեանց աճել սկսանի, հանեալ յուսումնարանէն տան յարհեստ ծառայական: Թող զի և հասարակաց լեզու քաղաքին 'ի տունս և 'ի հրապարակս տաճիկերէն է. իսկ հայեցին զրեթէ բնաւ անլուր առ կանայս. բայց սահմանեալ են 'ի զպրոցին հայերէն խօսել: Երկրորդ եկեղեցին է յանուն սրբոյ Լուսաւորչին նորաչէն և փոքր. և առ ընթեր նորա ժամատուն և զպրոց:

Կ Է Մ Լ Է Յ Ի Կ

ԿԵՄԼԵՑԻԿ. որ է քառ հնոց կիսու (Kios), աւան 'ի ծայր հարաւոյն խորշի Մարմաուայ ծովուն, որ և կոչէր 'ի հնումն Խորշ կիոյ կամ կիւսնու (Cianus sinus), վեց ժամու հեռի 'ի Պրուսայէ. նաւահանդիստ է և երթեկեկ չոգենաւուց: Լեռնապատ է խորշն 'ի հիւսիսոյ և 'ի հարաւոյ. և աւանն շինեալ է 'ի ստորոտս հիւսիսային լեռանց: Շինուածք նորա տունք և կրպակք հասարակ յոյժ, և բնակիչն յոյն, որոց են եկեղեցիք ինն: Տօնալաճառ լինի 'ի նմա յաւարս կիւրաս կէից: Երկիրն բերէ առատ ձիթենի մինչև վաճառել 'ի պազոցն ամի ամի 30,000 օգգա, և ձէթ 500,000 օգգա: Օդ տեղւոյն անբարեխառն և ծանր, և ջուրն անբարի բաց 'ի միոյ աղբերէ: Ունի զքօտարան զեղեցկափայլ 'ի թիկանց աւանին 'ի բլրի, զառաջեաւն ամրացուցեալ պարսպաւ և 'ի վերայ հարթայտաակ, հովանացեալ 'ի բարձրաբերձ կաղամախեաց. և է անդ այազմաւ որ կոչի Այի Բուդալնիկի:

ԱՆԻՐԱԿԻ ՀՆՈՒԹԵԱՆՅՈՒՆ. — Ոչ սակաւ էին երեւելի շինուածք 'ի սմա 'ի հնումն' որպէս յայտնի երեւին յաւերակացն: Յարեմտակողմն աւանին ժամու և կիսով հեռի 'ի վերայ արահետ ճանապարհին, յորոյ յաջմէ լերինքն են հանդերձ արտուրէիք և 'ի ձախմէ դարահոս և ափունք ծովուն, 'ի մէջ արտորէից կայ գմբէթաւոր սենեակ մի գեանափոր, զի հօղոյ ծածկեալ զնա մինչև 'ի վեր, 'ի միոյ կողմանէ և եթ մոտանելի է. և 'ի միջի ստորերկրեայ ուղի խցեալ փլածովք. վերնախարիսխ մի անկեալ կայ ընդ մէջ սենեկին. զայս տեղի կոչեն Յոյնք Գարազիսիոս:

սիդա (ողորդեալ) : Անգրագոյն կայ բոլորչի շինուած մի աշտարակաձև յարկա-
ծածուկ, և հոյն շուրջ գնովաւ բարձրացեալ մինչև 'ի վեր. շատ Զանացեալ է
գեղջիկ մըճօք անց դործել առ 'ի ներքս և չեն յաշողեալ. այս վայր կոչի Այի-
գեանիս : Ի հանդիպոյ նորա 'ի կողմն ծովեզերին երևի մասն ամրոցի իրիք 'ի
ներքուստ մինչև 'ի վեր հաւասար ճանապարհին . և այլուր 'ի միջի արտորէից մե-
ծատարած աւերակ մի զոր բաղանիս կոչեն, որոյ և գմբէթ կործանեալ՝ որմանք
մնան ևեթ երկուց կողմանցն, յորս են խորշք 26 մարդաչափ բարձրութեամբ .
զայս տեղի Առէքս կոչեն :

Կայ և յարեւելահողմն աւանին 'ի վերայ արահետ ճանապարհի կիսով ժամաւ
հեռի յաւանէն ստորերկրեայ սենեակ մի 'ի տեղւոյն Այաւսփիս կոչեցեալ . և
հուպ նմին սալայատակ քարնկեցիւ յերկայնութիւն . մօտ առ տեղեան գտան
երբեմն մեծամեծ խեցեղէն բլուկք դատարկք և արդ ծածկեալ են ընդ հողով, և
երկու այլ 'ի նոցանէ գտեալ փոքր մի 'ի վեր անդր լի ջրովք, և ջուրն հեղեալ 'ի
վերայ քարանց՝ հալեալ ասեն դբարինսն : Մօտ առ տեղեան 'ի մէջ պարտիլին
անկեալ կայ քար մի և 'ի վերայ նորա բարձրաբանդակ պատկեր արծուց : Անգրա-
գոյն ևս քարանձաւ մի փոքր 'ի ձախմէ ճանապարհին և առ նմա քարահանք կը-
ճոյ : Քառորդաւ ժամու հեռագոյն է տեղին Այի Պարապեի ասացեալ . ուր են
նոտարանաձև միակտուր քարինք փորուածոյ, և 'ի վերայ քանի մի լատին տառք
խանդարեալք, և 'ի վերայ քարածեռի բլրոյն նոյնպէս ասորիճանք երկայնածիղք :
Յանդաստանս ուրեք աւանիս գտան երկու գերեզմանաշափ քարինք, և 'ի վե-
րայ նոցա բարձրաբանդակ պատկերք . 'ի միումն կան կին և աղջիկ պօղեալք վե-
րուստ 'ի վայր, և 'ի միւսումն նաւամարտ :

Ճ Ա Ն Ա Պ Ա Ր Հ Ի Կ Է Մ Լ Է Յ Ի Կ Է Ի Ն Ի Կ Ի Ա

Ոչ սակաւ զուարճալի է փոփոխութիւն տեսարանաց վայրացն որ ընդ մէջ
Կէմէյիկի և Նիկիոյ . զի փոքր մի հեռացեալ 'ի Կէմէյիկիէ ընդ արեւելս կոյս՝ սկսա-
նին երկուստեք գօտիք լեռանց, ձորամէջ խորին կալով 'ի միջի հանդերձ գետա-
կաւ՝ որ հոսի 'ի նիկիական լճէն 'ի խորշն Կէմէյիկի : Իսկ լեռինքդ այգոքիկ եր-
կուստեք գետակին մինչև ցրագաթունս՝ թէպէտ և անմշակելի, այլ ինքնարոյր
խիտ առ խիտ և գեղնադոյն ծաղկօք զարդարեալ են : Յետ երկից ժամուց
ճանապարհի՝ բանի անձուկ կիրճ լեռանցն, և երևի 'ի հեռաստանէ մեծատա-
րած դաշտավայրն Պազարքէօյ օլլաւր 'ի ձախմէ, և յաջմէ լեռն Գաքըրլը
տաղը, և ընդ մէջ երկրոյն կողմանցն Լիճն Նիկիոյ ծածանեալ հեղիկ հողմովք :
Շուրջ զլճաւ բալուժ են գիւղորէք, և ոչ սակաւք բնակեալ 'ի Հայոց, յորոց ե-
րևելի են, յաջմէ՝ Սէօլէօղ, յորում տունք 300, ամենայն հայազգի, հանդերձ կա-
րեոր արուեստաւորք և նորաչեն վաշերուչ եկեղեցեաւ յանուն սրբոց Հրեշտակա-
պետաց և դպրոցաւ : Երեւելի է 'ի գեղջի Խաչոյեան տոհմն՝ պատկառելի բաղուժ
գիւղօրէից Հայոց և Տաճկաց իսկ : Ի ձախմէ լճին են Պազարքէօյ, Նոր գեղ

և որ այլն ևս: Յաջակողմն լծին անթիւ ձիթաստանք են ցմեծ տարածութիւն:

Լիճն Նիկիոյ երկայնեալ ձգի յարեմաից յարեւելս ինն ժամու գնացից. իսկ 'ի Կէմէլէիկէ մինչև յեզր լծին հինգ ժամք են: Քաղցր է ջուր նորա և բմպելի, զոր և վարեն յամենայն պէտս շրջակայ գիւղորէքն. բերէ աւելի քան գրսան աղգս ձրկանց՝ ոչ միայն մանուշ, այլ և մեծամեծաց: Ի հարաւային եզերս լծին աճեցեալ է ջուրն որպէս պտտմեն, և ծածկեալ զշինուածս տանց, որոց որմունք մակ հաւասար երեսաց լճայատակին երևին ընդ ջրով յորժամ խաղաղ իցէ լիճն և անալէկրծ: Ի նմին կողման լծին երկու ժամու հեռի 'ի Նիկիոյ, 'ի վերայ ճանապարհին յալմէ՝ 'ի մեծի ապառաժին երևի արձանագիր լատին այլ խանգարեալ, թէպէտ և խոր է լիճս՝ որպէս ասեն, սակայն դուշնաբեայ և եթ նաւակք ձկնորսաց գնան 'ի նմա:

Ն Ի Կ Ի Ա

ՅԵՐԿՅՆ. — Բերդաքաղաքն Նիկիա հռչակաւորն 'ի հնումն և առ կայսերօք Հռովմայ և Բիւզանդացուց, զիւղաքաղաք մի փոքրիկ է արդ դուշնաբեայ տամբք իբր հարիւր և յիսնիւք: Շինուածոց ապարանիցն ողջոյն կործանեալ և աներևութացեալ՝ պարիսպքն և եթ անկործան կան տակաւին ահագին տարածութեամբ, տուկացեալ ընդդէմ բռնութեան ոխերիմ թշնամեաց և սաստիկ պատերազմաց. և քանչացուցանեն զտեսողս ընդ նախնեացն մեծագործութիւն: Բովանդակ բերդն կառուցեալէ 'ի դաշտավայրի, կրկնապարիսպ՝ բաց 'ի ծովակողմանէն, ներքինն բարձր և ստուար, և կից նմին են աշտարակքն ահագին թանձրութեամբ ընդ բովանդակ շրջապատ բերդին, յորոց սակաւք քառակուսի ձևով, այլն առ հասարակ բոլորչի: Շինուած պարսպացն և աշտարակացն աղիւսակերտ է, բաց 'ի միոյ կողմանէ՝ որ առ Ստամբուլ գաբռնուդ դրամբ և ձգի 'ի ծովակողմն կոյս. և այդ մասն պարսպիդ 'ի քառակուսի քարանց շինեալ հանդերձ աշտարակօքն, երևի նախնի հիմնարկութեանն մնացորդ. զի և յայլնայլութենէ ճարտարակտուութեանն՝ յայտնի երևի ոչ սակաւ նորոգութիւնս կրեալ 'ի դարս դարս, մանաւանդ առ քրիստոնեայ կայսերօք. զի և 'ի մի յաշտարակացն երևի ցարդ նկարէն պատկեր սրբոյն Գէորգայ յորմն: Հոյակապ են և զրուքն ամենայն որ կոչին Լէվքէ գաբռնուդ, Ստամբուլ գաբռնուդ և Եէնի շէնի գաբռնուդ. երկուստեք առաջնոյ դրանն կան բարձրաբանդակ պատկերք խորտակեալք, և առ երկրորդին ևս, ուր և պատկեր փրկին և առաքելոյն. կրկնագրուքն են յետին երկուքն: Շրջապատ բերդին ողջոյն տէէ ժամս չորս հանգարտաբայլ ընթացիւք: Ի կողմն Ստամբուլ գաբռնուդ դրանն հարուստ մի հեռի 'ի նմանէ յալմէ՝ 'ի ծայր միոյ յաշտարակացն երևի մնացուած հնաձև յոյն արձանագրութեան աղիւսակողմամբ յարմարեալ յորմն անդ: ¹

Ընդ ամենայն շրջապատ բերդին, բաց 'ի ծովակողմանէն, և ընդ միջավայր կըր-

¹ Տես զարձանդ 'ի ստորն պատկերի պարսպաց 'նիկիոյ:

կին պարտապանքն և ընդ միջին տարածութեամբ բերդին բաց 'ի սակաւածիւ թաղից անդաւազան գործեալ են թթենեաց, պաղաւտ ծառաց և այլ ևս ընդեղինաց :

ՍՏՈՐԵՐԿԵՐՆԵՑ ԳԵՏՆԱԺՈՐ ՏԵՂԻՎՆ . — Ի բերդին մնացորդ նախնի շինուածոց արժանի տեսութեան և անմահ յիշատակի, որում և ձեռն թշնամի եկաց պատկառ, առ 'ի հանդէս նախնեացն մեծագործութեան և բազմահար գլուխութեան նոցին՝ յօրինակ որոց յետ այնորիկ գալոց են աղբք, են գետնափոր տեղիքն կամ ստորերկրեայ ուղիք . որոց արտաքին ամբութիւնքն թէպէտ և քայքայեալ իցեն, այլ բուն ներքինն անկործան կայ : Եւ են դոքա ոչ շատ հեռի 'ի ծովակողման պարսպէն 'ի միում՝ վայրի առնթեր միմեանց, որմով յերեքաց զատուցեալ . կամարած և ունելով մուտս նոցին իբրեւ երեք կամ չորք մեզր լայնութեամբ . ներքին վայրն լայնարձակ և կամարակապ 'ի մեծահատոր և 'ի ստուար քարանց . 'ի միջոց վայրի կամարին քառակուսի անցք գործեալ են, ընդ որ մի որ հազիւ կարէ մտանել, և 'ի ներքս անդ է ստորերկրեայ ուղին նոյնպէս կամարապատ . այլ չէ ուրուք փորձեալ ցոր վայր ձգիցի երկայնութիւն նորա և ուր հասանիցէ : Ի հոյակապ շինուածոցդ որ հինգ են թուով, երկուցուն եւթ կան գետնափոր ուղիք . այլքն հանդիպակաց որմովքն եւթ սահմանին : Զարտաքին տարածութիւն տեղոյս որ 'ի փոքու սահմանի, և քան զստորական յատակ գետնոյն փոքր մի բարձր է, ապարանս արքունեաց լինել ասեն բնակիչքն, թէպէտ և հետք մնացորդաց չերևին անդ : Ի փողոցս, 'ի հրապարակս և 'ի կիցս ճանապարհաց զիւղաքաղաքիս ցիր և ցան երևին սիւնք և վերնախարիսիւք պրանչելի յօրինուածովք, և հատորք պէսպէս բարձրաբանդակ ծաղկանց և դարդուց, է որ ամբողջ և է որ մասնաւորք, աղուցեալ 'ի կաւակերտ որմունս տանց և փողոցաց . ոչ ինչ խտրեալ ընդ կան և ընդ պրանչելի արուեստակերտ յօրինուածն :

ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅՈՒՆԵՑ . — Պատկառելի է հնութեամբ և եկեղեցին Յունաց շինեալ յամին 332 յանուն որդոյն Գեմստրեայ . յոր բաց 'ի տախտակամած զարդուց խորանին և 'ի դմբէթէն՝ յայլսն ամենայն փայլէ հնութեամբ . փոքր է ըստ տարածութեան, և 'ի մէջ նորա և արտաքոյ գերեզմանք հինք : Ի ձախակողման աւանդատան կան երկու սիւնակք առնթեր միմեանց 'ի սեւա մաքուր քարէ . երկայնութիւն միոյ 'ի նոցանէ մեղրաչափ և կէս համեմատ նրբութեամբ : Ի նմին կողման առնթեր որմոյ գաւթին կայ գերեզման վիմափոր 'ի թափանցիկ սպիտակ քարէ, և ճրագ թէ մուծցի 'ի ներքս, երևի թափանցանց արտաքս լոյսն, թէպէտ և սառար և քարն : Պատկերն որ կայ 'ի ճակատ ներքին դրան եկեղեցւոյն յօրինեալ է 'ի միւսին քարանց ըստ այնր ժամանակի արուեստին :

Երկրորդ եկեղեցին Յունաց Այա ռօփիա ասացեալն աւերակ է . որոյ արտաքին որմունքն եւթ կան . և յորմունս աւանդատանն նշմարին տակաւին նկարէն պատկերք :

ԺՈՂՈՎԱՅԵՂՈՍ ՅԺԸ ՀԱՐՍԵ . — Յանկալի յիշատակ և մնացորդ ժողովատեղւոյ նիւկիական հարցն՝ է անընդմիջաբար արտաքոյ պարսպին 'ի ծովակողմն կոյս, անդ ուր բարձրաբերձ կազման ծառքն կան . ոչ այլ ինչ նշմարի 'ի տեղւոյն, բայց միայն քառակուսի չորձապատ որմոյն քայքայեալոց, մեղրաչափ և կէս բարձրութեամբ 'ի գետնոյն 'ի վեր . և միջոց տարածութեան տեղոյն՝ որ և չէ գուցնա-

քեայ ինչ՝ յանդաստան փոխեալ է . միայն երկուտեք 'ի կողմանցն կան մնացորդք քարեղէն սանդղոց . ձախակողմեան հիմն շինուածոյն երկայնեալ ձգի մինչև ցմէլ լճին , յորոյ եղեր շինեալ է քաղաքն :

Ի նոր շինուածոց անուանի է Եւլիլ միևնարե կճանման ձուլածոյ սեամբքն որ կան 'ի դաւթի մզկիթին , մնացորդք 'ի հնոց . իսկ շուկայն և բաղանիք և որ այլն ևս ամենայն հասարակ և ոչ արժանի յիշատակի : Տունք ցունաց 'ի նիկիա են քառասնիւ չափ , այլքն առ հասարակ Տաճկաց են :

Վեց ժամաւ հեռի 'ի նիկիոյ է Թիրգէ լեռան , ուր գտանի քար ինչ կանաչադոյն՝ յարդի առ ռամիկն Տաճկաց , որք ասեն տէլիլիլի ուրումն խառակրօնի ճգնել 'ի լերինն , և լճոյն 'ի քար փոխարկել . 'ի քարէ այսի ուրում և պէսպէս շարդս յօրինեն :

ՃԱՆԱՊԱՐՀ Ի ՆԻԿԻՈՅ Ի ԳԱՐԱՄՈՒՍԱԼ ԵՒ Ի ՆԻԿՈՒԴԻԱ

Հեռի 'ի նիկիոյ կէս ժամաւ է նոր գիւղ յեզր լճին , նորոգ բնակեալ 'ի Հայոց իրր 'ի յիսուն տանց . որոց է և նորաչէն եկեղեցի վայելուչ յանուն որոց Լուսաւորչի : Բնակութիւն գեղջս եղեւ ճարտարութեամբ միոյ յորդւոց Խաչոյեանին Սէօլէօղեցւոյ զոր 'ի վեր անդր յիշեցաք :

Ֆոշաձըզ գիւղ բնակեալ 'ի ցունաց , երեք ժամաւ հեռի 'ի նմանէ : Ի և այլ նոր գիւղ զոր հասարակարար Եւրախ տէրէ կոչեն , բնակեալ 'ի Հայոց . ունի սունա հարիւր և նոր եկեղեցի Հրեշտակապետ կոչեցեալ :

Կեօզմէրտան կէս ժամաւ հեռի 'ի նմանէ :

Ուղին նիկիոյ մինչև ցԳարամուսալ լեռնային է , վախուտ և զփուարադնալի :

Գարամուսալ հեռի է 'ի նիկիոյ 10 ժամ , լժէպէտ և այլ կրկին ուղիք կան նորին , միոյն տեալ ժամ 12 և միւսոյն 8 : Եւ է աւան փոքր առ ծովեղեր խորշին նիկոմիդեայ , յոր աստի ստէպ երթեանկութիւն լինի , մանաւանդ որոց ոչն կամի ցին զողջոյն ուղին ցամաքաւ առնել մինչև ցՆիկոմիդիա : Բնակիչք սորա են Տաճիկք և Յոյնք . ունի շուկայ փոքր . մզկիթքն և եկեղեցին ոչ ինչ նշանաւոր :

Ն Ի Կ Ո Ւ Դ Ի Ա

Համբաւաւորն 'ի քաղաքս Բիւթանացւոց նիկոմիդիա , ուր բազում անցք անցին առ Հոռվայեցաւոր և առ Գունօք , անկեալ է յոյժ 'ի նախնի վառացն , և 'ի չահուց վաճառականութեան , յետ բարդաւաճանաց Զմիւռնիոյ , և յաճախելոյ չոգեհաւաց 'ի Սեաւ ծով . զի վաճառականութիւն նորա մեծաւ մասամբ յերթեկեութենէ կարաւանացն էր , ոչ ինչ պողարերեալ յինքննէ և ոչ արհեստակերտեալ ձեռագործս ինչ : Արդ քաղաքն նիկոմիդացւոց կառուցեալ կայ 'ի ծայր հիւսիսաւ կան խորշին Մարմատայի , որ երկայնեալ ձգի յարեմոից յարեւելս զուգահեռա-

կան խորշին կէմէյիկի և լճին Նիկիոյ, Դիրք քաղաքին 'ի գազաթանէ լերին սկըսեալ յանգի մինչև ցծովեզըն . և երեւք նորա հային 'ի հարաւ . ոչ ինչ օգնեալ 'ի հիւսիսային հողմոց՝ որ զովայուցիչ է յամարան և առողջարար . նմին իրի տօթաստիկ լինի և հիւանդութիւնք ախտից :

Ի նախնի շինուածոց յաւուրց անտի հեթանոսութեան՝ որ ինչ կան ցրիւ , աւերակ են իսպառ . և հեռի 'ի քաղաքէն . այլ 'ի մէջ քաղաքին յաւուրց քրիստոնէութեան նշար ցանկալի մնացեալ է աւերակ եկեղեցատեղոյն Երկուց Բիւրուց , որ արդ մասամբ գերեզմանատուն է Հայոց և մասամբ անդաստան գործեալ : Երեկն տակաւին 'ի նմա աւերակք խորանաձև տեղեաց , և մօտ առ նոսա այլ շինուած մի փոքր գմբէթաւոր , 'ի չորից կողմանց բաց և կամարաձև մտիւք . այլ այժմ գազաթն նորա հաւասար է գետնոյն : Մասն որմոյ եկեղեցւոյն թուի լինել որ մնացեալ է 'ի կողմանէ չրջապատի գերեզմանատանն . և անտի և 'ի տեղոյ խորանացն՝ մարթի իմաստասիրել զմեծ տարածութիւն նախնի եկեղեցւոյն որ տանէր զբիւրս :

Փոքր մի հեռի 'ի նմանէ է վկայարանն սրբոյն Պանդալէոնի 'ի ձեռս Յունաց : Իսկ վկայարանն Երմոգէնեայ քահանայի մօտ է 'ի թաղն Հայոց , որպէս և աշակերտի նորա յիշատակելոյ 'ի Յայսմաւուրս . և են արդ 'ի ձեռս Տաճկաց . գերեզմանք նոցա և շինուածք տեղոյն անզարդք են և տաճկաձև :

Ի Նիկովիդիա տունք Տաճկաց հաշուին աւելի քան զերիս հազարս . Հայոց 350 , Յունաց 480 , իսկ Հրէից սակաւք : Եկեղեցին Հայոց Աստուածածին կոչեցեալ՝ նորաչէն և գեղեցիկ է յոյժ քան զամենայն նորաչէն եկեղեցիս կողմանց Բիւթանիոյ . և է գմբէթաւոր , այլ արտաբուստ չերեկի գմբէթն : Գեղեցիկ է նոյնպէս և մկրտարանն որ կայ յաջակողմեան աւանդատանն , բովանդակ կճապատ և բարձրաբանդակ պատկերք և զարդք ըստ տանելոյ ճարտարութեան արեւելեան գեղարուեստից : Առ եկեղեցեաւն հիւրանոց կամ թէ ասել եկեղեցատուն . և 'ի հիւսիսոյ եկեղեցւոյն՝ դպրոց մեծ և բարձր . որպէս և եկեղեցին է 'ի բարձրահայեաց վայրի : Մաքսատուն քաղաքին առ ծովեզերքն է . ունի և նաւակառոյց փոքր : Մղիկթը , և մանաւանդ իջեվանք յոյժ հասարակ են , որպէս և չուկայն բովանդակ , թէպէտ և մեծատարած :

Հանգէպ քաղաքին առ ծովեզերքն միով ժամաւ հեռի է Ֆեախաւնէ շինեալ յաւուրս սուլթան Մահմուտայ , և գործարան չուխայի առ որդւով նորա :

Անուանի է 'ի վաճառս Նիկովիդիոյ քաւիւն հեղիւսի կոչեցեալ քաղցուենի :

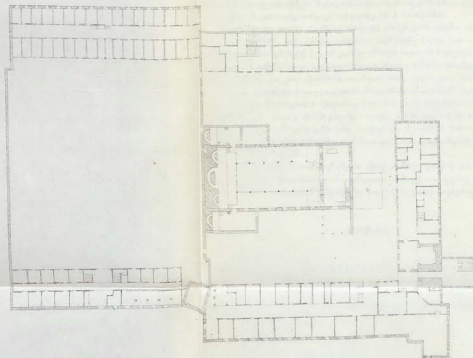
Ա Ր Մ Ա Շ

Յարեւելից հիւսիսոյ կայ Նիկովիդիոյ և հեռի անտի վեց ժամաւ գիւղ փոքր , բնակեալ 'ի 50 տանց Հայոց . և ժանօթ է ամենեցուն 'ի պատճառս հռչակաւոր մենաստանին , որ և ուխտատեղի է , և անպակաս է երթեւելն , մանաւանդ 'ի աօնի վերացման խաչին : Մենաստանն ողջոյն կառուցեալ է 'ի վերայ բլլի . և ար-

արժոյք մանկանց . և հեղինակ այդը ամենայնի է Պօղոս եպիսկոպոս Խաչ-
քեան պրուսացի , փոխանորդ նորին Ստեփան վարդապետի : Զառաջնոյ շինու-

Ամենու վանք

տարւոյ նորա և 'ի ներքս պարտէգը զուարճալիք: Յովանդակ շինուածն որ և կրրկ-
նայարկ է, յարեւելից յարեւմուտ ունի ընդ երկայնն 135 մեզր և ընդ լայն 92:
Ռւխտաւորաց բնակարանքն միջնորմով և միջնադրամբը զատուցեալ են 'ի բնա-
կարանէ միարանից: Եկեղեցիքն հիմնեալ յանուն Զարիստիսն Աստուծոյն
ահնալ է մեծութեամբ, պայծառ և հոյակապ, թէ և ձեռուն նորա և սիւնքն և վեր-
նաստունն ուխտաւոր կանանց փայտակերտք: Երեք են խորանքն, և խաչավառ
զարդը նոցա թէ և նոյնպէս փայտակերտք, այլ զեղադրուազք և ոսկէգօծք, որովք
ահնալ մեծութիւն եկեղեցւոյն առաւել ևս փայլէ: Ի գաւթին 'ի ձախակողմն ե-
ղեալ կայ պատկեր Աստուածածնի հրաշագործ, որ յառաջագոյն յաւագ խորա-
նին եղեալ էր, և ապա աստ փոխադրեցին սակա զիւրութեան ուխտաւորաց որ
անմեկնելիք են հանապազ 'ի տեղաջէն, ուր և ածեն զախտաւոր հիւանդս. և
հաւատովք մերձեցողացն լինի բժշկութիւն. ձև և յօրինուած պատկերին հասա-
րակ է և անարուեստ և ոչ իսկ հին. և փոխանակ նորա եղեալ են յաւագ խորանն
այլ պատկեր Աստուածածնի ճարտարարուեստ գործ խալացի նկարչի: Առ հրա-
շագործ պատկերան մօտ յորմն թաղեալ կայ Պօղոս եպիսկոպոս կեսարացի մե-
ծաճամբաւ առաջնորդ Պրուսայի: Զամանէ բազում գործք արութեան պատմին,
որովք երեւելի հանգիստացաւ 'ի կենդանութեան իւրում, յորժամ խտտութիւն բռն-
նաւորաց տիրեալ էր կողմանցն. յանընկճելի բարուց նորա և յաներկիւղ համար-
ձակութենէն և 'ի վեհանձն և պատկառելի զիմաց նորա չանկանէր բան մի 'ի գե-
տին առաջի կուսակալաց. որ և վարուցն ևս խտտակրօնութեամբ ակնածելի ա-
րար զանձն առաջի ազգին իւրոյ: Սորա առաջնորդ կայեալ Պրուսայի, միացոյց
'ի նոյն և զառաջնորդութիւն նիկովիդիոյ որ է թեմ Արմաշու. եղ 'ի մտի վերջս
տին շինել զմենաստանն հին և փոքր, ոչ 'ի գիւղն Արմաշ, այլ 'ի նիկովիդիոս
յաւերակի անդ Երկուց բիւրուց. սակայն զմտաւ ածեալ ապա զպէսպէս զժուա-
րութիւնան որոց մարթ էր ծագել 'ի քաղաքին յերեսաց քաղաքապետաց բառ
այնր զառնութեան ժամանակին, լու համարեցաւ զառաջին տեղին ընտրել. թէ-
պէտ և նեղութիւն բազում կրեաց յայլազգեաց, սակայն յաղթեալ ամենայնի
հիմն արկ եկեղեցւոյն և աւարտեաց ամենայն մասամբն որպէս ինչ ցարդ երևի.
այլ չև ձեռն արկեալ 'ի շինութիւն մենաստանին վախճանեցաւ. և ելից զթեմին
յաջորդ նորա Ստեփան արքեպիսկոպոս Աղանի յորջրկեալ, որ կառուց զբովան-
դակ մենաստանն բաց յեկեղեցւոյն:

Վիճակ մենաստանիս մեծ էր յառաջագոյն, այլ արդ 'ի փոքրուսս համանի.
35 գիւղք են թեմ նորա հանդերձ նիկովիդեաւ. և են գիւղքդ այգորիկ մեծա-
մասամբ 'ի չըմկակայ լճին նիկիոյ: Յամին 1843 դպրոց 'ի մենաստանին հաստա-
տեցին, յորում ժողովեալ զմանկաի թեմի իւրեանց կրթեն յուսումն և 'ի դաս-
տիարակութիւն եկեղեցական վիճակի: Միաբանքն ամենայն տասնիւ չափ, բա-
րեկրօնք և բարեհամբոյրք, հիւրամեծաբք և սիրելիք, փոյթ մեծ ունին զարդա-
նալոյ ուսմանց և բարեկրթութեան, հրահանգեալ այնու և զմանկտին, յորոց ա-
ռաքին յայլ և այլ գիւղս 'ի դաստիարակ դպրոցաց նոցին. զի և յամենեսին 'ի նոսա
են վարժոցք մանկանց. և հեղինակ այդր ամենայնի է Պօղոս եպիսկոպոս Թաք-
թարեան պրուսացի, փոխանորդ նորին Ստեփան վարդապետի: Զառաջնոյ շինու-

թենէ մենատանին յիշատակ լինի 'ի ձեռագիր մաշտոցի իրիք անդ այսպէս...
 « Աղղս մերային որ եկեալ բնակեալ 'ի գաւառս Նիկիովդացւոց 'ի սահմանս Ար-
 » մաշ կոչեցեալ վանիցն սուրբ Աստուածածնի 'ի գիւղս որ Ղլլլայ յորջորջի, չև եւ
 » էին շինեալ յարկս աղօթից և ժամատունս : Իսկ 'ի յետին ժամանակիս յետ բա-
 » զում տարոյ՝ որ էր թուականն ՌՃԹ (1660) 'ի հայրապետութեան տեառն Յա-
 » կոբայ որ 'ի սուրբ Էջմիածին, և յառաջնորդութեան սուրբ Երուսաղեմի տեառն
 » Աստուածատրոյ վարդապետի, և 'ի պատրիարքութեան տեառն Մարտիրոսի
 » նորին աշակերտի... մինն 'ի նոցանէ խոսկալցի Ղումին... եւ... Երեմիաս...
 » եկաք 'ի նաւակատիս եկեղեցւոյս և 'ի պատճառս ուխտի սուրբ վանից տիրա-
 » մօրն Աստուածածնի, և զթերին լցաք... » :

Խոսկալ, գիւղ Հայոց իրր 'ի 50 տանց, միով ժամաւ հեռի յԱրմաշայ. զա-
 նուն գեղջս յիշատակէ և այլ ձեռագիր մաշտոց որ 'ի նմին նորաչէն եկեղեցւոյ
 գեղջն. « ՌՃԹ (1609) 'ի մայրաքաղաքն Ստամբուլ 'ի գուռն կոմիւրուս սուրբ
 » Նիկիոյայտին. առաջնորդութեան կեսարացի Գրիգոր քաջ բարունապետին.
 » թագաւորութեանն սուլթանն Ահմետին. Աստուած գիւր սուրն կտրուկ անէ : Չե-
 » ուամբ անարժան թոխաթցի Միքայէլին 'ի վայելումս խոսկալցի տէր Միքայէ-
 » լին... Արդ գրեցաւ սա 'ի գառն և 'ի գիծար ժամանակիս, զի խեղճ քրիստո-
 » նեայքն ճալալոց համար փախեան և եկին 'ի Ստամբուլ. և գորա այլ կու հալա-
 » ծեն 'ի Ստամբուլու » :

Ա Տ Ա Փ Ա Ձ Ա Ր

Հեռի է յԱրմաշայ վեց ժամաւ աւանս այս մեծ և բնդարձակ 'ի դաշտավայ-
 րի. զի տունը որիչք են 'ի միմեանց մեծամեծ պարտիզօր զարդարեալ. լայնար-
 ձակը են և փողոցքն, և շուկայն նորոգ շինեալ. իսկ տունը հին և հասարակ, մե-
 ծաւ մասամբ փայտաշէնք : Թէպէտ այս ամենայն աղքատութեան արդիւնք թուի-
 ցին, սակայն ամենայն ոք կարեւոր պիտոյիւքն շատացեալ է, փոյթ կալեալ մը-
 շակութեան թթեհեաց վասն շերամոյ. զի և ծառայ ոք չգտանի անդանօր ըս-
 պասարիկու այլոց, լաւ համարեալ յաշխատութենէ ձեռին կեալ քան անարուեստ
 այլում հպատակել :

Հայոց տունը 1300 հաշուին յԱտափաղար, և 4 եկեղեցիք հանդերձ չորիւք
 դպրոցօր. առաջին և առաջ հնաշէն, Հրեշտակապետ յորջորջեալ, առ որով և ե-
 կեղեցատուն վայելուչ. երկրորդ Սոշրք կարապետ. երրորդ Լուսաւորիչ. չորրորդ
 Սոշրք Սոսիփանուս. երեքեան ևս նորաչէն, բայց սուրբ կարապետ փառաւոր
 քան զայլն է և մեծ : Կիսով ժամաւ արտաքոյ աւանին անցանէ ջուրն Սազան-
 ճայի, որ ապա երթեալ խառնի 'ի Սաղաւիար. 'ի վերայ ջրոյն այնորիկ փայտեայ
 անիւ հաստատեալ է ասեղ մեծութեամբ, և դոյլս ագուցեալ 'ի նմա. և 'ի պը-
 տոյտքեղ անուոյն 'ի բռնութենէ գետոյն՝ դոյլքն առեալ 'ի ջրոյն թափեն 'ի բար-
 ձուէ 'ի խողովակ մի, ընդ որ երթեալ ժողովի ջուրն 'ի մերձակայ ջրամբարն. և

իւր-
սղս-
ւր է
եալ
միւս
իւս-

դիւ-
րսո-
լար
տաք-
Ֆէ-

ծովն .
ըկայ-
սրեւ-
ւ . ե 'ի
ե խո-
ւ ծայ-
նակա-
ի կա-
է կա-
եւեթ
Ննայն
ահա-
հոյա-
նցաւ-
կ դոր-
միւմ
Նափոր
եւանի
արց որ
գեւ
իւր թէ
ննեալ

ᐅ ᑎ ᑭ ᐅ ᑎ ᓯ ᕿ ᕿ

անտի այլ ասորերկրեաց խողովակաւ անցանէ յերկրորդ ջրամբար և ապա յերրորդն . և այնպէս հետզհետէ մինչև ցքաղաքն և 'ի մէջ նորա յայլ և այլ թաղս . քանզի 'ի գետոյն մինչև ցծայր քաղաքին կարգաւ ջրակշիռք կան . և այս ջուր է միայն զոր վարէ աւանն ողջոյն : Առաւ ասացաւ աւանս՝ զի երկուստեք պատեալ է 'ի ջուրց , մի 'ի նմին գետոյ , և միւս ևս 'ի Սագառիայէ որ անցանէ ընդ միւս ծայր աւանին մօտ առ Ստեփաննոս եկեղեցւոյն , և երթեալ անկանի 'ի Սեաւ ծով ինն ժամու հեռաւորութեամբ յՍտափաղաբէ :

Ստափաղար հանէ յամին իրր 28 հաղար օգդա մետաքս , հանդերձ 29 դուրօրէիւքն , որք են Անահտարճրար , Գարաաբաթիւք , Գիրէդէ , Էրէնէր , Սարոսփան , Չըպըբը , Տէրէքեյ մերին և ստորին , Գալլըք , Պէլէճիլէր , Տօղանճըրար , Դըճըրար , Գուրոպէլլէր , Չէրշիլէր , Հասանպէյ , Չայգըշա , Գամըշը , Պուտաքլար , Հաճըրար , Թօքըրար , Սարըճալար , Ագճաղամըշ , Սէօյլուտիւ , Թամըք , Ֆէրիլի , Եէնիքեյ , Ֆընուբըլլ , Պէյլիք գըշա , Սապանճա , Գիւրալէր :

Ն Ա Մ Է Ր Տ Ք Է Օ Փ Ր Ի Ի Ս Ի Ի

Մի յանուանի կամրջացն է սա Ասիոյ մեծութեամբ և հոյակապ շինուածովն . կոչի յոմանց և Մուհաննէք քիօիքիւսիւ . չորեքտասան կամարք են նորա . երկայնութիւնն 400 քայլ և աւելի ևս . բալանդակ շինուածն քարակերտ , ձգեալ յարևելից յարևմուտս բլրայ 'ի բլուր : Յառաջին ծայր 'ի գլուխ կամրջին կամար կայ . և 'ի հանդիպակաց կողմն 'ի միւսն ծայր՝ այլ կամարակերտ շինուած բարձր 'ի ձև խաւանի որմեալ 'ի թիկանց , և թև մի աստի և թև մի անտի կցեալ ընդ նմա : Ի ծայրէ աստի առ երրորդ կամարաւ կամրջին կան երկուստեք կցեալ այլ բաղմակաւ մար շինուածք , առ ամբութիւն կամրջին թէ առ այլ ինչ չէ գուշակել . զի կամարք շինուածոյդ թէպէտ և կցեալք են յիրեար , այլ ոմն ուղղահայեաց է կամրջին , ոմն խոտորնակի և միւս ևս այլադիւր . և է շինուածդ յայդմ՝ վայրի եւթ : Իսկ 'ի չորրորդ կամարէն սկեալ մինչև ցառաջին ծայր կամրջին առ ամենայն միջոցորմ կամարաց երկուստեք սինաձև դիմարգելս եղեալ են բոլորչի ահա . զին թանճրութեամբ և հաւասար բարձրութեան կամրջին . որք հանդերձ հոյա . կապ շինուածով կամրջին տեսիլ իմն ահեղ երևեցուցանեն ամենայն անցաւուրաց : Առ նոյն չորրորդ կամարաւ երկուստեք 'ի վերուստ կամրջին ծակ դուրճեալ է գէպուղիդ ընդ թանճրութիւն կամրջին , ընդ որ հաղիւ մարթի միում ումեք իջանել 'ի ներքս . և չէ մարթ գուշակել թէ առ ինչ իցեն կամրջափոր խորքդ . այս ինչ յայտնի է , զի նովին ուղղութեամբ յոտս կամարին տեսանի այլ խարշ փորք և անձուկ . և մարթ է ասել զայնտիկ անցս արտաքին ջուրց որ 'ի վերայ կամրջին . և կամուրջն ողջոյն չունի խելս երկուստեք : Սագառիա գետ ընդ կամրջաւ անցանէր 'ի հնումն , այլ արդ ոչ ևս . և առասպելին Տաճիկք թէ տէրվիլի ուրումն անցանել կամեցեալ ընդ կամուրջն՝ զրանց տալ զսահմանեալ

սուրս պահապանին, զանընչութիւն իւր պատճառեալ. և բռնադատեալ 'ի պահապանէն խտտիւ, արկանէ զանճն 'ի գետն ասելով:

Միննէք իշէն քօքմա կիշիշ, ալ սոշսամբ էլինէ.

Եւսքմա քիշքի քեօրկէսինտէ, գօ աւսլան եւսին սէնի.

Կէլմէ Նամէրտ քեօիքիշսինտէն, գօ ափսարսըն սոշ սէնի:

Եւ գետոյն վրէժխնդիր եղեալ մահուան առնն՝ փոխէ զընթացս իւր, իբր 'ի նզովս համարեալ զկամուրջն ընթացից իւրոց: Զէ մարթ գիտել զժամանակ փոխելոյ Սաղաւիայ գետոյն աստի. այժմ ընդ մի 'ի կամարաց նորա անցանէ այլ գետակ:

ԿէՅՎէՒ Եօթն ժամ հեռի յԱտափազարէ, աւան տաճկարնակ 'ի գաշտափայլի. 'ի բերոց նորա գլխաւորքն են մետաքս և բամբակ:

ԼէՎՖէՒ աւան տաճկարնակ. առաջի նորա անցանէ Սաղաւիա գետ. են 'ի նմա տունք աւելի քան զվեցհարիւր:

Պ Ի Լ Է Ճ Ի Ք

Աւան մեծ բնակեալ 'ի Տաճկաց և 'ի Հայոց. 'ի գաշտափայլէ սկսեալ և հետզհետէ խոնարհեալ ընդ այլ և այլ ձորակս յանդի յանդնդախոր լերանցաւ մէջս. այնպէս զի թէ 'ի գաղաթանց լերանցն՝ որ շրջապատեն զթաղս այնր կողմանց՝ 'ի վայր որ հայիցի, ասիւ ըմբռնի. նմին իրի և օդն չէ առողջարար. թող զի և երթեւեկացն անհնարին նեղութիւն է շրջել ընդ փողոցան: Կրկին շուկայք են, վերին և ստորին. տունքն և կրպակքն ամենայն դժուծ: Ի հասարակաց շինուածոց երեւելի է միայն իփէք խաւն նորոգ. շինեալ մեծ և բազմասենեակ, սակս վաճառականաց մետաքսի, որ գլխաւոր բերքն է աւանիս, և բնակիչքն սովաւ կեան մեծաւ մասամբ. մինչ զի և մուրացիկ որ ոչ գտանի անդ: Զսինութեւնէ աւանիս յայսպիսի դժուարամուտ վայրի աւանդեն բնակիչքն ոչ միտքան հաւանութեամբ եղեալ նախնի բնակչացն. նմին իրի և յառակս է ասել. « Տխնեաւ տէ ազրլ պիր օրսա, Պիլէձիքտէ փազար օրնազրտր »:

Պիլէճիկի տունք հաշուին ընդ ամենայն 760, յորոց 532 տաճիկք, և 228 են հայազգիք. երկու նորաչէն եկեղեցիք են սոցա: Մի 'ի գլխաւոր տեղեաց համարի աւանս վասն մետաքսի:

Վասն բերոց մետաքսի նշանաւոր են և գիւղօրէքն բնակեալ մեծաւ մասամբ 'ի Տաճկաց, և են սքա. Սէլպիք յորում են տունք 76. Տէրէքեօյ 96. Ըլլփուշար 32. Զաբըր փունար 32. Տէրէ չէմչէտտին 68. Քէփիրլէր 24. Կեօք փունար 52. Խըրթըլար 40. Պէյճէ 60. Լիլէսճէ 36. Ճիւմպի 48. Թէպէրիք 12. Սարմաշք 16. Պայլը 132. Կիւնիք Էօրէն 56. Վէլիբ խան 176, որոց 112 են յոյնք, Զուքուր փրան 100. Կիւլիւմէ 144. Փէլաէօլ 120, որոց 84 յոյնք. Ապաղաղք

72. Քիւմիւ 688, յորոյ 440 Յոյնք. Ենիքիւ 84. Գուրա քեոյ 100. Կիւնեա-
րք 12. Էօրէնքեոյ 24. Պէքտէմիւ 108. Աշաղքեոյ 268, որոյ 184 յոյնք. Պաշ-
քեոյ 340, որոյ 116 յոյնք. Սալէօղ 68:

Եօնիսալը, Վերմուկ հեռի 'ի Կուտինայէ երկու և կէս ժամաւ. և է բաժանեալ
յերկուս լողարանս որիչ 'ի միմեանց արանց և կանանց քարընկէց մի հեռաւու-
րութեամբ: Վասն ջրոյ բաղանեացս ծծմբային ասեն, և է սաստիկ Վերմ. քան լող-
միւսոյ Վերմիւին որ կոչի Ըլրձա կամ Գլրձա-համաւ, և չորս ժամաւ հեռի է 'ի
Կուտինայէ:

Կ Ո Ւ Տ Ի Ն Ա.

ԲԵՐԳՆ, ԵՒ ԳԵՏՆԱՓՈՐ ՏԵՂԻՐ. — ՔԵՐՈՒՄԱՆԵԱՆ ԸՍՏ ՏԱՃԿԱՅ, քաղաք մեծ փոքուն
Ասիոյ, 'ի հարաւոյ Պիլէճիքի. նախ 'ի Քափուշ-էկրի տեղաւոյն ասեն շինեալ քա-
ղաք, որ հեռի է յայժմեան Կուտինայէ, և կործանեալ նորա յերկրաշարժու-
թենէ՛ շինեն ուր այժմն է. և 'ի պեղելն զհին քաղաքն գտանեն քարինս և հի-
մունս շինուածոց. այլ արտաքոյ յերեսս գեանոյն շերեւի ինչ մնացորդ: Արդ-
Կուտինացւոց քաղաքն շինեալ է 'ի ստորոտս սպառուածի լերինն՝ զոր կոչեն
Աձեւ տաղը, 'ի հարթ վայրի. և առաջի նորա 'ի հիւսիսոյ և յարեւելից դաշտա-
վայր ընդարձակ որպէս Պրուսացւոց քաղաքին. և առաջի լերինդ այլ լեռն
ապառաժ փոքու խորոցաւ որիչ 'ի նմանէ և կոչի Ճէպէլ հիւնտի, յորոյ 'ի դա-
գաթան է ԲԵՐԳՆ, բաղմաթիւ. խիտառխիտ և բոլորչի աշտարակօք կառուցեալ:
Առաջին աշտարակն 'ի գաղաթին լերինն հիմնեալ, այլք առ հասարակ զհետ դան
երկուստեք մինչև յվայր յերդ քաղաքին. զի բուն քաղաքն մեծատարած արտա-
քոյ բերդին է. իսկ երես բերդին գէպուղիղ հայի 'ի վերայ քաղաքին: Յառաջին
աշտարակէ անտի 120 քայլ 'ի խոնարհ պարիսպ ածեալ է, կամ թէ ասել միջն-
որմն, ծայր 'ի ծայր երկուց կողմանց բերդին և գուռն 'ի նմա, որով միջոցդ ե-
ռանկիւնի է ձևացեալ. և է ներքնաբերդն կամ իչ գալէ: Ի նմին վայրի երկուս-
տեք գրան ներքնաբերդիդ կան երկու և երեք գետնափոր տեղիք փոքրատարած
և վարկպարագի ճարտարպետութեամբ. 'ի միում յայդոցիկ գտան ամաւ յառաջ
բաղում նեպք մեղբաշափ երկայնութեամբ և սլաք փոքրիկ երկաթի 'ի ծայր նո-
ցա: Առնթեր որմոյ միջնաբերդին արտաքոյ յաջմէ նորա է գուռն կոչեցեալ
Սուլլիսն պաղը գաբուշուշ ընդ հարաւ արեւմտից, զի Սուլլիսն պաղը ասացեալ
ղարտէլն յայնմ կողմանէ կայ կէս ժամաւ հեռաւորութեամբ: Ի դրանէ պալի
և 'ի հանդիպոյ նորա պարիսպք բերդին շարունակեալ երկուստեք խիտ առ խիտ
աշտարակօք ըստ օրինակի միջնաբերդին, ոչ ուղիղ գծիւ, այլ որպէս ինչ հի-
մունք քարաժայռ լերինն ձևացեալ են, հասանեն 'ի ստորին սպառուած նորա
որ տակաւին բարձր է յոյժ քան զքաղաքն. և ահա 'ի դմին տեղաւոյ է առաջին
գուռն բերդին Զարչը գափուշուշ կոչեցեալ և հայի ընդ հարաւ: Առնթեր դրանդ-
կոյր երբեմն արձան առիւծու, այլ արդ ոչ ևս. և առանդ են բնակիչքն՝ առնն-

թեր առիւծուն լինել ուսմբ մի մեծ միջախոր և փականս դադանի ածեալ զնու-
վաւ . գիտացեալ ուրումն թէ զինչ 'ի միջին կայցէ կամ թէ դուշակելով, խոս-
տանայ գերւոյ իւրում ազատել զնա 'ի գերութենէ եթէ զուսմբն զայն ածցէ
առ ինքն, և նորա ածեալ, բանայ այրն զուսմբն և գտանէ 'ի նմա ոսկի լիով .
յայտնի լինին իրքն առ ամենեւեան, և այլոց ևս կարծեցեալ թէ և արձան ա-
ռիւծուն պահարան իցէ ոսկւոյ, խորտակեն զայն, այլ վրիպին 'ի յուսոյ : Ի նմին
բերդի հարիւրիւ չափ տունք են բնակեալ 'ի Տաճկաց :

ԲԵՐԳՆ ՓՈՒՐԻԿ . — Է և այլ բերդ փոքրիկ 'ի ձախակողմն միւսոյն 'ի նմին կար-
գի պարսպաց նորա, խոնարհազոյն քան զնա և մերձ 'ի քաղաքն . չէր անցը այտի
'ի վերին բերդն . և մի դուռն է նորա որ հայր յարեւել : Յաջ կոյս խաղացեալ 'ի
վայր 'ի փողոցին կայ կամարաշէն տեղի մի ուստի երանէ չուր կուշեցեալ Աշաղլու
Ռիւսար փռնուարը : Իսկ արձանազիր 'ի դուռնս կամ 'ի վերայ պարսպաց կրկին
բերդիցդ չէր և ոչ մի :

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԲԱՂԱԲԻՆ ԵՒ ԲԱՐԲ ԲԱՅԱՉԱՆ . — Քան զյուրիս 'ի քաղաքաց Տաճ-
կաստանի նուաստազոյն է կուտինա շինուածովք տանցն . ընդ բովանդակ քա-
ղաքն հազիւ գտանին տունք երկու կամ երեք նորաշէնք, այլքն առ հասարակ
հնաշէնք են և հնաձեւք, անհաստատք և խարխուռք, և որմունք փողոցացն կան-
գնաչափ 'ի վեր վարկպարազի քարամբք հիմնեալ, միւս մասն մինչև 'ի վեր կա-
ւակերտ : Անշքութիւն տանցդ արդիւնք է աղքատութեան քաղաքին, վկայեալ և
'ի բնակչացն . զի երեւելի ինչ բերք զեանոյ և արհեստակերտ ձեռագործ չեւա-
նէ 'ի կուտինայէ, բաց 'ի կաւեղէն անօթոյ . և ոչ իսկ յաճախ երթեւեկք են կա-
րաւանաց . նմին իրի և այլոց քաղաքաց բնակիչ անդ սակաւ եւ եւրոպացի որ
դուռն ուրեք . յաղագս այնորիկ և բարք բնակչացն ոչ են կրեալ այլափոխութիւն,
զոր օրինակ լինի յաճախ յընտանութենէ ընդ այլոց օտար աղագաց :

ՍՈՒՐՈՒԹԻՒՆ . — Սուրբութիւն էր այլազգեաց յաւուրս զատիկ և ծննդեան
հուր լուցանել 'ի գաղաթն ըրինն զոր խորրոյնք կոչեն, որ կէս ժամաւ հեռի է
'ի քաղաքէն, իբրու զի յաղտեղութենէ քրիստոնէից մարքեալք և զտեալք ան-
շաղախ մնացեն . և 'ի նոյն աւուրս մանկտի նոցա եղիճ առեալ 'ի ձեռին հար-
կանեն ում և հանդիպին 'ի քրիստոնէից խափու պահանջեալ 'ի նոցանէ 'ի դուրս
հանել զինչ և ունիցին 'ի ծոցի : Այլ զայս անգթութիւն խափանեաց հափըզ
փաշա : Է և այլ սուրբութիւն տաճիկ մանկուոյն . 'ի միջոցի անդ զոր իւշ—այլալ
կոչեն, յայլ և այլ խումբս կազմեալ և թմբուկ 'ի ձեռին իւրաքանչիւր պարա-
զիլի՝ չըջին ընդ փողոցս . իբրեւ անցաւոր զըք տեսանեն, թէ տաճիկ իցէ՝ աղա-
ղակեն քեապէ, քեապէ, քեապէ, պահանջելով դրամս 'ի նոցանէ, որպէս թէ
մաղթեալ վասն նոցա զի արժանի լինիցին յուխտ գնալ 'ի Քեապէ . իսկ եթէ 'ի
քրիստոնէից իցէ անցաւորն բնակ եւ կամ օտար, աղաղակեն աճապ, աճապ,
աճապ . և է Աճապն ասացեալ բառն մի ոչ շատ հեռի 'ի քաղաքէն, յոր եւա-
նեն Յոյնք յաւուր տօնի եղիոյ մարգարէին պաշտօն կատարել, և քրիստոնէայն
եթէ չապցէ ինչ մանկուոյն, քարինս զինի նորա ձգեն հայհոյութեամբ հանդերձ :

ՄԱՆԻԹԻՐ, ԵԿԵՂԵՑԻՐ ԵՒ ԳՈՐԽԱՐԱՆԻ ԱՆՈՒԹՅՈՒՆ . — Ութնուտասն միլիթր են 'ի քաղա-
քին, յորոց մինն եւթ երեւելի է մեծութեամբ Ուլու ձաւի կուշեցեալ կապարա-

պատ յարկոր: Եկեղեցիք Հայոց երեք են, Աստուածածին, սուրբ Թէոփորոս, և Լուսաւորիչ. և տունք ամենայն Հայոց 450: — Տասնիւ չափ գործարանք կան կաւեղէն բռեալ անօթոց, որ ծանօթ են ամենայն արեւելեայց. նիւթ նոցա քար է նման դայլախազի զոր ածեն 'ի մերձակայ լեւանց, և յազօրիս լոսեալ մանր և չաղեալ յօրինեն անօթս այլ և այլ ներկուածոյ. 'ի նոյն նիւթոյ են և չիլի սասցեակքն 'ի ձև քառակուսի կղմնորաչափ, կանաչադոյն զարդու, որովք պատեն զորմունս եկեղեցեաց և մզկիթաց դաւառայն այնոցիկ: Այս ձեռակերտ է միայն քաղաքին, սակաւուց ոմանց վաճառականաց առ 'ի շահ, զոր և առաքեն յայլ և այլ կողմանս Ասիոյ յորս չիցէ յաճախեալ տակաւին նոյնասեռ գործած Եւրոպիոյ:

ՊՏՊԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆ. — Զորեան առատ է 'ի Կուտինա, որ մշակի յայլ եւ այլ գաշտաւայրս հեռի 'ի քաղաքէն, յորոց մի է և Ալքընըսը օվաւի: Ի պտոցոց առնունի է բան զոր և չորացուցեալ առաքեն արտաքոյ: Իսկ գինի սակաւագիւտ է, զի խաղաղն նախ քան զհասունանալ հարկանի 'ի ցրտոյ: Իսկ լեւինքն առ հասարակ որ մօտ են քաղաքին և որ աւուրքք հեռի աստի և անտի՝ ապառաժ են ամենեկին անրեր, մանաւանդ արեւմտեան կողմանցն. յորոց ոմանք խառ 'ի խառ քարինք են, ոմանք գիւրափխրելք և սպիտակք, եւ այլք երկաթադոյնք անպէտ 'ի շինուած տանց: Ի լեւանց անտի ելանէ և կաւ մոխրադոյն զոր վարեն փոխանակ միւրոյ 'ի լուանալ հանդերձեցէնա:

ՕԻ ՆՈՐԱ, ԵՒ ԱՍՏԳ. — Օդ քաղաքին ցրտազին է յոյժ 'ի ձմերան, և ցրտութեանդ պատճառ զբարձրութիւն դաւառին ասեն, զոր թէպէտ և բնակն ոչ զգայ, այլ օտարն որ 'ի Բիւթանացուց դաւառէն այսր եկաւորի, միշտ ընդ զաւիվերս լեւանց երթեալ հասանէ: Ի հիւանդութեանց աչացաւ բազում է 'ի քաղաքին՝ մասնաւոր 'ի կանայս և յօրիորդս, և պատճառ ախտիդ ասեն զցոլացումն արեւուն յամբարն յապառաժ լերինս, որ սպիտակք են և գիւրափշուրք, և 'ի հոգմոյ և 'ի միւրկէ 'ի փոշի լուծանին. և յերաշտութեան ամենայն ճանապարհք որ ընդ լեւանցամէջն թղաչափ 'ի վեր փոշի են իջեալ 'ի լեւանց անտի:

ԶՈՒՐԵՆ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Կուտինայի ջուրցն առատութիւն և պատուակաւութիւն համբաւեալ է և չկարէ որ դովել որպէս արժանն է. թեթեւ, ախորժակ համ, մաքուր, առողջարար և ցուրտ՝ եւ և յամառնային ժամանակի. մինչ զի կարօտեալն և տանջեալն յանպիտանութենէ ջուրց Բիւթանացուց դաւառին առ տանօր դոգցեն ոգի առեալ կենդանանայ: Գլխաւորք յաղբերականց են Ազիւռ, ևսր ժամ և կէս հեռի 'ի քաղաքէն, քաջ մարտողական, և մաքրութիւնն այնպիսի՝ մինչև թուել զամենայն խիճս յատակին. բխէ 'ի ներքոյ քարանց 50 տրամաչափ՝ թանձրութեամբ: — Ազուռ յայլ և այլ ականց բղխեալ 4 օղդա թանձրութեամբ, կիտով ժամաւ հեռի 'ի քաղաքէն: — Եօնիւս փունկար 50 տրամաչափ, և է անբղմիմարար արտաքոյ քաղաքին: — Չուքուր (չէմլ) 'ի թիկանց բերդին 'ի վերայ ճանապարհի Սուլդան պաղը պարտիզին, առողջարար հիւանդաց: — Փեօ-

1. Սովորական ոճ է կողմանց Լաիոյ 'ի բացաւ աղբեր, ընդ որ անցանկիցէ ճշգիւ կապարեայ գունտ որով զգործութիւն և զնուազութիւն ջուրց աղբէն որով ծանրութիւնն իցէ 50 տրամաչափ. բայտ նմին բացն, իմանալ զնորոգակ կամ՝ զուղղաձիգ. ծորակ իմանալի է և զայլ տրամաչափս:

վերքէ, կէս ժամ՝ հեռի 'ի քաղաքէն բխեալ 'ի ներքուստ քարանց: — Կոռնտուզի-
լան բխեալ 'ի ներքուստ քարանց յերկց և 'ի չորից ականց վճիտ և ցուրտ: — Բ-
լլաւ կամ Գզրլաւ համաւ լէշմէսի. առ որ մերձ է միով քառորդաւ և այլ ջուր
Ինձիրլի ասացեալ: — Օրոճաք, հեռի 'ի նոյն Բլլաւայէ քառորդ մի: — Էլմալը
փռնաւ նոյնաչափ հեռաւորութեամբ 15 տրամաչափ: — Ասլըլիսաւ. հինգ վայր-
կենիւ հեռի 'ի նոյն Բլլաւայէ. ելանէ իբր 'ի տասն ականց 'ի փոքր վայրէ 'ի քա-
րանց, յորոց ոմանք ջերմ են և այլք ցուրտ, որք խառնին ապա 'ի մի աւազան
բարեխառնեալ անդ: — Չարալ լէշմէ և Ուշու ձաւի առջու 'ի քաղաքին և այլք:
ՀՆՈՒԹԻՒՆԻՐ Ի ԳԵՐԵԶԻՄԱՆԱՍԱՆ ՀԱՅՈՑ. — Թէպէտ և Կուտինացոց բերդն զուրկ իցէ
'ի հին արձանագրութեանց, և 'ի քաղաքին ևս չերեւիցի ուրեք յիշատակ նախ-
նեաց, սակայն որ 'ի գերեզմանատան Հայոց կան շիրմք ոչ սակաւ պարծանք
են, կիսով ժամաւ հեռի 'ի քաղաքէն. և են դոքա գործ նախնի ժամանակաց,
և ասին գտեալ յաւերակս Չախտրայ և բերեալ այսր: Բազմատեսակ բարձրա-
քանդակ է նոցա, յորոց զգլխաւորս ստորագրեացոր, և զմանս յարձանագրու-
թեանցն:

Ա. Այր և կին յոտին (կանայք 'ի ձախմէ կան արանց) 'ի մէջ խորանաձև փո-
րուածի. ձախոյ ձեռք նոցա վաթութեալ վերարկուաւ և եղեալ 'ի կրծի, և ա-
ջինքն առ 'ի կախ: Ի վերայ կամարին կիսարձան 'ի բոլորակի նոյնաձև. և 'ի վե-
րայ չրջանակի շիրմին որովք ողկուղալիցք:

Բ. Նոյնպէս, և կնոջն շղաշատեռ արկեալ զգլխով: Եւ 'ի ստորե մանր արձանք
կրկին երկուստեք, զգեցեալք կարճ շապիկս:

Գ. Այր և կին նոյնաձև, և փունջ ծաղկանց աղեղնաձև ածեալ զլսէ 'ի գլուխ.
և 'ի ներքոյ չրջանակին լուծք եզանց:

Դ. Շիրմք սինաձև քառակուսի. 'ի մի կողմն ձիաւոր, 'ի միւսն կիսարձան,
և յերրորդն այլ կիսարձան հանդերձ սրածայր ճառագայթիւք 'ի գլուխն:

Ե. Կին յոտին. ձեռք և զգեալք ըստ առաջնոցն և շղաշատեռ 'ի գլուխ. չրջա-
նակ շիրմին 'ի պարզ ծաղկանց:

Ձ. Երկմասնեայ, 'ի վերինն կիսանդրի երկու հանդերձ արձանագրք. իսկ 'ի
ստորինն գունն փակեալ կրկնափեղէ¹, յորոյ վերայ տառք և 'ի ներքոյ գիրք բա-
ցեալ և 'ի ստորե լուծ մի եզանց:

Է. Այր և կին յոտին. արձանագիր 'ի չրջանակի, յորում և մանուկ մատաղ
առ մարքն:

Ը. Ի չորս մասունս տրոհեալ. յառաջնումն մատեան բացեալ, յերկրորդումն
բոլորչի սնակ հարթ, յերրորդումն բաժակ կամ սապատ երկայնաձև և լայնա-
բերան, և 'ի չորրորդումն հայելի ուղղաձիգ կանթիւ:

Թ. Ի վերոյ մենամարտութիւն երկուց առիւծուց և կենդանի մի այլ որսա-
ցեալ 'ի նոցանէ. իսկ 'ի ներքոյ մատեան բացեալ և գիր 'ի վերայ նորա, Թռչուն
'ի վերայ բաժակի կամ սապատի. և 'ի ներքոյ դոցա լուծք եզանց:

1. Ի բազումն 'ի շիրմաց անոն կան քանդակեալ
գրուածք. այդպիսի և յոմանս 'ի նոցանէ աղին ար-
կեալ փեղկէ 'ի փեղկ, մին 'ի ծայրից աղին զարդ

է տեղեաձև և միւսն բոլորչի. իսկ 'ի վերոյ փեղ-
կիցն կան ուրեք սրուակաձև անօթք, հայելի կամ
սնակ բոլորակ հանդերձ ուղղաձիգ կանթիւ:

u

u

h

h

h

h

u

h

p

)

u

h

h

h

u

u

u

u

h

h

h

h

h

u

h

1

ΑΡΙΕΤΩΝΤΤΑΙ ΚΡΑΤΟΥ
ΔΙΒΡΟΝΤΩΝΤΙΕΥ·ΗΗ·
ΕΤ·ΥΕΣ ΕΜ·

2

ΑΥΡΑΑΕΣΑΝ
ΔΡΟΕΙΟΥΕΤΟΥ
ΑΥΡΑΡΧΕΕΤΡΑΤ·
ΕΥΒΙΩΛΥΚΥΤΑΤ
ΚΑΥΡΓΕΝΑΔΤΩ
·ΡΟΕΦΙΛΕΕΤΑΤΙ
·ΝΙΜΩΙΕΧΑ
ΡΙΝΚΕΑΥΤΩΖΩ

3

ΑΗΟΛΛΩΝΙΟΕΥΤΥ
ΧΟΥΚΛΑΥΔΙΑΙΟΥ
ΔΙΤΤΗΕΥΜΒΙΩΑ
ΓΑΘΗΤΟΝΒΙΜΟΝ
ΚΑΙΛΗΝΟΕΤΟΟΗ
ΚΗΝΜΝΗΜΗCΧΑ
ΡΙΝΑΝΕΕΤΗ
ΕΕΝ

4

ΤΑΦΟΤΟΝ
ΕΝΘΑΠΛΗCΙ
ΟΝΒΩΜΟΝΘΑ
··ΛΑΕΤΒΥΤΕΚΑ
··ΑΓΗΣΚΛΑΥΔΙΑΗ
ΚΑΙΔΕΧΑΣΑΘΗ
ΝΙΩΝΙΓΛΥΚΥΤΑΤ·
ΚΑΙΦΙΛΑΤΑΤΩΑΓΝΩ
··ΕΝΟΜΕΝΩΣΩΜ
··ΙΩΜΝΗΜΗΣ
ΧΑΡΙΝ

Ժ. Թռչուն 'ի վերոյ առ անօթով, 'ի ներքոյ առ խոծ, և 'ի ստորե դռնն փակեալ:

ԺԱ. Մենամարտութիւն առ խոծուց և ընդ նորօք այլ կենդանիք և 'ի ներքոյ նոցա չորս կիսարձանք յերկուս կարգաւ:

ԺԲ. 'ի վերն նոյն ընդ նախընթացին, և 'ի ներքոյ դռնն փակեալ:

ԺԳ. Թռչուն 'ի վերոյ թեւատարած և ձկունք երկուստեք նորա:

ԺԴ. Այլ և կին յոտին. առն սուր ածեալ ընդ մէջ խոր և զինուորական վերարկու 'ի թիկունս, և զձեռն ձախոյ եղեալ 'ի գլուխ մանկան յոտին կանգնելոյ. աղեղնաձև փունջ ծաղկանց կամ գրասանկ ածեալ զլիսէ 'ի գլուխ առն և կնոջն:

ԺԵ. Կիսարձան 'ի վերոյ, և 'ի ներքոյ անընդմիջարար գրասանկ, և 'ի ստորե թեւատարձանագիր յոյն (Թիւ 1), յորմէ գուշակի նուիրական իմն լինել Արամազդայ սամարտայնոյ:

ԺԶ. Երկմասնեայ. յառաջնումն կիսարձանք երկու 'ի մէջ սրածայր խորշի, և 'ի վերայ նոցա թռչուն կանգնեալ 'ի վերայ սապատի կամ բաժակի. խոյ յերկրորդումն այլ մի յոտին կարծ չապկաւ, և արձանագիր աստի և անտի:

ԺԷ. Շիրիմ՝ անպատկեր և անզարդ, և արձանագիր 'ի վերայ նորա (Թիւ 2), յիշատակ ամուսնոյ առ կենակիցն:

ԺԸ. Ամբողջ անդրի կնոջ, ոչ քանդակեալ 'ի վերայ չիւրմի որպէս այլքն, բնական մեծութեամբ, անկեալ 'ի գետնի կիսաթաղ թիկամբն, և պատուանդան ընդ ոտիւք, գլուխն խորտակեալ և չիք առ նմա. զգետաքն զսպեալ զմիջով, և զստովքն առ 'ի կախ չլիմայ քանդակեալ:

Չ Ա Վ Տ Ը Բ

Անցեալ ընդ արեւմուտս կուտինայ և ընդ առապարս լերանց՝ որոց ոմանք զխրափրերիք են և սպիտակք, այլք խաւ 'ի խաւ և երկաթագոյնք ևս, և հասեալ 'ի մեծ դաշտալայրն՝ ուր զիւղն է Տաճկաց Հաճը քեօյ, և կիսով ժամաւ ևս անդրադոյն ընդ առաջ լինի զիւղն Չաւիտըր կամ Չաւիտըր—նիսար կոչեցեալ, ինն ժամաւ հեռի 'ի կուտինայէ, գուղնաքեայ տամբը եօթանասնիւ չափ, բնակեալ 'ի Տաճկաց: Ոչ հանդիպեալ բաղդի հնախոյզ ձեռին մանր աշխատութեամբ յիւրեան գալոյ ամենայն հին յիշուածոց, յորոց բազում այն է զի մասամբ ընդ հողով թաղեալ կան, տակաւին մնացելովքն հրաշալի և հիացուցիչ հանդիսանայ՝

ՏԱՆԱՐՈՒ. — Առաջին որ և 'ի հեռաստանէ երեւիլ է բարձրութեամբն, տաճարն է սիւնադարդ՝ երես 'ի հիւսիս. երկուստան սիւնք յոնիրականք բոլորիք և շեր-

1. Յարձանագրաց ինչ շինուածոյն տառգեցաւ եզրէ կամ Եզրէ կոչիլ 'ի հնումն, Ալշոն է յորոց անուն գտանին և գրամբ հասեալք. և թարգմանեն ամանք յանգստոյն հայրումն Ուշի: Ընտղ և

փրկիչ քաղաքն կոչի յարձանան Կլազիանոս Մարտանիկոս, թերեւ նորոգոյն առ հռոմեացւոյք: յիւն գրադարս զայս Մարտուն:

տաճեք վերուստ 'ի վայր՝ մնացեալ են 'ի ճակատին, և երեք խորտակեալք: որոյ ողջոյն տարածութիւն է 36 և կէս մեդր, իսկ կողմանն 24 և կէս. չրճապատ միոյ 'ի սեանցն 3 մեդր: Ի կարգէ սեանցն 3 և կէս մեդր միջոցաւ առ 'ի ներքս է սրահ տաճարին. յորոյ աջակողմն արձանագիր յոյն, և 'ի թիկանց որմոյն 'ի նոյն դիրս՝ լատին և յոյն: Յարեմտեան կողմանէ տաճարին յառաջնում կարգի կան 4 սիւնք, և 2 ևս առ 'ի ներքս, և 'ի միջոցի դոցա շարայարութիւն սրահին նոյնաչափ լայնութեամբ որպէս առաջի ճակատուն. երկուստեք կրկին սեանցդ են դուռնք տաճարին. ձախակողմեանն մուծանէ 'ի տաճարն, աջակողմեանն 'ի ներքոյ նորին. զի ընդ յատական զեանափոր է կամարաձև ընդ որ լինի մտանել ևս և 'ի սրահէ ճակատուն կողմանն և յետուստ նորա: վերնախարիսխք սեանց ճակատուն ոլորաձևք են 'ի չորս անկիւնս, և զարդք միջոցի չորից կողմանցն՝ մանրաձև անօթք խիտ առ խիտ շարեալ առ միմեանս. իսկ արեւմտակողման սեանց վերնախարիսխք տերեւաձևք են: Ներքնախարիսխք ամենայն սեանցն բոլորչի են և անշարդ, և 'ի ներքոյ նոցա այլ խարիսխ քառակուսի: Մեծամեծք են վերնաքարիւնքն յորս ամբացեալ են ծայրք իւրաքանչիւր սեանցն և առ որոց եզերօքն զիկ դործեալ է, երկայնութիւն միոյն որ և անկեալ է 'ի գետին է 5 մեդր, լայնութիւնն $\frac{90}{100}$, և թանձրութիւնն $\frac{70}{100}$: Ամենայն սիւնք արեւելակողմանն և հարաւայնոյն հանդերձ որմովք իւրեանց խալառ անկեալք են, որպէս և յարկն գլխովին: Շրջապատ տաճարիս հիմնեալ է 'ի վերայ մեծամեծ քարանց և շուրջ զնովաւ հարուստ մի տարածութեամբ այլ հիմունք երևին, յորմէ թուի թէ ասպարէշ տաճարին ձգէր մինչև ցանդր, որ և նոյնպէս մեծամեծ քարամբք հաստատեալ է. և յարեւելակողմն նորին երևին խիտ առ խիտ կամարք խցեալք. և 'ի կամարաց այտի որ և եզերք համարին մեծի ասպարիզի տաճարին՝ յատակ զեանոյն բարձր է, այնպէս զի վերին ծայր կամարացն հաւասար է զեանոյն. և թուի թէ ընդ ողջոյն չրճապատ ասպարիզին նոյնօրինակ կամարապատ էր իբրեւ սլարիսպ կամ գիմարգեղ բռնութեան հողոյն, որ յանցանել ժամանակաց աւերեալ կամ ծածկեալ ընդ հողով, չերևին: Ամենայն ինչ տաճարիս մեծագործ է, սիւնքն միակտուրք բարձրաբերձք. որմունք թանձր և սրբատաշք, և հասարակ քար բնաւ չերևի 'ի նմա, այլ բովանդակն 'ի կճոյ: Չիք անցաւոր որ անկարեկիւր աչօք հայիցի ընդ նա եթէ փոքր մի ախորժակ հնասիրութեան իցէ 'ի նմա: Եւ թող զբանչելի շինուած նորա, և զահեղ մեծագործութիւն, ոսկէզօծ ևս էր յառաջագոյն տաճարն բովանդակ մինչև չլացուցանել զտեսողն 'ի յոյժ հեռաստանէ յորժամ ճառագայթք արեւգական հարկանէին 'ի նմա. այնր աղաղաւ բազումք յինքնազուլս և յապստամբ արանց և հինից ստէպ յաճախեալ 'ի գիւղս յայս 'ի տես հրաշալեացն, մանաւանդ առ աղահալութեան ոսկւոյն, նեղէին յոյժ զգիւղականն վասն կերակրոյ և օթեւոյ անդ. ընդ որ չհանդուրժեալ զեղջկացն՝ փայտ բազում ածեալ և գիւղեալ զտաճարան հուր լուցանեն և հաղեալ սպառեն զամենայն ոսկի թիթղունս. և այս իբրեւ հարիւր ամբք յառաջ:

ԹԼԱՏՐՈՒՆ. — Քառորդաւ ժամու հեռի 'ի տաճարէն 'ի հանդիպոյ նորա է թէաւորոնն որ երկայնեալ ձգի 'ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ: Շրայր թէաւորոնին բոլորչի առ 'ի խոր և 'ի ներքուստ մինչև 'ի վեր աստիճանք գործեալք ընդ չրճապատն, բաց

ի հանդիպոյ կողմանէն, և տակաւ լայնանայ, մինչև վերնոյ աստիճանին հաւասար ըլլ ըլլաձև գետնոյն. և աստիճանըդ հասանեն մինչև ցերեւուն: Իսկ հանդէպ ըղբոր թեղւոյդ ճակատ կայր յառաջագոյն սինաղարդ, որոյ երկուստեք որմունքն կանգուն կան տակաւին, սինքն խորտակեալք և ահագին քարինքն մի զմիով անկեալ արհաւիրք տեսողացն լինին, և միօրինակ խռովեցուցանեն զնոսա՝ անդուծ ձեռնն տապալիչ ահեղ շինուածոյն և անկայուն բաղդ աշխարհիս: Ի բազումս ի տապալեալ մեծամեծ քարանցք երեւին բարձրաքանդակ անարուեստ պատկերք, որք և մեծաւ մասամբ կուրք են առիւծու և եղին: Ի թիկանց աւելածոյդ անընդմիջաբար կայ այլ որմ հանդերձ դրամբք և է սենեկաձև յօրինեալ, որ գուցէ տեղի դազանաց էր. և է դա միայն ի հասարակ քարանց: Իսկ առաջի նորա է բուն ասպարէզ թէատրոնին կամ թէ ասեկ ընթացարանն ձորաձև, երկայն 300 քայլ. իսկ աստիճանք կողմանց տեղոյս խալառ հիմնայատակ եղեալ են. միայն յաջակողմն նորին իբր ի կէս ճանապարհին կայ այլ շինուած ցած ի վերայ թմբին 26 մեղր երկայնութեամբ ի վերայ վեցից կամրջաձև կամարաց թանձրութիւն պարսպին չորս մեղր. են և այլ ևս 3 կամարք հանդէպ այլոցն 10 քայլ խորոցաւ ի միջի: Ի ճակատ կամարաց շինուածոյս կան բարձրաքանդակ գլուխք եղին, Բովանդակ շինուած թէատրոնին է ի կնոյ, բաց ի միջին սենեկաձև որմոցն զոր յիշեցաք:

ԿԱՄՈՒՐՔՐՆ. — Բարեկերակողմն տաճարին են կրկին կամուրջ մօտ առ միմեանս նոյնաձևք հինգկամարեանք. մեծագործութիւն ի նոսա թէպէտ և չերեւոյց, տակայն ոչ թեթեւ ինչ է որ ցարգ անարատն է մնացեալ. բայց այլ զարմանալիք՝ զի տափք դետոյն (Հռիւնդակ՝ ըստ նախնեաց) երկուստեք հարուստ մի տարածութեամբ, գուցէ որչափ սահման էր Չալտրոյայ ի հնումն, ի մեծամեծ կճեայ քարանց յօրինեալ են, և այսօր մեծաւ մասամբ խանդարեալ և քակտեալ արձանադիրք ի նոսա և պսակաձև զարդք և պատկերք քանդակադործք. այլ ամենայն ողորմելի տեսողացն երեւի: Իսկ պատկերք ամբողջ քանդակեալք չերեւին ուրեք ոչ ի վերայ տաճարին և ոչ ի թէատրոնին, և ոչ ընդ երկրաւ գտանին որպէս պատմեն բնակիչքն. այլ պղնձի դրամք ոչ սակաւ ի վեր երեւին երբեմն ըստ դիպաց, ժամաւ հեռի է և այլ կամուրջ մեծ միակամար ի վերայ նոյն գետոյ, և գետն է սակաւաժուր: — Ոճ շինութեան կամրջացդ հովմէական է:

Է Ս Կ Ի Շ Է Հ Ի Ր

Քաղաքաւան (ի հնումն Դարիշլեոն) ընտեղեալ ի Տաճկաց իբր ի տանց վեց հարիւրոց ի ստորոտս բլրոյ, և դաշտավայր ընդարձակ առաջի նորա քաջ մշակեալ. ընդ որ անցանէ գետն՝ որ առ Կուտինայիւ ընթանայ, յորմէ ուղղանին մեծամեծ պարտէզք սեխենեաց և այլոց նմանեաց: Հուկայն արտաքոյ է աւանին իբրեւ քաղաքաւ ժամու հեռի ի նմանէ: Երթեալ յայլեայլ կողմանց բազում է յիշակելի, զի ի վերայ արահետ ճանապարհի կայ. և երեւելի վաճառ նորա է

Դիշիկ—դաշլը ասացեալ քարն, զոր վաճառականք յղեն 'ի Բիւզանդիոն և անտի
 երթայ 'ի Գերմանիա. և է նա հանք բրածոյ որ դառնի 'ի լեւինս վեց ժամու հե-
 աւորութեամբ յաւանէն: Սպիրական գիրք հանքացս երեք կարգ են մի զմիով,
 յորոց միջինն ընտրեալդոյն համարի. և է հանքն մասն մասն՝ յորոց իւրաքանչիւ-
 րոց մի մի լիւ է յօրինի և ոչ աւելի. թէպէտ և դառնին այլ ևս մեծ հատորք 'ի
 չափ սախորոց, այլ դուն ուրեք: Բրածոյ հատորքն պատեալ են դեղնագոյն կա-
 ւային հօղով, որ ընդ հանեղն կալուղ է և ապա կարծրանայ. և գանակաւ խոր-
 տակեալ զարուարին նորա, և զմիջին սպիտակն յարկեղս զետեղեալ առարեն. զոր
 ապա 'ի Գերմանիա արհեստաւորք յօրինեն, քանդակս այլեայլ զարդաց յերկրեալ
 'ի վերայ: Ի վաճառաց աստի ամի ամի մտանէ յԵփեսոսէ իբր չորսհազար քսակ
 գրամոյ: Բաժ տէրութեանն սահմանեալ էր երբեմն փորացին վճարել 40 առ 100,
 և արհեստաւորին որ առնու 'ի ձեռաց նորա՝ 5 առ 100. Իսկ վաճառականին աս-
 մէն մի յարկեղացն 70 զուռուշ: — Ի շինուածոց չիք ինչ արժանի յիշատակաց
 բաց 'ի քարաշէն և 'ի բազմագործէթ մեկզկիլաւանէն և 'ի միոյ բաղանեաց բնա-
 կան ջուրց, է և ջուր ջերմահոս աղբեր 'ի միում յիջևանացն:

ՊԵՅՓԱՉԱՐ. Անցեալ յԵփեսոսէ ընդ գիւղօրէս Այլը և Պօզան ընդ գաշ-
 տալսյր ճանապարհս, որ բազում մասամբ քարուտ է և անմշակելի, և հասեալ
 'ի Գօյուշե—աղը գիւղ չըջապատեալ 'ի լեւանց և այդեւէտ, և անցեալ ընդ ազատաժ
 և կաւային կարմիր մախրագոյն և սպիտակ աւաղախառն լեւինս, ընդառաջ լինի
 քաղաքաւանն Պէյփազար 'ի լեռնամէջն. 4800 տունք հաշուին նորա, ամենե-
 քեան անկրմինտր և անհող, տախտակաւ միայն յարկեալ, և համայն տաճկա-
 բնակ: Անուանի են պարտեղքն սեխենեաց. այլ երեւելի բերք նորա այժմամաղ
 փափուկ:

Այլալ, աւան 'ի լեռնամէջն բնակեալ 'ի Տաճկաց 'ի 600 տանց: Բերք նորին
 այժմամաղ փափուկ. ունի բաղանիս բնական ջուրց շինեալ 'ի բարձրահայեաց
 վայրի արտաքոյ քաղաքին, 'ի վերայ միոյ 'ի լեւանցն՝ յորոց չըջապատեալն է:

ԱՆԿԻԻՐԻԱ

Քաղաք մեծ և անուանի 'ի նախնի ժամանակաց և այսր, հեռի յԵփեսոսէ
 րէ 44 կամ 48 ժամաւ. որոյ և 'ի մնացորդաց հին շինուածոց՝ գուշակի նախնի
 մեծութիւնն:

Յարևմտից կողմանէ քաղաքին Անկիւրացոց երևի 'ի հեռատանէ լեռուն մի
 բարձր. 'ի գագաթան նորա բերդ մեծատարած և եռապարիսպ, 'ի ներքս և ար-
 տաքոյ տունք և այլ շինուածք կարգ ըստ կարգէ մինչև 'ի ստորոտ նորին 'ի խո-
 նարհ և տարածեալ 'ի գաշտավայրի: Ամենայն պարիսպք բերդին քարակերտք
 են, ոչ այնքան մեծագործութեամբ քան թէ բարձրութեամբ գրիցն վեհ երևեալ
 'ի հիւսիսոյ կողմանէ սեպտցեալ ապաւաժին երկայնեալ ձգին պարիսպքն 'ի

Հարաւ կոյս: Հիւսիսային ծայրն որ և առի Ազգոշէ բարձրագոյն է քան զամե-
նայն տեղիս, և արտաբուստ զառ 'ի վայրիւք սեպացեալ ապառաժին՝ ահաւոր է
տեսողաց: Արտաբլին պարիսպն բազում ուրեք կիսով չափ բարձրութեամբն կոր-
ծանեալ, նորոգեալ է յիս ժամանակաց վարկաբարազի քարամբք. թէպէտ և
ներքին պարիսպն ևս ոչ իսպառ անարատ մնացեալ: Դրունք բերդին յանուա-
նէ յիշեալն են Հիւսար գաբոշ, Իլ Ռիւսար գաբոշ, Տեմիր գաբոշ, և Աքպազար
գաբոշ: Ի վերայ Իշհիսար գաբոշ գրան 'ի ներքին կողմանէ կայ արձանագիրս
յունարէն .

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙ ΝΕΡΟΥΑΙ ΤΡΑΙΑΝΩΙ ΚΑΙΣΑΡΙ ΣΕΒΑΣ

այսինքն, ԻՆՔՆԱԿԱԼԻ ՆԵՐՈՒԱՅ ՏՐԱՅԻԱՆՈՒ ԿԵՍԱՐՈՒ ՍԵԲԱՍ(ՏՈՍԻ) .

Առ երի գրանդ 'ի ձախմէ է մղկիթ և գերեզմանատուն փոքր առ նովաւ և բար-
ձրագիր քառակուսի քարինք, յորոց 'ի միումն որ հանդիպակաց է մղկիթին ար-
ձանագիրն (թիւ 3), և 'ի վերայ միոյ 'ի բարձրագիր քառակուսի վիմաց որ ան-
ընդմիջաբար կայ առ երի Իշհիսար գաբոշ գրան (թիւ 4). և առ երի Տէմիր գաբոշ
առ գրան 'ի ձախմէ 'ի վերայ պարսպի երկտող արձանագիր կայ յունարէն 'ի ձե-
կերկայնատառ, և քարն յերիս հատուածեալ: (թիւ 5): Սակայն բազումք յար-
ձանագրացն՝ որ անարապք և որ խոնդարեալք, աստ և առ Աթպազար գրամբ,
որպէս և այլ ուրեք ուրեք, բաց 'ի վերնագրէ Իշհիսար գրան, այլոց շինուածոց
են, և 'ի նորոգութեան պարսպացդ մուծեալ յայն տեղիս, որպէս յայտնի երեւի
յանյարմարութենէն և 'ի չրջուն գրից քարանցն:

ՊԱՏԵՐԻ. — Արձանք առիւծոց կան յԱզգոշէ և առ Աթպազար գրամբ, այլ
ոչ քաջարուեստք: Են և այլ քանի մի բարձրաքանդակ առնապատկերք առիւ-
ծենի զթիկամբք, որպէս ինչ նշմարին, և են աղուցեալք հորիզոնաձև 'ի պա-
րիսպն մօտ Իշհիսար գրան:

ԳԵՏԵԱՅՈՒ ՏԵՂԻ. — Սուշոշ կոչեն բնակիչն զգեանափոր տեղին զայն որ 'ի
պարսպէ բերդին ընդ զառիվայր տանի մինչև ցգեան. որոց դուռն էր 'ի պարսպին
և արդ խցեալ է, այլ արդ մտանեն ընդ փուռ նորին. թուի վասն ժամանակի
պաշարման գործեալ զայն, քանզի 'ի բերդին ջուր ոչ գտանի. և մի աղբիւր ևեթ
կայ առ գետեղերն յորմէ բմպէ քաղաքն ամենայն: Գեանափորդ մեծաւ մա-
սամբ քայքայեալ և շինուածն ոչ մեծագործ ինչ: Ի ստորին ծայր նորա որ առ
գետեղերն դուռն երկաթի կայր, ասեն. այլ արդ աւերակք խցեալ տեղին՝ ոչ
ևս երեւի դուռնն:

ՏԻՔԻԼԻ ԳԱՇ, ԵՒ ԵՐԱՆՈՒ ՏՈՒՎԱՐ. — Արտաբոյ բերդին է Տիքիլի դաշն բոլորչի և
ոչ միակտուր, 'ի հասարակ քարէ որպէս և քառակուսի պատուանդանք նորա .
արձանագիր լատին կայր, ասեն ծերքն, երբեմն առ պատուանդանաւն, այլ արդ
ոչ ևս: — Արտաբոյ քաղաքին մօտ առ Տաճկաց գերեզմանատամբն է այլ աւե-
րակ անժանօթ զոր Եօղոշն տաշխար կոչեն. այլ և այլ մասունք են թանձր որմոց
և կամարակապ ճանապարհ 'ի մէջ որմոցն և աղուգայք ջուրց 'ի նոսա. զսա ո-
մանք բաղանիս կոչեն:

ՕՐՈՍՏԵԱՅ ՏԱՃԱՐՆ. — Անկիւրիոյ մեծ պարծանք են Օգոստեայ տաճարն, որոյ ցարդ անարատ կան որմունք. և են քարինքն բովանդակ 'ի սրբատաշ կճոյ, իւրաքանչիւր միաշափ 'ի ձև երկացն քառակուսի. մնացեալ են արդ որմունք երկու հանդէպ միմեանց, և 'ի միջի այլ որմ և դուռն 'ի նմա բարձր միակտուր դրանդեօք. չիք վերնացարկ շինուածոյն, զոր ոմանք սեղանատուն Օգոստեայ առ սեն և այլք այլ ինչ: 'ի վերայ որմնցն երկուստեք հանդէպ միմեանց արձանադիրք կան երկարք՝ ավակողմեանն լատին, և ձախակողմեանն յոյն. սակայն առ բացօթեայ լինելոյ շինուածոյն մեծաւ մասամբ խանդարեալ են, և ուրեք ևս քարանցն խորտակեալ. և օր լատ օրէ 'ի խանդարել է արձանադիրն. զորոյ զիմաստ և բովանդակութիւն յայտ առնէ սկիզբն կամ խորագիր արձանիդ որ և մեծատառ գրուեալ է, և ունի այսպէս.

RERVm GESTARVM. DIVI. AVGVSTI. QVIBVS ORBEM. TERrArum IMPERIO. POPVLI. ROM. SVBIECIT. ET. INPENSARVM. QVAS. IN REM. PVBLICAM POPVLVM QVE RomanVM FECIT. INCISARVM IN DVABVS. AHENEIS. PILIS. QVAE. SVNT. ROMAE. POSITAE. EXEMPLAR. SVBIECTVM. ¹

ԱՐՁԱՆ ՊԱՏՃԵՆԻ ՈՐՈՅ Ի ՀՈՌՈՎԱՐՆ ԵՐԿՈՒՅՆ ՍԵԱՆՅ ՊՂՆԶԵԱՅՅ, ՅՈՐՄ ԴՐՈՇՄԵԱԼ ԵՆ ԱՐԱՐԲ ԳՈՐԾՈՅ ԴԻԻՅԱԶԻՆՆ ԱԻԳՈՍՏԵԱՅ, ՈՐՈՎԲ ՆՈՒԱՃԵԱՅ ԶՏԻԵԶԵՐՄ Ի ՀՆԱԶԱՆԴՈՒԹԻՒՆ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆՆ ՀՈՌՈՎԱՅ. ԵՒ ԾԱԽՈՒՅՆ ԶՈՐ ԱՐԱՐ ՎԱՍՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ ԵՒ ՎԱՍՆ ԱԶԳԻ ՀՈՌՈՎԱՅՏԵՑԻՈՅ:

Զօգոստեան տաճարս զայս ծածկէք քաղաքին Հաճիպէյրաւ կոչեն, իբր զի առ երկ կայ նորա մզկիթ և գերեզման Հաճի Պէյրամայ ուրումն յարդի եղելոյ վաւրօք լատ գերն նոցա: Եւ 'ի մզկիթ անդ կայ դարան մի յորմն, զոր շատ ջանաջեալ են բանալ միճովք և ուրազօք և չեն կարացեալ, ասեն, և առասպելն բաւում ինչ:

ՎԿԱՅԱՐԱՐ. — Առ երկ Հիսար Դարուսի դրան 'ի բերդին 'ի ձախմէ կայ եկեղեցի սրբոյն Կղեմոյ քայքայեալ, և է 'ի ձեռս Հայոց. գերեզման նորա է առ որմով հանդէպ աւադ խորանին, շիրիմ՝ փոքր օրօրոյաձև: 'ի ձախակողմեան պատահանի եկեղեցւոյն փոխանակ ապակւոյ կայ քար թափանցիկ: Ի և այլ գերեզման, զոր ոմանք ասեն լինել Բարաղի փոքրկան, 'ի տան միում: Նոյնպիսի է և Գալորայ ուրումն տեղի նահատակութեան յայլում՝ տան 'ի մէջ կամարաձև քարակերտ տեղոյ, զոր Զոյրք Այիոս Բիւմանդոս կոչեն, և մերձ է առ ջարչի պօղաղի. է առնթիւր տանն այնորիկ և այլ բարձրագմբէթ շինուած՝ ուր ասեն լինել զգերեզման նորին սրբոյ:

ԱՍԼԱՆԻԱՆԻ. — Արտաքոյ բերդին է Ասլանխանէ. տեղի գաղանաց 'ի հնումն, որ

1. Թողումք զհետեւեալն զի թերատ էր գաւառաբնակիս, որպէս և առաջնոցն քան զնա. և զի հերու հրամանաւ Փռանկաց պետութեան առաքեցան ճարտարք և պեղեալ զշինուածոյն ընդօրինակեցին զայտ և զծածկեալ արձանադիրն՝ 'ի նոցն վաստակա խնդրեցեն սիրողք:

և հանդերձ քարակերտ ամրաշէն սենեկօրն յայտնի երևի, թէպէտ և արդ ուրեք աւերեալ և այլուր խցկունս դռնաքեայս ընդ հին շինուածոյն կցեալ, ընթերցարանս միլլայից են արարեալ: Արձանազիր բազում է անդ ՚ի ներքս և արտաքոյ նորա, այլ մեծաւ մասամբ խանգարեալ:

ԲԵՐԲ ԵՒ ՎԵՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Եթէ այլք ՚ի բերոց պակասէին յԱնկիրիա, որպէս մեղրն պատուական, ապուխտն, և այլն, շատ էր նմա աշխատեալ ընտիր փափուկ և ձիւնափայլ: Արանշելի տեսարանն է յորժամ հօրանք այժից ակադէուն մետաքսատիւ և խաւ ՚ի խաւ մազովքն ընդ գաշտս և ընդ բլուրս քաղաքին և մերձակայ գաւառացն թինդս տուեալ վազվազէն, փայլեալ իբրեւ զապակի ՚ի ճառագայթից արևուն: Այժմամբն այն մանեալ ցփփ ընտիր գործի անուանի ընդ ամենայն Տաճկաստան. աւելի քան դքսան արհեստաւորս ասեն յորոց ձեռն անցեալ այժմամբ կատարէր ամենայն մասամբն. և Անկիրիա հանէր ամի ամի աւելի քան 40,000 քօլի ՚ի նոյն ցփփայ. այլ ՚ի փոփոխել տարազու տաճկական զգեստուց՝ զազարեաց և գործածութիւն նորին. նմին իրի փոխանակ 40 հազարի հազիւ հազար միայն հանէ. յորմէ զիւրաւ մարթի իմաստասիրել եթէ յոր ճախութենէ յորպիսի աղբատութիւն իկեալ է քաղաքն: Թէպէտ և արդ իսկ վաճառի այժմամբն և չէ անկեալ ՚ի պատուոյն, սակայն անգործ և անտուր զնայ յերուզա, յորմէ չիւր օգուտ արհեստաւորաց քաղաքին, այլ սակաւուց ոմանց ՚ի Տաճկաց որք տեսալք են հօտից այժից: Նմին իրի և բնակիչքն չգտեալ այլ հնարս, չրկին յայլ և այլ քաղաքս վաճառականութեամբ. թէպէտ և է ՚ի նոսա հայրենասիրութիւն, այլ առ զիւրութեան անգործ կենաց՝ ուր միանգամ աներկբայ կարծեն յարատեւել յանկասկած կենան, թէպէտ և յաշխարհ հեռաւոր տարաշխարհիկ գնան բնականաւ կանամբք և որդւոյք. որով և դատարկանայ քաղաքն օր ըստ օրէ:

ԲԱՐԲ ԵՒ ԼԵՅՈՒ. — Այսպիսով ինչպէս Տաճկաստանէ և զի աշտուղկ են յամենայնի մանաւանդ ՚ի տուրեւառս, և անձանձըրթ յաշխատութենէ. որով և ՚ի սուղ ժամանակի յառաջանան մեծապէս յօտար երկրի առաւել քան զընակն: Արեւելեան անվեհեր համարձակութիւն առաջի մեծամեծաց՝ անթերի երևի առ նոսա. որով ճարտար են պատկառելի բնծայել զանձինս ծանր բարուք ըստ տաճկական օրինի հանդերձ անշիթի և պատրաստ պատասխանատուութեամբ: Հասարակաց բարբառ է նոցա տաճկականն, և այլ լեզու անծանօթ է առ նոսա. յայդմ սովորեալ են նոքա ՚ի շատ ամաց հետէ յորժամ մի ՚ի փաշայիցն տիրեալ աշխարհին և կառավարեալ զի մի ՚ի ծածուկ ազատամբութիւն ինչ որ մտաբերիցէ ՚ի քրիստոնէից ընդդէմ իւր, խափու պատուէր զնէ ժողովրդեան մի զայլ լեզու խօսել, այլ զտաճկերէն և եթ: Սակայն առ ՚ի բնէ ճարտարամիտ լինելոյ նոցա, և բազմաշրջութեամբ ծանօթանալոյ ընդ ամենայն ազգաց՝ ընդունակք են և յուսումն օտար լեզուաց և սիրողք, այլ ոչ հայրենի բարբառուց: Սաստիկ է և հետաքրքրութիւն նոցա, մանաւանդ կանանց, զիտել զիւր և զմուտ օտարականաց ՚ի քաղաքին: Առ այսպիսիք և հիւրամեծարք ևս են. և վշտանան եթէ զհիւրամեծարութիւն իւրեանց չկարիցեն ՚ի գլուխ հանել: Քահանայասէրք են, և հոգևորականացն պատկառ կան հանապաղ:

ԱՅԳԻՐ. — Մնուանի են և այլքը Անկիւրիոյ արտաքոյ քաղաքին, ուր յաճախեն և ճօնն և սամիլին ամենայն ազգաց, մանաւանդ 'ի ժամանակս կթոց. և առ 'ի չդոյէ պարտիզաց և ծառոց 'ի քաղաքին՝ սիրելի է նոցա յոյժ յայդեատանս անցուցանել 'ի խրախուժեան աւուրս բազումս 'ի տարւաջն: Այս միակ միւլթարութիւն մնացեալ է առ աղքատս, որք ոչ զգան տառապանաց աղքատութեան. զի թէ և կարի ողորմելի որ իցէ, սակաւութեամբ ապրանացն դո՛հ է 'ի վիճակի իւրում:

ԵԿԵՂԵՑԻՐ, ԵՒ ԳՊՐՈՅՔ. — Եօթն եկեղեցիք են Հայոց յորս չկը ինչ նշանաւոր. և մի ևս հռովմէականաց յանուն Աստուածածնի նորաշէն. երկայնութիւն նորա 23 և կէս մեղր, և լայնութիւնն 13 և կէս, և առնթեր նորա 'ի դաւթի եկեղեցատուն վայելուչ: Են և դպրոցք մանկանց և աղջկանց, յորոց մի է և այն զոր հաստատեաց Եղիշիոս Պոռէ Գաղղիացի աղնուական և հայագէտ և ուսանին անդ. գաղղիերէն և իտալերէն, հասոյթս կապեալ ամի ամի վարժապետացն: Մի 'ի դպրոցացն կոչի Գառասուն մանկանց. յորում մանկունքն կրթին յուսումն եկեղեցական վիճակի:

ՄԵՆԱՍՏԵՐԱՆ ՀԱՅՈՅ. — Արտաքոյ քաղաքին իբր կէս ժամու հեռաւորութեամբ 'ի հիւսիսակողմն է մենաստանն Հայոց Աստուածածնի կոչեցեալ, և առաջի նորա դաշտ ընդարձակ: Եկեղեցի նորին բոլորչի և գմբէթաւոր՝ հիմնեալ ասի յառաքելոյն Պօղոսէ, կամ լաւ ևս ըստ ասելոյ ոմանց մեհեան լեալ յառաջագոյն, և առաքելոյն նուիրեալ և օծեալ յեկեղեցի Աստուծոյ. և ոչ անվայելուչ ինչ երևի կարծիքդ, զի յորմունս եկեղեցւոյն և 'ի գմբէթին խորշս խորշս դործեալ է, իբր տեղի պատկերաց կոչոյն: Այլ որպէս և է, պատկառելի է հնութեամբն և ոչ մեծագործութեամբ, զի և փոքր է: Իսկ արտաքոյ եկեղեցւոյն է դաւիթ նոյնաչափ մեծութեամբ: Մենաստանն առ հասարակ ամենայն բնակարանօքն չունի արժանի ինչ յիշատակի շինուածս. զի կարի անշուր է: Անդ նստի առաջնորդ քաղաքին հանդերձ երկու և երեք վարդապետօք:

Հանդէպ մենաստանին 'ի նմին մեծատարած դաշտի է Զինուորանոց նորաշէն և ընդարձակ:

ՃԱՆԱՊԱՐՀ ՅԱՆԿԻՒՐԻՈՅ Ի ՄԱՐԶՈՒԱՆ

Անցեալ յԱնկիւրիոյ յարեւելս հիւսիսոց և հատեալ զխորիս տաղը լերինս, 12 ժամու ճանապարհաւ, ընդ առաջ լինի Գալէփիկ աւանն. բերք նորա փոքրիկ 'ի գաղաթն ապառած լերին, և 'ի ստորոտս նորա չուկայն, և տունքն թուով 900 յորոց 850 տաճիկք են և 50 Հայք, որոց է և փոքր եկեղեցի մի, և 'ի նմա պահեալ պատուով երկաթագիր աւետարան մի թերի, զոր դտեալ ասեն ընդ երկրաւ 'ի նորոգութեան եկեղեցւոյն: Այդեատանք և պարտէզք պողոց առատ են արտաքոյ աւանին. իսկ երևելի բերք նորա համարի գլտոր 'ի չրճակայ գիւղօրէից: Տօնալաճառ լինի անդ յաւուրս կիւրակէից: Զպատճառ անուանակոչու-

Թեան աւանիս այսպէս աւանդեն. զամենայն մերձակայ սահմանս, ասեն, հանդերձ բերդօրէիւք նուաճեալ օսմանեան պետութեանն, հարցանէ թագաւորն թէ մնաց այլ ևս տեղի գրաւելոյ. և ասեն նմա թէ կայ և այլ գլխակ մի. նմին իրի զկնի տիրելոյն կոչեցաւ նա Գալէճիկ :

Սիւնկիւրլիւ, կամ ըստ հնչման այնց գաւառացն Սօնկուրլու՝ աւան մեծ քան զԳալէճիկ բնակեալ 'ի Տաճկաց և 'ի Հայոց :

Զօռուճ քաղաքաւան տաճկաբնակ. 2180 տունք են 'ի նմա. բերք նորա ճէնրի. երկիրն մշակեալ և ցորեան առատ, զի գաշտալացոյն յԱպստալ պօտուէ և այսր վեց ժամու տարածութեամբ ցորենաբեր արտորայ է առ հասարակ : Արտաբոյ աւանին կայ ամրոց մի փոքր և անշուք. և 'ի հանդիպոյ զինուորանոց նուրայէն : Անուանի է մի 'ի բաղանեացն յաղաքս գունազոյն քարանց յատակին, զոր 'ի Պարսից բերեալ ասեն :

Ի ճանապարհին Անկիւրիոյ մինչև ցլ՝արզուան գտանի ուրեք ուրեք խոտն զոր տաճիկք էւրար կոչեն, արեւելոցիչ քան զափսոն. տեղեք նորա նման կանեփոյ և ծանրահոտ յոյժ. զոր և մանրեալ վարեն որպէս ծխախոտ :

Մ Ա Ր Զ Ո Ի Ա Ն

Գլխաքաղաք մօտ առ ստորոտով լեռանց և առաջի նորա գաշտ ցորենոյ մեծատարած, 'ի լեռանց չրճապատեալ. որոյ երկայնութիւն յարեմտից յարեւելս տէէ իրր ժամս չորս : Տունք Հայոց ևեթ հաշուին 500 և քանի մի տունք բոշայից : Եկեղեցին նորայէն կոչեցեալ Աստուածին՝ մեծատարած է և փառահեղ, որ և երկրորդ համարի յետ եկեղեցւոյն Արմաշու. երկայնութիւն նորա մինչև ցրեմն 34 1/2 մեգր, և լայնութիւնն 19. բարձրութիւնն չէ համեմատ տարածութեանն որպէս և կամարք խորանացն : Ընդ չրճապատ եկեղեցւոյն 'ի ներքուստ է չրճանակ բարձր 'ի չափ բարձրութեան վերնատան կանանց, յոր ելանեն 'ի թափօր յաւուրս հանդիսաւոր տօնից. իսկ գրունք չրճանակիդ են 'ի կողմանէ գրանց աւանդատանցն. յերկոսին ծայրս չրճանակիդ են ամպիտնք հանդէպ միմեանց. յորոյ 'ի միւսմն ընթեռնուն 'ի պատարագի զգիրս առաքելականս և մարգարէականս, և 'ի միւստմն զաւետարան : Գաւիթն եկեղեցւոյն ոչ միայն է առ գրամբն, այլ և երկուստք նորա 'ի հիւսիսոյ և 'ի հարաւոյ, և մի մի խորանք 'ի ծայրս նոցա յարեւելս : Հոյակապ եկեղեցիս շինեցաւ յամին 1835 յառաջնորդութեան Յաւրոսի արքեպիսկոպոսի, որ եկաց երբեմն պատրիարդ 'ի Բիւզանդիա : Պահին յեկեղեցւոյն յիսնիւ չափ ձեռագիր մատենանք, ճաշոցք, յայսմաւուրք, մաշտոցք, աւետարանք և գանձարան մի :

Ի հասարակաց շինուածոց երեւի է Գալիսաւն, քարակերտ մէտրէսէն և պէղէսթէն և ոմանք 'ի մղկթաց : Կէս ժամ արտաքոյ քաղաքին 'ի հիւսիսակողմն է խորրիւք 'ի վերայ բլրոյ, և է գերեզման մի և 'ի վերայ նորա եղլերք եղանց, և 'ի կողմանէ աղբիւր բխեալ և աւազան, յոր յաճախեն միօրինակ տաճիկք և քրիստոնեայք :

Բնաւորութիւն հայազգի ժողովրդոց գիւղաքաղաքիս, հակառակ համաւոյն հնչելոյ յականջս ռամկին այլոց քաղաքաց, քաղցրաբարոյ է և մարդասէր. առ եկն անծանօթ փոքր մի ընտանութիւն ցուցեալ յարին և պատուեն հիւրասիրութեամբ. և բնաւորութիւնդ այդ անտի է զի ոչ փոքրատարած քաղաքաւն իւրեանց շատացեալ չըլին վաճառականութեամբ յայլ և այլ քաղաքս, սովորեալ հանապաղ ընդ օտար ժողովրդոց: Իսկ նիւթ վաճառականութեան նոցա է այլ և այլ ձեռա գործ բամպակեղինաց՝ ստորին յոյժ, զոր առաքեն ոչ միայն 'ի շրջակայ սահմանս երկրին, այլ և 'ի Ղրիմ՝ առ Թաթարս, և յԱնապիս: Առաւ է և ցորեան նորա զոր ընդ ճանապարհ Սամսոնի յղեն 'ի Պօլիս:

Մենաստանն Հայոց Չարխալիսն աստուածածին կոչեցեալ ժամաւ միով հեռի է 'ի քաղաքէն 'ի գիւղն կոչեցեալ Բեօլքեօյ, եկեղեցին նախ հիմնեալ յԱնդրէասայ առաքելոյն, որպէս ասեն, և ապա կործանեալ յաւազակաց՝ վերստին շինի: Յաւանդութենէ աստի առեալ եղեալ է արձանագիր 'ի ճակատ եկեղեցւոյն: Մենաստանն ոչ է հնաշէն, և ոչ նշանաւոր ինչ 'ի նմա: Ուխտաւորաց բնակարանն որիչ է հանդէպ մենաստանին: Արտաքոյ եկեղեցւոյն առ հիւսիսային որմով է գերեզման Յովհաննու վարդապետի բաղտատեցւոյ վախճանելոյ 'ի թըւիս ՌՄԽԵ, և է շինող մենաստանին: Առ նովաւ է այլ գերեզման Արահամու պատրիարգին Պօլսոյ վախճանելոյ յամի 1819 որ էր յՕրպեղեան ցեղէ, որպէս յայտ առնէ արձանագիր շիրմին:

Օդ Մարզուանայ առողջարար է յոյժ:

Ա Մ Ա Ս Ի Ա

Քաղաք փոքր, ութ ժամաւ հեռի 'ի Մարզուանայ և մերձ յերկրորդ Հայս. սահման նորա 'ի հնումն թուի սկսեալ 'ի նեղցէ լեռանցն առ որում աւարտի մեծ դաշտավայրն Մարզուանայ. և լեռինքդ աղիտախեղք ձգին երկուստեք մօտ առ միմեանս, ճանապարհ 'ի միջի ունելով շրջապտոյտ, և պարտէզս թթեմեաց և պտղատու ծառոց և այգեաց անբաւ, տեւալ ժամս չորս. և քաղաքն 'ի լեռնա մէջս անդ կամ 'ի սպառուածի նոցին շինեալ յերկուս բաժանի, կէս 'ի հարաւոյ 'ի ստորոտ ապառած լեռինն յորոյ 'ի գաղաթման է բերդն, և կէս 'ի հիւսիսոյ 'ի ոտորոտ հանդիպակաց լեռանցն, գետոյն իւեայ ընդ մէջ անցանելով. և այլ և այլ հաստատուն կամրջօք հաղորդին առ միմեանս կողմանքդ երկրքին:

ՄԻՀՐԳԱՅԱՑ ՎԻՄԱԲՈՐ ԱՅՐԳԵ. — Ամասիա քաղաք թէպէտ և գրիւքն ոչ ցանկալի և օդոյն վատութեամբն անսիրելի, սակայն հիացուցանէ զամենայն տեսողս մեծագործ հնութեամբքն: Միհրդատ՝ մի 'ի գիւցաղանց մերոց կողմնապահ 'ի կերտարիս կացեալ, տիրապետեաց զԱմասիա, որպէս յայտ առնէ հին պատմութեան:

1 « Եւս բազում ժամանակաց Միհրդատ քեռ. »
 « այր Տիգրանայ Հայոց արքայն կողմնապահ գո. »
 « լով աներով իւրով 'ի Միժակ քաղաքի որ այժմ »

» կոչի Կեսարիա, զայ ունի զԱմասիա 'ի Հայս »
 « գրաւելով, սահմանակալ քաղաք յարգարեաց »
 « ընգարձակագոյնս պարսպեալ առ կատարով լե. »

Քիւնն, և սահմանակալ քաղաք յարդարեալ զնա փորձն Հայոց յարեմտից կողմանէ շինուածս մեծամեծս արար ՚ի նմա, յորոց մասն մի անջնջելի կան մինչև ցայսօր ժամանակի, անդդուելի կացեալ ընդդէմ բռնութեան բռնաւորաց և անտարակալ ժամանակաց: Արդ Միհրդատայ հնաթիւնքն են առ ՚ի

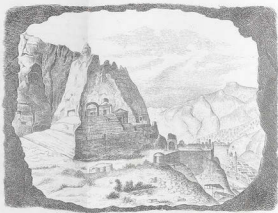
[illegible]

bS

30

^h Յեալ գանձիւք ակրազաւ ոչ սակաւ ամն ժինչն

յանկեանէ յանկրւն 7 • 50, լայնութիւն որմաձև սեանոց երկուստեք 2 :

W. H. H. H.

թիւնն . և սահմանակալ քաղաք յարդարեալ զնա փորուն Հայոց յարեմտից կողմանէ շինուածս մեծամեծս արար 'ի նմա , յորոց մասն մի անջնջելի կան մինչև ցայսօր ժամանակի , անդրդուելի կացեալ ընդդէմ՝ բռնութեան բռնաւորաց և տարերաց հազարամեայ ժամանակաց : Այդ Միհրդատայ հնաթիւնքն են առ 'ի կողաց բարձու լեռինն ապառափի յորոց գագաթման է բերդն . և են նոքա զերեսօք ապառափին ուղղահայեաց կռանահարեալ այլք , սենեկաչափ տարածութիւն ունելով 'ի ներքս , քառակուսի բարձրադիր դրամբ . իսկ երկուստեք և 'ի թիկանց այրիցդ իւրաքանչիւր փորեալ է ապառափն 'ի չափ բարձրութեան նոցա վերուստ 'ի վայր փողոցաձև . այնպէս զի հիմն նոցա և վերին կողմն միապաղաղ կցեալ ընդ լեռին , չուրջ փողոցաւն զատուցեալ են անտի : Երեք են դռնա առ ընթեր միմեանց . իսկ այլ երկուցն , որ հինգ վայրկենիս 'ի բացեայ են 'ի նոցանէ , սանդխաձև է ճանապարհն որ հանէ մինչև ցրարձրութիւնն , խեղ և սանդխոցն ունելով ըստ կողմանէ զառ 'ի վայր լեռինն , համայն կռանահարեալ և միապաղաղ սանդխաձև բազմաստիճան և խեղքն և այլքն և փողոցք նոցա չուրմանակի : — Արտաբոյ քաղաքին կան և այլ երկու 'ի նոցանէ . այլ ոչ փողոցաձև չուրջ զատուցեալ 'ի բնոնէ : — Եւն և երկու այլ ևս 'ի կողմն մի քաղաքին փորք քան զնոսա :

ԱՐՏԱՐԵՅ ՄԱՐԱՐԱՐ . — Արտաբոյ քաղաքին է և այս քաղաքը առ արահետ ճանապարհաւ . ձևով և մեծութեամբ և փորուածովն ներքոյ և չուրջ փողոցն նման այլոցն ¹ . այլ առաւելու քան զնոսա ապակէբռնովն որով օծեալ է բովանդակ ներքոյ և արտաբոյ մինչև երեւել արտաքին առարկայից 'ի նմա իբրև զհայեղի . յայն սակս Այնալլ մաղարա կոչի 'ի բնակաց : Այդ փայլունութիւն նորա այնքան սաստիկ էր յառաջագոյն , մինչև 'ի ցայտեղոյ ճառագայթից արեւուն խտողիլ աչաց անցաւու , բացն , վասն որոյ ասեն փաշայի ուրումն յանցանել 'ի հանդիպոյ ճանապարհէն , որ կէս ժամաւ հեռի է յայրէն յայնկոյս գետոյն , չբառուցեալ երկվարացն , հրամայէ հուր լուցանել չուրջ զայրին , յորմէ մթազնի նախկին փայլունութիւն նորա : Բայն այրին այնքան թանձր է և կարծր , մինչև դանակաւ հաղիւ մարթ է դժել 'ի վերայ նորա : Ի ներքս յայրին նկարէն պատկերք բազում են յորմունան , և տակաւին որիչ երևին 'ի վերայ կամարին երկուտասան առաքեալք . յորմէ յայտ է թէ 'ի ժամանակս քրիստոնէութեան յեկեղեցի փոխեալ են զնա . արտաբոյ 'ի ճակատուն ստուարատաւ արձանագրեալ է :

THE APXI

ΙΕΡΕΥΣ , այսինքն երկրի (դէց) ԳՐԱՄԱՐՆԵՏ

¹ Բանց երկուցունց կողմանց գետոյն . շինեալ և արտաքին ըստ հիւսիսոյ կողմանց գետոյն առ ստուարտով քաղաքաւանակին . և նախ ապառափիւք մեծամեծ հատափնչի կանգնեալ վրանք և 'ի վերայ զարքունիան կանգնեալ , և արեւգալնային զիմի անձաւին շրինս քարակոխս և ճանապարհս սանտիստաձև և առնա քաղաքս դանձուց կռաւ ծոյս յորինեալս համանման ձեռակերտաց Շաւրմայ 'ի Վան , և խաղաթ կեփայս , զորս լըցեալ զանձիւք արեւացաւ ոչ սակաւ ամս մինչև

» 'ի զայն Պոնդելի . ընդ որում մարտուցեալ և պարտեալ Միհրդատ և անկեալ 'ի Պոնտոս մեծաւնի 'ի Սինոպ » :

1 Զափ Այնալլ մաղարային . մէջն , երկայն՝ մեզր 3 • 30 • լայն 3 • 20 • աջակողման խորանձն որիչ տեղին երկայն 2 • 30 • լայն 1 • 15 • բարձր 2 • 30 մեծութիւն դրան , բարձր 1 • 15 • լայն 1 • բարձրութիւն 'ի գետնոյն մինչև ցրտուն 4 • 40 • ճակատն յանկեկէն յանկեկէն 7 • 50 • լայնութիւն որմաձև սենց երկուստեք 2 :

Չքարակոխի անձաւացդ թէպէտ և այլ ընդ այլոյ պատմիցեն ոմանք 'ի բնակչաց տեղւոյն, սակայն 'ի համառօտ բանից հնոյ պատմութեանն բառնի ամենայն երկբայութիւն որպէս կարծեմ'։ այն ինքն է « չիրիմ քարակոխի . . . և տուն քարայրս գանձուց » : Իսկ որ առ ստորոտով քարալեռնակին զարքունիսն, ասէ, կանգնեալ, թուի թէ այն աւերակք իցեն որ ստորե քան զանձաւան զայնտիկ երեկն, որոց որմանք կան տակաւին կիսափուլ : Թէպէտ և 'ի քարանցն և 'ի շինուածոցն ոչ արժանի ձեռին Միհրդատայ թուիցին, այլ մարթի ասել թէ 'ի վերայ նախնոյ հիմանն շինեալ է յեանոյ :

ԲԵՐԴՆ. — Բերդն Ամասիոյ, որպէս ասացաք, 'ի գաղաթան է բարձու լերինն ապառաժի յորոյ 'ի կողաց կան քարակոխի անձաւքն և է իսպառ աւերակ : Բնա, կիւք բաղում էին անդ յառաջ ժամանակս իբրեւ պահապանք, և աղաղք 'ի քաղաքական արոց : զի ճանապարհն որ հանէ անդր՝ երկար է և գժուարին, և առ ամենայն պէտս իւրեանց հարկ էր իշանել 'ի քաղաքն : այլ 'ի բառնալ աղատու թեանն այնտիկ՝ ցրուեալ բնակչոցն՝ անապատացաւ և բերդն : Շինուած նորին կամ պարիսպքն, որ մեծաւ մասամբ աւերակ կան, կարի անկանոն են : զի ըստ գրից ապառաժ լերինն հիմնեալ են : Որպէս փոքր է տարածութեամբ, նոյն զուրկ և 'ի մեծագործութենէ : նմին իրի չմարթի ասել հաւատեալ 'ի Միհրդատայ մնացորդ : սակայն և փոփոխութիւն ոչ տակաւ կրեալ է ընդ ժամանակս ժամանակս, որպէս երևի և 'ի տաշածոյ և յանտաշ քարանցն :

ՃԻՂԱՊՈՒՂԱ, ԳՈՒՐՆ. — Թէպէտ և ոչ նշանաւոր ինչ են պարիսպք բերդին Ամասիոյ, սակայն ոչ թեթիւ ինչ է շինուած ճիւղալուչային 'ի մէջ բերդին : և է գաղեանափոր տեղի անգնդափոր, այնպէս կոչեցեալ 'ի բնակչաց, ոչ ուղղահայեաց այլ խոտորնակի կամ առ 'ի շեղ : կամարած և փորեալ են զապառաժ լերինն բարձր քան զհասակ մարդոյ, և աստիճանս 'ի ներքոյ, որ արդ հոգով ծածկեալ են : և է մտանելի 'ի ներքս զգուշեալ : զյատակէ նորա ասեն թէ մերձեանայ մին, չէ 'ի ստորստ լերինն : Չգեանափոր տեղւոյս ասեն ոմանք եթէ ջրամբար իցէ, և այլք թէ տեղի փախստեան 'ի պաշարել բերդին : — Հանդէպ մօտից ճիւղալուչային է գուրն յանցաւորաց, Ամասիա զնոսանք ասացեալ ծանօթ ամենեցուն : Խորութիւն նորա վեց կամ եօթն մեղր : բերանն հաւասար գետնոյ, քառակուսի խաւի ունեւոյ ընդ որ իջուցանեն չուանաւ զյանցաւորն : շինուած նորա բաւորչի է իբրեւ ջրհորոյ և լայն : մի կողմն կից ընդ լերինն և միւսն շինեալ 'ի քարանց : չիք սենեակ 'ի ներքս, այլ զատարկ ամենակն :

ԶՐԱՀԲՆ. — Առլնթեր արտաքին գրան բերդին 'ի վերնատան սենեկի ուրեք ամփոփեալ պահին հին զրահք, քառասնիւ չափ : յորս են սաղաւարտք պէսպիսաձև, են որ բոլորչի և սրածայր՝ հովանաձև չրճանակաւ, և են որ ըստ հասարակ ձևոյ զինուորական սաղաւարտաց : Լանջադանակ, չղթայաշար զրահք, գլխանոցք ձիոյ, ամենայն երկաթի : դարձեալ և այլք 'ի կտաւոյ մարթագատ գոն և պարք, այլ խորտակեալ մանր :

Ի ներքս բերդին երեկն յաւերական երկու կամ երեք տաճիկ արձանագիր, այլ 'ի վերայ ներքին գրանն է կիսեղմ տող մի յունարէն (թիւ 6) : Ի վերայ ճանապարհին յերթալն 'ի քաղաքէն 'ի բերդն, կան երկու արձանագիր փորեալ 'ի վերայ մեծամեծ քարանց, և են առլնթեր միմեանց : (թիւ 7-8) :

5

ΡΑΤΗΝΤΟΝΙΧ^Ϟ ΜΕΝΑΥΟΝΤΑΚΑΙΒΑΤΟΣΜΕΓΑΤΕΡΕΘΟΥ^Ϟ ...
ΜΕΝΑΠΟΛΙΣΚΥΡΙΟΥΧΑΙΡΕCΙΟΝΗΝΙΑΘΕΟΓΡΑΦΟCΤΙΝΑΖΙΝΟΥΓΡΑΜΜΗ...

6

Θ,ΓΙCΤ·ΘΔΗΜΑΡΧΙΚΗCΕΖΟ

8

ΕΡΜΟΓΕΝΗΣΑΕΚΤΑΘ
ΠΝΑΝΓΕΛΛΕΙΩΙΔΕ
ΝΙΕΖΟΝΕΙΝΑΙΤΟΝΤΑ
ΦΟΝΑΝΟΙΣΜΕΙΩΗC
ΛΟΙΗΓΥΝΝΚΙΛΟΥΗ
ΕΚΝΟΙCΗΤΕΚΝΩΝ
ΤΕΚΝΟΙC

7

CΗΛΑΤΑCΕΝΕΡΑΥΘΕΝΤΑΤΙΛΛΗΓΕΝCΩΝΗΡΩ
ΕΝΔΙΑΚΡΟΙCΙΧΡΟΝΟΙC...ΟΥΚΙΟCΗΡΑΛΟCΑΤΟ
ΤΟΙΓΑΡΟC...ΕΤΑΦΟΥCΝΕΚΥΩΝΠΑΡΟΔΕΠΑΙ
...ΑCΟΥΚΙΟΝΕΡΗΛΛΩCΤΕΙΤΑΜΕΙΡΩΜΕΝΟΙ

14

ΛΜ...ΕΚΟ
ΛΑΛ...ΝΓΛ
ΕΡ...ΠΡΟΛ
ΠΟΡΣΑΒΙΟ...
ΠΡΕΙΜΟΣΟ...

10

ΕΠΙΑΡΡΙΟΥΑΝΤΩ
...ΗCΜΗΤΡΟΠΟΛΕ

15

ΝΚΑΙΣΑΡΑ...
ΟΚΑΙΣΑΡΕΔΔ
ΙΑΝΕΔΝΠΟΛΙΖ
ΟΥΣΟΥΡΓ

12

ΘΕΟCΤΙΒΟΥCΙΗCΩ
ΧΕΠΟΜΑΧCΙΜΑΤΑ

11

ΜΑΤΙΚΩΔΗΜΑΡΧΙΚΗCΕΖ
ΠΡΟΚΛΑΜΟ

16

ΔΙΑΥΡΗΛΙΩΟΥΗ
...ΡΟCΛΥΤΗΘΑΘΗ
ΕΒCΙΩΚΑΠΗΙΕΙ
ΟCΚΡΙCΠΕΙΝΟΥΕ
CΑΡΕΩΝΚΟΛΛΑΝΕΟ
ΡΑΔΙΛΙΟΥΠΡΟΚ
...ΚΑΙΑCΥΑΩ

13

ΙΝΑCΥΓ...ΛΕΡΓΑΙΔΗΑΙ
ΔΝΔΚΤΟΡ...ΡΑΑΝΟΜΙΜΟΝ
ΚΟΡΕCΑ...CΤΕΦΙΔΟΝΚΗΡ

9

ΘΕΟΠΕΠΗC
ΚΕCΗΕΓΛΑ
ΘΙCΩΕΑΝΔΡΟ
ΦΛΥΑΡΚΙΑ
ΓΛΥΚΥΤΑΗ
ΛΗΤΡΙΚΕ+
ΛΟΤΕΚΝΩ
ΛΗΝΛΗCΧΑΡ

17

ΘΕΟΦΙΔΗ^ΡΛΑΝΤΟΧΟΥ^ΡΝΤΟC
ΓΥΝΗΔΕΦΙΛΟΧΑΡΟΥΧΑΛΙ
ΦΛΤΟΥ
ΧΑΙΡΕ

ԿԵՐԵՒ ՄԵՏԻՍԼ. — Յարեմուտեան կողմն քաղաքին 'ի վերայ արահետ ճանապարհի 'ի ձախմէ կայ մղկիթ մի մեծ. զորմէ հաւանական էր ասել ըստ ոմանց թէ եկեղեցի լեալ իցէ յառաջագոյն, եթէ չհայէր ընդ հարաւ: Իսկ բնակիչքն Կերեւնուրէսէ կոչեն. և են նորա ինն գմէթք, և մասն մի որ առ արտաքին գրանն աւերակ: Թէպէտ և անդործածելի է, սակայն պատուի մեծապէս 'ի Տաճկաց և չէ համարձակելի ամենայն ումեր 'ի քրիստոնէից մտանել 'ի ներքս, բայց եթէ բազում աղաչանք. քանզի 'ի ներքս առ գրանն 'ի ձախմէ է գեանափոր տեղի մի կամարաչէն քարակերտ, յորում եղեալ են 'ի բացի երեք մարմինք մարդոյ անփուտք 'ի դազալս. միոյն ոսկերտսին ևեթ կայ, և այլոց հանդերձ մարմնաւքն. ամենայն մոտոյց ցուցանեն զնոսա, բայց ոչ տան ձեռն մխել, այլ աղօթել: Զէ ումեր ծանօթ թէ որոյ իցեն մարմինքս և ուստի:

ՂԱԾ ԱՍԻՍԿԱՏ ՄԱՃԱՐԴԱՅՆ. — Հանդէպ Կերք մէտրէսէին է մահարձան Ղլիճ Ասլանայ, բովանդակ քարաչէն և քան զմղկիթն փառաւոր: Յատակ մահարձանին 'ի ներքուստ բարձր է յերկրէ, և ընդ կողմնակի դուռն մտանելի 'ի ներքս քարակերտ սանդղք: Գերեզմանն կճեայ է, և տաճիկ արձանագիր բարձրաբանդակ ընդ ամենայն շրջապատ նորա: Առնթեր գերեզմանի նորա կան և այլ ևս ութ գերեզմանք, թերեւ կնոջ իւրոյ և որդւոց: Ի վերայ արտաքին որոնց մահարձանին կան երկու արձանագիր ագուցեալ յանդատչած տեղով. մին 'ի թիկանց առ անկեամբ և բարձր. իսկ միւսն 'ի կողաց հաւասար գեանոյն, և է տապանա գիրն այս (թիւ 9): Մերձ առ նոյն մահարձանն 'ի վերայ նոյն փողոցի կան այլ և այլ աւերակք յորս երեին կրկին արձանագիրք (թիւ 10—11): Առնթեր Ղլիճ աղանայ է և այլ մահարձան մի, և վիմափոր գերեզման 'ի միջի նորա, որոյ 'ի մի կողմն շրջանակին որ հայի ընդ դուռն փորագրեալ կան գլուխք մարդոյ:

ԹԻՄԱՐԻՍԵՆ. — Աւերակ է Թիմարխանէն որ մերձ է առ մուտս քաղաքին. շինուածն քարաչէն և ոչ հասարակ ինչ. շրջանակ գրանն մեծաւ տարածութեամբ զարդարեալ է մանր փորագրածով ըստ տաճկական ասործակաց, և արձանագիր տաճիկ 'ի վերայ գրանն: Շայր շինուածոյն որ հայի յարեւելս կոյս խորանաձե է, և երկուստեք սենեակք 'ի վերուստ մինչև ցղուռն. և առաջի սենեկացք կճեայ սիւնք կարգաւ: Միջին մասն յարկին որ է կողմանէ 'ի կողմն սեանոյն, բացօթեայ է, կամ այնպէս շինեալ 'ի սկզբանն: Ի մի յաջակողման սենեկացն որ է առ գրանն, աւազան փորրիկ ագուցեալ կայ յորմն. յորմէ կարծի 'ի ռամկաց ոմանց եկեղեցի լեալ. սակայն կողմնակի սենեակք նորա և զարգք ճակատուն և տաճիկ արձանագիրն չվկայեն այդմ:

Առ երի գրանն Թիմարխանէի 'ի ձախմէ կայ սղրիւր, և առ նովա հաւասար գեանոյն երեի երկատղ արձանագիր յոճարէն երկայնատառ. (թիւ 12): Այլ արձանագիր 'ի փողոցի ուրեք մաս առ մղկիթաւ, ստորին մասամբն կիտաթաղ ընդ երկրաւ, և միջոցն (կիտանիշ) ընդ սեմովք. (թիւ 13):

ԵԿԵՂԵՍԻՔ, ԳՊՐՈՅՔ, ՄԶԿԻԹՔ ԵՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱՏ ԵՒՈՒՄՔ. — Երեք են եկեղեցիք Հայոց. Ս. Նիկողայոս, Աստուհաստիկ, շինեալ 'ի թուի Ռ.Մ.Գ. և Ս. Յակոբ 'ի Ռ.Մ.Վ. փառաւոր քան զայլն, և շրջանակ լայն ամեալ 'ի ներքուստ զորմաք նորա մարգաշափ բարձրութեամբ 'ի գեանոյ վասն թափօրի. որպիսի է և եկեղեցին Մար-

գլուանայ: Ի վերայ երկուստեք խորանայն կան և այլ երկու խորանք, 'ի շրջանա-
կացն ելանելի անդ: Արտաբոյ եկեղեցւոյն ընդաջակողմեան որմնին առաջի մկր-
տարանին գերեզման խաչատրոյ ուրուք նահատակի: Երեք դպրոցք են Հայոց առ-
կարգանչիւր եկեղեցեալ: — Հոյակապ 'ի մզկիթն է Սուլդան Պաշէգիտ մեծա-
մեծ կճեայ սեամբք առաջի դաւթին. և հրապարակ առաջի նորա մեծ, և է յեղը
գետոյն: Փառաւոր են նոյնպէս և Գաշխանն և Պէգէստէնն. և շուկայն մեծաւ
մասամբ մարուք քան զայլ տեղեաց և յատակեալ: Ի վերայ գետոյն անխռ կա-
ռուցեալ են ահեղ մեծութեամբ, որք 'ի բռնութենէ գետոյն հողովեալք մեծաւ
շառաշմամբ դուլօքն հաղորդեն զձուրն յազուգայս, յորոց ոռոգանին պարտէգը
և այգեստանք:

ՈՒՍՏԱՆԵՂԻՔ. — Հանդէպ Աւնալը մաղարային յայնկոյս գետոյն է գերեզման Բաւի-
լիտսի եպիսկոպոսին Ամասիոյ զոր յիշէ խորենացի, Բ, ՁԸ. յառաջագոյն եկեղեցի
ասի լինել անդ, այլ արդ ոչ այլ ինչ տեսանի բայց վարկպարագի կոյտ քարանց.
և է տակաւն ուխտատեղի: Զվկայարանէս յիշատակ լինի 'ի ձեռագիր Յայամա-
ւուրս որ պահի յեկեղեցւոյ Աստուածածնի, այսպէս. « ՊՂ. առ թագաւորու-
» թեամբ սուլդան Մուրատին հօր Ֆէթիհ սուլդան Մուրատին նախ քան զա-
» ումն Պոլսոյ, ոմն իշխան խորրը փաշա անուն քակեաց զմնացեալ հիմունս եւ
» կեղեցւոյն 'ի շինուած բաղանեաց. և անդ յայտնեցան նշխարք սրբոյն Բասի-
» լիտսի 'ի ներքոյ խորանին և էր մնացեալ ամբողջ իբրեւ զկենդանի զոր տեսեալ
» ոչ մերձեցան այլ կրկին ծածկեալ ամբացուցին. և է անդ 'ի տեղին որ կոչի
» Այլասիլ »:

ԱՂԲԻՐ ՈՍԿԵՐԵՐԱՆԻ. — Ժամառ միով հեռի 'ի քաղաքէն 'ի վերայ ճանապարհին
'ի ձախմէ գոյ աղբիւր ինքնաբոխ 'ի կողաց լերին, 'ի մէջ փոքր քարայրի. անդ
գտեալ ասի զլուս Ոսկերքաւնի. և է տեղին յաճախեալ յուխտաւորաց:

ՄԻՀՐԳԱՏԱՅ ԶՐԱՆՅՈՒՆ. — Ոչ սակաւ զարմանաց արժանի է և ջրանցքն Միհրդա-
տայ Ժամառ միով հեռի յաղբերէն Ոսկերքեանի ըստ ձախմէ ճանապարհին. և
է առու լայն կռանահարեալ զերեսօք ապառաժ լերին մարդաշափ բարձր յեր-
կրէ. տեսեալ երկայնութեան նորա աւելի քան զկէս Ժամ ոչ ուղիղ գծիւք, այլ
խոտորնակի որպէս ինչ գիւրք լերինն հանդիպեալ են. սակայն յաւերակս համա-
րեալ է արդ: Զսա տաճիկք Ֆէհրաւու եւախուռու կոչեն, որ այն ինքն է Միհրդատ:
Էւ առասպելէն ուսմիկք այսպէս, եթէ Ֆէհրատդ այդ այր հուժկու եղեալ տար-
փացեալ է դատեր թագաւորի ուրուք. և 'ի խնդրել զնա իւր կնութեան, ձեռն
արկանէ շինել զլրանցսղ ըստ խնդրոյ թագաւորին փոխանակ դատեր նորա. այլ
յետ շինութեանն ժխտէ թագաւորն զխոստումն իւր, և Ֆէհրատ առ դառնու-
թեան սրտին զնիդ երկաթի քարահատացն 'ի վեր արձակեալ մեռանի 'ի ներքոյ
նորա: Այսպիսի ինչ պատմի յաւանդութենէ և զշինողէ Տէլիքլի գաշին 'ի Տրա-
պիզոն:

ՃԱՆԱՊԱՐՀ ՅԱՄԱՍԻՈՅ ՅԵԻԴՈԿԻԱ

Իյնկապար, գիւղ Տաճկաց վեց ժամաւ հեռի յԱմասիոյ . երևելի է շինուած իլեանին որ 'ի վերայ ճանապարհի, շինեալ 'ի սուլքան Մուրատայ, քարաշէն, մեծ և բաղմակամար, հանգստարան կարաւանաց:

ԹՈՒՐԶԱԼ կամ Թրևարա, գիւղաքաղաք փոքր, վեց ժամաւ հեռի յԻյնէպար, զարէ, գետոյ ընդ մէջ նորա անցանելով. 300 տամբք. շինուածքն կարի հասարակ, առատ և անուանի են սեխենիքն:

Ե Ի Դ Ո Կ Ի Ա

Ութ ժամաւ հեռի 'ի Թրհալայ ընդ դաշտավայր ճանապարհ, 'ի հարաւոյն ուրին՝ ընդ առաջ լինի Էւդոկիացոց քաղաքն (ԹՕԳԱԴ) 'ի ձորամիջի, յերից կողմանց պատեալ 'ի լեւանց, յորոց յանուանէ յիշատակին Ղըժղլի և Խաւ-տաղլ. և տունք և փողոցք առհասարակ 'ի ստորոտէ սկսեալ հասանեն մինչև ցկէս լեւանցդ 'ի վեր, դժուարեւանելի 'ի վերին թաղս՝ մանաւանդ որոց չենն սովորեալ: Նինուածք տանցն թէպէտ և ըստ արտաքին տեսեանն անշուք և կաւակերտ որմով, զի անդ սակաւադիւտ է քար, սակայն ներքինն զարդարուն է և նկարէն ըստ տաճկական ակորժակաց: Օղ. քաղաքին, թէպէտ և թանձր, սակայն ոչ ինչ համարեալ է այդ առ բնակիչն. զի պարտէզք բաղմապատիկ պտղատու ծառոց, և ցանկալի այգեստանքն արտաքոյ քաղաքին, որոց նման սակաւ ուրեք դտանի, բարեխառնեն զամենայն ծանրութիւն բնութեան:

ԲԵՐԳԵ ԵՒ ՃԱՄՊՈԼԱՅՆ. — Ի դազաթան ապառաժ լերինն, որ է ըստ արեւմտից կողմանէ քաղաքին՝ է բերդն քայքայեալ մեծաւ մասամբ և անշուք քան զբերդն Ամասիոյ և անմարդարնակ: Այլ ինչ նշանաւոր չէ մնացեալ անդ, բաց 'ի ճլաւ պուլաշէն, որ մեծ և ահեղ է քան զԱմասիոյն և սաստիկ առ 'ի չեղ. և մտանել 'ի ներքս վտանգաւոր առ իսպառ խանդարելոյ սանդղոցն: Այլ թէ յառաջ ժամանակաւ մինչդեռ անեղծ կային աստիճանքն, որ համարձակէրն իլանել 'ի խորս անդ, լսէր զձայն պղնձի ջրանօթոց բաղանեացն որ 'ի ստորոտս բերդին: Ընդ ձախմէ վանդակապատ երկաթի դրան բերդին 'ի ներքուստ է արձանագիր յոյն թերի. (Թիւ 14): Արտաքոյ դրան բերդին կան 'ի գետնի շարեալ յիսնիւ չափ մեծամեծ ուամբք քարեղէնք:

ԵՐԵՐՈՅ ԹԻՄԱՐԻԱՆԵՔ կամ ՄԵՏՐԵՍԷՔ. — Նման շինուածոյ թիմարխանէին Ամասիոյ են և որ յԷւդոկիա, յորոց մին բնիկ քիւնարխանէ կոչեցեալ մեծ է և փառահեղ քան զԱմասիոյ, ճոխ ամենատեսակ տաճկական փորուածովք ընդ ողջոյն տարածութիւն ճակատուն. ողջ կան տակաւին ամենայն կողմնակի սենեակքն, և 'ի

միութնս դերեղմանը դադարեցան: Ի վերայ արտաքին գրանն մեծի երկուստեք պատկերը առ իւծու բարձրաբանդակ անարուեստ: Երկրորդն թէպէտ և իջեղան է արդ ճանապարհորդաց, սակայն և նա նոյնատեսակ շինուած էր յառաջագոյն, այսու եւթ տարբերեալ զի կրկնայարկ է սա և որմունքն յախճապակօր պատեալ. զսա ոմանք մէտրիսէ: Կոչեն: Իսկ երրորդն կարի փոքր, անշուք ՚ի ներքս, և զարդը արտաքին գրանն սակաւ և պարզ: Երեքին գոթա ՚ի միում թաղի շինեալ են ոչ շատ բացատ ՚ի միմեանց: Ստորե քան զերրորդն ՚ի պարտիզի ուրեք է մահարձան հին սրածայր գմբէթիւ, յորում ասեն զգերեղման որդւոյն լէնկթէմուրայ:

ԵԿԵՂԵՅՈՒԹ. — Ճոխ է Եւդոկիա եկեղեցեօք. յորս առաջին համարի մեծութեամբ Ս. Ստեփաննոս նորաչէն. նոյնաձև է և նոր եկեղեցին Աւետման, այլ փոքր քան զնա: Իսկ հնաչէնքն են, Աստուածածին, Ս. Մինաս, Ս. Լուսաւորիչ, Բառասուն մանուկ, Ս. Գէորգ, և Ս. Գալորայրեալ. հնգեքեան սորա անձեք են և մթինը, թէպէտ և կուտինացի յախճապակօր պատեալ ոմանց խորանքն և բեմքըն, և Լուսաւորիչն՝ ամենայն կողմանքն մինչև ցծայր առաստաղին: Գոյ և եկեղեցի մի փոքր՝ սակաւաթիւ ցունաց՝ յանուն սրայն Գէորդայ: — Հայազգեաց տունը հաշուին 1650:

ՄԱԿԻԹՅ. — Առաջին ՚ի մզկիթան է Ալիլիսլա ձաւիսի, առ որոյ գաւթին են ութ կճեայ սիւնք, և ներքնախարիսիք նոցա պղնձեայք. է նորա վերնատուն երկուստեք որ հայի ՚ի մէջ մզկիթին: Երկրորդ Մէյուսն ձաւիսի փոքր քան զմիւսն, և հրապարակ մեծ առաջի նորա. կոչի սա ևս Սուրյանիէ. իբր զի սուլդան Մուրաա որ պատուիրեալ էր շինել զսա համաչափ միւսոյն, ՚ի դարձին իւրում ՚ի Բաղտատայ տեսեալ զի փոքր է քան զնա, հրամայեալ ոգիւ եօթն ՚ի զլիսուոր շինողայն սպանանել և քակել զմզկիթին. այլ մայր նորա աղաչեալ զերծուցանէ զնոսա, և զծախա շինուածոյն վճարեալ նմա՝ յիւր անուն սեփականէ Սուլդանիէ: Կրկին մզկիթք երեքիւ համարեալ են քանդակօր գրանցն:

ՂԱԽԱՆԷ. — Երեւելի է յոյժ Ղալիսանէ, այն է հալոց պղնձոյ, նորաչէն մեծ և ճարտարարուեստ, շինեալ առ սուլդան Մահմուտաւ ըստ ոճոյ եւրոպացի գործարանաց. նմին իրի և հինն որ կայր յառաջնմէ, խափանեցաւ: Ամենայն հանք պղնձոյ մերձակայ սահմանացն՝ աստ հալին և աստի սփռին յայլ և այլ տեղիս. յայն սակա ճարտարք պղնձեղէն անօթոյ բաղմամբիւ են ՚ի քաղաքիս:

ՋՈՒԹ. — Առատութիւն չուրց քաղաքիս նման է Պրուսայի, գուցէ առաւել քան զայն. սակայն ոչ յայլ և այլ ականց իջեալ, այլ ՚ի միոյ միոյնոյ՝ գոր Պէկզստ ասեն. յորմէ գեանափոր չրանցիւք բաժանի ՚ի փողոցս քաղաքին և ՚ի սունս, և առաջ մի նորա գնոյ ՚ի Ղալիսանէն: Իսկ իսիս գետ անցանէ արտաքոյ քաղաքին ընդ հինգ կամարեան քարաչէն կամրջան:

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Վաճառականութիւն քաղաքիս ծաղկէր երբեմն և մինչդեռ Տաճկաստան չի ճոխացեալ եւրոպացի ձեռագործովք՝ նախնի տարազու վարէր, ՚ի յարգի գորով նկարագրոյմ կտաւեղինաց նորա ընդ ամենայն Ասիա. այլ ՚ի դադարել գործածութեան նոյնին, թէպէտ և ոչ իսպառ, աղօտացաւ յոյժ և նախկին շուք վաճառականութեան նորա, և հալոց պղնձոյն եւթ մնաց նմա ՚ի

միտթարութիւն. այլ եթէ 'ի կաւեղէն անօթոյն Եւրոպայ չգործի և նմա խափանումն խաղաւ, գէթ տկարանայ մեծապէս: — Ի պատուականութենէ խաղաղոյ պղծեացն թէպէտ ընտիր լինի գինի, այլ սակաւատե ասեն. նմին իրի և խաղաղ բազում առաքեն այլուր, ուրանօր օդոյն պատուականութեամբն և գինին տեէ անեղծ:

ՍՈՒՐԲ ԱՆՆԱ, ՀԱՅՈՑ ՄԵՆԱՍՏԱՆ. — Մենաստան Հայոց, ժամաւ հեռի 'ի քաղաքէն ընդ հիւսիս 'ի ստորոտ լեռինն Եւայլաձիւ կոչեցելոյ, բարձրահայեաց և գեղեցկագիր. առաջի նորա դաշտորայք և այգեստանք: Վերջին շինութիւն մենաստանիս եղև յամին 1828 յառաջնորդութեան Գէորգոյ եպիսկոպոսի որ վախճանեցաւ 'ի 1832, և գերեզման նորա է հանդէպ դրան եկեղեցոյն: Ամենայն բնակարանք մենաստանիս փայտաշէնք են:

ՎԱՆՔ ՅՈՒՆԱՅ. — Տասն վայրկենիս 'ի բացեայ 'ի Ս. Աննայէ յարեւելս կոյս է վանք Յունաց յանուն վերափոխման Աստուածածնի, 'ի տեղին որ Կէքս կոչի, այն ինքն է ԿոկիՍՈՐՆ որպէս կարծեմ, ուր պատրեցաւ երբեմն Ոսկերեբան, թէպէտ և տեղին անբնակ է այժմ 'ի տանց: Չեկեղեցոյն շինութիւն ոմանք թէյուդոսի տան և այլք Եւդոքսիայ. կան 'ի նմա չորս կճեայ սիւնք, երկու և կէս մեզր բարձրութեամբ, և պատկեր մի Աստուածածնի Յիսուս որդւոյն, որ մի է ասեն յեօթանասուն պատկերաց յօրինակելոց յերկց անտի պատկերաց աւետարան չին. իսկ այլ երեւելի հնութիւն չիք անդ: Կիսով չափ եկեղեցոյն վերատին չինեցաւ զայս ամ (1844) հանդերձ առնթեր փայտաշէն բնակարանօք. 'ի նորդութեանն զտին ընդ երկրաւ խեցեղէն անօթս, և աշտանակ մի մեծ բռեայ, և օղամանեակք 'ի վերայ նորա. և բլուկս մեծամեծս, յորոց 'ի միումն էր գինի վսան պատարագի և 'ի վերայ խեցեղէն խփին գրոշմեալ ձև նշխարի պատարագին Յունաց. իսկ գինին 'ի չուր լուծեալ, որպէս պատմեցին ախանաւորք:

Կ Ո Մ Ա Ն Ա

Երկու ժամաւ հեռի յԵւդոկիոյ յարեւելս կոյս է աւերակ ԿՈՄԱՆԱՅ քաղաքին, երբեմն հանդատարան Յոհ. Ոսկերեբանի, ըստ բաւականին մեծատարած երկուստեք գետոյն: Բովանդակ շինուածոյն հիմնադատակ եղեալ ոչ ինչ նշանաւոր երեւի անդ, բաց 'ի քարաշէն կամրջէ գետոյն և 'ի միոյ կիսափուլ բաղանեաց և այն անշուր ճարտարապետութեամբ: Ի վերայ քառակուսի բարձրագիր վիմի միոյ խորտակելոյ կայ թերատ արձանագիր յոյն (թիւ 15), և ընդ առաջին կամարաւ կամրջին այլ երեք արձանագիրք առնթեր միմեանց և չորրորդ մի ևս 'ի ստորեւ (թիւ 16):

ՍՈՒՐԲ ԹՈՉՈՒՆ. — Ի վեր քան զաւերական կոմանայ քառորդաւ միով հեռի առ ճանապարհաւն կայ ապառաժ քար մի միակտուր և մեծ, և անուն նորա Մոշրք ԲՈՂՈՆ. զօրմէ աւանդեն եթէ նախ 'ի Գրիգորէս գեղջն կայր, որ է յայնկոյս

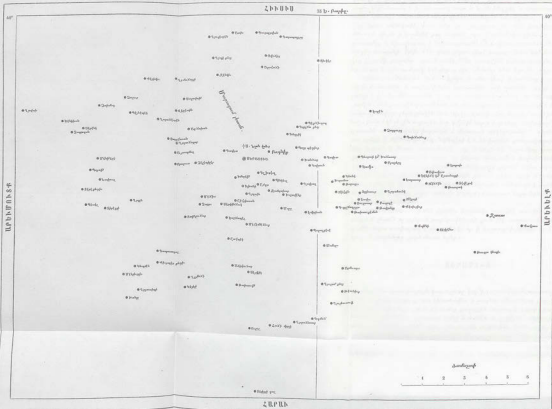
գետոյն 'ի վերայ գազաթան լերինն բարձու . Գրիգորի սքանչեւագործին 'ի քա-
րոցել հեթանոսաց և 'ի Հաւատալ նոցա և նշան խնդրել 'ի հաստատութիւն բա-
նիցն , հրամայէ ապառաժի մեծի վիմին երանել և տեղափոխել անդ ուր այժմ
կայ : Երկու սենեկաձև փորուածք կան յապառաժին , մին յառաջի դժուարա-
մուտ , և միւսն 'ի կողմանէ ընդ ձախմէ յորում կան երկու վիմափոր գերեզմանք
դատարկք և միապաղաղ 'ի նոյն ապառաժէ : Ի ճակատ քարաժեռին կայ արձա-
նագիր տապանի . (Թիւ 17) : Քառորդաւ միով բայագոյն առ նոյն ճանապարհա-
կայ կոյտ մի քարանց յորում ասեմ լինել զառաջինն զհանգստարան Ոսկերեբա-
նի . և առ նովաւ աւերակ եկեղեցւոյ որոյ հիմունք և եթ իրեւին յեզր գետոյն :

ՊԵՋԵՌԻ . — ՈՍԿԵՐԵԲԱՆԻ ՎԱՆՔ . — Երկու ժամաւ հեռի 'ի Կոմանայ է գիւղն Պիղե-
շի 'ի լեռնամէջս , և տունք 'ի նմա քառասնիւ չափ տաճիկ և Հայք սակաւ : Ե-
րեւելի է 'ի նմա մենաստանն Հայոց Ոսկերեբան իշխեցեալ , որ վերստին շինեցաւ
յամին 1842 յառաջնորդութեան տեառն Յակոբոսի : Ուխտատեղի է մենաստանս
սակա վիմափոր գերեզմանին Յոհ . Ոսկերեբանի անդ եղբւրջ , որ բերաւ 'ի Կոմա-
նայ : Բուն եկեղեցին նորաշէն է և դմբէթ նորա փայտեայ : Յաջակողմեան աւան-
դատանն որ 'ի թիկանց խորանին է մատուռն Ոսկերեբանի , և գերեզման նորա
առ որմով 'ի մթնագոյն կճոյ , նոյնպիսի է և կափարիչն քանդակազարդ եղբւրք :
Չիք խորան 'ի վերայ գերեզմանին . այլ 'ի կողմանէ նորա կայ խորան յանուն
Սուրբ նշանի . և առնթեր նորին այլ խորան Պետրոսի և Պողոսի : Իսկ 'ի ձախա-
կողմն եկեղեցւոյն գոյ այլ մատուռն անձկազոյն յորում Յոյնք եկեալ սլատա-
րագեն երբեմն : Անժանօթ է ժամանակն յորում բերաւ այսր 'ի Կոմանայ վիմա-
փոր գերեզմանն Ոսկերեբանի : Թէպէտ և նոյնպէս անժանօթ է ժամանակ ընա-
կելոյ Հայոց 'ի գիւղս յայս , սակայն 'ի գերեզմանատան նոցա երեւի թուական մի
ի չերմի 216 (1286) :

ՍԱՐԱԲԻՌԻՄ ԼԵԱՌՆ . — Ի մէջ լեռանց կողմանցս այսոցիկ առաջին համարի Մա-
րագում լեռնն ոչ այնքան բարձրութեամբ քան թէ տարածութեամբ . զի գա-
զաթն նորա տափարակ է ընդարձակ , որ 'ի հարաւոյ 'ի հիւսիս տեւէ ժամս եր-
կուս , և յարեւելից յարեւմուտս երեք :

Ս Ե Բ Ա Ս Տ Ի Ա

Սերաստացւոյ քաղաքն կառուցեալ կայ 'ի դաշտավայրի , առ ստորոտով Մա-
րագում լեռնն , Ալիս գետոյ կիսաժամաւ 'ի բացեայ անցանելով ընդ կամուրջ մի
նորա բազմակամար : Համարէն տանց քաղաքին հողայարի գոլով , քաղաքն ամե-
նայն հողագոյն իմն դաշտավայր երեւի 'ի լեռնէն . և որմքն կաւակերպք , շինուածք
անշուքք և փողոցք անհնարին տղմաշաղախ յերթեւեկութենէ այլից մանաւանդ
յաւուրս անձրևայնոյ , զգիւղաքաղաքի կերպարանս տան նմին , թէպէտ և աթոռ
է մեծի փաշայի : Անուանի էր առ նախնեօք և արքայանիստ իսկ , այլ արդ այն-
պէս խրթնացեալ 'ի չքոյ զի և ցանկալի հնութիւնքն արքայականք և սրբա-

զանք, (զի վկայարանն նահատակաց հանդիսացաւ ընդ դարս դարս), աւերեալ և գրեթէ անյայտացեալ, դոյզն աւերակօրն ծանօթանան:

ԲԵՐԴԵՐՆ ԳԵՐՈՐԳ ԵՒ ՅՏՈՐԻՆ. — Ի վերին գաղաթման լեռնակի միջ կայ բերդն աւերակ. չիք ինչ նշանաւոր 'ի նմա 'ի նախնի շինուածոց. առ երկրորդ գրամբն եւթ 'ի վերայ պարսպին կան տաճիկ արձանագիրք. և առնթեր նոյն գրան 'ի ձախմէ խեղդան քար, սանդաձև փորեալ 'ի մէջն և 'ի կողմանէ ծակեալ. ընդ որ չուան անցուցեալ եւ եղեալ զգլուխ յանցաւորին 'ի սանդի անդ խեղդէին: Իսկ ստորին բերդն մեծատարած կրկնապարիսպ է, խրտմ լայն ընդ մէջ կրկին պարսպացն ունելով ընդ ողջոյն շրջապատն. բայց արտաքին պարիսպ նորա կոր ծանեալ է: Ի բերդի աստ է շինուած ինչ հին անյարկ, որոյ որմունք կանգուն կան տակաւին. ճակատ նորա ողջոյն քանդակազարդ փառահեղ ըստ ձևոյ զարդուց թմարխանէին Եւդոկիոյ, այլ լաւ քան զայն և անեղծ. զոր և գերեզման ասեն Սենեքերիմայ վասպուրական արքայի. և են իսկ 'ի նմա գերեզմանք: — Նոյնպիսի է զարդուք և նովին ճարտարպետութեամբ միւս շինուածն արտաքոյ բերդին, զոր արքունիս նորին Սենեքերիմայ ասեն: Թէպէտ և երկոցուն նոցա կրկնակի մինարէք կան 'ի վերայ պարսպաց ճակատուցն, սակայն յայտ է թէ յետ ժամանակաց շինեալ են այնորիկ: Զերկրորդս զայս տաճիկք կեայ մէտրէաւ ասեն:

ԵԿԵԳԵՅԻՄ, ԵՒ ՎԵՆԵՐԱՆԵՐ. — Ի շուք և 'ի պարծանս համարեցի ոչ Սերաստիոյ միայն, այլ և ամենայն Ասիոյ՝ նորաշէն եկեղեցին Աստուածածնի ահեղ մեծութեամբն, հոյակապ բազմադմբէթ և բովանդակ քարաշէն: — Սուրբ Սարգիս, նոյնպէս քարաշէն, այլ փոքր, յորում է գերեզման Ներսէսի կաթողիկոսին Սրոյ, վախճանելոյ 'ի ՌՎ. (1641): — Սուրբ Վլաս քարաշէն և փոքրիկ: — Են և այլ ևս երեք մատրոնք անշուք. Սուրբ Մինաս, Ամենափրկիչ, և Սուրբ Վլաս, յորում է և գերեզման նորա յաճախեալ յուխաւորաց յամենայն ազգէ վասն փառացաւի, յորմէ պօղոսգ Էվիստր կոչն զնա տաճիկք: — Եւստատիոսեանց գերեզմանք երեցունց եւթ՝ առնթեր միմեանց կան 'ի մեծ գերեզմանոցին Տաճկաց, անշուք չիրմք. իսկ միւս երկոցուն՝ փոքր մի 'ի բացեայ 'ի նոցանէ: — Սեմուել. այսպէս կոչն զգերեզմանատունն Հայոց որ է 'ի մէջ քաղաքին, սակա անդ կոխան առնելոյ Լէնկթիմուրայ զմանկաւին Սերաստիոյ: — Լիճն Սերաստիոյ յորում նահատակեցան քառասուն վկայքն, կոչի Գաւառն մանուկ. սակայն լիճն ցամաքացեալ է այժմ, և յաւանդութենէ միայն գիտեն զտարածութիւն նորին. այլ ակն բխեալ աղբերն կայ տակաւին. զորով որմ ածեալ պատեցին սակա ամբ յառաջ, դուռն բաց 'ի միոյ կողմանէն առնելով վասն ուխտաւորաց: — Մօտ 'ի նա է գերեզմանատուն այլ, զոր և Գաւառն մանուկ կոչն. յորում ցուցանեն 'ի միում վայրի զգերեզման վկայիցն քառասնից, խոր տակեալ շիրիմա առնթեր միմեանց եղեալ անշուք ամենեւին և անպատասպար: — Թաղն Հոդրար որ արդ որիչ է 'ի բուն քաղաքէն, խանձարուրք է Միսիթաւրայ Արքայի, ծնելոյ անդ յամի 1676:

ՕՒ ԵՒ ՊՏՂԱԵԻՐՈՒԹԻՒՆ. — Թէպէտ և ցրտագին է օդ Սերաստիոյ, այլ առողջաբար յոյժ. և 'ի ցրտութենէ անտի թերեւ անպտուղք են պարտեգք նորա. այլ լիանայ պտղովք այլուստ. իսկ նորա բերք են ցորեան և գարի առատ:

ԱՆՏԻՐ ՎԱՆՈՎ . — Արտաքոյ քաղաքին 'ի սպառաւածի լերին է մղկիթ մի զոր Ալտրը վաճառայ դադի տուն, և տմանք 'ի քրիստոնէից Սուրբ Թոմասնէն : Երեք մահարձանք են 'ի նմա . 'ի միւսմն է գերեզման նորին Ալտրը վահապի . յերկրորդումն չորից տէրվիչաց նորին, իսկ երրորդն է վճարանք : Առաջնոյն գումն արձաթի էր, զոր գողցոյ 'ի բաց տարեալ, վերստին շինեցաւ :

ՍՈՒՐԻ ՆՇԱՆ . — Կիտով ժամաւ հեռի 'ի Սերաստիոյ ընդ հիւսիսակողմն է հըռւ չափաւոր մենաստանն Սուրբ Նշան կոչեցեալ 'ի բարձրահայեաց դաշտավայրի, և աթոռանիստ է առաջնորդի քաղաքին : Երեք եկեղեցիք են նորա փոքունք, Սուրբ Նշան, Սուրբ Կարապետ և Աստուածածին . յերկրորդումն է գերեզման Պետրոսի Գետադարձ հայրապետի, որ 'ի գերեզմանատանէն փոխադրեցաւ այսր¹, և հանդէպ նորա թէնդորի արեգայի . և առ դրանն հաստատեալ են զիւման քարն որ 'ի լճէն քառասնից բերաւ այսր : — Քառորդաւ հեռի 'ի սուրբ Նշանէ գոյ և այլ մենաստան Անուպառ տապեալ, որոյ եկեղեցին եւթ կանգուն կայ և արտաքին որմունք մենաստանին . իսկ բնակարանքն իսպառ աւերակք :

ԲՈՒԳՆԻՐԻ . — Ի Սերաստիոյ ժամաւ և կիտով հեռի յարեւելակողմն նորա է գիւղն Հայոց ԲՈՒԳՆԻՐԻ, յորում են տունք 165, և ողէք իւր 1300 . եկեղեցի նորա յառաջնոյն սրբոյն Սարգսի մեծ և նորաչէն և համայն քարակերտ . երկայնութիւն նորին 20 մեղր և լայնութիւն 14 : Հետաքնին ոմն ուսումնասէր 'ի խնդիր եղեալ ճշգրտապատմութեան նախնի բնակութեան Հայոց 'ի գիւղս յայս, և թէ ուստի սերեալ և գաղթեալ իցեն, եզիտ 'ի յիշատակարանի գրոց գրեցոյ յամին 1631 այսպէս . « Բագրատունիք, այն է Բազնիք, 'ի ամանէ ասի յոմանց թէ էին 'ի ցեղէն բազ- » բատունեաց, և եկեալ աստ արարին հիմնարկութիւն, և էին տունք իւր Եօթն- » և յետոյ 'ի գոեհկաց դարձուցեալ զԲագրատունիքն Բազնիք . և է իւր ժամաւ » և կիտով հեռի 'ի քաղաքէ Սերաստիոյ . և այժմ են 'ի ամա տունք իւր և հնդէ- » տասան . 'ի թուին Հայոց ՌՁ » : Եւ է գաղթեալ նոցա 'ի ժամանակս վրդովելոյ աշխարհիս . յորմէ ոմանք 'ի Բագրատունեաց հատուած եղեալ աստ բնակեցան, որպէս և եկեալքն 'ի Խոռխոռունեաց ցեղէն 'ի Խոռխոռն 'ի զուարճալի դաշտին և 'ի ջրարբի, ինն ժամաւ հեռի 'ի Սերաստիոյ յարեւելս կոյս . և Խոռխոռն մականունդ լի տակաւին 'ի Բազնիք : Գարձեալ եկեալքն 'ի Պինկէօլ լեռանց կարնոյ բնակու- » թիւն կալան երեք ժամաւ հեռի 'ի Սերաստիոյ յարեւելս հարաւոյ նորա, առ աղա- » հանս, և կոչեցաւ տեղին Պինկէօլ մինչև ցայսօր : Հնութեան գեղջն Բազնիքոյ վը- » կայէ և խաջարն ՉԺՁ (1267) թուականաւ որ կայր 'ի հին եկեղեցեալ, և այժմ » ազուցեալ են յորմն նորաչէն եկեղեցւոյն յարեւմտից կողմանէ 'ի բարձու : Առա- » ջի բեմին 'ի կճեաց վիմամբոր շիրմի ամփոփեալ պահին ոսկերք տեսան Միքայելի քահանայի նահատակելոյ յամին 1708 'ի 6 մայիսի, որ նախ 'ի հասարակաց գե- » րեզմանատան թաղեալ, և 'ի նորոգ շինութեան եկեղեցւոյն փոխադրեցաւ անդ :

¹ Բայց մարմին հայրապետին՝ որպէս և արքային Սենեքերիմայ՝ փոխադրեալ երեկ 'ի Վարագայ վանս, 'ի Վան, ուր են երկուցուն ևս գերեզմանք :

ԳԼԽԵՂ, ԵՒ ՍԵՒԵՐԻԱՆՈՍԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆ. — Ի հարաւոյ արեւելից Սերաստիոյ է զիւնն Գլխուոյ, տեղի նա հաստակութեան Սեւերխանոսի սերաստացոյն. այլ գերեզմանն նորա հեռի է անտի կէս ժամու 'ի նոյն զիրա 'ի վերայ բլրոյ առ ոտամբ մեծի քաւ թաժայուն, և աղբիւր բխեալ առ նովա:

ՍՈՒԽԵՐ. — Թարեւելից կողմանէ Սերաստիոյ իբր երեք ժամու հեռի 'ի նմանէ Գոյ քարաժայռ մի մեծ սենեկաձև փորեալ 'ի մէջն, զոր կոչեն Սոխկեր կամ Սոխկերի. քանզի աւանդեն բնակեալ 'ի նմա 'ի հնումն երկուց ճգնաւորաց և կերակրեալ սոխով և հացիւ. որոց 'ի բարեկենդանի միա եղեալ առաջի սկսանին վիճարանել յաղապս պէսպէս խնդրոյ մինչև ցմեծ հինդշարաթի, մոռացեալ զկերակուրն. և լուր եղեալ իրացն 'ի քաղաքին, զան առ նոսա վարդապետք և տեսեալ զմիսն առաջի նոցա և գայթակղեալ ընդ լուծումն պահոյ, յանդիմանեն. և նոցա պնդեալ թէ ոչ ապաքեն տակաւին օր բարեկենդանի է, շինեալ մեկնին անտի, զաւուրն ճշդութիւն իմացուցեալ նոցա: Եւ է քարայրն բաժանեալ յերկուս սենեակս առ երկ միմեանց, միոյն կործանեալ առ կաղկութեան քարին, միւսն կանգուն կոյ տակաւին. որոյ յաժմէ մոխրն է արձանաղիրս:

ՆՈՒՆԱՅ ԵՍ ՀԱՅՐ ՍՏԵՒԱՆՈՍ ՅԱՆԳԱ ՆԿԱՅԱ ԵՒ ՅԱԻՐԻՆԵՑԻ ՍՈՐԲ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ՀԱՅՐ : ԽԷ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՃ

Գլխորէք Սերաստիոյ ասին լինել 300. յորոց են իբր երկր մասամբն որք 'ի տախտակիդ, որ և աստէն նշանակեալք: Դաւիթա, Չէլէպիլէր, Սերփինճուք, Շնքուռակ, Մէճիտ, Ղալտին, Իմարէթ, Շէհրիստան, Իշխանի, Եաշճապէլ, Շէհպէկ, Մէհէմմէճուք, Աճը փունար, Սէյֆիկ, Թախտութ, Ուլաշ, Հաճի միրզէ, Ղարաճալար, Գդմաճ, Ղուլամ քեոյ, Ղուլ Խուսուֆ, Թէօսնիւք, Արմուտլու, Մամալա, Պողադքէսէ, Մօլոշ, Չամպախար, Գլխտեղ, Բժղա, Պինկիօլ, Խաշալէնք, Էմիրխան, Գըրլճագլա, Թախտուքէման, Տուզասար, Եալու, Բաղարշ, Քէսիւրիւք, Ճէլալու, Ղարաեունի, Յըլնուուք, Թորուուք, Խորսանա, Ղապրաղ, Կէննէ, Կովաուշ, Կալուա, Պետրոսի կամ Խօճասար, Կամիս, Եարասար, Ճիհրին, Թափշանլը, Քոթնի, Տէվրէնա, Տուզլա կէօղիւ, Բաղնիք, Խանձար, Չարբուրդ, Էօղէն, Պախճաճուկ, Ողնալուա, Բարբեղ, Եէնիճէ, Ճէնճին, Թոտորակ, Տէվէքսէ, Չաուա, Քահրաա, Եարախ, Գեղկիկ, Պաշը պէյլիւք, Որոզլուա, Ղարաճալար, Այսօղմուշ, Մարը հասան, Վէլլէալին, Ղարաճաշօրէն, Էյնէպէկ, Չախմախ, Ղալուն, Տիւրէքլի, Պէտէլ, Տէրէ քեօյի, Նաբուղ, Պայաթ, Մէնթէշէ, Չաղլաղան, Եէնիխան, Ղալախ, Մէրէնիկ, Չալու, Տաթլուճաք, Խաղասախալ, Քիւրաշէր քեօյի: Խօյնիճիկ, Կէշիլի, Ղայաախալ, Մէնշիւրլի, Խանլը, Կէօղմէն, Տէլիքլի թաշ, Պէքճիւղաղ, Տիւկէր, Գարապաղբդ, Օլաճըկ, Ալահաճի, Գուրաղալան, Ատիս, Ղուլէօրէն, Ղաղիքեօյ, Զէնիկիւ, Աղճախան, Սալալաթ, Ղալմաճօղլի, Քէլիմու, Պէյնէպէկ, Չաշուր, Չաղլաղան:

Շ Է Պ Ի Ն Գ Ա Ր Ա Հ Ի Ս Ա Ր

Տեսիլ գիւղաքաղաքիս 'ի հեռաստանէ նման է Անկիւրիոյ, լեռան քարաժայռ 'ի միջի եւ 'ի դադալթան բերդ փոքրիկ, դատորոտովն տունք եւ շուկայք, յորս ոչ ինչ նշանաւոր: Յաշարջութենէ ժողովրդեան տեւէ տակաւին վաճառականութիւն նորա առաւել քան յայլ մերձակայ քաղաքս, զի եւ երթեւեկ բազում է անդ: Բնակիչք նորա Տաճիկք, Հայք եւ Յոյք. տունք Հայոց հաշուին 400: Անուանի է 'ի բերան գառնն գաշմակը, որ է սեր չորացուցեալ իրբն զպանիր:

Կ Ի Ի Մ Ի Ի Շ Խ Ա Ն Է

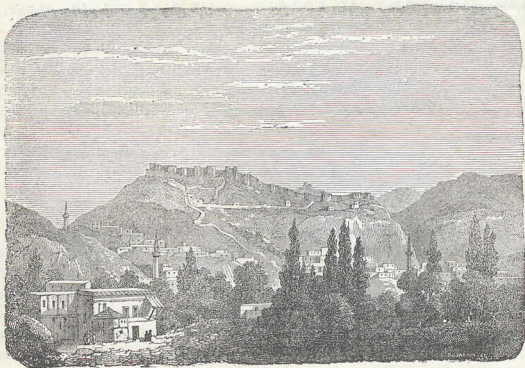
Գիւղաքաղաքս այս չինեալ է 'ի լեռանցամէջս. տունք, փողոցք եւ ամենայն շինուածք սկսեալ 'ի բարձանց աստիճանաբար խոնարհին մինչև 'ի ձորամէջս լեռանցն որք շուրջ պատեալ են: Զարմանայ նորեկն ընդ տխուր տեսիլ կիւմիւշխառնէի, զի եւ տեղի դրօսանայ եւ անդորր շրջադայեղոյ 'ի նմա չկը եւ ոչ ուրեք. յոր կողմն եւ դարձուցանէ զհայեցուածսն, յանդիման լինին լեւիներ եւ քարաժայռք ահեղ բարձրութեամբ: Այլ պատճառք չինութեան գիւղաքաղաքիս զբոլմն ասեն, որք ոչ միայն արապոյ նորին են եւ 'ի մերձակայ սահմանսն, այլ եւ 'ի մէջն, 'ի խորչս քարանձաւացն եւ լեռանց: Գարծավարք հանքացն են Յոյք, որ եւ բազմաթիւ քան զՏաճիկս. եւ են հանք կապարի, որ առ օգուտն տան մի կամ երկու եւ գուն ուրեք հինգ տրամ արծաթոյ: Հայադղիք քաղաքիս են 200 տունք եւ եկեղեցի նոցա Աստուածածին փոքր եւ անշուք. այլ վայելուչ է մենաստանն նորաչէն ժամաւ հեռի 'ի քաղաքէն. եւ 'ի ճանապարհի նորա է հանք վիւծոյ. զորմէ աւանդեն յաշխատել գործավարացն փրուղեալ յանկարծ, եւ 'ի մեռանուցացն, զի բազմաթիւք էին, քառասուն գտեալ ողիս որք Պօղոս անուանէին, յոր մէ եւ տեղին կոչեցաւ Քրքք Վաշի: Ի պտղոց կիւմիւշխանէի անուանի են երեք տեսակք տանձի, ջերմայի, շաշկաւ արնուտու եւ հաճիմաւգա:

Ի կիւմիւշխանէէ փոքր մի ընդ հիւսիս խոտորեալ սկսանին գիւղօրէք Մաւքայ վիճակի մինչև ցաահման Տրապիզոնի, յորոց են առաջիկայքդ, Սէսերա, Ամպէլա, Վէրէնէ, Իլաքսա, Խաժավէրա, Մաւրա, Սօլտօյ, Մէքսիլա, Խաւլա, Սփէլա, Մուլքա. փօփառա, փօօչ, փօփարղա, փուսէռա, Տանիա, Խամուրեա, Լալայանտու, Սախնօյ, Թէրցա, Գունաքալ, Սիթամա, Խաման քէօյի, Եէր քէօփրիւ, Բիլատ, Զիկանօյ, Զանօյ, Բօզմա, Բափի քէօյի, Խորտոկոփ առաջին եւ երկրորդ, Եանանտու, փօնաթլայա, Գաէնասա, Զալէրա, Աքօփիա, Աւուրսա, Գալթուլա, Բօսփիտիոս, Ալուրղէն, Աքալիդա, Մէյրէմանա, Կալիանա, Վալէնա, Լիլալէ:

Մանտրանոյ, Մէսօխօր: — Ի գիւղն Եւր քեօփրիւ: որ մի է 'ի դոցանէ, գետոյն
մտեալ ընդ երկրաւ՝ դարձեալ 'ի դուրս ելանէ քառորդ մի ժամու հեռաւորու-
թեամբ: և 'ի վերայ բլրոյն՝ որ սկիզբն է մտից գետոյն, յերկուս տեղիս առն-
թեր միմեանց ծակ գործեալ բոլորակ, ջուր գաղջ բղխէ խոխոջալով, միօրինակ
յամենայն եղանակս տարւոյն. և վիմեղէն չըջապատք ծակուցն 'ի զօրութենէ ջրոյն
նարնջագոյն ներկանին, որպէս և տաշտ առուակին ընդ որ հոսի բխեալ ջուրն:

Մ Ե Տ Հ Ա Յ Ք

Բ Ա Բ Ե Ր Դ

Եւօրեայ ճանապարհաւ հեռի է 'ի Տրապիզոնէ քաղաքաւանս այս, երբեմն համարեալ մայր քաղաքաց խաղտեաց, 'ի բլրածե գաշտալայրի . յարեւից և յարեւմտից պարսպեալ ցածագոյն լեռամբք, իսկ 'ի հիւսիսոյ, որ և ծայր է աւանին, քարալեռան բարձր ձգի յարեւմտից յարեւելս . սրով 'ի հարաւոյ և եթմնայ ճանապարհ արահետ՝ որ տանի 'ի Կարին և յայլ գաւառս հարաւային կողմանց . թէպէտ 'ի հիւսիսոյ ևս միօրեայ միջոցաւ գաշտալայր է երկիրն :

ԲԵՐԴՆ . — Արդ 'ի գագաթման քարալեռինն՝ որ անմատոյց է յերկց կողմանց արեւմտակողմամբն և եթմնայ 'ի ստորոտս բարձանց, է բերդն կրկնապարիսպ երկայնածիւղ ընդ ամենայն տարածութիւն քարալեռինն, ոչ ուղղագիծ որմնաբլինչ շինեալ, այլ ըստ անհարթութեան քարալեռին որպիսի ինչ բնութեանն ներգործեալ է՝ արկեալ հիմունս, ուրեք 'ի ցած և առ 'ի ներքս, և այլուր 'ի բարձր և չեղեալ առ արտաքս : Բազում ուրեք անկեալ պարսպացն, մանաւանդ արտաքնոյն, անապատացեալ է արդ . ամենայն տուն որ 'ի ներքնապարսպին էին կործանեալ և քանդեալ առ հասարակ 'ի յարձակման Ռուսաց, անբնակ են 'ի մարդկանէ և 'ի պահապանաց իսկ : Ոչ սակաւ էին 'ի նմա ամրապակեալ պարսպաքանդակք և քարալեռինն :

հարանք, որոյց ցարդ կան մնան որմունքն կիսակործան: Այլ մի 'ի նոցանէ որ 'ի ծայր բերդին է յարեմաից կողմանէ և բարձր քան զներքնապարիսպն՝ անկործան կայ տակաւին: չիք նորա դուռն, այլ 'ի հարաւոյ եւթ պատուհան մի անձուկ. ընդ որ մտեալ Ռուսաց բազում ինչ հանին 'ի զինուորական անօթոց, ընդ որս և որորան մի արծաթի, որպէս պատմեն:

ՋՐԱՄԲԱՐԵ Ի ԲԵՐԿԻՆ. — Ջրամբարը կրկին կան 'ի Բերդին մօտ առ միմեանս, և մուտք նոցին դէմ ընդդէմ իրերաց. և են դռաւ ձեռք և արհեստիւ նման ջրամբարացն Ամասիոյ և Եւգոկիոյ, առ 'ի շէր փորեալ 'ի քարալերին վերուստ մինչև 'ի ստորոտս նորա, որ հասանէ յեղը գետոյն, և ջուրն ժողովի 'ի ներքս ընդ բաւցուածն: Յոյժ աւերեալ են ջրամբարըդ, զի և աստիճանը սանդղոցն խաթարեալ են իսպառ, թէպէտ և 'ի նմին ապառաժէ կոփեալ և միապաղարք՝ որ հասանեն մինչև ցլատակս նոցա: Երկուստեք առաջնոց դրան բերդիդ բարձրաբանդակ անարուեստ պատկերը են առիւծու և ընձու: Իսկ արձանագիր բազում է ոչ 'ի վերայ դրանց միայն, այլ և 'ի վերայ ներքնապարսպին 'ի լեզու արաբացի, յորս վեր 'ի վայր յիշատակի Ղլըճաւան, և թիւ հիճրէթի 'ի միւսմն 610: Սակայն հնութեան բերդիդ յաւուրց անտի քրիստոնէութեան՝ վկայ հաստատարիմ՝ կայ ցայսօր կիսաւեր եկեղեցին 'ի միջավայրի նորա, որոյ չորեքին որմունքն խորանաւ հանդերձ կանգուն կան տակաւին, կամարին եւթ կործանեալ. և մօտ առ խորանն արձանագիր յոյն՝ թէպէտ և խանդարեալ: Էր նորա և այլ արձանագիր անեղծ զոր յետ գալստեան Ռուսաց եւրոպացիք բարձեալ տորան անտի և տեղին դատարկ կայ ցայսօր:

Ճորիս գետոյն ընդ մէջ անցանելով 'ի հարաւոյ 'ի հիւսիս՝ յերկուս բաժանի աւանն, չորիք կամրջօր կցեալ կողմանցն երկոցունց. և ընթացեալ առ ստորոտով քարալերին բերդին յարեւելեան ծայրէ նորա մեծաւ շառաչմամբ՝ և պատեալ զհիւսիսիւ անցեալ զնայ. յորմէ մասն մի աւանին յարեւելս մնայ և մեծ մասն չուկայիւն հանդերձ բերդին՝ յարեմուտս:

Շինուածք տանցն անշուք և ողորմելի են և առ հասարակ հողայարկ. և զի բազում ուրեր բլրածն է վայրն և յեզերաց գետոյն տակաւ 'ի ստորոտս լեռանց և մինչև ցկէս բարձրութեան նոցին ժամանեն տունքն, նմին իրի բազումը 'ի նուցանէ 'ի միոյ և կամ յերկուց կողմանց խրեալ են 'ի գետնի, և տանիք նոցա հաւասար բլրոյն. որպէս զի եթէ որ 'ի բերդէն 'ի վայր հայիցէ, զաւանն առ հասարակ ամենայն շինուածովն միապաղաղ ընդ գետնոյ տեսանէ և միագոյն: Զայդ ձե տանց կիսաթաղ 'ի գետնի ճարտարեալ են բնակիչք առ մեծի ցրտութեան ձմերան. զի և կրկնայարկ տուն չիք անդ բաց 'ի սակաւուց ոմանց, և ոչ վայեւ լուչ պատուհանք. այլ մեծաւ մատամբ խրաքանչիւր սենեկաց է մի մի լուսաւ մուտ 'ի միջավայրի յարկին: Ի պատերազմին Ռուսաց բազումը 'ի տանցն քանդեալ, և կան այնպէս մինչև ցայսօր. այլ յականատես ծերունեացն վկայի մեծատարած լեալ Բաբերդոյ յառաջագոյն, մինչև տարածիլ շինին և կրպակաց անդր քան զբերդն ընդ հիւսիս. արդ անգասաւն է ամենայն վայրն:

ԵԿԵՂԵՑԻՔ. ՄԶԿԻՔ. ԿԵՆԵՑՄԱՐ. — Չորից եկեղեցեացն, որք կոչին Հրեշտակաւիկոս, Աստուածաճիւն, Աստուածամայր և առիւր Բոնան, արտաքին տեսիլ և

դատուհանք նոցա ոչ ինչ խտրին 'ի տանցն, և ներքինն խրթին և մթին: Ի մզկը-
թաց Ոչոռ անմիև հնաշէն՝ եկեղեցի էր 'ի նախնու մն որպէս պատմեն: Պեղեւ-
թէնն հոյակապ քառագմբէթ և մթին յոյժ՝ անխախտ կայ, այլ յախու վտխեալ:
Ի դաշտալստը ծայրի արեւմտեան բարձանց, ուր և քարահանք են, կան կրկին
քիւրպէք ուխտատեղիք Տաճկաց՝ միմեանց աւրնթեր, և ըստ շինուածոյն ոչ ան-
շուք. մին բոլորչի և անգուռն միով բարձրադիր պատուհանաւ և գմբէթ նորա
կործանեալ, և միւսն անկիւնաւոր, դադաղաձև գերեզման մի ունեւով 'ի ներքս
իւր 10 ոտից երկայնութեամբ: Ի և երրորդ մի 'ի գերեզմանոցի նոցա: Մեծա-
տարած է գերեզմանատուն Հայոց առ 'ի կողաց արեւելահողման բարձանցն և
հին թուականք 'ի շիրման ՊԶԲ, ՊԶԶ. սակայն երկուց յայնցանէ որ առ երկ կան
իրերաց և 'ի բնակչացն իսկ ոչ անձանթթ, թուականքն են լոկ թի. որք թէ չի-
ցեն խարդախեալ յումբէ քերելով զառաջին տառն, հարկ է առել իւր հազար
երեքհարիւր ամբք յառաջ բնակեալ աստէն Հայոց: Եւ կասկած խարդախու-
թեանդ. անտի է զի չափ հնութեան շիրմացն այնոցիկ չլկայէ թուականիդ. հը-
նութեան:

ԱՐԳԱՆԱՆԻԹԻԹԻՆ. ՎԱՃԱՌԲ. — Բարերգ հանդերձ ամենայն գիւղօրէիքն առատ
է ցորենով և դարով, և շտեմարան կողմանց Լազիստանու. այլ 'ի պտղատու-
ծառոց սալորենի միայն գտանի: Տօնավաճառ նորա է 'ի մէջն մայիս և յունիս
ամսոց՝ եօթնեակս հինգ կամ վեց, յորս յաւուրս շաքաթու և կիւրակէի ոչ 'ի զիւ-
ղօրէից նորա միայն, այլ և յայլոց սահմանաց զան խռնին 'ի նմա ամբխ մեծ
հանդերձ վաճառքն իւրեանց որք են ցորեան և դարի, երիվար, արջառ և ոչ-
խար բազում յոյժ: Իսկ ձեռագործ բարերգոյ՝ է այլ և այլ տեսակ գորգոյ:

Վ. Ա. Ր. Զ. Ո. Ի. Հ. Ա. Ն.

Երկու ժամաւ հեռի 'ի Բարերգոյ յարեմուից հիւսիսոյ նորա է գիւղս հայա-
բնակ: Ի նախնու մն գիւղաքաղաք էր սա, և թիւ տանցն հասանէր ցհազար և
ութհարիւր որպէս գրեալ է յարբունի գիւանին. այլ յանդադար պատերազմաց
յերեսաց Լազից ասպատակողաց քանդեալ, հաղիւ արդ. քանիւք տամբք սահ-
մանի, և հիմունք աւերակացն երեխն ցարդ: Եկեղեցիք յայնժամ՝ 24 հաշուէին
'ի նմա ըստ բնակչացն աւանդելոյ. և նոցին մնացորդք են երեքին կիսաւեր եկե-
ղեցիքն փոքունք այլ գեղեցիկաչէնք, առ հասարակ քարակերտք և ճարտարա-
բուեալք, այլ գմբէթքն կործանեալք. ձեռով զանազանեալ յիրերաց, զի ոմն խա-
չաձև է և անսիւն, և այլ ոմն բոլորչի և սիւնաւոր, յորում 'ի վերայ միոյ 'ի սեանցն
խաչ քանդակեալ և բնդ. նոյաւ թուական հանդերձ յիշատակարանաւ այսպէս:

Զ. Զ. Թ. — ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԱ ԲԱՐԵԻՍԱՒԱ. . . ՖԻՍՆԿԻՆ

Ի սկիզբն դարուս տակաւին անարատ կային եկեղեցիքդ երեքեան, և աւերե-
ցան 'ի յարձակմանն Լազից: Սիւնը նոցա և քարինքն առ հասարակ դեղնագոյն
են և կակուղ:

ԿԱՐՆՈՅ ԳԱՆԱՌ

1846

Ս Պ Ե Ր

Խ Ա Ղ Տ Ի Ք

Դ Ե Ր Ջ Ա Ն

Մ Ա Ն Ա Ն Ա Ղ Ի

ԹԱԳԻՍՏ

Գ Գ Ո Ւ Մ

ՍԵՐԱՅ ԳԵՂՈՐ
20° 45' Կ. Ի. Բարձր

Յանվարի

ԿԱՐՆՈՅ ՔԱՂԱՔ

Ի լայնածաւալ դաշտավայրի գաւառին Բարձր Հայոց, զոր չորս և հինգ ժա-
մուց բացակայութեամբ չընդապատեն լեռնէք մեծամեծք և մանունք, 'ի հարաւ կու-
սէ՝ 'ի կողմն մի լեռին կիսածամաւ 'ի նմանէ տարակացեալ, ունի զնիստ իւր
քաղաքս այս: Եւ է դաշտավայրդ հարթածաւալ և ամենայն գիւղօրէք գաւառին
կարնոյ մեծաւ մասամբ երեւեալք 'ի քաղաքէն, ծով իմն արդարեւ յամաքային
երևին քաղաքսն հանդերձ, անարդեւ յամենայն բլրոց և բնաւ մերկ 'ի ծա-
ռոց:

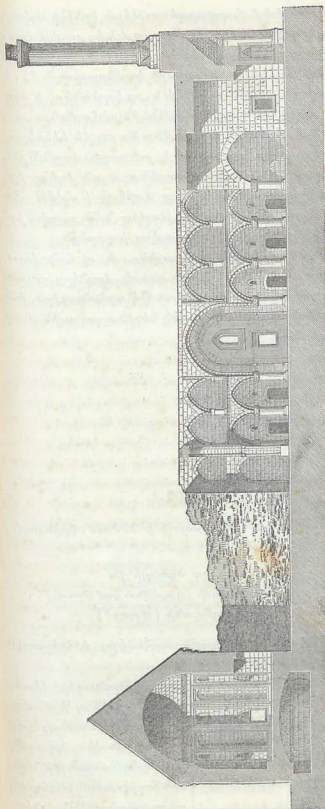
ԲԵՐԴՆ ԵՒ ԱՐՈՒՄԲԱՅՆՆԵՐ. — Կրկնապարիսպ է բերդն մեծատարած և բազմաշտա-
րակ, և պարիսպքն ամենայն առ հասարակ ժայռաւորք: Միջոց կրկին պարբա-
պացդ, հիւսար պիլէն կոչեցեալ, ուրեք լայն և ուրեք անձուկ, գատարկ է 'ի բը-
նակչաց, առ գրամբն և եթ կրպակս ունելով վաճառուց: Չարտաքին պարբա-
պան շուրջանակի իբրու քարընկէց մի և աւելի հեռագոյն՝ փոս փորեալ է մար-
դաչափ և կէս խորութեամբ՝ երկուստեք ամրացուցեալ որմովք մինչև ցբարձրու-
թիւն գետնոյն արտաքնոյ, և քարաչէն կամուրջս ածեալ 'ի վերայ՝ անցանել 'ի
բերդն, զորով պատեալ է ընդարձակ ճեմելեաց: Յանջրպետէ փոսին և այսր
շուրջ դերդաւն ողջոյն շուկայ է երեւելի վաճառատեղեօք և արուարձան մեծ.
և յաւարտ արուարձանին՝ և ուստի դաշտավայրն սկսանի, այլ փոս փորեալ է
գարձեալ շուրջ քաղաքսն ողջոյն անորմ, զոր 'ի ժամանակս արշաւանացն
Դահմաղայ ասեն փորեալ. ճէպիւն գալիւն ասացեալքն երկուստսն թուով՝ 'ի
վերայ չընդապատութեան այդր փոսի եւն, ոմանց խլիւլեալ և այլոց իսպառ անհե-
տացեալ: Չափ չընդապատութեան փոսիդ, որ և չընանակ քաղաքին ողջոյն, ժա-
մու և կիսոյ հանգարտաքայլ ընթացիւք:

ՆԵՐԴՆԱՐԵՆԴՆ ԵՒ ԹՆՓՍԻ ՄԻՆԱՐԷ. — Ի հարաւային ծայր բերդին որ բլրածն բար-
ձրացեալ է քան զամենայն վայրն՝ ներքնաբերդն է, ահեղ և բարձր պատուա-
րաւ անջրպետեալ 'ի հիւսիսոյ և յարեմոից, որ անարդեւ գիտէ ընդ քաղաքն
ողջոյն՝ վասն բարձրութեանն ներքին գետնոյն: Ներքնաբերդդ որոշեալ է 'ի զի-
նարան պահպանութեան քաղաքին, գուցէ արդեօք նոյն և 'ի հնումն՝ իբրեւ պատ-
շահագոյն վայր վասն բարձրութեան գրեցն: — Թէ՛վիսի միևնադիս ասացեալն, առ
հարաւային որմով կանգնեալ, տեղոյն բարձրութեամբն համարձակ գիտէ մին-
չև ցմեծ հեռատան, զի 'ի հնդկոց ժամուց հեռաւորութեանէ նախ քան զնիստ
տարածութեան քաղաքին սա երևի: Չունիմ որոշագոյնս ինչ ասել զամանէ. և
չեմ հաւանեալ թէ միևնադիս իցէ մզկիթի, որպէս ասէ աւամիկն, և քէ՛վիսի կոչէ՝ զի
տախտակամած է յարկն, ընդ որով ժամացոյց կայր մեծ և լսելի ընդ ամենայն
քաղաքն, զոր Ռուք 'ի բաց տարին: Իսկ զանգակատուն ասել ամենեւին վայրա-

պար, զի արարացի տառիցն կիտուածք քիփի գրովք աներկբայ վկայ կան հա-
զարացի շինութեանն : Գուցէ հաւանական եւ իցէ գիտարան ասել զնա, զի զայդ-
իակ տայ կարծել բարձրութիւն տեղւոյն, ուստի գիւրագոյն էր համարձակ զնենլ
զպէսպէս հանգամանս թշնամոյն 'ի ժամանակս մարտից մինչև ցմեժ հեռաւ-
տան : Շինուած նորա աղիւսակերտ է եւ զլանածեւ, եւ մօտ 'ի ծայրն է գրութիւնն
աղիւսակողմամբ բարձրանդակ գրուագեալ 'ի մի տող շուրջանակի, որ է մաղ-
թանք բարեբաստութեան Մուղաֆէր պէկի թուին Ապիլ Գասիմայ՝ իշխողի քա-
ղաքին յ'ժՖ գարու :

ՁԻՆՈՒԻ ՄԻՆԱՐԷ. — Արտաբոյ ներքնաբերդին 'ի կողմն Երզնկայ գրանն՝ յահեկէ
նորին կայ այլ շինուած աշտարակածեւ գեղեցկատես, յօրինեալ բազմադունի
փայլուն յալհապակաբ պատտածեւ բարձրաբանդակ վերուստ 'ի վայր : Անյայտ
մնայ թէ զինչ էր եւ սա 'ի հնումն . զի կործանեալ դագաթմանն կամ թէ ցայն
վայր հասուցեալ զշինուածն՝ ոչ մինարէի նմանի եւ ոչ զանդակատան :

ՁԻՆՈՒԻ ՄԻՆԱՐԷ. — Իսկ յարեւելակողմն բերդին առ Գաւրէզի գրանն շինուած
հոյակապ ընդ առաջ լինի Ձիփտէ մինարէ կարդացեալ : Երկուստեք գրան շի-
նուածոյն, որ բազմադրուագ յօրինեալն է շուրջանակի, հանդերձ պէսպէս զար-
դուք վիմափոր եւ բարձրաբանդակ՝ կան եւ անարուեստ պատիկերը ձկանց 'ի վեր
բերանարացք, եւ առ նոցք ոստ ծառոց : Մտեալ ընդ գուռն 'ի ներքս յերկուս
առաջս անշատի շինուածն կամարակապ եւ կրկնայարկ, իւրաքանչիւր կողման ու-
նելով կարդաւ սենեակս քսան, տասն 'ի վերնայարկին եւ նոյնչափ 'ի ստորեւ, եւ
անձուկ դաւիթ զառաջեալ իւրաքանչիւր դատիկոնի կամարափն յօրինուածով :
Ի ծայր սենեկացդ որ հանդիպակաց է գրանն առ 'ի ներքս, սենեակ մի կայ տա-
ճարածեւ բազմանկիւն բոլորաչէն չափաւոր տարածութեամբ, եւ զմէջէժ նորա
սրածայր աւարտեալ : Ներքին կողմն գորին առ հասարակ կճապատ գրուագեալ
պէսպէս քանդակադորժ զարդուք, գեղեցիկի եւ հոյակապ յոյժ . զգուռն նորա
հանդերձ չրճանակօրն եւ ճակատան, որոց նոյնատեսակ քարամբք քանդակա-
դործեալ էր յոյժ ճարտարարուեստ որպէս պատմն ականատեսք, քակեալ
թուանշանաւ Բապրեիլ զօրապետ առաքեաց 'ի Բեդրսպուրկ : Յատակ փառա-
հեղ սենեկիդ գետնափոր է ամրակամար, որ արդ թափուր է յամենայնէ եւ
մուտ նորա աւերեալ : Շինուածս այս ողջոյն կոչի եւ ճեպիւռնէ, զի սենեակքն
լցեալ են վառօդովք եւ այլ եւս կարեւորք պատերազմի . նախ քան զդալ Ռուսաց
կային անդ եւ վաղեմի զէնք՝ վահանք եւ սաղաւարտք : Բնակիչք քաղաքին սովորե-
ցին զսա Ձիփտէ մինարէ ասել 'ի պատճառս կրկին մինարէից որ անընդմիջաբար
երկուստեք գրանն 'ի ներքին կողմանէ 'ի վեր բարձրանան : Բառ արհեստի ճար-
տարաբետութեան շերտածեւ յօրինեալ են զդրա վերուստ 'ի վայր 'ի կարմրա-
դոյն եւ 'ի կանաչ աղիւսոյ . եւ չիք նոցա շէրիփէ, այլ ըստ օրինակի առաջնոցն՝
մինչև անդր հասեալ դադարեալ է շինածն : Բարձրութեամբն հաստատար են մի-
մեանց, այլ փայլուն տեսեամբն մին առաւելու քան զմիւսն : Եւ աւանդեն ճար-
տարաբետին նախ շինեալ զմին, եւ լաւագոյն այլոց դատեալ զմիւսն զոր աշա-
կերտն արար, արկանէ ճարտարապետն զանձն 'ի վայր 'ի դագաթմանէ աշտա-
րակին առ նախանձու եւ մեռանի . վշտացեալ աշակերտին ընդ մահ նորա, զնոյն

օրինակ մեռանի և ինքն: Ի բաղմաց և այլովք ինքնահնար բանիւք մեկնարանեալ Չիֆտէ մինարէ, իւրով պարսիկ արձանազրան ծանօթանայ թէ Էրբ և սրոյ հրամանաւ շինեցաւ և յինչ պէտս: Եւ այս թարգմանութիւն է արձանին:

Երեսայր Աստուծոյ, ունկն դիր մըտադրութեամբ շահեց իւրոց: Ի տիւն զերսկայրեան Մէլիք խանի իշեալ ի խորագմաց և եկեալ յերկիրս Յուկաց, ընտրեցի զտեղիս ինձ ի բնակարան. և ածեալ զմտաւ շինել տեղի օժանդակի յիշատակ ինձ առ յապալ, կանգնեցի զմզկիրս զայս և զսեկեակս ի բնակարան զիտուց և ուսումնասիրաց. և հաստատեցի ի ծախս նորոգութեան շինուածոց շահերմանէ: զհաստ և օրե կաշուս կաց և զսեկեակս վաշխաց և որ շարք զշինուածովն. զի առցեն սեխախան առ շատ առե՛ զհաստ շահուն կաշուածոց առշտան Մէլիք խանի: Եւ կաշուցի ուսուցիչ վարժարանին ըզշահուն և զիմաստուն և զընտիր այր Յէխսակեանին, կարգեալ նմա առ ձիկ երկու զօրս, տալ նմա ամի առ մի երեք հազար և հինգհարիւր փող, զի աղօրս արասցէ փառն տիկնոջ: Այդ որ յայտն հետէ խնամ տանի շինութեան և պահպանութեան տեղոյս, օրհնեալ եղիցի յԱստուծոյ. և որ զսա աշխուսէ՛ անխմեալ եղիցի ի նմանէ: Եղև շինութեան տրաւ յերեքհարիւր յիսուն և միտն բոշաւ կանի հիւրերիս:

Արդ յայտ է յարձանադրէդ զի ուսումնարան էր շինուածն վասն կարդացողաց մալիմանաց, և քառասնեքին սենեակքն բնակարանն նոցին, և վառարարդ սենեակն տաճարաձև անշուշտ յարկ չիրմի կամ տեղի ազօթից: Իսկ ժամանակ շինութեանն 962 թիւ ֆրիւատտի (հիւնրէթի 351):

Մի ի մեծագոյն հնութեանց քաղաքիս համարելի է Ուրու ճաւին մօտ ի Չիֆ-

տէ մինարէ . ոչ այնքան յարուեստէ վսեմ՝ ճարտարապետութեան երևելի եղեալ, որքան մեծութեամբն . զի երկայնութիւն է նորա 50 մէդր, յարեւելից յարեւմուտս, և 38 լայնութիւն . չիք 'ի նմա այլեայլութիւն ձեռք կողման և կողման, այլ առ հաւասարակ կարգ ըստ կարգէ կամարք են ձգեալ, և հաշուին կամարասիւնքն 28, և եօթն կարգ կամարաց : Ի միջնախար յարկին էր դմբէթն, որ կործանեալ և արդ փայտակերտ է . շինուածն ըստ բոլորին ցածագոյն է ամենեւին անհամեմատ տարածութեանն : Ի առակաց կարծի սա եկեղեցի ըսալ 'ի հնումն, այլ ձե եկեղեցւոյ ընաւ . չերևի 'ի շինուածի անդ, և ոչ տեղի խորանի . զի և յարտաքին կողման փոփոխութիւն ինչ ոչ երևի նորոգութեան : Թերևս մասենադարան եղեալ իցէ կամ դիւանատուն առ ցունաց կայսերութեամբ, զոր Տաճկաց 'ի մղկիթ փոխեալ՝ զնշան միհրապին յաւելեալ են 'ի հարաւոյ, և թողեալ նմին դուռնս երկուս՝ այլքն որմեալ կան և տաճիկ արձանադիր 'ի վերայ միոյ 'ի դրանցն :

ԳՐԱԿԱՔ ԲԵՐԴԻՆ . — Չորս դրուէք են բերդին երկրացիքը, և ոչ հանդիպալ կաց միմեանց 'ի կրկին պարիսպան, և կոչին Գէվրիզու դուռն, Երզնկայ դուռն, Նոր դուռն և Կիւրճի դուռն, յորոց ոմանց վերայ են տաճիկ արձանադիրք . խակ հին արձանադիր յաւարէն կայ 'ի վերայ Կիւրճի դրանն ներքնապարսպին մանր և մեծատառ . յորմէ մասն անեղծ մնաց .

Ω Θεὸς . . . Κύριε

Βοηθή τῷ

Δούλῳ τῷ

Εὐχαί

Τὸ βουρ

Μηνυ

Ἔτετ ζϛ'.

ԱՃ ՏՔ

Օգնեա

Ծառայի

Եւկէ

Վաբ

(Ամիս?)

Ի թուին 6500 .

Թուականդ արարչութեան 6500 որ ըստ Գունաց հաշուի է 992 ամ Գրիստոսի, թերևս պատշաճիցի ներքոյ գրեւում արձանի, որ է այս .

Κυριε βοηθη τον δουλον σου

Ρωμανον τον θαλασσινον?

κα καταπανον της ηβερ(ρ)ιας . . .

Տէր օգնեա ծառայի քո

Ռոմանոսի (Գառափնոն կամ Թշուառի?)

Եւ կատեպանի (վրաց?)

Թերի արձանիս կայ բարձրաքանդակ պատկեր նիզակաւոր հեծելոյ, և հրեշտակի և կուսի . և 'ի հանդիպոյ՝ ընծու :

Սովաւուր անդր քան զդուռնդ յահեկէ նորին 'ի նմին պարսպի իբր տասն ոտնաչափ բարձրութեամբ 'ի գեանոյն՝ կայ և հայ արձանադիրք աղարտեալ 'ի փոքու քառակուսի վիմի . և

ՅՍ ԱԾ ՈՂՈՐ
ՄԷ ՍՏԵՓՍ
ՆՈՍԻ ԵՒ ՅՈՒ
ՍԵՓ ԵՐԵՅ

այդ տապանադիր թուեցաւ ինձ ածեալ 'ի գերեզմանատանց և մուծեալ այդ 'ի ժամանակս նորոգութեանց . զի անշրտութիւն վիմին և գրուածոյն և տեղւոյն անպատկանութիւն չներէ ասել եթէ յիշատակարան իցէ շինողին կամ ճարտարապետի պարսպացն, զնոյն

ասեմք և դըրանդակագործ խաչիցն որովք առաւել քան յայլ տեղիս լի է մասն պարսպիկ՝ որ ընդ մէջ կիւրծի դրանն և հայ արձանագրիկ. զի ոչ կարգ 'ի շարս նոցին երևի, և ոչ տեղւոյն յարմարութիւն. այլ խառն 'ի խուռն և անշուք: Յայտ խկ է զի 'ի վեցերորդ դարէ մինչև ցերեքտասներորդն բազում անցն անցին ընդ քաղաքս այս 'ի Պարսից 'ի Յունաց, 'ի Թուրքաց, 'ի Վրաց, 'ի Թաթարաց. յորոց հարկ էր խարխալել պարսպաց նորին և նորոգել: Այս միայն յերկբայս արկանէ զհետաքնին միտս, զի 'ի հարաւակողմն արուարձանին արտաւոյ կանգուն կայ տա- կաւին մասն ինչ հին պարսպի հանդերձ դրամբ, թէ արդեօք նախ քան զԹէո- դոս ընախութիւն կալեալ է անդէն մարդկան, եթէ մասն իցէ դա որ 'ի նմանէն հինն արկաւ, կամ թէ հարաւային կողմն բերդին մինչև ցանդը հասանէր նախ և ապա զատուցեալ 'ի միջնաբերդէն և անդը՝ յամայութեան մնաց մասն պարսպիկ, կալցի զայս որպէս որ ասործէ. մեր այլոց ևս տեղեաց քաղաքին ելցուք 'ի տես:

ԹԻՒՐԳԵՐ ՍՐԱՅԱՅԻՐ. ՄԶԿԻԹԲ ԵՒ ԱՅՈՒՆԱՅԱՅԱՅ ԵՒ ՈՒՆԱՅԻՐ¹. — Ի մէջ բերդին և մա- նաւանդ յարուարձանին 'ի գերեզմանատունս Տաճկաց և 'ի մէջ թաղիցն ևս տանին. չափ կան չիրմը Տաճկաց. յորոց երկուք կոչին Կիւմիւշլիւ գիւմպէք ար- տաբոյ արուարձանին: Առ հասարակ քարաշէն են չիրմըրդ և սրածայր գմբէ- թիւ. ոմանք բոլորի և այլք բազմանկիւնի և միով դրամբ, մի կամ երկու պա- տուհան ունեւով շուրջանակի, կամ ոչ ընաւ. մեծութեամբ իբրու 'ի չափ միշակ տեսեակի, և միհրապ 'ի հարաւոյ, և յատակը նոցա գետնափորք. հոյակապ է որ կայն 'ի գերեզմանատան ելենի մահալէին, և դադաղաձև գերեզմանք 'ի նմա երկու: Ի միումն 'ի նոցանէ որ 'ի մէջ թաղին է յարուարձանին՝ կայ հին արձա- նադիր քիւֆի գրովք: — Ի բազմաթիւ մզկիթս նշանաւորն են լալի փաշա 'ի բերդին, հանդէպ պալատան փաշային, Գուրչուհու ճամի, յորում տեղով ե- կեղեցի էր յառաջն յանուն սրբոյն Ստեփանոսի, Ճաֆարիկ, Մուշաւտ փաշա, Ալադ փաշա, Կիւշ Ամէտ: — Ի կարգի հոյակապ հնութեանց համարելի է և Դալխանն բազմադմբէթ. որ արդ ամբարանոց է փայտի: Սպանի պազար հան- դէպ պալատան փաշային 'ի բերդին, ողջն փողոց մի կամարայարկ, և կրպակքն երկուստեք քարակերտք:

ԵՒ ԵՒԵՆԻՐ. — Առաջինն յեկեղեցիս Կարնոյ հայոցն է Աստուածաճիւն կոչե- ցեալ, նորաշէն և լայնանիստ որ և մեծութեամբն զանցանէ զբազում եկեղե- ցեօք արևելից. կառուցեալ 'ի նմին տեղով յորում յառաջագոյն էին երկու ե- կեղեցիք առնթր միմեանց: Երեք դրոմք են նորին, առաջին յարևմտից քա- ռակուսի պառչոյամբ ունեւով զառաքեալ յարկածածուկ, և այլք 'ի հիւսիսոյ և հարաւոյ: Որմունքն առ հասարակ 'ի կարմրագոյն սրբատաշ վիմաց, քսան սեւամբք. յարկն հինգկարգեան աղլուակերա կամարօք: Թէպէտ և ահեղ է մե- ծութեամբ եկեղեցիս, այլ մերկ յարհեստէ վսեմ ճարտարակաւութեան. մա- նաւանդ զի և ձեղունն ցած է, և երեքին խորանքն ևս ցածագոյնք անհամեմատը մեծութեան եկեղեցւոյն, անձուկ է և բեմն: Ի նորա և ամպիւն յորմն հարաւոյ, փայտաշէն և ոսկեզօծ: Գեղեցիկ է յոյժ վերնատունն կանանց, յոր ծախեալ

¹ Յորոց շատը կործանեալք և կիսաւերք կամ այլափոխեալք են յետ մեծի սասանութեան քա- ռաքն Եկեղց յամեն 1839:

Թուի ճարտարապետին զամենայն ճարտարութիւն իւր: Արտաքոյ եկեղեցւոյն 'ի հարաւոյ սրմնակից է հնաշէն մատուռն քարակերտ և կամարակապ, մնացորդ հնոց եկեղեցւոյն, զոր և տաճար կոչեն. և սա այն է յորում լեալ է միաբանութիւն ազգիս ընդ Յունաց առ Եգրիւ կաթողիկոսիւ. դանապիակ է տեղին իրեն նուիրական, և բանի յախտ եկեղեցոյն: Ի հիւսիսակողմն եկեղեցւոյն է գերեզմանատուն ընդարձակ յոյժ, այլ մերկ խալառ 'ի շիրմաց. զի զամենայն քարինսն 'ի շինուած եկեղեցւոյն ծախեցին: — Երկրորդ եկեղեցին նոյնանուն կաթողիկոսացն է՝ կիսով հասի փոքր քան զմիւսն և անսին և փայտայարկ. որմունքն նոյնօրինակ 'ի կարմրագոյն քարանց, և դռունքն երեք. իսկ կանանց վերնատունն արտաքոյ է բուն որմոց եկեղեցւոյն 'ի վերայ սրմնագործ կամարասեանց. որով գաւթ է ձևացեալ առաջի աւազ գրանն ընդ ամենայն երկայնութիւն արեւմտակողման որմոյն: Երեք խորանք են նորա, և բոլորաշէն աւանդատունը կրկին ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ: Եկեղեցւոյս այս շինեցաւ արդեամբք Աբրահամ ամիրայի Ալլահօվէր տեան, որոյ արձանագիր յիշատակին է 'ի ճակատ աւազ խորանին: — Երրորդ եկեղեցին է Յունաց՝ փոքր՝ առջրք Գեղոյ կոչեցեալ:

ՈՒՆՏԱՏԵՂԻ. — Ըստ քրիստոսական կրօնիցս պարծի կարնոյ քաղաք հանդատաբան լինելով սուրբ մարտիրոսացն Սահակայ և Յովսեփայ. տեղի նահատակութեան նոյս արտաքոյ է բերդին մօտ 'ի Գէվրիզու դուռն 'ի տուն Տաճկի ուրուք. յորում առ որմով խցկան բխէ ջուր ցուրտ 'ի քարանց. խրամատեալ է որմն ըստ բաւականի մասնեղոյ, և դնացեալ քայլս երկս 'ի ներքս կոյս՝ յաջ կոյս խոտորի խրամն, ուր երեւի բխումն ջուրցն 'ի քարանց ծորեալ կաթիլ առ կաթիլ, և ժողովի յաւազանն փոքրիկ որ զառաջեաւ որմոյն, յորմէ բմպեն ուխտաւորքն: Զուրդ այդ հուսարի յաղբիւրն որ առ ոտիւք կամրջին է և հանէ 'ի Գէվրիզու դուռն: Սակայն հանդատարան մարմնոց սրբոցս է 'ի բերդին մերձ յ'Ուլու ճամին, 'ի ծայր փոքր և անել փողոցի 'ի քարակերտ և կամարաշէն խցկան ուրեք. յորում 'ի քարեղէն բարձրաւանդակի կան երկու դադաղաձև քնարանք առնութեւր միմեանց, այլ մարմինքն թաղեալ 'ի խորս գետնոյն. տեղին 'ի ձեռս Տաճկաց է և ախեալ, սակայն համարձակ մեանելի է ամենայն ուխտաւորաց: Ի ներքս և արտաքոյ կան և այլ շիրիմք Տաճկաց: — Այլ մատուռ է 'ի շուկայն առջրք Թուրոս ասացեալ, և առջրք Միկնաւ՝ շիրիմ և եթ որորաձև և խաչաբար 'ի սնարից առ տաճարաւ եկեղեցւոյն հայոց. զորոց չունիմ ասել վասն հաւատոյ սպանեալ արդեօք 'ի Հաղարացոյ. զի ոչ գրաւոր աւանդութիւնք են ուրեք և ոչ հաւատալի բանք:

ԹԻԻ ՀԱՅԱԶԳԵԱՅ. — Մինչ չև մտեալ Ռոսաց 'ի քաղաքս յայս, տունք ամենայն հայազգեաց հաշուէին իբր չորս հազար. այլ գաղթեալ նոյս առ հասարակ 'ի կողմանս վրաստանի, և դարձ արարեալ ոմն վախտաեամբ և ոմն հրամանաւ արդ լինին տունք իբրու հազար մի:

ՓՈՂՈՅԲ ԵՒ ԶԵՒ ՏԱՆԵՆ. ԵՒ ԶՈՒԱՐՃՈՒԹԻՒՆ ՌԱՎԱՅԵՆ. — Մմենայն փողոցք թաղիցն և շուկայիցն լայնարձակք են 'ի պատճառս երթեկեկեղոյ սայլից. և սաղայատակիցիւղոցք բաց 'ի սակաւուց և 'ի շուկայէն, որ և այնորիկ անհարթ և անշնորհ, խոյրք առ հասարակ հողայատակք են աղտեղիք և դարչահոտ: Նմին իրի յերթեկեկու-

թեհէ սայլիցն՝ փոշոյն բարձրացեալ յօդս՝ և ՚ի հողմոյ անարգել մտանէ ընդ պատուհանս տանցն. թող զնեղութիւնն զոր կրեն անտի անցաւորք: Ընդ ամեւսայն քաղաքն չիք տեսանել տուն մի հոյակապ կամ գեղեցիկ ըստ արտաքին տեսեանն բայ ՚ի պալատանց հիւպատոսացն. որմունք նոցա թէպէտ և քարապարտք, այլ մեծաւ մասամբ տղմածեփք. գաւիթք առ հասարակ խաւարչոին, հողայատակ և անհարթ, սենեակք մթին և պատուհանք նոցա մանր. չիք աւելի քան զկրկնայարկ տուն բարձր. յորոյ որ ՚ի գետնի են և առաւել մթին, բնակին ՚ի ձմեռան առ անհնարին ցրտութեան օգոյն, իսկ վերնայարկքն ամառանոցք են. պատուհանք փոքր և անձեք ողորմելի տեսանելով, և չիք ապակի առ կաակածի բեկանեւոյ ՚ի ցրտոյ. բայց արդ սովորին դեն և զայն: Հողայարկ են տունքն առ հասարակ, զի չէ սովորութիւն աղուսայարկս առնել. հողայատակք են նոյնպէս տանիքն. և յայն սակս սովորեցին հնարել զայդ ամենայն զի տոկալ կարացեն ձմեռային սաստկութեան. նմին իրի և որմունքն թանձր են, մանաւանդ որք անընդմիջաբար զսենեկօքն կան. և գերանք յարկացն խիտք և ստուարք, զի տոկալ կարացեն ընդ ծանրութեամբ հողայարկին: Ի ցրտութենէ անտի բլուսնադատեալ բնակչայն չածեն ընդ միտ զվայելութիւն շինուածոյն և զքարապարտ աստիճանս սանդղոց, այլ միայն խնուլ խցանել զամենայն ծակ ընդ որ մարթի հողմոյն ՚ի ներքս անցանել. այնր աղաղաւ և դրունք տանցն ցածունք և շրջադատեալ թաղեօք, և ՚ի թիկանց քար ծանր ճախարակօք կախեալ որպէս զդրանց բաղանեացն, զի ընդ փակելն բռնութեամբ մի մնացէ ծերպ: Համառօտ ասել, քաղաք մի մեծ է հողածելի, չկայ նորա զբօսարան ծառատունի ոչ ոտ ասել, քաղաք մի մեծ է հողածելի, չկայ նորա զբօսարան ծառատունի ոչ ՚ի ներքս և ոչ արտաքոյ: Զուարճութիւն բնակչայն է նուագարանօք դրօնուլ. ՚ի կրպակս դափէի և ՚ի տունս նուագածուք բազում են ՚ի Հայոց և ՚ի Տաճկաց, և նուագարանքն սուգ և քեմէկէ և սաւնքոռ: Նորատեսիլ իմն է օտարականի ՚ի զնին կալ հանդիսի նոցա ՚ի խմբարանի ուրեք, սրպէս շարժումն տան կնդնառցայ ՚ի նախագրունս երգոցն՝ զոր փեշքէֆ կոչեն, որ և այլ և այլ եղանակօքն տեէ կէս ժամ առանց երգոյ. ընդ որ ակումբն ամենայն հիացմամբ ակնկաւոյց կայ լուռ և ելթ, զգածեալ կրաշարժ տխուր եղանակօքն, որ ակորժելին է ամենայն արեւելեաց. և ապա սկիզբն եղեալ կարգի երգոցն, այլ տեսարան յանդիւման լինի ՚ի նուագածուացն, որոց ոգևորեալ իբրու ՚ի վերին զօրութենէ ձայնս արձակեն եղերական հառաչմամբ. և տակաւ յառաջ մատուցեալ աղաղակաւ և կանչիւք վառեալ բորբոքին. կատաղեաց իմն նմանեալ պնտհետեւ գարձուածովք աչացն, և երակօք փողիցն և ճակատուց սինաձե ուռուցելովք, և բերանք բացեալ թղաչափ, գոյնք գլխացն ստորաչիկ իբրեւ արեւեցելոյ, և դուռք իբրեւ ՚ի մրկէ տարուբերեալ՝ հողմավար ծոպիւք փաթութապատ գլխարկացն: Իսկ բանք երգոցն ամենայն հասարակ ասացուածք են և ոչ ինչ նորալուր. սակայն որ յարիական ոգւոյ անակնկալ լին բանք, թէպէտ և ոչ զարմանալիք, մեծապէս ակորժելի են բազմականին, մինչև քրքիլ մեծ բառնալ և աղնիւ և անմահ կարգալ զնուագածուն կամ զգլուցազնն որոյ գլխառնութեամբն յերգ անկանի բանն:

ի բերն ցորենոյ և դարւոյ, թէպէտ և յետ դաղթելոյ Հայոց ՚ի Ռուսս բազումք յարտորէից դաշտավայրին անխնամ թողեալ մնան: Առատութիւն բերողդ անբաւական էր նմա յաղագս բազմամարդութեանն, եթէ և արդաւանդադոյնն և հացաւէտն թաւեն ոչ շտեմարանէր նմա զարդիւնս իւր: Լինի ՚ի Կարին ՚ի բան ջարեղինաց բազուկ և թարխոն և կաղամբ և այլ այսպիսիք. այլ առաւելապէս շողգամ որ ոչ թեթեւ մխիթարութիւն է բնակչացն, որոց ըստ ժամանակին խումբ խումբ մեկնեալ ՚ի քաղաքէն դնան յարտորաց բանջարոյդ իրրն. ՚ի պարտեզ սեխնեաց կամ խնձորոյ և նստեալ ուտեն. թէպէտ և զարդարն ասել, քան զտփորականն այլոց տեղեաց քաղցր է բանջարդ Կարնոյ, յորոց լինին երբեմն և մեծամեծք մինչև կշռել միոյն օգդա մի: Այլ ՚ի պտղոց ամենեկին զուրկ է. զի պտղատու ծառ տակալ չգորէ ցրտոյն բռնութեան որ վաղաժաման սկսեալ խամրեալ ապականէ զամենայն: Է զի յամենանն յունիսի իրրն զաւուրս ձմեռայնոյ ձիւնապատ սպիտականայ երկիրն, որպէս եղև և յաւուր արեւադարձին ամառայնոյ յամին 1845, և տեւաց ՚ի նմին ստոտկութեան աւուրս հինգ: Անարդասաւորութեամբ ստերջացեալ քաղաքիդ ոչ թեբանայ ՚ի վայելիցն. զի բաց ՚ի սակաւուց աղագաց պտղոց՝ այլովն ամենայնիւ առատ է, մատակարարեալ լիուի յեղինաց և ՚ի թորթումաց: Բայց առատութիւն ջուրց պարծանք են Կարնոյ. յորոց է որ ՚ի լեռանց իջեալ ՚ի հարաւոյ կուտ քաղաքին և անցեալ ընդ առուակս արուարձանին խառնի ՚ի Շամբն, զորմէ զինի. և են որ առ տեղեան բղխեն թեթեւագոյնք և բարեհամբ քան զառաջինն: Նշանաւոր յաղբերայն են Նահաւուսկի աղբիւրն՝ զոր վերագոյն յիշեցաք, Կաթնաղբիւր, Ճենկէթ փռնաւրի և աղբիւրն որ առ դրան պալատան փաշային:

ՎԱՏԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. — Կարնոյ քաղաքին թէպէտ և արտաքին տեսիլն և շինուածքն անշուք և ցրտութեամբ օդոյն անսիրելի և քաղաքականութեանն մասամբ ոչ քաջ բարդաւածեալ, սակայն իսկզբանէ և այսր մի ՚ի շահաւաճառ քաղաքաց արեւելից համարեալ է. ամենայն շահաւաճառութիւն նորա է ՚ի բազմութենէ երթեկի վաճառականաց ՚ի շրջարնակ քաղաքաց ևս և ՚ի հեռաւոր տեղեաց, և մանաւանդ յանբաւութենէ կարաւանաց Պարսկաստանի, որոց անցեալ ընդ նա իջանեն ՚ի Տրապիզոն, և դարձեալ անտի ընդ սա անցանեն ՚ի Դաւրէթ. կեդրոն համարեալ նորա շուրջ գաւառացն՝ Վրաստանի յարեւելից, ՚ի հարաւոյ՝ Միլադետաց, յարեմոնց՝ Եւգոնիոյ, Սեբաստիոյ և Կեսարիոյ, և ՚ի հիւսիսոյ աշխարհին Պոնտացոյ: Ի շահաւաճառութենէ անտի բազումք թողեալ զՀայրենի երկիրն աստ կալան զբնակութիւն, և շատք ևս ուր առ Ռուսս դաղթեալ էին դարձան վերստին: Առ այսպիսիք և այս ևս դիտելի լիցի զի յորմէ հետէ պակասեցին այլք ՚ի քաղաքաց արեւելից ՚ի նախնի վարթամոթեանէն ՚ի պատճառս յաճախելոյ ձեռագործայն Եւրոպայ, զնոյն վնաս կրեաց և Կարնոյ քաղաք. զի թէպէտ և արդ քառասնիւ չափ իջեալն նորա լի իցեն վաճառականք, և ընդարձակ տարածութիւն չուկային և աղգ աղգ արհեստագործաց, սակայն ըստ փոփոխել պետութեանն յայլ և այլ օրէնս քաղաքականութեան՝ և նախկին այն եռանդն առեւորոցն պակասեաց:

ՇԱՄԲ ԿԱՐՆՈՅ. — Գարատու գետ՝ որ յայլ և այլ գետակաց միացեալ յիջեալ

յարեւելից լերանցն և 'ի ջրոյն Խաչարիայոյի, յերկուս ընդ միջեալ զգաշտաւայրն
կարնոյ 'ի հիւսիս և 'ի հարաւ, և միացեալ ընդ գետոյն Սարչամայ՝ առ Գաղտա,
ուիճ գիւղիւ՝ անցանէ ընդ Շողանի ձորն, յարեւելակողմն դաշտաւայրին լճացեալ՝
Սազլըզ կոչի 'ի բնակչաց, զոր նախնիք մեր Շաւր կարեւոյ ասեն. զի 'ի գարնա-
նի առատացեալ ջրոյն բուսուցանէ անբաւութիւն շամբից, զոր և ամառայնի 'ի
նուազել ջրոյն հնձեալ՝ 'ի բաղանիս քաղաքին վաճառեն: Այդ ազգ հաւուց են 'ի
շամբիդ անբաւ բաղմութեամբ, վկայեալ և 'ի ծերունոյն խորնոյ, յորոց անուա-
նի են վայրի բազ և սաղ: Ի վերայ գետոյն երկու կամուրջք են քարաշէնք՝ մե-
ծամեծք և բազմակամարք:

ԳԻՒՂՈՐԷՔ, ԶԵՐՄՈՒԿԵՆ ԵՒ ԱՂԱՀԱՆՔ ԿԱՐՈՑ. — Գիւղօրէք կարնոյ գաւառին սկսեալ
յարեւելից սիւեալ կան ընդ երեսս մեծի դաշտաւայրին ընդ հիւսիս ընդ արեւ-
մուտս և ընդ արեւելեան հարաւ, սակաւք 'ի ձորամէջս լերանց կամ առ կողիւք
բլրոց. զօրէք 'ի ծառոց, մերի երեւին 'ի բազում հեռաստանէ տունք նոցին:
Հնութիւնք սակաւ են 'ի գիւղօրէս, և եղեալքն ոչ ինչ յաւելուած ասենն վա-
ղեմի աւանդից հայաբնակ ժողովրդոցն որ 'ի նոսա: Ի Գարալոզ տակաւին երեւին
հիմունք նախնի շինուածոց քարակերտ և ամրաշէն, և զբլրակն՝ որ 'ի մէջ գեղջն
տեղի ամբողջի ասեն լեալ 'ի հնումն. և հաւանօրէն սա է տեղի անուանի շահա-
ստանին Այճն կոչեցելոյ, զոր քանդեցին և 'ի հուր դատեցին Սէլուկ Թուրքք 'ի
ժՈՂԱՐՈՒ: Փոքր մի հեռի 'ի Գարալոզայ 'ի վերայ ճանապարհի Ղոշձի գեղջն
խաչաքար մի կիսաթաղ անկեալ կայ 'ի գետնի, և կիսեղծ յիշատակարան 'ի վե-
րայ նորա այսպէս.

ԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԹՈՅ ԵՍ ՅՈՎԱՆԷ. . . ՈՐԴԻ ԶՈՐՏՎԱՆԷԿԻ ԿԱՆԳՆԵՑԻ

ԶԻՍԶՍ ԶՍՅՍ Ի ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ ՎԱՍԻԼԷ ԿՈՍՍԱՆԴԻՆ. . .

Ի Թռռանջ 'ի բարձրաբլուր եկեղեցւոյն 'ի վերայ խաչաքարին որ առ դրամբ կայ
նորա՝ 'ի ձախմէ արտաքուստ ազուցեալ յորմն է յիշատակարանս.

ԻԹ. ՈՉԷ. ՔՐԻՍՏՈՍՏՐԻՆ Է ԽԱԶՍ:

Ի գերեզմանատան հնձոց 'ի ստորե խաչաքարին մեծի դրեալ կայ

ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԵՍ ԳՈՐԳԱՅ ԱՄԷՆ.

և 'ի կողաց նորա

ՏԷՐ ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԵՍ ԱՇԽԱՏՈՂԱՅ ՍՈՐԱ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐ. . ՊԱՏԱՍ. .

ԵՒ ՅԱԿՈՐԱՅ ԵՒ ՄԱՐԻ ՆՈՅԱՅ ԵՒ ՔԵՐՅ Ի ՔՈՒՄ ԳԱԼԸՍՏԵԱՆԴԱՄԷՆ:

Ի Սարաձոր մօտ առ գերեզմանն խաչաքար մի կայ և արձանադիւն յածեալ 'ի
բերանս ուսմիկն որպէս թէ գրեալ իցէ այսպէս. վեց գրիւ աղի ծախել աւուրն
'ի պէտս տան իւրոյ և նմին զուգահաւասար իւղ և հաց և այլ այսպիսի պարէնք,
որչափ 'ի տունս թագաւորաց չծախին. և զայդ առասպել երէց ոմն գեղջն խո-
րին կարդացող, որպէս կոչեն նոքա, ընթերցեալ է 'ի խաչաքարին, և տաճիկ
բարբառ. ևս 'ի նմա. սակայն կանգուն կայ ցայսօր խաչաքարն և դրուածն 'ի վե-
րայ մեծաւ մասամբ անեղծ, որ է այս.

ԿԱԶՄՕՂ ՍՈՐԱ ԶՅՈՎԱՆԷԼԷՍ. . ՈՉ ԵՄ ԱՐԺԱՆ. . ՅԻՇԵՍՁԻՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ
ԶՔԵՈՒՆ ԻՄ ԶՓՈԽԵՅՏԱԼՆ ԱՌ ՔՐԻՍՏՈՍ:

Դարձոր է քարաժայռ մի 'ի ծայր ստորափ լերանց մօտ առ Գրիւք գեղջ.

և փորեալ են 'ի նմա երկու սենեակը իբր երեք մարդաչափ բարձրութեամբ 'ի գետնոյ. տարածութիւն միոյն որ բաց է յառաջոյ կողմանէ՝ 30 մեդր. քառակուսի. իսկ երկրորդին որ կից է նմին յահեկէ՝ 16. երկրորդս այս կատարեալ սենեկածէկ է դրամբ և պատուհանաւ : Ասի բան զտոցանէ եթէ Յէհարաայ ձեռաւ դործը իցեն շինեալ վասն սիրուհայն Շիրինայ, որ բնակէր 'ի գիւղն հանդիպակաց, ակնունելով առնուլ զնա 'ի կնութիւն. այլ 'ի կանխեւ օրհասի մահուն նորա՝ և ինքն Յէհարա ձգեալ 'ի վեր զնիզն երկաթի մեռանի ընդ նովաւ. նոցին ասին լինել գերեզմանքն երկու որ 'ի վերայ լեբինն 'ի վերուստ Քարաւորայ :

Յարեմուսկողմն դաշտավայրին 'ի գիւղն Ալիսայաւ է բլուր մի բարձրահայեայ և երկայնանիստ, զորմէ ասեն ամբող լինել 'ի հնուն, որոյ հետք ևս չերեւին արդ :

Ջերմուկը երեք են 'ի գիւղօրէս, յիյիմա, յԱրճարի և յԱղուաղտ. և չորրորդ մի ցուրտ ջրոյ 'ի Սոռգ չերմուկ : Առ հասարակ անցարկը են դռա, դուղ, նաքեայ որովք և եթ չըջապատեալ մարդաչափ բարձրութեամբ. ընդարձակութիւն նոցա իբրեւ 'ի չափ մեծի սենեկի : Է և փոքրիկ լիճ մի ցուրտ ջրոյ առ Քեօսէ Վեհմէտ գիւղիւ Այդըր կեօյի կոչեցեալ, որ 'ի միջավայրէն բլլամամբ եռայ հանապաղ :

Յարեմուց դաշտավայրին անդր քան զԱլիսայա երկու աղանակք կան երկուստեք գետոյն. և զՋրայն այսպէս հանեն 'ի վեր. կարդ մի դորակաց ածեալ է զշրթայիւր զոր հողովէ անիւ մեծ պտուտելով երկավարի. իմանեն գորակքն 'ի խորս անդ ուր շտեմարանն է ջրաղին, և վերացեալ թափեն արտաքս. որ և հոսեալ հաւաքի 'ի փոսս ոչ խորինս, և խտացեալ յարեւոն խորտակեալ ժողովն :

ՎԵՆՈՐԱՅԻ. ՀՈՒԺՍԻՄԵԱՆՅ ԲԱՐԱՅԻ, ԵՒ ԽԱՅԱՓԱՅՏ. — Երեք են վանորայք 'ի դաշտավայրին Կարնոյ. առաջինն ժամաւ հեռի 'ի քաղաքէն առ Մոռուռլիւ գիւղի՝ կոչի Լոռուաւորլի վաւք, բարձրանիստ և բարձրապարիսպ. քաղաշէն է եկեղեցին փոքր՝ միախորան և անշուք. այլ է նորա ուխտատեղի յաւանդատան դուր 'մի մարդաչափ և կէս խորութեամբ, ուր օթեվանս կալեալ ասի Լուսաւորչի յերթեայն յԱրաշատ : Գուրն պատեալ է չուրմանակի անտաշ քարամբք : Այլ հին արձանագիր չիք նորա և ոչ եկեղեցւոյն, նմին իրի անձանօթ մնայ ժամանակ շինութեանն : Առ երի դրան եկեղեցւոյն արտաքոյ յաջմէ թաղեալ կայ Սահակ վարդապետ Ահագինն կոչեցեալ, և վէմ՝ մեծ և անգիր 'ի վերայ նորա և 'ի սնաւ լիցն խաչաքար : Բնակարանը ուխտաւորացն փայտակերպը և նորաշէնը են : — Երկրորդն է Կարմիր վաւք յանուն Աստուածածնի առ Հիւնձր գիւղիւ երեք ժամաւ հեռի 'ի քաղաքէն. զառաջին շինութիւնն մեծին Ներսէսի ընծային. այլ կործանեալ յերկրաշարժէ վերատին շինեցաւ եկեղեցին որ քան զԼուսաւորչին կրկնաչափ մեծ է և երեքխորանեան. 'ի չորից կողմանց կամարը են ձգեալ և 'ի վերայ ամբարձեալ դմբէթ սրածայր 'ի կարմիր քարանց : Բաց յեկեղեցւոյդ այլ ամենայն շինուածքն անշուք են և ողորմելի : — Կէս ժամաւ հեռի 'ի վանոցս 'ի ձորամիջի որ պատեալ է յամենայն կուսէ 'ի կարմրագոյն քարալեբանց՝ է ուխտատեղի Հռիփսիմեանց քարայրքն ասացեալ. և են նոքա երկու փոքրիկ քարանձաւք մի քան զմի բարձր յերեսս լեբին. մուտ նոցա նախ գիւրամուտ էր, և յետ ժամանակաց, որպէս երեւի, հաստըր լեբինն զերծեալ 'ի մոլից անտի մինչեւ

ի վայր, որը և երևին ցարդ ՚ի գետնի, անմատչելի գործեցին զքարայրան . զի քարայրերնքն այնպիսի գիւրափշրելի են և բռնութեան տարերց անտուկ : Սակայն աւանդեն եթէ Տաճկի ուրուք երեալ իցէ անդ երբեմն ՚ի վերին քարայրն անհնարին տառապանօք, և տեսեալ ՚ի նմա փախաթ մի և ափսէ : Չիք այլ աւանդութիւն զայսցանէ զբաւոր կամ անգիր : ի գետնի տեսանին երկու աւերակք մատրանց և խաչաքարք և աղբիւր ցուրտ ջրոյ բլխեալ ՚ի լեռնէ : — Երբորդ մեհաւորանն է խաչկալ վաւք չորս ժամու հետի ՚ի քաղաքէն . փոքր քան զերկու տառլինան, և եկեղեցին բարձրանիտ : Չիք ՚ի սմա այլ ինչ նշանաւոր բաց ՚ի մեծէ խաչաքարէն՝ որոյ արձանագիրն է .

Ի ԹՈՒ ՈՆՐ ԿԱՆԳՆԵՅԱԻ ԽԱԶՍ Ի ՅԻՇԱՍԱԿ ՏԷՐ ԹՈՐՈՍՈՒ
ԳԵՐՋԱՆԱ ԵՊԻՍԿՈՍՈՍԻ :

Աւանդութիւն այսպիսի կայ առ բնակիչս եթէ Հերակլի կայսեր առեալ զխաչափայտն և պահեալ ՚ի Տուշի լերին, յետ յաղթեցոյ նորա թշնամեաց իւրոց և դառնալոյ, սքանչելեք ջուր բլխեալ գտանէր ՚ի տեղւոյն . և մասն մի ՚ի խաչափայտէն շնորհէր տիկնոջ ուրումն որ զաւուրս երկա կերակրեաց զգօրս նորա . և զմասն զայն աւանդեալ ասեն տիկնոջն յայս մեհաւորան : Իսկ տեղի պահեստի նշանին սրբոյ է ՚ի վերայ Տուսի լերին բարձու, առ որոյ ստորոտով է մեհաւորանդ երկու կամ երկուք ժամուք հետի ՚ի նմանէ . և է տեղին բոլորաչէն փոս, և ջուրն ՚ի նմա մշտաբուխ, այլ եռալ բլխման չերեի բնաւ, որ և ակնակիտ է այնպիսի մինչև մարթ է հաշուել զխիճս յատակին : Հոչակեալ է յոյժ բարեհամ առողջարարութիւն նորա, և ցրտութիւնն անհնարին յոյժ : Այս վայր է ահա խաչափայտ ասացեալն, և ջուրն խաչափայտի չորս, որ հոսեալ արտաքս ՚ի փոսէն և շրջան առեալ բնդ զառիւմսոյ լերինն եկեալ խառնի առ Կիրակոսակ գիւղիւ ՚ի Գարասու գետ կարնոյ :

ԻՆՔՆՈՒՐՈՅՆ ԲԱՆՔ ԶԲՈՇԱՅԻՅ ԿԱՐՆՈՅ

Յաղաքս ազգաբանութեան և սերնդեան թուլայից, որ ոչ սակաւք են յերկրիս կարնոյ, հաստատագոյնս ինչ չունիմ ասել . քանզի և ոչ նորա հաւաստեալն ինչ գիտեն զհաւուց և զնախնեաց իւրեանց՝ որոց սերունդք իցեն, և յորմէ աշխարհէ դաղթականք : Աւանդութիւն ռամկին որ բազում անգամ ՚ի նմանութենէ իրացն հաւաստաբանել կարծէ, նոյնասերունդս ասէ զնոսա Ձինկեանէ կուլեցեալ խառնաղանձին, զոր եգիպտական ազգին մնացորդս ասեն, և անյիշատակ ժամանակաւ տարաշխարհիկ եղեալ փախստեամբ յերկրէն յայնմանէ . յորոց մասամբ զբրիտանիութիւն պատուեալ, այլք առ հասարակ դարձան ՚ի մահմէտականութիւն : Զրոյց աւանդիցդ թէպէտ և չունիցի երաշխաւորել զաներկրայ ճշմարտութիւն իրացն, այլ այս հաւաստի է զի տարազ կենաց թուլայիցդ զՁինկեանէիցն տպաւորագոյնս ստուերագրէ . զի նոյն օրինակ շատալըջիկք են ՚ի Գիւղօրէս, անտուն և անհաստատ ուրեք, զնոյն արհեստ վարեալ փոքու իւրք շատանան, և ոչ նախատինս անձանց համարեալ զձայնդ թուլայ . միայն զի չեն իբրեւ զնոսա վայրենամիւրք և անգէտ կրօնիցն զոր ունին, այլ քրիստոսական կրօ-

նիւ մեղմեալ են յոյժ 'ի մասինդ. ժամասէրք են և երկիւղածք և առ 'ի խոր հուրդս մերձենալ ոչ անխոյժք. և շատր այլովք ևս աստուածապաշտ վարուք չխտրին բնառ. 'ի հայազգեաց քրիստոնէից, այսու ևեթ զատեալ որոշեալ զի խր նամութեամբ չկարեն խառնել ընդ նոսա. չառնու որ յանձն զդուստր իւր Բո շայի հարսնացուցանել, կամ զդուստր նորա ածել 'ի տուն իւր: Զլեզու Բոշայից լուեալ ուրուք թերեւս մի 'ի հնոց լեզուացն կարծեալ քննութեան ինչ արժանի համարիցի. զի քստ նոցին վկայելոյ յանձնէ ճարտարեալ է նոցա զայդ, զոր վա. րեն միշտ երբ զգաղտնի ինչ իրաց զրուցել կամիցին. նմին իրի և յոյժ աղքատ է լեզուն այն և հայերենիւ խառն: Ախորժ ինչ արարեալ համարիցիմ, եթէ վորք մի տաց վերծանել հետաքնին անձանց զմանա 'ի բառից, յորս նշմարեսցի ոչ սակաւ հանգիստութիւն հնգկազերման լեզուաց:

Մանուս. մարդ. (սանսդր.)	Արաւ. ալիւր:	Բարբար. ընդդէմ:
Սխորով. թաղ. (զլխաւոր.)	Գիհու. ցորեան:	Կեղտուք. որբան:
Որով. իշխան, փաշա.	Չավ. դարի:	Պաշտան. ընդ, 'ի միասին:
Սիս. զլուխ:	Կլառ. պանիր:	Կատէլ. մուր:
Ա. քի. աչք:	Քըլ. եղ:	Խաթել. ուտել:
Լանք. քիթ:	Խալիւ. միս:	Պիւել. ըմպել:
Մուհ. բերան (Mouth անդղ.)	Մանչավ. ձուկն:	Չիւել. երթալ:
Գոնձ. մորուք:	Լաւալիլ. վառելիք:	Սամլիկարել. շինել:
Ա. ք. ձեռք:	Ճահրի. մաղ:	Սօլիկարել. խօսիլ:
Պաւ. ոտք:	Չուրի. դանակ:	Բանել. ասել:
Պէրը. սիրտ:	Գար. տուն:	Սընքել. իմանալ:
Մանձ. մէջք:	Բար. դուռն:	Լեքել. տեսնել (Look. անդղ.)
Խարի. էջ. (պրսկ.)	Նաւիւլ. երգիք:	Մանկել. կամիլ:
Քօրի. ձի. (քուռակ):	Բաւկաշ. ոտնաման:	Փարել. զդենուել:
Քօրվաւտիք. ձիան:	Բարիշ. աղանելիք:	Նկալել. մերկանալ (Nackt, մերկ. գերման.)
Խարվաւտիք. իշխան:	Սիսիւլ. զլխարկ:	Վեւել. նստիլ:
Լէվալ. Աստուած:	Խարվաւ. դրամ:	Նկլել. ելանել:
Տրէսուլ. եկեղեցի և եկեղեցական:	Իհհի. զիւղ:	Ավել. դալ.
Նահլաւ. կրակ:	Քէրաւ. քաղաք:	Նասուհել. փախչել:
Թէնաւ. դետին:	Սուտաթ. քուն:	Վչալել. առաքել:
Թուլի. հող:	Սօլ. լուր.	Չուչել. կռուել:
Վար. քար:	Լես. կեանք:	Բարբարուղուիլ. ընդդիմա. նալ.
Կահր. փայտ:	Կամ. իր, գործ:	Կուրել. հարկանել:
Բանի. ջուր:	Սամէլ. բարի:	Մարկարել. սպանանել:
Մաւաւ. հաց:	Ա. ք. մի (եէք, պրսկ.)	Մուլիլ. մեռանել:
Խաթիւլ. ուտելիք:	Լուի. երկու (Duo).	Մանձուհիլ. միալ:
Անքոր. ընկող:	Լաս. Տասն:	Պանթել. կապել:
Անսել. խնձոր:	Պամիլ. հարիւր:	Ուրլել. բանալ. քակել:
Անլո. հաւկիթ:	Հէվ. այս:	
Բանդրի. հաւ:	Հէվակ. այս կոյս:	
	Հավի. վերստին:	

Թ Ո Ր Թ Ո Ւ Մ

Ըստ հիւսիսայ արևելից գաւառին կարնոյ՝ անցեալ փոքր մի անդր քան ըզ-
զիւն Գլլբլբլիւսէ, ակներև տեսանի սահմանն որ բաժանէ զկարին 'ի թորթու-
մայ՝ ուղղագիծ բարձրութեամբ գետնոյն. յորմէ և անդր ամենայն ջուր որ 'ի
լերանց իջանեն՝ ընդ թորթում՝ ընթանան, զի յառակ գետնոյն և ձորոցն առ-
հասարակ յոյժ զառ 'ի վայր իջանէ, այնպէս զի և դադաթունք լերանց թորթու-
մայ չհասարակն գետնոյ սահմանադիտոյն. յորմէ զիւրաւ դուշակի բարձրու-
թիւն կարնոյ գաւառին, և հիացուցանէ զտեսանելիսն անընդմիջական այլա-
տարազութիւն ընութեան կրկին գաւառացոյ, առաջնոյն ցորենոյ և դարւոյ ա-
ռաւելութեամբ միայն պարծեցեալ, այլովն ամենայնիւ յոյժ ստորին գոլով՝ իսկ
երկրորդս տեսարան յանդիման առնէ այնպիսի. յորում 'ի բազմակերպ զանա-
զանութեանէն չզգայ որ տաղտուկ բնաւ. զի եթէ գաշտորէից որ ցանկանայցէ՝ ոչ
սակաւս գտանէ անդէն, ոչ ամենեւին տափարակս այլ մանր և վարկպարազի բլրա-
կըք զուարճացեալս. և եթէ ձորոց և խոխովից, առուակաց և կարկաշտասահ գե-
տոց ուրուք իլճ լինիցի՝ անբաւ տեսանիցէ։ Չև 'ի սահման հասեալ բլրադարձ-
դաշտի՝ ընդ առաջ լինին ձորք փոքունք, զուարճալիս առ կողմք ունելով խիտ
առ խիտ դարևանդս, ճանապարհ հորդեալ հեղտասո՛ ջրոց օձապտոյտ ընթա-
ցիւք, որպէս ինչ ընութեանն դիրս ներդործեալ է 'ի նոսա։ Մինչև անցեալ ընդ
առկաւս 'ի բազմութեանէ մանունց այտի ջրոցդ, բացեալ լինի ընդ մուտս մանրա-
ւորոցն մեծն այն և լայն ձորամէջ, ընդ որ համանուն գետն թորթում մանուածա-
ւալ խոխովմամբ պառլարեալ անցանէ, պատեալ երկուստեք 'ի լերանց, ուրեք
բարձր և այլուր խոնարհ գլխքն, ուրեք 'ի թփոց և 'ի մայրեաց անտառացեալ, և
ուրեք խոտաւետ արգասանդութեամբ յարօտ պաճաբաց։ Հասեալ 'ի միջոց գա-
ւառին այլ տեսարան ահեղ ակներև լինի. լերինք ապառաժք ամենեւին լերկ 'ի
դալարոց և 'ի դոյզն փուշոյ՝ ուղղաբերձք մինչև յգադաթունան. այլ ախորժէի
թէ ոչ աժդոյն գեղնութեամբ երևէին. ոմանց 'ի գոցանէ մասն մի վերուստ 'ի
վայր պատասեալ, քանզի գիւրահերձ է և ոչ կռանելի ընութիւն քարանցն այ-
նոցիկ, թեքեալ կայ առ 'ի կողաց լերինն. և ոմանց դարձեալ մասն 'ի դադաթա-
նէն զերծեալ ցցեալ է արտաքս քան զերեսս լերինն. և այլում բովանդակ զան-
դուածն հերձօտեալ 'ի շերտս շերտս կամարատեանց շինուածոց նմանեալ։ Տե-
սանին և այլք կիսով չափ բարձրութեանն կամարածև խորտակեալ անկեալ 'ի
վայր, վերնոյ մասինն անգերձ արձանացեալ 'ի տեղւոյն։ Եւ գլուխ ահաւոր տե-
սարանացդ, զի յանհնարին բարձրութեանէն բազումք 'ի քարալերանցդ զերեսք
իւրեանց վերուստ 'ի վայր 'ի մասունս մասունս խորտակեալ անկեալ են 'ի վերայ
ճանապարհին անհեթեթ մեծութեամբ և դիզեալք զմիմեամբք, իրբու թէ ակն-
երև կարգեացեն զառասպելեալ Տխտանացն քարակուխս։ Արհաւիրք պատեն
զանցաւորս յահեղ տեսարանացդ, մանաւանդ առ ոտիւք երկնաբերձ քարալե-
րանցդ, զի և չիք այլ արահետ ճանապարհ. սակայն 'ի միւս կողմն դարձուցեալ

ղՀայեցումածնս՝ նոր 'ի նորոյ ոգևորի ցանկալի տեսարանօր ծառոց և պարտիզաց՝ Որպիտի հեշտական տեսիլ արդարեւ վայրացն փափկութիւն՝ որով ճոխացեալ են ամենայն ձորամէջք գաւառիդ, մանաւանդ լայնարձակն այն հովիտ մեծի գետոյն . քանզի 'ի ստորոտէ լեռանցն մինչև ցգետեղլն երկուստեք զարգարեալ են պտղատու ծառատնկովք, և երեսք գետնոյն կարճաբուն սիզովք կանաչացեալ Արդասաւորութիւն պտղատու ծառոցն 'ի վեր թուի քան զստիբականն . հիւս, պրանչ իմն է ծիրանեացն բազմութիւն, ակազճուն պտղովքն ոսկեղունիւք ծանրացեալ 'ի գետին խոնարհեալ : Նմանօրինակ և բալ և հուն, բազմատեսակ շլուրենիք, և թթենիքն անբաւ առատութեամբ . իսկ ընկուղնեացն չիք թիւ և հա, մար, այլ խաղող սակաւ յոյժ : Թորթում պտղաւէտութեամբն շտեմարան եղեալ կարնոյ, ինքն զուրկ է յարգասաւորութենէ ցորենոյ . զի վկան նորա բնդարձաւ կածաւալ գաշտորայք, և 'ի սահմանակցութեան անդ կարնոյ՝ ուր չգոն խիտ առ խիտ լեռինք որպէս 'ի ստորին կողմն գաւառին՝ մեծաւ մասամբ արօտք են անասնոց . և բազում ուրեք ճահիճք 'ի բազմութենէ գետակաց որ 'ի լեռանց իջանն և որ առ տեղեւան բլիսեն 'ի բլրոց . նմին իրի բազումք 'ի գիւղօրէիցն գարեհացիկ չատանան :

ՋՈՒՐԳ. — Ընդ առատութիւն ջուրց և ընդ պատուականութիւն՝ ոչ ումեք 'ի գաւառացն նախանձի Թորթում . զի գետն մեծ և որք 'ի ձորոց իջանն գետակք՝ ոռոգանեն առ հասարակ գերկիրն . իսկ 'ի ժամանակի երաշտութեան ճարտարեն այցպէս . յանդաստան կամ 'ի պարտէզ՝ զոր ոռոգանել կամիցին, զընթացս միոյ 'ի գետակացն խոտորեցուցեալ և առուակս բաժանեալ 'ի զանազան առաջս՝ լիով ոռոգանեն : Բաց 'ի ջրոյ գետոցն բազում ուրեք կան ինքնաբուխ աղբերք, ևս 'ի գետեղերան որիչ 'ի գետոյն . որք ականակիտ ցրտութեամբն և պատուակաւ նութեամբ գերազանցեն յոյժ յոյժ քան զայլս 'ի ջրոց :

ՎԾՆ ԵՒ ԶՐԱԺԺ. — Մեծի գետոյն Թորթումաց անցեալ ընդ ձորս մանուածաւալ ընթացիւք և տակաւ մեծացեալ 'ի գետակաց որ երկուստեք ընդ ձորամէջք լեռանց անցեալ խառնին 'ի նա, երթեալ մինչև հանգէպ իւր գեղջն ճանաց . և այլ տեսարան ահաւոր բանի քեզ անդ . բարձրաբերձ լեռանց երկուստեք գիւմարգել կանգնելով լճի մեծի, զորոյ ղխորութիւն չափեալ աւանդեն երբեմն 105 գրկաչափ լարիւ՝ և ոչ գտեալ զյատակն . երկայնութիւն նորա երեք ժամ և լոյնութիւն հազիւ կիսաժամ . եղբր նորա քայլաչափ մի առ 'ի ներքս և ահա խորանդունդք են, որպէս զի թէ յանկարծ ոտք ուրուք գլխացին՝ անդերձ ըմբռնի : Արդ 'ի վիճն այն կամ 'ի վիճն անդնդախոր հոսեալ համօրէն գետոյն մեծի, 'ի հանգիւղակաց ծայրէն՝ ուր երկուստեք լեռինքն բլրացեալ և դաշտանան, անձկացեալ վերստին 'ի չափ լայնութեան գետոյն, և քառորդ մի ևս ընթացեալ մինչև քրարափն, անտի ահեղ խոխոյմամբ թափի 'ի վայր իբրեւ 'ի քառասուն մեղքաչափ բարձրութենէ . և ահա անդ լրումն է ահեղ գեղեցկութեան բնութեան, և յափշտակին միտք 'ի զնին համօրէն միանգամայն փրփրադէզ կուտաւ, կացեալ գետոյն՝ վտակ առ վտակ անհատաճոս խաղացմամբ և հեղեղաբար ընթացիւք վաղելոյ, սաստկաձայն շռուաչմամբ վիժանացն 'ի քարափանցն և ընդ քարոյատակն բաղխելոյ, և անսպառ ցնդմամբ ցօղատարափոյ՝ իբրեւ զժխոյ կամ

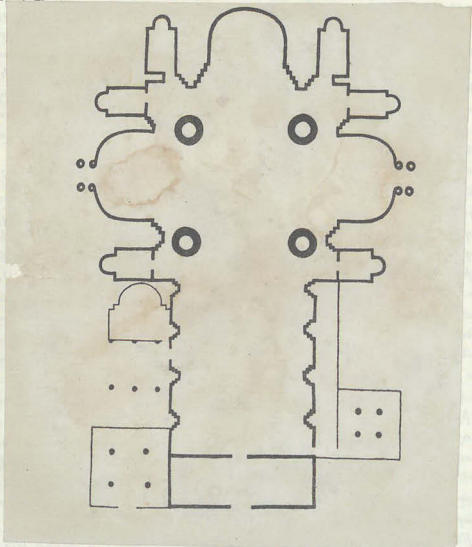
դիուլեաց ընդ այերս 'ի վեր և շուրջանակի գտեղեաւն' 'ի ցայտից ջուրցն հիւլեա-
տիալ մրրկելով յօդս: Իսկ հոսանք ջուրցն գետացեալ վերստին՝ անցեալ գնան
ընդ հիւսիս՝ յԱրգուին, և անտուստ 'ի Պոնտոս:

ԱՂԱՆԱՐԻ. — Երկու աղահանք են 'ի գաւառիս թորթումայ, մին քարաղի մօտ
առ գիւղն Ռապար, և միւսն չրաղի 'ի Պար գեղջն. զերկրորդին զմանաօրինակ
սառուցանելոյն ստորագրութիւն հատուցաք 'ի գաւառին Կարնոյ. իսկ առաջնոյն
ոչ նոր ինչ տեսիլ է կամ օտար յայլոց աշխարհաց, ուր իցեն լերինք աղի, նոյն
գունակ և աստ հատեալ են անցք յաղահանան և գործաւորք աշխատին նգօք և
մրճովք խարխալել զհատորս աղի: — Ձհրաշալիս բնութեան և զորս երկրագոր-
ծին քրտամբք 'ի կատարումն հաւին՝ ստուերագրեալ մեր, տեսցուք և զորս 'ի
ձեռնարուեստէ զարմանալիք:

ԲԵՐԴՈՐԱՅԻ. — Բերդից ահաւորութիւն 'ի թորթում կարծեմ՝ զանցանէ յոյժ
քան զայլոց տեղեաց. որոց թէպէտ և չիցէ ընդարձակութիւն մեծ, կամ պարբ-
պաց բարձրութիւն կամ ստուարութիւն քարանցն և որ այլ ևս այսպիսիք,
այլ զի յատակ նոցա յորոց վերայ հիմնեալ են, դարաւանդք են քարալեւանց
ահեղ բարձրութեամբ և վախիւք շուրջանակի. 'ի կողմն մի վերելս գտեալ 'ի
բնութենէ կամ 'ի ճարտարութենէ ձեռաց և լիւր արկեալ մինչև ցգագաթումն
հիմն արկեալ է նոցա. որպէս զի եթէ անցք վերելիցդ կայլին միանգամ և քաջ
պաշտպանեցին՝ չիք հնար թշնամոյ կռուան ոտից ունել առ տեղեաւն, քանզի
և թնդանօթ կամ այլ գործի պատերազմաց ստնանել ինչ ոչ կարեն ապառաժ
հիմանց նոցա: Ոմանց 'ի բերդիցդ գետնափոր ուղիք կան իմանելոյ 'ի ներքուստ
յիզր գետոյն վասն չրոյ 'ի ժամանակի պաշարման. զի բազումք 'ի նոցանէ 'ի գետ-
ափն կան և յանցս արահետ ճանապարհի. որպէս զի թշնամոյն անհամարձա-
կելի իցէ անցանել անգամ առ տեղեաւն. սակայն այժմ անբնակ 'ի մարդկանէ
են դորս առ հասարակ: Բերդորայքդ յանուանէ՝ գիւղիցն յորս կան՝ և կամ ոչ
շատ տարակաց են 'ի նոցանէ՝ անուանակոչին, որպէս Ընկոզգկայ բերդ, Էլիիձո-
րոշ բերդ, Գիւլիւքտէրի բերդ, Աղջրկոշ բերդ, Ղարէ տիպի և որ այլն ևս: Այլ
գերազանցէ յոյժ քան զգոսա բերդն թորթումայ յոր անուն կոչի և գաւառն և
'ի ստորե բերդին գիւղն, աւանացեալն երբեմն որպէս պատմեն, և արդ մի յաղ-
քատին գիւղօրէից՝ տամբք իբրև քանիւք: Մեծատարած է բերդս այս քան
զայլս և ահեղ, հիմնացեալ յիզր քարափանն որ առ գետոյն, արկեալ պարբ-
պացն ըստ խտտորնակ ձեւոյ քարաժայռին. առաջին դուռնն 'ի հարաւոյ է, յո-
ւոյ 'ի ներքս կային այլ և այլ քարակերտ շինուածք և մատուռն մի, այլ արդ
առ հասարակ կործանեալ: Իսկ անտի զառ 'ի վեր ուղի աւերակացն առաջնորդէ
'ի ներքնաբերդն, որոյ պարիսպք շուրջանակի անաբառ կան. և 'ի հիւսիսոյ կող-
մանէ արտաքուստ պարսպին են քարաշէն լայնանկատ աստիճանք սանդղոց ան-
յարկ՝ 'ի մեծէ բարձրութենէ անտի մինչև յիզր գետոյն, ուրանօր կան երկու
հնաշէն բաղանիք:

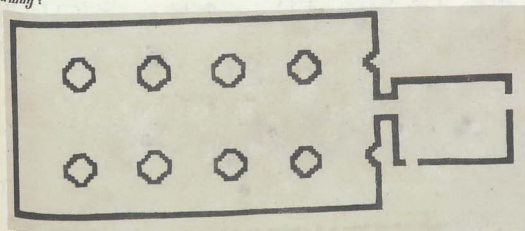
ԱՂԱՆԱՐԻ ԵՒ ԵՒԵՂԵՅԻ. — Մինչդեռ չէն էր երկիր թորթումայ և ծաղկեալ
Քրիստոնէական կրօնիւք՝ շինեցան կրկին վանորայքն հրաշակաւոյցք. մին կիսա-
ժամու հեռի 'ի գեղջն որ այժմ անուանեալ կոչի Էօլք, և միւսն 'ի գիւղն Խա-

խոշ: իսկ եկեղեցիք և մատրուներ, նշանաւորք և աննշանք ոչ սակաւք: Ժամանակ շինութեան նոցա անծանօթ մնայ առ այժմ, զի արձանագրութիւնք նոցա առ հասարակ վրացի են: Մնայ մեզ ուրոյն ստորագրել զնշանաւորսդ:

ԻՅՇԵՐԱՅ ՎԱՆԻ. — Ստաթիկն՝ որ ասի Եօշքայ վանք, կամ լոկ վանք, որպէս կոչի և ՚ի Տաճկաց, շինեալ է ՚ի վերայ բլրածի տափարակի զորով պատեալ են բարձունք և առ ոտիւք բարձանց պողաւտ ծառաստանք և խնքն ՚ի միջովայրի նոցին ամբարձեալ: Շինուածոյն ձև զարմանալի է յոյժ և հոյակապ և ահեղ. կիւսաբոլորն կամ թէ ասել խորշ խորանատեղւոյն, որ մի միայն է, հասեալ է մինչև ցրարձրութիւն եկեղեցւոյն. ՚ի նմին բարձրութեան են և երկոքին թեքն հիւսիսային և հարաւային, նոյնպէս և միւս կողմն որ երկայնեալ ձգի յարեմուտս կոյս: Ի հաւասար բարձրութեան չորից կամարածև կողմանցդ՝ առ վերին ծայրիւքն չրջանակ ածեալ բոլորչի զոր վերամբարձ ունին չորեքին սիւնքն ահեղ մեծութեամբ, և ՚ի վերայ չրջանակին ամբարձեալ կայ կաթողիկէն հոյակապ ուղղաբերձ ձևով, պատուհանս երկայնածևս ունելով շուրջանակի, և ապա յամեն

նայն կուսէ՝ ի մի ամբիօրեալ և աւարտեալ ի սրածայր։ Ի ներքին կողմն չընա-
նակին, այսինքն է ընդ մէջ նորա և կաթողիկէին, ճեմելիք կան շուրջանակի։ Առ-
խորանաւն երկուստեք աւանդատունք են կրկնայարկը յարեւելս կոյս. և դար-
ձեալ այլ աւանդատունք ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ առնթեր կրկին թևոյն. և
ի նոցանէ քարեղէն սանդղօք յերկրորդն անցեալ և անտի ի վերնայարկս ա-
ռաջնոցն։ Երկուստեք արեւմտեան թևոյն են այլ ևս կամարակապ սենեակք կամ
պահարանք այլ և այլ ձևովք, ի հիւսիսայնոցն ոմն երկայնաձև և այլ ոմն քա-
քառակուսի և սիւնաղարդ. և ի հարաւայնոցն ոմն քառանկիւնի և առ նովա-
բաւիթ փոքր ընդ որ մի ի միջոցն է եկեղեցւոյն, և առնթեր նորա միւս ևս սե-
նեակ սիւնաղարդ. քանդակադործ պատկերք և զարդուք ի սիւնան։ Չորս դրոշք
են եկեղեցւոյս, մի զորմէ արդ իսկ առաջի, և երկուք ևս ընդ հիւսիս և ընդ
հարաւ ի ծայրս թևոցն, առ որովք սիւնաղարդ հովանոցք են յարկածածուկք
կամարաշէնք. և չորրորդն է աւագ դռնն յարեւմուտս, և զուգահաւասար եր-
կայնութեամբ որմոյ կողմանդ՝ այլ որմնածեալ է ի հանդիարդ, անջրպետ ի միջի
ունելով չորս և աւելի մեղք և կամար ածեալ ի վերայ, թէպէտ կործանեալ
պիմ։ Արտաքին երեսք որմոյ եկեղեցւոյն երկուստեք խորանին խորշ դործեալ
են անկիւնաւոր՝ հարուստ մի բարձրութեամբ, առ վայելութիւն թէ առ այլ ինչ
չունիմ ասել. նոյն ձև է և երկուստեք կրկին թևոցն հիւսիսայնոցն և հարաւայ-
նոյ։ Ի հարաւային կողմն ուր աւարտի որմն յարեւելս կոյս՝ ի վերայ ստուար վիմի
կան բարձրաքանդակ պատկերք փառահեղ զգեստուք արեւելացց, և գլխարկ
նոցա գտակաձև խոր և անփաթոյթ. ի ձեռին միում ի դոցանէ տաճարաձև շի-
նուած մի, որ թուի պատկեր եկեղեցւոյն լեալ և ինքն շինող նորա անշուշտ։ Կան
և յայլս ի կողմանց պատկերք ֆրիստոսի և հրեշտակի և արծառ. այլ ամենայնն
զուրկ ի ճարտար արհեստէ անդրիադործութեան. նոյնօրինակ և որ ի ներքս
կան մնացորդ նկարածոյ պատկերաց սրբոց յորմն խորանին։ Եկեղեցւոյն ի ձեռս
ճաճկաց է պիմ. որոց զհարաւակողման թեւն դռնաքերայ որմով պատեալ ի
ներքուստ և յարկեալ, և խցեալ զդռնն այնր կողման, վճարեն զաղօթս իւ-
րեանց։

Քարընկէց մի հեռի յեկեղեցւոյդ յարեւելս հիւսիսայ այլ հոյակապ շինուած
կայ, զոր յաւանդութենէ խոհարան տան լեալ վանան. յերկուս մասունս բա-

ბანის ქინოლაბი. ანთქინს მსდ ხრნოთნ მხერ ხრქაჲს ლ ქლუთათან ლ ღქა რაჲს. ხრქოლათხე ხრქაჲსოქმხან ზორა ირმნაფორბ სიხე ნნ იქმ, ღამარაღ ღეხაღ ათ მქმანანა ღირაფანსიღი ღარღქნ. აჲღ ქარღ ზორა ქლუაღ ღ: ღიღ ხრქორღნ ქორღ' ლ თაქიასღად ღამარნ თაქიასქნ ანსორბანს ლ ანსიან. ღას მსდღას ღი, ღნ, ქორღ ლ ღნ ღერთანქმაღ რღიღ: ღნღ ღორ მღ არღხღანს ღორღანს ღღ, ღეღღღნ ღერთაღ ღქლუაღ 'ღ ქღრანღ ანღღაღ ღნაღ: ღარღანაღღაღ ღღღღღღღღ ღათღ ღღღღაღ ღნ. ღანღღ ღამორღნ ღნოლაბღნ იღ მღაჲს 'ღ ღაღიღღ ღარანღ ღ ღღღნა, ღღღ, აჲღ ღღ ლ ღღღღღღნ ზღარაბღღ ღნ ღარღარანსღღ ღღღღღ. ღიღ ქღმარღან, ღღღ ლ იღ მღ. იღ ქანღღღღღ აღათაღღღღღღ ღ, ანღღღ ღაღ ღარღ. ლ იღ აჲღაღღ ღ, მღ 'ღ ღღანსღ ღაღღღ ღღმარღ. ღღ ლ ღარღ, 'იღღღ ქღაღ ღღღღღ ღნ, ღღღღღღღ ღღღ ღღღაღ 'ღ რაღ ღღღღღაღ ღ 'ღ ღიღნაღღღღღღ: იღღღ: ღაღღ ღარღღღ არღანა, ღღღღ ანღღღ ღაღ 'ღ ქღრაღ ღარაღაჲსქნ ქღღღ ღღღღღ აღათაღღღღ, აჲს ღ (ღღღ. მ.) ქორღღ ათღღღ ლ ბამანაღ ღნოღღღღღღღ ლ ღღღღღ: მღღღღღ არღანღღღ ღღღ ღაღღ, ღაღ მღღ ზიღღღღ ლ ქარღღანსღღ ღარღღღაღ მღღ ღაღ ქღაღღღღღ ოღღღ, ლ მღღ 'ღ ღაღ ქღღღაღ ღარღღღღღღ ღღღღ ღნაღღღღ:

მ. მოწყოლებითა ღთისაღთა, ღომეღი სჯაღს ღოღეღთა მოღიღთა მი-
სთა ღა წარღღარღღღღ მოღეღრღთა სსეღღა მისიღათა ღოღეღთა საქმე-

თა გეღღღთა. ამის წმიღისა სამეღისა სარწმუნოებითა, ღა მეღსეღითა
წმიღისა ღღღღღღღ ღეღღისა ღთის მღღღღღღაღთა. მღღღთა წმიღაღს
მეღისა სსოღრღღღღაღ-

თა, ზეწეღღთა ღა მეღსეღითა ღღღღღღღღღაღ სათღის მჯემეღღღღაღთა, ღა
ღოღეღთა წმიღათაღთა, ღომეღი უგღღღღღაღ სათნო იეღღს ღმეღთსა.
ამათ ღოღეღთა

წმიღათა სღღღღღღღღ ღა საქმეღღღღ იწეღს ღთიღ-გზრღღღღღაღთა მე-
ღღთა ღეღღთა ზეღღღღ ამის წმიღისა საღღღღაღ, ღათა ამას ზინა აღე-
სრღღღღღღღღ ღღღაღ-

სწაღღღი ღა ზეღმეღღღღღღაღ კსეღღღაღი წმიღათა, ვითარჯა წეღიღ არს.
კსეღღღაღა წმიღათა გსიარღღღღღ: ამათ ღოღეღთა წმიღათა სურვიღღღთა

ამათ ღღღღღღღთა მეღღთა ღეღღთა უღღღღღღ ეგღღს საღღსეღი წარმაღაღღღი
წარღეღღღღაღ მის-თჲს, ღათა იეღ ღოღეღღი წმიღაღი ზეღწეღ მოეგღღ
ღა ღმეღთ-მან ზეღწიეღღს ორთაღეღ

სსოღრღღღაღ: მღღღთა ღთიღ-გურღღღღღღაღ აღღღღღღსე გურაღღღღღღ

სათა, ბაგრატ ერისთავთა ერისთავ-მან, ღაგით მაგისტროს-მან, სამება-მან
წმიდა-მან

სამნივე დაიფარენ მარჯვენითა თჳსითა, და აღიდგნ ორთავე ცხოვრე-
ბათა. და მე გრიგოლ ღირს მყო მსასურებასა ამას მათსა ღთისა მიმართ,
და მე ვიყ-

აგ სნ მესნ ხედნ მდგომი, და არწმუნა ღმერთ-მან გონებასა მათსა ერთ-
გულობაჲ ჩემი მონისა მათისაჲ: ესე იყო ელაჯოზთა და მოქმედთა მიხდი,
და აზაგერთა შექმეშე-

თაჲ, რომელ წელიწადსა წარეცების ღრამაჲ : 3 : ათასი . ღვინოჲ ფასი : 3 :
რკინაჲ ღირსა : 6 : სვარბალი გრივი : 1 : 3 : 6 : ელაჯოზნი და სუროჲ და
მჭედელი რომელ მარადის შერებო-

და : 3 : 6 : კარი რომელი ქებასა გრებდა : 3 : ჯოჯი და სხვაჲ აზაგერი
რომე გრიგოლ წმიდით სპონდიკს გრებდა : 3 : სხვაჲ აზაგერი რომ
მელს და : 3 :

ა და...ერი და მოქმედი : 3 :

წ. + იესო ქრისტე. მეოხებითა
წმიდისა ღთის მხო-
ბელისაჲთა და
წმიდისა იოვანე
ნათლის მცემე-
ლისაჲთა და
წმიდისა მელისა

ცხოვრებისაჲთა-
ა და ყოველთა წმიდა-
თაჲთა დაიდგნ
მეფენი ჩვენნი წინაჲე მ-
ენსა მაჲენე
ბელი ამის ეკლ-
ესიისანი ბაგრ(ატ)

წ. ეანგაჲენე და შეგებაჲე.. წმიდისა წინა-მოარბედისაჲ საფასითა
სულ-კუროსეულისა ელაჯიკ ნატრიკისაჲთა. აკუროსენ უფალო, აღიდგნ
ქორონიგოზსა სნე ბერძ(ენთა)

մութիւն ծառայիս նոցին : — Եւ այս են վարձք քարադործաց և աշխատողաց և գրաստուց բեռնակրաց, որք յինէն մատակարարին. ամի ամի իմ գրամ. Ենի գիւնոյ. երկաթիոյ լտերս ծ. ցորեան Միս գրիւ. թիւ քարադործաց, հիւսանց և դարբնաց որ հանապազօր գործէին ճկ (կամ Ը.) եղինք քարակիրք Լ. Նորէք և այլ բեռնակիր գրաստք Լ, որք բերէին զ(սպոնդիկ ?) 'ի Ս. Գրիգորէ. դարձեալ գրաստք բեռնակիրք . . ճ . . Կ . . . և գործաւորք Զ :

Բ. Յաջակողմեան դրանդոջ. — Յիսուս Քրիստոս, բարեխօսութեամբ Սրբոյ Աստուածածնին, և Սրբոյ Կարապետին, և Սրբոյ կենարար փայտին և ամենայն սրբոյ բարձրացո՛ւ առաջի. քո զշինողս սրբոյ եկեղեցւոյս զթագաւորսն մեր, զԲագարատ . . .

Գ. Ի գօտռոջ խորանատեղոյն. — Շինեցի և զարդարեցի զ' (մատուռն ?) Սրբոյ Կարապետիս արդեամբք ամենօրհնեալ Զոյկաց պատրկի, Տէր Աստուած օրհնեա և բարձրացո՛ւ զնա : Ի թուիս (չատկական) ՄԾԶ (1036), և Յունաց . . .

Դ. Առ պատռնանաւ խորանին սրտաքոռստ. — Քրիստոս որդի Աստուծոյ փառաւորեա՛ս զծառայս. քո Բագրատ և Դաւիթ կրկին կենօք : — Ս. Յով. Մկրտիչ, լեր բարեխօս և օգնական ազատաց նոցա և ծառայից, և սրահեա յամենայն չարէ Ղհայր Մկրայէլ, զհայր Յովհաննէս . . . և զԳրիգոր :

Ե. — Ս. Մարիանէ. Ս. Եռինէ (կամ Հեղինէ). Ս. Կատարինէ :

Զ. — Բագրատ . . . թագաւորի :

Է. — Ս. Յակովբ եղբայր Տեառն. Ս. Պետրոս. Ս. Պօղոս :

Ը. Ի ձակատ աշագ դրանն, մենացռած յ' 30 տողից. — . . . ազգականաց մերոց . . . կուրդաղաւատաց և մագիստրոսաց . . . մինչև յաւիտեան . . . առաջի. քո :

Թ. Առ քանդակեալ պատկերօք. — Բարձրացո՛ւ զթագաւորս մեր :

Ժ. Ի գլոշիս պատկերացն. — Ծառայ . . . իշխանաց . . . բարձրացո՛ւ . . . որ շինեաց զտաճարս այս սուրբ :

ԻԱՅՈՒՆԱՅ ՎԱՆԻՔ. — Երկրորդ վանք թորթումայ է 'ի գիւղն խախու, 'ի դալարաղեղ հարթայատակ զաշտավայրի, չրճապատեալ ցածագոյն պարսպաւ. առ ուրով անցանէ 'ի հարաւոյ գետակ կարկաշտասհ : Արտաքին տեսիլ եկեղեցւոյն նոյնաձև է նախադրելոյդ, մինչև կարծել զերկոսեան միոյ ճարտարապետի ձեռին գործած. այսու ևեթ տարբերեալ 'ի նմանէ, զի սա փոքր է քան զնա, և աւանդատուէքն երկուստեք խորանին միայն և ոչ աւելի, այլ 'ի հիւսիսոյ ըստ

օրինակի առաջնոյն և սորա կան պահարանք. կաթողիկէն, կամարքն և սինքն չորերէին նմին համեմատ. իսկ գուռն մի միայն և ՚ի հարաւոյ կուռէ: Ի գլխանէ անտի ընդ երկայնութիւն կողմանդ. մինչև ցորմն արեւմտակողման դաւիթ դարձեալ է քարայրատակ և կամարայարկ, հանգիստակաց կողմանն հաստատեալ ՚ի վերայ սեանց: Առ երկ գլխանդ բարձրաբանդակ պատկերք կան անարուեստք, և առ նորօք վրացի արձանագիր վիմափոր և տձև. յորմէ եղծեալ և մաշեալ շատր ՚ի տողիցն՝ սակաւ ինչ մնայ, յորմէ և գուշակի շինողին կամ բարերարի՝ հաստատել ագապ:

... ճոճ...

... ճոճ...

... (ճոճ) ճոճ...

և ՚ի ներքս յեկեղեցւոյն ՚ի վերայ անակողմեան սեանն որ առ խորանան՝ են այս տառք հայ և վրացի.

✠ օցն

... ճո յեց—

... ճո ...

ՍԲ Գ ՅԺԷ. որ իցէ թերևս սուրբ Գրիգոր, և թիւն Հայոց (868 ամ Գրիգորոսի): Ի պատմութեան վրաց շինող եկեղեցւոյն խախտաց ասի լինել Դաւիթ կուրաւ պաղատ որդի Բագարատայ իշխանապետ վրաց յամն 876—884. կամ մեծն Դաւիթ կուրապաղատ յերս Ժ դարու:

Այս հոյակապ եկեղեցի ևս ՚ի ճաճկաց փոխեալ է ՚ի մզկիթ: Ի շրջապատ պարսպին կան այլ ևս մատուռնք տանին չափ ՚ի հարաւոյ, յարեւելից և ՚ի հիւսիսոյ, ոմանք որմակից եկեղեցւոյն և այլք զատուցեալք անտի և յիւրեւոյ. և ամենայն կամարալէն և ոչ կաթողիկէի: Փառարդաւ հեռի յեկեղեցւոյն յարեւելս կոյս են ՚ի մէջ պարտիզաց և այլ երկու և երեք մատուռնք զեկեղեցկալէնք և մեծագոյնք քան զորս առ եկեղեցեաւն կան, և են արդ շտեմարանք յարգի և խոտոյ և կամ հօտից դամ:

ԻՐԻՐԻՐԻՐ ԵԿԵԼԵՑԻՆ. — Երրորդ եկեղեցին է ՚ի գիւղն Լգրէկ, շինուած քառակուսի համակ ՚ի կոփածոյ սեւա քարանց, և ՚ի վերայ կաթողիկէ. անարատ է եկեղեցիս ամենայն մատամբ, զի և քար մի չէ անկեալ ՚ի նմանէ. այլ ՚ի հոյակապ մեծութենէ և ՚ի զարմանալէն ճարտարպետութենէ յոյժ նուազեալ քան զերկոսին նախնիթացն: Արձանագիրք եկեղեցւոյս յոյն են և վրացի խառն ընդ նմա. առաջինս յարեւմտից կայ մնացեալ ՚ի մէջ գոմից որ կից է նմին.

Της υπεραγίας Θεοτο
κου παρ εμου ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ πα
τρικιου και γρατη
γου Λαρισης και Μακ
αιδονιας υπο του ΣΥΜΠΑΤΙ
πατρικιου ΚΙΣΚΑΤΖΙ
του ικνι: (?)

και των εντιμου
οικοδομηθιδε επι Βασι
λειου και Κωνσταντινου
των μεγαλων βασιλαιων
και αυτοκρατορων
πορφυρογεννητων. ετους
5ΦΙΕ 6515 = 1007?

այսինքն է .

Ամենաորայ Աստուածածնի, 'ի ձեռն իմ' Գրիգորի Պատրիկի և զօրավարի Լա-
րիսայ և Մակեդոնիոյ, առ Սմբատաւ պատրկաւ Կիսկացեալ¹ շինեցաւ, ևս ('ի
ժամանակս) փառաւորեցոյ վասիլի և Կոստանդեայ մեծայ թագաւորայ եւ ինք-
նակալայ ծիրանածնայ : — Յամի ՅՇԺԵ (1007 ամ Գրիատոսի) :

Ի նոյն կողմն երկուստեք պատուհանին և յարեւելակողմն .

ՄԺԾԱՅ ՆՈՅՈՂՈՅ .

ՄԺԾԱՅ ԹԻՃԵՂ . ՄԺԾԱՅ ԳԵԾՔՈՅՂ ԹԱՅ
ՄԻ ԳՐՆԵՂՈՅՆՈ .

MP ΘΥ (Մայր Աստուծոյ)
Ο ἀγιοϛ ΝΙΚΟΛΑ በվ Ս. Նիկոլ

Յարեւելակողմն .

Օ . Զ . Ե . ԶԵ ;

ΓΑΒΡΙ 61 ἀρχ . . . Ս . Միքայէլ . Ս . Գաբրիէլ Հրեշտակապետք :

ԵԿԿԻՁՈՐՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՆ . — Չորրորդ եկեղեցին է 'ի գիւղն Էլկիճնոր . և տարածու-
թեամբ համեմատ նախնիթացին, համակ քարաշէն . արտաքին դաւիթն կամա-
թակապ վիշեալ է . 'ի ներքս անեղծ կան տակաւին յորմանն նկարէն պատկերը
սրբոյ : Շինուած նորա է 'ի բարձրագիւր վայրի, յորոյ 'ի ստորեւ անցանէ գետակ :

Գոն և այլ երկու կիսաւեր եկեղեցիք աւերնթեր միմեանց 'ի գիւղն Սիւռու-
րոտ, այլ նշանաւոր 'ի նոսա և ոչ ինչ : Բաց յայդցանէ ընդ ամենայն դաւսոն
թորթումայ արտաքոյ գիւղօրէից յանմարդի տեղիս 'ի վերայ լեւանց և դարա-
ւանդից գտանին մանր մատրուէր իբրու երեսուն մի . ոմանք 'ի կոթածոյ վիմաց,
այլք գուղնաքեայ քարամբք, և առ հասարակ թողեալ անխնամ . որք գույէ
սխտատեղիք էին 'ի հնումն :

ՄԱՍՆ ԳԱԽԱՌԻՆ ԹԱՎՈՒՄԿԵՍԱՐՄՅ

Անցեալ քառ սահման թորթումայ ընդ ափափայս դժուարին լեւանց որ հան-
դէպ կան գեղջն թեւայ, և իջեալ ընդ զաւիւկայ¹ յարեւել կոյս¹ ընդ առաջ լի-
նին սահմանք Օլթեայ գաւառի . և 'ի Գիւսաձոր գեղջէ նորին անցեալ ընդ անձկա-

¹ Սմբատաւ այս որդի Գուրգենի, իշխող Արտանուշայ, մեռեալ է յամի 1011 . Թէպէտ չըլլի նա Կիւս-
կացի կուիւլ, այլ այլ ոք իբրեւ դարու յառաջ :

գոյն նեղուց քարալեւանց, Տիւնեաւ պիշգիշկի կոչեցեալ 'ի ռամկէն¹, և անտի դարձեալ ժամն ինչ ընդ քարանցամէջս լեւանց տանի մանուածոյ ճանապարհն 'ի գետ մի՝ որոյ պղտոր են ջուրքն 'ի գոյն գեղին կաւոյ։ Այս գետ է որ բաժանէ զՕլթի 'ի Թաւրուսկեայոյ։ Անցեալ ընդ գետն և ժամն երկու և աւելի ևս ճանապարհ արարեալ ուրեք 'ի գիւրի և ուրեք ընդ կապանս ընդ վախս և ընդ ափայս լեւանց, յահեկէ ունեւով զգետն կարկաջասահ, հուսկ ուրեմն ընդառաջէ բարձրաւանդակ խորշ մի լայնանկիստ ոչ շատ 'ի խոնարհ 'ի գաղաթանց լեւանց, որոյ շրջապատեալ է գնովաւ յերկից կողմանց, տեղի բարձրահայեաց և յոյժ գեղեցկանկիստ լի սրարտիղիւք պտղատու ծառոց, կոչեցեալ Իշխանս. այն ինքն է Իշխանաց գիշըն մերոց նախնեաց։ Սակաւաթիւ են տունք գեղջն և տաճկաւնակ. այլ գեղեցկութեան գրիցն զուգահաւասար պանչելի հրաշակաւոյց եկեղեցին համակ 'ի գեղնագոյն քարանց որպէս Էօջբայն։ Արտաքին տեսիլ նորահանդերձ կաթողիկէիւն և ներքին չորեքին սիւնքն ահեղ բարձրութեամբ և կամարքն և որմունքն և թիւք ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ միօրինակ միջին ընդ Էօջբայ և ընդ Խախուայ հոյակապութեամբն։ Որ ետեմն զերեսին զդոստ՝ միոյ ճարտարապետի գործած համարի. և անշուշտ այնպիսի եղեալ է, և կարծեմ 'ի նշմին միում դարու. որ և 'ի բերանս ռամկին յաւանդութենէ լսելի լինի հանապաղ, եթէ Նուշիբէվանայ Պարսից թագաւորի երեք դստերք էին, և իւրաքանչիւր 'ի նոցանէ շինեաց զպղտորիկ։ Արդ այսպիսի տարրերի սա յերկոցունց անտի՝ զի արեւելեան մայրորմն ծայր 'ի ծայր ուղիղ ձգեալ, և մեղքաչափ մի բացակայութեամբ անտի առ 'ի ներքս խիտ առ խիտ կարակնաձև շարեալ է սեանց մարդաչափ և կէս բարձրութեամբ, և 'ի վերայ սեանցք բարձրացեալ բուն խորշ խորանին մինչև 'ի վեր. և աւանդատունքն երկուստեք խորանին ևեթ։ Ի հիւսիսային կողմն եկեղեցւոյն 'ի թեոյն սկսեալ մինչև ցծայր արեւմտակողմանն՝ հաւասար թեոյն երկայնութեան այլ պարիսպ ածեալ է և կամարաւ կցեալ ընդ եկեղեցւոյն, լքվու են դրունքն, հարաւայինն բաց՝ արեւմտեանն խցեալ. յայս կողմն զաւելթ կայր յառաջագոյն, այլ արդ կործանեալ է։ Իսկ նկարածոյ պատկերքն սա առաւելու քան զնոսա, որ 'ի ներքս կան յորմունսն, թէպէտ այժմ կիսով չափ բարձրութեանն եղծեալ. և պատմեն այսպէս 'ի ծերունեացն աւանդութենէ՝ թէ յորժամ անց 'ի ձեռս Տաճկաց, ոմանք խղճէին մտանել 'ի ներքս վասն աղօթից 'ի տեսութենէ պատկերացն, վասն որոյ միաբան խորհրդով փայտ դիղեալ 'ի մէջ եկեղեցւոյն շուրջանակի, և հուր հարեալ եղծանեն զպատկերսն, այլ և միճով խորտակեն զձեռիսն ցորմայր ձեռն նոցա հասանէր, կամ թէ 'ի ժամ աղօթիցն ձգէր տեսութիւն նոցա. այլ վերին կողմանքն մինչև 'ի մէջ կաթողիկէին՝ թէպէտ զերծան 'ի հրդեհէն, սակայն կէս մի քարամբ և կէս 'ի բունութենէ տարբեաց մաշեալ են, ոչ խաղառ անհետացեալք։ Չերեցուն եկեղեցեաց՝ գովեստ յարմարեալ ըստ իւրաքանչիւր շնորհաց կոչն զոմն գեղեցկահայեաց՝ զոմն գեղեցկադիր, և զոմն գեղեցկանկար. Էօջքիւն պազըշը. Խախուսնը ևս։

¹ Զի երկուստեք այնչափ մտաւորեալ են ընդ ինքն երկմարդաչափ և 'ի վեր՝ մինչև հազիւ ծերայ մի երեւել 'ի վերուստ. իսկ 'ի խոնարհ լայնութիւնն

է 'ի չափ գետակին որ ընդ այն անցանէ. ընդ այն են և անցք ուղեւորաց։

ბრუ. ბუხარსონს წაყვარ. აქ ქათონს ართაქონს გეგნაქაქ ბრუბქონს ა.
 იათქონს კოქ ჟანს გნთათ: ჴანგქა ჴარადაქონს გრანს ჴაქ მათონს მქ მბ,
 ვორ არდ-ქრდაქ გარქონაქ სნ არარქონა: გორქონასქ გრქონგქონს თათქონს
 ბრქონს ჴქონაქ გორქონსაქ იქმთ ჴარონათ მქ რათქონაქ მქმთ, იქდ ანჯოქათ
 მქნათათონს ჴქონს აქონაქ: მქმთნაქქდ რათქონაქ ჴქონს 'ქ სნქონს ბქონგქონს
 სქონგქონს, იქ მქმთ მათათქონს ანგქონათქონს 'ქ ჴრქონგქონს ს 'ქ სქონათქონს ბქონ
 ქონს ვორქონს აათქონს, აათქონს მქმთ, სქონს სქონს მქრქონათქონს, ვორ გქონაქ მქმთ
 აათქონსაქ სქონს აათონს. სქონს სქონს სქონს სქონს სქონს სქონს სქონს სქონს
 სქონს სქონს 'ქ მქრქონს გრანს ჴარადაქონს, სქონს სქონს 'ქ მქრქონს გრანს მქმთ მათონს
 სქონსაქ ათქონსაქ, კორქონს 'ქ მქრქონს თონს სქონსაქ რათქონს სქონსაქ მქონსაქ
 მქონსაქ მქონსაქ, ჴანგქონს ჴაქონს მქონსაქ მქონსაქ მქონსაქ:

მ. ადიდს ღმერთმან უმღეგელი მეფე
 მეფე ღმერთი რათავე შინა გზოვრებათა. სალოცველად მეფობისა
 მათისა და საგსენებელად საუკუნოდ თავის უფალ ეგეს სოფელი ღმერთი,
 მეგიდრი ამის საგდრისა, რომელი ემათა რათმე უბადოთა გუნს, სიფე-
 რულისა და ერთეულებისა მიმეცითა დი
 გირა ერთეულებსავე შინა ვიწმინთი. არამედ გამიმაღლა ღმე-
 რთმან და მეწმინდისა ეოველთა წმიდათა მან რომელთა

. დანა იშინსნ კათალიკე გეგლისა
 წმიდისა ღმერთისა შუბლისა და წმიდისა სქონისა საკრველთ მოქმედი-
 ს, ვერათვე მეგიდრად და მეწმინდისა ვითარცა პირველთა მეფეთა სულ გურთ-
 სეულთა მათათა და ნათათა მათთა შემოქმედი. აქ მე მიწამან მეფობისა
 მათისამან გენატე იშინისა მათგარ ენისკონათ მან, რომელი მათგე
 ღმერთს მეგეს უღმერთი ვიწმინდო გნს რომედ ად ჴნთებს.
 და მკირედ და უკმრად ერთეულებისა თვსცა ენისკონათ მეგეს თანადგე
 ეოველთა საგდრის შვილთა

. მიუგნ. და ღმერთს მათისა წ
 ღმერთთა მეფეთა ღმერთისა და გიო-რგის თვს პირველად ღმერთით
 სანთელნი ღმერთი და ღმერთი. ერთი მე ღმერთი. მეორე წმი-
 დასა ღმერთისა შუბლისა წინაშე კარისა. და მესამე წმიდასა სქონისა წინაშე

საკრველთ მოქმედსა . და განწყესათ აღაბი წინაღღეს წმიდისა მოწა-
მისა თეოდორესი : აა : პარასკევი ზირ მარსვისა , რომელი დიდს ამ
და კიდევან მწირველნი ვახინეთ ორნი ერთად . ელია დის წულის შვილი
ელია დეკანოზისაჲ და გრიგოლ ეგრემე

. კურიაკეს მათოჲს შესწირვიდენ მსხვერპლსა
. ფალ წასგენით ესრე ვითა თუთ მათთა დაწირულთა სხნა-
ცრელთა არს მშებე უფროს ყოვე-

ლთა მეფეთა ქვეყნისათა უძლეველი მეფეთ მეფე დემეტრე . დაჲ მათი
დედოფალთა დედოფალი ქვეყნისაჲ და ტეჰმარიტად დედოფალი ტისაჲცა
თანმარ . და შულნი მათნი პლიერნი მეფენი დავით და გიორგი . .
. მათთა ყოველნი და მბრძოლნი მათნი , მტერნი და მიეც
ცხოვრება უფალთ ელისა წყობათ

. მოღვაძნი შენნი ქვეყნისანი . ვინც ესე ვანებულნი ჩვენი
სალოცველი მეფობისა მათისა მეცვალოს , იყავნ წყეულ კრულ დი შე-
ჩვენებულ ღთისაგან დაუსაბამოჲსი , წმიდათა ათორმეტთა მოციქულთა . .
. ისა მადლითა , და სჰუმნ საკრველთ მოქმედისა
მადლითა . სუთთა ზაფრიაქთა ეგვარითა გაუცხელად . და ნაწილი მისი იყავნ
იუდას თანა ქრისტეს ეანმც ჲ ღთისაჲ და შეწეგნაჲ
მათ ყოველთა წმიდათა იყავნ მას ზედა . ქორონიგონი იყო

გამოხნდეს და მეფეთაგან თავის თჳს იჭაჟნეს , ანუ გინ თანა მოჭაჟენ
მაწვეველ და გამწრას ექმნეს ამის საყდრისაგან ღოთ-შთა გამოყვების
თჳს ესე ზემოჲთნი კრულებანი ყოველნი სრულებით მოზ
თ მოღვაძენი ზაფრიაქნი კათალიკოსნი ეპისკოპოსნი და სსგანი მადღმან
და წაღმარევე სამაგელისა ანტისა გამოხინებაჲდე , და სსგა მუდამოდ არიან
მათ ითა წყეულებანი ყოველნი კრულ და შეჩვენებულ სუ-
ლითა სხისა დაჭრიდოს ღმერთმან ყოველნი ბრალნი მისნი აღუ-
გოცნ

Թիւ Ա. Յարտաքին Ռիւսիականութեան եկեղեցւոյն՝ երկայնատող գրեալ . — փառաւորեացէ Աստուած կրկին կենօր զանյաղթն Դեմետրէ արքայից արքայ : Ի սակս աղօթելոյ վասն իւր և 'ի յիշատակ յաւիտեանական անուան իւրոյ, ազատեաց առատապէս զգիւղն Լոզնի (կամ Լադք) որ էր կալուած եկեղեցւոյս, և արք անխիղճ . . . պատճառանօր սիրոյ և հաւատարմութեան . . . 'ի դրաւ արկեալ էին : Արդ շնորհին Աստուծոյ և բարեխօսութեամբ ամենայն սրբոց որք . . . շինեաց յիշխան (գեղջ) զեկեղեցի կաթողիկէ Աստուածամօրն և Սրբոյն Սիմէոնի պանչելագործի, և նուիրեաց կալուածս որպէս տուեալ էր առաջին թագաւորացն՝ հարց և նախնեաց իւրոց : Արդ ես հող և մուշի (ծառայ) թագաւորիս՝ իդնատիտս արքեպիսկոպոս Իշխանի ? որ գտի շնորհս . . . վասն սակաւ և չնչին արդեանցս՝ կարգիլ եպիսկոպոս հաւանութեամբ ամենայն ուխտի մանկանց եկեղեցւոյ . . . և քեռ նորա . . . և հզօր թագաւորացն Դաւթի և Գէորգեայ . Նախ կախեցար լապտերս վառել զտիւ և զգիւղեր . զառաջինն 'ի վերայ . . . զերկրորդն առ դրանն, առաջի Սրբոյ Աստուածածնիս . զերրորդն առաջի Ս. Սիմէոնի Աբանչելագործի . և հաստատեցար առնել ազապ 'ի նախատօնակի Ս. Թէոդորոսի յառաջնումն ուրբաթու աղուհացից, զոր . . . Դարձեալ հաստատեցար քահանայս երկու պատարագել 'ի միում ժամու, զիղիս զթոռն քեռ առագերիցուն Եղիայ և զԳրիգոր . և պատուիրեցար նոցա պատարագել զամենայն կիւրակէ վասն նոյնն (թագաւորացն), 'ի շնորհս երախտեաց պարգեւացն . . . ևս առաւել վասն զերախառ թագաւորաց աշխարհի, անյաղթն Դեմետրեայ, և քեռ նորա՝ թաղուհեաց երկրի և արժանաւոր երկնից զշնորհութեան՝ թամարայ . վասն որդւոց նորա՝ հզօր թագաւորաց Դաւթի և Գէորգեայ . որոց տացէ տէր յաղթութիւն 'ի վերայ ամենայն թշնամեաց և հակառակորդաց . . . 'ի պատերազմունս . . . Ժառանգք նոցա յայսմ աշխարհի : Արդ որ լուծցէ զպատուիրեալս առ 'ի մէնջ, զառաջիմ զայս՝ վասն թագաւորացս, անիծեալ եղիցի, կապեալ և նղովեալ յԱստուծոյ անսկզբնականէ, յերկոտասան առաքելոցն, զօրութեամբ (Աստուածամօրն), զօրութեամբ Ս. Սիմէոնի Աբանչելագործի, նշանաւ հնդից պատրիարքաց, առանց թողութեան . բաժին նորա ընդ Յուդայի եղիցի . . . Բերսառսիս . . . Օղնականութիւն ամենայն սրբոց հասցէ 'ի վերայ (պահօղաց բանիս) . . . Եղև 'ի թուակախիս . . . Որ խնդրեսցէ 'ի թագաւորէս վասն իւր, կամ միաբանեացի խնդրել և ջանալ առ 'ի կորգել զգիւղս Լոզնի յեկեղեցւոյս, ամենայն անձեքդ անկցին 'ի վերայ նորա . . . նղովեալ եղիցի յամենայն քահանայապետաց, պատրիարքաց, կաթողիկոսաց, և յեպիսկոպոսաց, մինչև 'ի դպրոստ նեւինն, . . . ամենայն անիծիւք և նղովիւք . . . կապեալ և ընդ բանիս եղեալ 'ի հոգի (և 'ի մարմին) . . . Իսկ այլոցն՝ Աստուած լիցի պահապան և քաւեսցէ զմեզս նոցա :

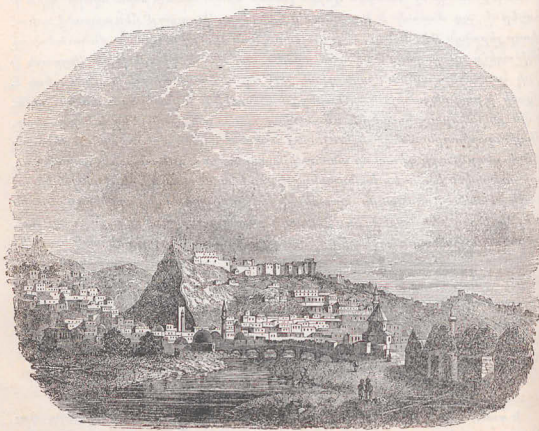
Բ. . . լտա մաջլոտա ճա մցոսցծոտա Բժոլոնա Բինամոհճցոնտա ճա Բժոլոնա մամնա Սոմոնոնտա մ . . . Դլոնա մցցո ցոտոնցի ճա ծոցոնոնա ծոցոնոնտա ծցլլ մո . . .

ի զառիմայրի նորին դէպ յարեմուսս, և ներքնաբերդն ՚ի գաղաթան քարալե-
րին. իսկ կրկին պարիսպքն ըստ դրից աւանին ածեալ են շուրջանակի ցածա-
դոյն, սկսեալ ՚ի թիկանց կամ յարեւելից կուտ քարալերինն բարձու, քանզի
փոքր մի և անդր ձգի պարիսպն՝ առ երկուստեք զառիմայր լինելոյ լերինն, տա-
րածեալ յարեմուսս կոյս ՚ի խոնարհ ՚ի վերայ գաշտավայրին: Չիբ ուրեք յայտո-
սիկ կողմանս գեղեցկադէր վայր քան զսա. մինչև ելեալ ՚ի միջոց անդր բեր-
դին, տեսարան ընդարձակածաւալ գաշտին Բասենոյ հիացուցանէ զաչս. իսկ
եթէ ՚ի ներքնաբերդ անդր մտանիցէ դը՝ հասեալ մինչև ցծայր շինուածոյն ՚ի վե-
րայ անդնդախոր քարափանն կառուցելոյ՝ յափշտակեալ յիմարին միտք ընդ ա-
հեղ և վսեմ բարձրութիւնն և ընդ անօրինակ ընդարձակութիւնն՝ յոր ձգտի
տեսութիւնն. զի ոչ համօրէն վերին Բասեն միայն առաջի նորա նկարի իրրև ՚ի
հայեւոյ, այլ մասամբ և Ստորինն. ՚ի հանդիպոյ ՚ի բազում հեռաստանէ ափա-
փայք լերանցն թէքմանայ, և ՚ի գաշտին գետն Մուրց և Երասխ մանուածաւալ
ընթացիւք պտոյտբեալ: Չկարեմ որպէս արժանն է զվսեմութիւն վայրացն ՚ի
դրի հարկանել, այլ նա միայն գիտէ քաջ՝ որ անձամբ առ տեղեաւն կացեալ և
չկամի ՚ի բաց անցանել: Ներքնաբերդն գատարկ է ՚ի ընակաց և ամպի. ամե-
նայն քարակերտ շինուածք և գետնափոր պահարանք քանդեալ և կործանեալ.
միայն պարիսպքն անեղծ կան: Ի անդ և ստորերկրեայ ճանապարհ ՚ի վերուստ
մինչև ցեղր Մուրց գետոյ որ անընդմիջաբար առ բերդիւն անցանէ, սակայն ընդ
այլ աւերակն և այն ևս խանգարեալ է, որ և արտաբուստ երևի յանցանելն ա-
ռաջի բերդին: Արձանագիր չիք ամենեւին ոչ ՚ի վերայ դրանց արտաքնոյ բերդին
և ոչ ՚ի վերայ ներքնաբերդին: Հայազգի բնակիչք բազում էին անդ. այլ ընդ-
արշաւանին Ռուսաց գաղթեցին առ հասարակ մինչև չմնալոյ ՚ի նոցանէ և ոչ մի.
և արդ տաճկաբնակ է: Տուրք և այլ շինուածք և սակաւաթիւ կրպակքն ըստ օ-
րինի գեղջկաց, և ոչ ինչ այլ նշանաւոր ՚ի նմա: Եթանէ աստ աղբորակ: Յեղեթս
Մուրց գետոյն առ աւանաւն երեք ջերմուկք կան, մին անյարկ և երկուքն գմբէ-
թաւորք:

Կ Ա Ր Ս

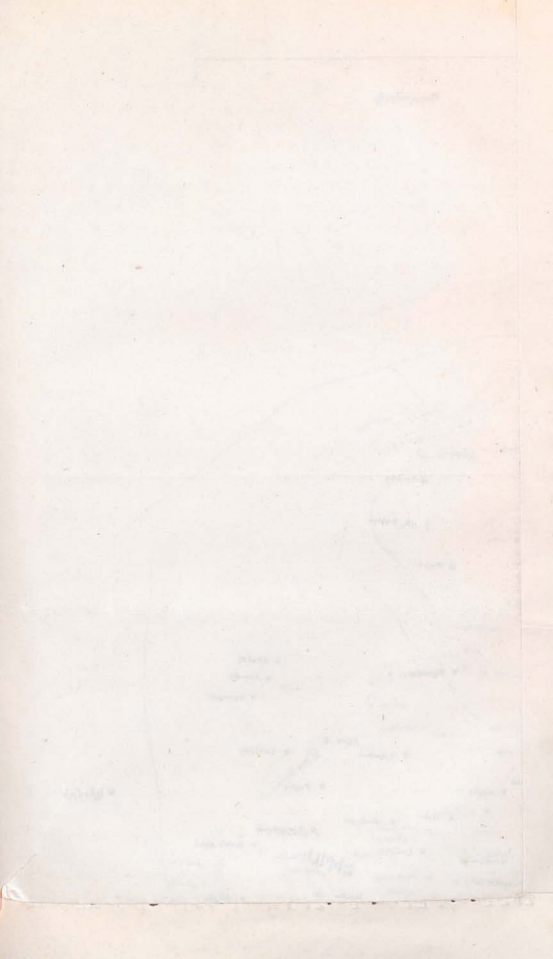
Ի գաւառին վանանդայ՝ ՚ի հնումն Անիայոտ և վերին Բասեն կոչեցելոյ, կայ
Փաղաքս այս ՚ի ստորոտս լերանց: Յերկուս բաժանի, ՚ի բերդ և յարուարձան.
Երկոցուն ևս մասամբ ՚ի վերայ բարձանց և մասամբ ՚ի դիւրի կալով, Բերդն կըր-
կնապարիսպ է և ընդարձակ յոյժ, և որպէս զհասանդալէին հարաւային կող-
մանք պարսպիդ ՚ի դիւրոյ նստեալ, կողմանքն արեւելեան և արեւմտեան տակաւ
ամբարձեալ ՚ի վեր որպէս ինչ դիւրք քարալերինն մեծի են, երթեալ յանգին
յահեղ իմն բարձրութիւն, որոյ հիւսիսաւորմն ՚ի պարսպէն ցլատակն ձորամէջ
խորանդունդք են, ընդ որ գետն անցանէ. նոյնպիսի է և արեւմտաւորմն. իսկ ՚ի
կողմն արեւելից անդր քան զպարիսպն երկայնեալ ձգի բլուրն մեծ կիսաժամու-
սարակայութեամբ: Յարեւմտաւորմն ՚ի գագաթան բարձու ամբարձեալ է միջ-
նաբերդն բարձրապարիսպ և երկայնանիստ ընդ արեւելս կոյս: Են ՚ի նմա այլ և

այլ տեղեր քարաշէնք և փայտակերտք. է որ 'ի պէտս պատերազմական զինույց և է որ 'ի բնակութիւն պահանակ զօրաց, որ անմեկնելի են անտի: Ի միջնաբերդէ մինչև ցեղր գետոյն գետնափոր ուղի կայ, այլ արդ. քանդեալ իսպառ: Իսկ արտաքոյ միջնաբերդին բնակութիւնք են քաղաքացւոյ 'ի մէջն անդ բուն բերդին մինչև 'ի ստորին պարիսպն. և երես նորա զառիվայր շեղեալ 'ի հարաւ կոյս՝ երեւելի է ամենայն վայրն յարուարձանացն, որոյ ոմն 'ի դիւրի ոմն 'ի բլրի և այլ ոմն 'ի 'ի ձորոյ սկեսալ զառիվեր ամբառնայ բլրաձև: Յոյժ ստորին են ձևք տանցն, հողայարկք և հողածեփք, ոչ ինչ տեսիլ գեղեցկութեան ունելով ոչ ներքոյ և ոչ արտաքոյ. թող զփողոցացն տղմաշաղախ դարշութիւն յանձրեոյ:

Կարս

Հին եկեղեցիք. — Սա 'ի նախնեաց մնացեալ նշխարք հնութեանց բաց 'ի պարտապանքն են 'ի բերդին, առաջին՝ մայր եկեղեցին որ անարատ կայ ցայսօր և է 'ի ձեռս Տաճկաց. թէպէտ ոչ շատ մեծ, այլ հոյակապ « փիմարդեան արձանօք, որ » ձաքար պողովատաշ փիմօք բողբաղէս դմբէթաւորեալ պայծառ զարդուք երկ » նանման խորան », որպէս նկարագրէ Ստողիկ: Արտաքին ձև նորա բաղմանկիւն բոլորչի, այլ քառաթև է ներքինն, թև իւրաքանչիւր կիսաբոլոր և զուգահառա սար իրերաց. զգմբէթն թևքն իւրաքանչիւր փոխանակ սեանց 'ի վեր ունին՝ եր-

星島日報

† *Non-replicable*

9. *Journal of the American Medical Association*, 2000; 283: 2686-2692.

Journal of

2 4 6 8 10

կայնաձև և սրածայր ըստ օրինակի արեւելեան եկեղեցեաց: Վարինքն առ հասարակ սեւագոյն են: Բարձրաքանդակ պատկերը կան նորա երկոտասան շուրջանակի զկաթողիկէին անարուեստք. և 'ի թուոյ նոցա թերեւ կոչեն Առաքելոց եկեղեցի: Արձանագիր չիք ուրեք 'ի վերայ եկեղեցւոյս. սակայն առ անեցւոյն Սամուէլի յիշատակի և շինողն և ամ շինութեանն 'ի թուի ԳՀԹ (930) որ ասէ. « Աբաս որդի Սմբատայ շինէ զաստուածաբնակ տաճարն զկաթողիկէ 'ի Կարս » հրաշանշան յօրինուածովք: Աւրնթեր եկեղեցւոյդ կայ և մատուռն մի հնաշէն: Իսկ երկրորդ և երրորդ եկեղեցիքն, որ և նոյնպէս 'ի ձեռս Տաճկաց կան, մին դմբէթարդ է և միւսն կամարակապ. որք թէպէտ և հոյակապութեամբն ոտորին են քան զկաթողիկէն, այլ հնութեամբն ոչ շատ կրտսերագոյնք ժամանակաւ: Յարեւրակողմն որմոյն առ պատուհանաւ միոյ յերկուց եկեղեցեացդ կայր հայ արձանագիր, այլ առ խանդարանացն անվերժանելի: Մօտ 'ի պարտո փաշային երեւի և այլ շինուած մի քարակերտ փղբր և կիսաւեր, և թուի եկեղեցի լինել: Զերկուս նահատակի գերեզմանս ցուցանեն. մին 'ի դաւթի մզկիթի ուրեք և միւսն 'ի ներքնաբերդն, այլ ոչ ուստեք երաշխաւորեալ անշուշտ աւանդութեամբք:

ԱՐՁԱՆԱԳԻՐԻ. Ի վերայ դրանց պարսպին և դրան միջնաբերդին արձանագիրք կան տաճիկերէն, յայտ է թէ 'ի նորոգութեան կամ թէ յետ տիրապետութեան յաւերան դռք 'ի Տաճկաց. քանզի հայ արձանագրութիւնքն անկորուստ կան տակաւին 'ի կողմն արեւմտից 'ի վեր քան զՊէյրաւ փաշայի դուռն՝ կարգաւ 'ի վերայ աշտարակաց ներքին պարսպին, տեսանելի և արտաքս քան զպարիսպն. և վերուստ ամենեցուն կայ խաչ քանդակագործ զարդարուն ազուցեալ յորմն, և արձանագիրն 'ի ստորեւ: Առաջինն խառն է 'ի վրացերէնէ, և է այս.

✠ მე კარისა ამისა მან ჩა... | ავამ ავ(ავგვგ)....მ | ევგობისა
| წეღსა....

Երրուժ այսչափ ինչ խմացեալ լինի « Ես Ռա . . . , աղա, շինեցի . . . 'ի թաղաւորութեան . . . յամի » . . .

կատարեցաւ բրջներս
ձ

✠ ՈՁԵ (ԹՎԻՆ) որ բրջներս երկ
բարդ հրամանա իս ամիրմուշ
բիւ Աբրէհմայ ից արքաին ինք
նակալ ըռո յն որ ագալ ի Թագ
աւորի որ այսմ ամին դաւորութեն իւր

Մխիթար գրիչ եւ նկարիչ

ՈՁԳ

Տը անձ զաւր զթագաւոր
 և մեր . . . լեր ալլազդեց կառ
 արեցաւ բրջներս ձեռամբ
 Ընձկանն Գաղնին եւ Ուրին

Ծնորհին Այ եւ ողորմութեւ թագին մերոյ
 ըռուսուգանայ մէք կարուց քրիստոնայքս
 մեծ եւ փոքր շինեցաք զբրջներս ի յիշատակ
 մեզ եւ պատրոնին մերոյ

Թիւ ՈՁԳ ի թագաւորութեւ ըռուսուգանա
 յաթապակութենն Իւանէի մէք կարուց քրիստո
 նեքս շինեցաք զբրջներս ի հալալ արգեանց մերոյ

Ի վերայ միոյ բարձր աշտարակի ներքնաբերդին՝ առ որով է փոքրիկ դռուն որ
 իջանէ ընդ զառիւլայր խորանդունդ ձորոյն, արձանագիրս թերի.

. ինեց
 բուրջ ի թե
 սո՛ւն ա . . . ի ար
 ձեւ ամ | . . . ալարթադի
 ագին ճա | ոգյողութս

Ի վերայ այլում աշտարակի առնթեր դրան շուկային.

Ի ՈՒԳ Թուիս շինեցաւ բուրջն .

Միւս ևս հայ արձանագիր կայր ՚ի վերայ նոյն դրան, այլ զարձանն յերկուս
 խորտակեալ ագուցեալ են ՚ի ձախակողմեան որմն առնթեր դրանն ՚ի բարձու,
 զոր չեղև հնար ընթեռնուլ և ոչ իսկ դիտակաւ, յորում գուցէ յիշատակ լեալ

էր Աբասայ կամ նմանեաց նորա . և փոխանակ այնր տաճիկ յիշատակարան եւ դեպ է 'ի վերայ գրանն :

ԳԵՏՆ . Ի թիկանց ներքնաբերդին այլ լեառն ամբարձեալ կայ 'ի հանդիպոյ , և ընդ ձորն խոր որ ընդ նա և ընդ լեառն բերդին՝ ընթանայ գետն , որ և պաւտեալ զարեւմտիւք և զհիւսիսիւ բերդին՝ անցեալ գնայ ընդ մէջ արուարձանացն , բաժանեալ յայլ և այլ առաջն առուակաց , և կամուրջը եւն նորա երեք քարալէնք մեծամեծք :

ՎԱՏԱՌԻՔՆ . — Վաճառաշահութիւն կարուց թէպէտ և ոչ հաւասարիցի մեծաժամեծ քաղաքաց , սակայն և ոչ աննշան ինչ է 'ի պատճառս անթիւ երթեկեկաց գեղջէից իւրոյ գաւառին և Շիրակաց և կաղզուանայ , եւս և 'ի սահմանէն Ռուսաց : Բերք նորա ցորեան է և գարի . իսկ պտուղք 'ի կաղզուանայ՝ զան առաւտութեամբ : Հանդէպ քաղաքին է ընդարձակ դաշտն վանանդայ որ յարեմաից սահմանակից է Բասենոյ՝ յորմէ բաժանի Սողանլը լեւամբ :

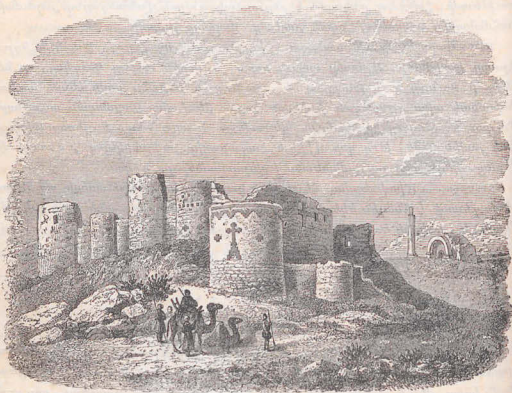
ԱՆՅՔ . Կարս եկաց ակոռանիստ երկից թագաւորաց Հայոց , Մուշեղի եղբոր Աշոտոյ Ողորմածի , Աբասայ որդւոյ նորա , և սորին որդւոյ Գադկայ , որ նեղեալ 'ի Յունաց և 'ի թուրքաց՝ ետ զաշխարհն 'ի Յոյնս յամի 1064 , առեալ փոխանակ այնր զյրամուգաւ 'ի փոքրն Հայս : Յետ այնր ջարմաղան առաջնորդ Մուշալ թաթարաց քանդմունս մեծամեծս հասոյց նմա . և յետոյ թիմուր լէնկ յամին 1394 . թող զոր վիրք և հագարացիք յափշտակելով 'ի ձեռաց միւ մեանց . մինչև անց առ Օսմանեանս 'ի վեշտասաներորդ դարու :

ԳԻՒՄՊԷԹ . — Միով ժամաւ հեռի է 'ի կարուց գիւղս այս ամայի առ Ախուրեան գետով . է հնաշէն եկեղեցի 'ի նմա բազմանկիւնի , որոյ անկեալ է դմբէթն միայն , և գեղեցիկ է :

ԱՆԻ

Ճանապարհ կալեալ 'ի քաղաքէն կարուց յարեւելս հարաւոյ , ընդմիջելով յայնաժառաղ դաշտ քաղաքին , որ այն ինքն է գաւառն վանանդայ , ընթացեալ ժամն իբրու վեց և աւելի մինչև ցոյցդ բլուրսն Եւֆրիլէր ասացեալ , որը սահման հատանեն ընդ վանանդ և ընդ Շիրակ , երևի 'ի հանդիպոյ յարեւելից կուսէ դաշտն Շիրակայ . և փոքր մի եւս յառաջ անցեալ ակներև լինին պարիսպքն Անուոյ 'ի հեռաստանէ : Իսկ և յեղերս երկնից ակն արկանելով՝ նշմարին միանգամայն յարեւելից եղլեբաւորն Արադած սպիտակափառ գաղաթամբքն , և 'ի հարաւոյ պլեւորն Մասիս՝ ի մառախլապատ ամպոց սքօղեալ երբեմն ցկէս բարձրութեանն , և երբեմն տեսիլ աշխարհի արարեալ զպատկեր դիմացն՝ զահաւորն և զպատկառելի : Յերկից այտի ցանկալի տեսարանացդ Բաղրատունեացն դաստակերտ կարի մատուրութեամբն նախահրաւէր լինի որբացերոց որդւոցն . առ որ ուղեւորեալ և ճամբձեղեալ 'ի պարիսպն՝ յայլ յայլմէ լինի ոգի հայրենասիրի : Ի բարձրութենէ պարսպացն , յահեղ հոյակապութենէ աշտարակացն և 'ի խնամոտ փու-

Թոյ ազատածուն մեծանձնութեան՝ որով այդ ամենայն հիմնեալ կանգնեցաւ առ հասարակ վիմօք կոխածոյիւք ողորկագումնիւք, յուշ լինին նմա անդէն Աշոտեանքն և Սմբատեանքն աշխարհաշէն թաղաւորք: Մեծահոգակ դաստակերտքն Արշակունեաց՝ Վաղարշաւան, Արմաւիր, Վաղարշապատ և Երուանդայ ձեռակերտք՝ ՚ի Ժերութենէ ժամանակաց սպառեալ գրեթէ անհետ եղեն. և եթէ սակաւախօս ինչ բանք յայտարար կայցեն հանդիսի նոցա՝ այն ահա բաւական լինի վերջնոց դարուցս՝ մեծս և տիեզերակալս և աշխարհաշէնս կոչել զնոսա. սա, կայն տոհմին Բագրատունեաց մեծագործութիւնք առանց ուրուք վկայելոյ ինքնին պատմող լինին ամենեցուն թէ յոր սահման հասին, որ և ընդ ողջոյն դաւառն Շիրակայ ցիր և ցան սիրեալ կան ամենայն ուրեք, կեդրոն և գլուխ այդոցիկ

Անի.

ունելով զԱնի, Աւաղ, զի խանդացեալ դարուցն այնոցիկ չաւանդեցին ՚ի մեր ձեռք գրաւոր նկարագրութիւնս ամենայն վայելչութեանցն Անոյ որպիսի իդձ լինին հնասէրք ժամանակիս. զի նորքը առաջնորդեալ ՚ի նմա՝ ինքնին վայրքն անխօս վկայութեամբ մատնանիշ առնէին եթէ այս ինչ տեղի դահ է արքայական, և միւսն հայրապետանոց. այս նախարարազանց բնակարան, և այն խորհրդարան աւագանւոյն, և միւսն ճոխից զբօսարան. ո՞ր դայս և զայն ձեռակերտեաց և ո՞ր դարձեալ հրաշակերտիցն հազարաւոր եկեղեցեաց հիմն արկ: Զկարեւորս զայսոցիկ

լռեալ 'ի մէնջ առաջնոցն այնոցիկ՝ զայլոց իրաց ճառ արկեալ հրաշարանն , թէ լցեալ էր քաղաքն բաղնամբոխ բիւրուք արանց և կանանց 'ի հիացումն տեսողաց , մինչև կարծել թէ մեծ մասն աշխարհիս Հայոց անդ իցէ : Այդպէս ոմն ըզխուռն ամբոխէն պատմէ , այլ որ զեկեղեցեացն բաղնութենէ , և այլ ոմն զտակեձեղուն ապարանիցն : Չմնաց և ոչ մի յայդցանէ կանգուն զի գոնեայ յարձանադրութեանցն ծանօթ լինէաք . զի և այսոքիկ ոչ են բառականք 'ի յագուրդ հետաքնին հնասիրաց : Ի բերանս ռամկին մանաւանդ հեռաւորաց ոմանց բազում աւելազանց բանիւք 'ի ճառ արկեալ է քաղաքս հանդերձ սուսապելեզք . զոր ոչ գիտեմ ըստ արեւելեայց սովորութեան բնաւորեալ իցեն անկարելեաց հաւատաւն ծայել՝ եթէ 'ի տիեզերահռչակ անուանէ քաղաքին և յոգւոյ հայրենասիրութեան շարժեալ իղձ լինին թէ այնպէս լեալ իցէ . Հաճեալ զմտաւ՝ զի ամենայն որ ընդ տարերբք աշխարհիս է , հարկ է ժամանակաց փոփոխութեամբ եղծանիլ : Եւ ահա ականատես եղեալ մեր ամենայն վայրացն ստորագրեմք մի ըստ միովէ , սկիզբն 'ի դրից քաղաքին արարեալ և 'ի պարսպացն , և ապա անցեալ 'ի մէջն :

ԴԻՐԻՔ ՔԱՂԱՔԻՆ . — Արդ քաղաքն Անի ունի զնիստ իւր յեզր Ախուրեան գետոյ , որ զհարաւով նորա պատեալ՝ յարեւելից յարեւմուտս ընթանայ . հիւսիսակողմն քաղաքին միահետ հաւասար է յատակի լայնածաւալ դաշտին Շիրակայ , յարեւելից դոյզն ձորակաւ զատուցեալ , և յարեւմտից լայնարձակ ձորիւ՝ որ այն ինքն է Երաղկոցաձոր անուանեալն , կամ որպէս այժմ կոչեն Երաղկաձոր . որոյ սկիզբն 'ի Երաղկոյի դրանէն առեալ՝ յատակ նորա երթալով երթայ և 'ի խոր յանգեալ դաշտանայ , բաժանեալ անդէն յայլ և այլ թևս , յորոց առաջ մի բողբոսեալ ըզհարաւով արեւելից՝ երթեալ միանայ ընդ մեծի և ահաւոր խորածորոյն Ախուրեանոյ : Յասացելոցս 'ի յայտ գայ՝ զի յատակ քաղաքին դաշտավայրիւ սկսեալ 'ի հիւսիսոյ՝ ընդ դառիվայր աւարտի 'ի հարաւակողմն . իսկ արեւմտակողմն նորա միշտ դաշտավայր է մինչև ցրտըրումն միջնաբերդին՝ որ է 'ի ծայրն հարաւոյ . և պարիսպ կողմանցդ 'ի ծայր ապառաժ քարափանն կառուցեալ , որ 'ի մեծ բարձրութենէն 'ի խորս անդ Երաղկածորոյն հայի՝ ահեղ իմն և վեմ մտեսարանաւ :

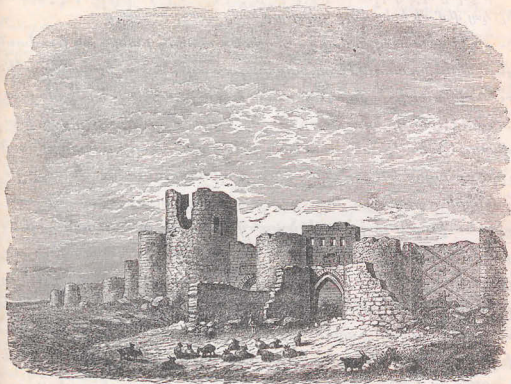
ՊԱՐԻՍՊԻՆ . — Քաղաքն առ հասարակ պարսպապատ է , թէպէտ և բազում ուրեք խաթարեալ , և 'ի հարաւոյ իսպառ . հիմնայատակ եղեալ . հիւսիսակողմն որ դիւրամուտ է թշնամոյն , զի չիք նորա ձոր զառաջեալ՝ այլ կից է միահետ ընդ դաշտին որպէս ասացի , կրկնապարիսպ է և հզօր քան զայլ կողմանս խիտ առ խիտ աշտարակօքն և որմոցն ստուարութեամբ : Ներքին պարիսպ այդր կողման որ միահետ չըջապատեալ է զքաղաքան՝ ձեռակերտ է Աշտոյ Ողորմածն անուանելոյ , որ վարդան մկայէ և յայտ է յարձանագրէն որ 'ի վերայ միոյ յաշտարակացն , զորմէ զինի : Իսկ երկրորդ որ և արտաքին պարիսպն՝ որ 'ի դրանէն Երաղկոցաց սկսեալ մինչև յարեւելից կողմն՝ ձեռակերտ է որդւոյ նորա Սմբատայ Տիեզերակալի : Միջոց կրկին պարսպացդ ոչ աւելի է քան զքսան քայլ , և ուրեք այլ ևս անձուկ : Ներքնոյ պարսպին սակաւ ուրեք խաթարեալ ակներև . ցուցանէ զվեմ մութիւն մեծագործ ձեռնին՝ 'ի բարձրութենէ խիտ առ խիտ աշտարակացն , և են դրա բոլորչի , սակաւուց ևեթ քառակուսի ելով , և 'ի նոսա ոմն կրկնայարկ և այլ ոմն եռայարկ , համակ քարակերտ կամարակապք , քարեղէն սանդղովք

առ չընկալաւ անբերին կողման որմնոյն՝ յարկ ընդ յարկի կցորդեալ։ Բարձրութիւն պարսպիդ և աշտարակացի չունի տալ զհաւասարի ճշգրիտ չափոյ. զի և բարձրագոյնն 'ի նոսա և անարատ թուեցեալ՝ տակաւին քանդեալ է ըստ ծայրիցն։ Իսկ արտաքին պարիսպն ուրեք կործանեալ և հորոյ եղեալ հաւասար, և ուրեք կիսով չափ բարձրութեանն և աւելի ևս խաթարեալ է. և որչափ երևին սակաւաթիւ են աշտարակք սորա քան զառաջնոյն. և որպէս 'ի վերն ասացի, 'ի Նրադիցի դրանէն սկսեալ հասանէ մինչև ցկողմն արեւելից 'ի սկիզբն ձորակին, չգիտեմ թէ և անտի յառաջ շարայարէր այլ ևս մինչև ցգեաւերն. զի 'ի խառն իխուռն քարակոյտ աւերակացն այնր կողման չերևի որիչ թէ ուր դադարի հիմն նորա, կամ թէ այր են աւերակքն՝ սորա թէ ներքնոյն։

Քարինք պարսպացի գեղնագոյնք են, կակուղ և առ հասարակ կոփածոյ. և չափ մեծութեաննոցա երկթզաչափ քառակուսի. ուրեք ուրեք մանաւանդ 'ի կողմն Նրադիւնորոյն 'ի սեաւ քարանց առ իրեարս եղելոց՝ խաչ երկայնարուն ձեացուցեալ է 'ի չարս անդ քարանց պարսպին. և ուրեք ևս ընդ ոլջոյն երկայնութիւն կրկին պարսպացն, մանաւանդ 'ի վերայ աշտարակաց, քառակուսի կանգնաչափ արձան ագուցեալ 'ի նոյն սեաւ կամ 'ի սպիտակ քարէ, և 'ի նոսա արձանագրութիւնք։ Ըստ գեղնագոյն քարանց պարսպացի, են և քարինք եկեղեցեաց. թէպէտ և 'ի սոսա ոմանք 'ի հասարակ կամ թէ ասել 'ի մթին մոխրագոյն քարանց են կերտեալք, իսկ գեղնագոյնքն ոչ որպէս զպարսպացն բացագոյն են, այլ փոքր մի մթին որ 'ի կարմիր հարկանի։ Սակայն կճեայ քար թղչաչափ մի չերևի 'ի հոյա. կապ շինուածս քաղաքին, և չգիտեմ որպէս տեսեալ ճանապարհորդաց ոմանց և հաւատարմացուցեալ և 'ի գիր ևս մուծեալ է։

ԳՐՈՒՆԴՆԵՐ. — Հինդ գրունք որիչ երևին 'ի նախապարիսպն. առաջին յարեւել, երկրորդն, երրորդն և չորրորդն 'ի հիւսիս, և հինգերորդն որ է դուռն Նրադիցի յարեւմուտս։ Իսկ երկրորդի պարսպին երկու միայն մնացեալ են գրունք հանդէպ երկրորդ և երրորդ գրանցն, ոչ դէմ՝ ընդդէմք այլ փոքր մի յարեւմուտս խոտորեալք։ Բարաւոր գրանցն կամարաձեք են անդարդք և պարզք ամենեւին։

ԱՐՁԱՆԱԳԻՐԻ ՊԱՐՍԱՊԱՆ. — Պարսպացն արձանագրութիւնք մեծաւ մասամբ 'ի վերայ նախապարսպին են և 'ի վերայ աշտարակաց նորա. այլ 'ի վերայ երկրորդին սակաւ յոյժ. զի որպէս ասացի այս պարիսպ բազում ուրեք հիմնացատակ եղեալ է. և ուր կանն՝ հասանեն 'ի չափ բարձրութեան արձանագրաց տեղոյ նախապարսպին. յորմէ յայտ է թէ արձանագիրք երկրորդի պարսպին հանդերձ վերնով մասամբն անկեալ են։ Արձանագրութիւնք չունին տալ զլիակատար ծառնոթութիւն որչափ իղձ լինի հնախոյզ աշխարհադիր, որում ցանկալի է կարեւոր հանգամանաց շինուածոյն մանրամասն նկարագիր 'ի նշանաւոր վայրի, որպէս 'ի վերայ գրանց. յորոյ 'ի միումն այլ յիշատակարան կայ՝ որ չտայ լոյս հանգամանաց շինութեանն։ Եւ դարձեալ բազումք 'ի նոցանէ ոչ անթերի ունին դրանիցն կարգ. զի թէպէտ 'ի կարծր վիմի են քանդակքն, այլ 'ի հնութենէ ժամանակին կիսեղծք են յորովք։ Մեծի աշխատութեան պէտք եղին հաւաքել զնշխարեալ մնացուածս նոցա մինչև ցնշանախեց մի. և ուր իսպառ եղծեալն էր, թէպէտ կարգ բանիցն յայտնէր զիմացուածն, չիլխեցար յանձնէ տառ մի յաւելու 'ի

բանն, կէտանիչ թողեալ զմիջոցն. և զտարազ ուղղադրութեանն ըստ այնց ժամանակաց կամ ըստ չափոյ հմտութեան փորագրողին՝ թողաք այնպէս որպէս էրն: Երկու ինչ գիտելի են յարձանագիրս պարսպացն. նախ զի թէպէտ նախապարխապն Աշտոց ընծայի, սակայն աշտարակքն այլ և այլ արանց սեփականեալ են, յորս ստէպ յիշատակի Զաքարիա սպասալար. նմին իրի յայտ է, որպէս ես կարծեմ, թէ 'ի շինութեան անդ ոմանք 'ի նախարարազանց մասնաւորեալ յինքեանս զծախս շինուածոյն՝ զաշտարակն զայնոսիկ յարդիւնս անձանց սեփականեցին՝ առ անկորուստ մնալոյ յիշատակի անուան նոցա: Կամ առ ճշդիւ խօսել, յորժամ մի ըստ միովէ տիրեցին քաղաքին Յոյնք և Վիրք և Պարսիկք, խաթարեալ բրդանցն յանդուլ պատերազմաց, յետ այնորիկ որպէս 'ի թուականէ նոցա յայտնի երեւի՝ վերստին շինեցան 'ի նոցանէ՝ զորոց անուանան ցուցանեն արձանքն. քանզի որ յայտնի թուականան է՝ չանցանէ 'ի վեր քան զՌթ, իսկ յառաջնում՝ նուազին որ անց քաղաքդ առ Յոյնս, թուականն էր ՆՂԵ: Երկրորդ, ուր ասի՝ շինեցի զբաշխ, այն է բուրգն կամ աշտարակ, իմանալի է ըստ ասացելումդ. իսկ ուր ասի՝ շինեցի զարձանս, պարտ է իմանալ զխաչաքարն որ կայ վերոյ նոյն արձանագրին: Արդ նախ զդրանցն արձանագիրսն եղեալ առանձինն, ապա զայլն կարգեացուք 'ի Նազկոցի դրանէն սկսեալ և 'ի վեր, այն է յարեմոսից յարեւելս:

Ի վերայ միջնոյ դրան նախապարսպին, զոր ես ասործեմ աւագ դուռն կոչել, կայ վէմ մի երեք մեղբ երկայնութեամբ այսու արձանագրաւ .

• • • գլխութեամբն մարդասիրին եւ անմահ բանին նոյն էլ վասն
յերկարկենդանութեան արքայից արքային նաեւ գիրքալի շահին
եւ նաեւ մաստիշխանաց իշխանին աշխարհաշէն եւ ի թագա-
ւորութեան վրաց աշխարհիս որ եղեւ մայրաքաղաք անի խա-
սինջու Օ եւ ի տէրութեան քաղաքիս նաեւ պատրոնացն
գրիգոր աղլին եւ յովաննիսի եւ յեպիսկոպոսութեան տէր յո-
հաննիսի ողորմածն նաեւ հայեցաւ ի գլխուարութիւն քաղա-
քիս եւ խորհուրդ բարի ծագեց ի սիրտս պարոնացն գրի եւ-
յով: որ քաղաքս մեր նորոգել շինեցին եւ զամենայն հար-
կապահանջութիւն եբարձին զմ • • եւ զթաղառ զհեծել
զլսփչուն զախարթամարն եւ զգանադիրն ի բաթ Օ ի դաղմն
եւ ի մուսայիպն դարձուցին եւ զաթուրն հարկն որ յետո
ի չարաց դրած էր զկապալն յեպիսկոպոսէն բարձին եւ յա-
ռաջին սահմ • • • • •

Յարձանագիրդ թէպէտ և ընդ այլ բանից խանգարեալ է թուականն, սակայն յանուանցն երևի՝ թէ յետ անցանելոյ տէրութեան քաղաքին՝ ի ձեռս օտար ազգաց զրեալ է. յորժամ նախնի հարստութեանն կորուսեալ պէսպէս հարկապահանջութեամբ կեղեքէին զժողովուրդն. որում փոքր մի գիւր առնել խորհեցեալ կրկին պարոնայքն Գրիգոր և Յովհաննէս, ոտտիկանք որպէս կարծեմ՝ ի կողմանէ օտարազգւոյն կացեալք ի քաղաքին, բարձին զայն ամենայն, յառաջին սահման հանեալ որպէս էր առ Բագրատունի թագաւորը:

Յալմէ դրանդ. անընդմիջաբար տաորն աշտարակին ագուցեալ կան յորմն երեք մեծամեծ խաչաքարք 'ի կարմիր քարանց դեղեցկաբանդակք: Խակ յահեկէ դրանն զկնի առաջնոյ աշտարակին յեռեալ է 'ի պարսպին բարձրաբանդակ պատկեր մեծ առիւծու 'ի վէմ' մի քառակուսի. և յահեկէ նորա 'ի վերայ երկրորդի աշտարակին արձանագիր տաճկերէն քիւֆի գրով ծաղկազարդ:

Ի վերայ երկրորդի գրանն որ յաժմէ է նախագրելոյդ չիք արձանագիր . այլ
'ի վերայ աշտարակին որ յաժմէ նորա է՝ կայ խաչաքար մի յորոյ 'ի վերին եզերն
է գրեալ

ՀԱՄԱՐԴԻՍ յԻՉԵՅԷՔ

Լ ի ներքին եղերն այսպէս

սիւր սարգիս աւգնէ սարգսի գէորգա ամէն

Դսկ ստորև խաչաքարին սպիտակ քար արձանագրում.

66/1215
'ի Թուխս ՈԿԴԻ կամաւք ողորմածին քէ 'ի պետութեանս
մանդատոր Թախուցէս ամիր սպասաւոր շահնշահ զաբարիա-
որդ . . . շահնշահ սարգսի ես սարգիս որդի սամուէլի ծա-
ռայ քէ 'ի հալալ վաստկոց իմոց շինեցի զարձանս 'ի յիշատակ
ինձ եւ ծնողաց եւ զաւակաց մերոց որք կարդայք յիշեցէք
զմեզ 'ի քս

ի ստորեւ աշտարակիդ գետնոյ հաւասար խորշ կայ քանդակագործ շուրջանակի,
այլ մէջ նորա գատարի . Թուի խաչ լինել 'ի նմա յառաջագոյն կամ պատկեր .

Արդ դարձ արարեալ յարեմուտս, 'ի ծաղկոցի դրանէն և 'ի վեր յարեւելս
կոյս 'ի նմին պարսպին և յարտաքնումն այս արձանագիրք կան . յորոց առաջինն
'ի վերայ աշտարակի որ 'ի վերայ քարափանն է, առ որով ձորամէջն սկսանի ծաղ-
կածորոյն .

'ի ՈԹ Թւ 'ի Թագաւորութեանն փառնոյ 'ի հայրապետու-
թեանն տը բարսղի ես աբրահամ շինեցի զբուրջս 'ի հալալ
արդեանց իմոց յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց որք կարդայք
զիս եւ զծնողս իմ եւ զառաքեալ վարդապետ յաղաւթս յի-
շեսջիք

Անտի 'ի վեր յայլում աշտարակի .

'ի Թւ ՈԿԴԻ շնորհիւն քէ 'ի տէրութեանս մանդատոր Թա-
խուցէս ամիր սպասաւոր շահնշահ սարգսի ես միւրթարիչս
գանձակեցի ծառայ քէ 'ի յարդար վաստակոց աբրահամու եղ-
բաւր իմոյ շինեցի զարձանս վասն փրկութեան հոգւո նորա
եւ յիշատակի մեզ եւ ծնողաց մերոց որք կարդայք յիշեցէք
զաբրահամ 'ի քս քս

Անտի 'ի վեր յայլում աշտարակի .

'ի Թւ ՈԾԷ շնորհիւն այ 'ի տէրութեան մանդատոր Թախու-
ցէս . . . պասաւոր շահնշահ զաբարի ես սարգ . . . որդ . . . ծա-
ռայ քէ շի . . . անս վասն փրկութեան . . . րն . . . մին եւ զշ-
խատ . . .

Եւ աշտարակին որ է հանդէս վերջնոյ դրանն խցելոյ աւերակօք .

'ի ՈԿԱ զաւրութեամբն քէ ես մանդատոր Թախուցէս ամիր

սպասաւար շահնշահի զաքարիա շինեցի զարձանս վասն արեւ-
շատուութեան մեզ եւ որդւոց իմոց

Անտի 'ի վեր 'ի միում բարձր աշտարակի 'ի վերայ քարանց նորա փորագրեալ
կանդնաչափ 'ի վեր 'ի գետնոյ բուն արձանագիր ներքնապարսպին համառօտ եւ
հնազոյն քան զամենեւին .

աշտոյ իշխանաց իշխանի է

Անտի 'ի վեր յայլում աշտարակի .

665
23/12/16
'ի ՈԿԵ Թու շնորհիւն քի 'ի տէրութեանս մանգատոր Թա-
խուցէս ամիր սպասաւար շահ . . . որք կարգացք աղաչեմք
զմեզ յիշեցէք 'ի քս յս 'ի տր մեր սիմէոն

Անտի 'ի վեր երկու աշտարակք կան օձապատ քանդակօք, այլոց աշտարակաց 'ի
մէջ անկանելով . եւ եւն օձապատք ոչ յոյժ բարձր, եւ քարեայ վիշապքն երկու
'ի պարսպէն սկսեալ պատեալ են զաշտարակն զլուխ առ գլուխ եկեալ . եւ 'ի
միջի՝ միոյն՝ գլուխ եղին զոր կամին կլանել, եւ միւսոյն՝ այլ զարդ . երկոցուն ար-
ձանագիր միօրինակ է այսպէս .

12/8
'ի ԹՎԻԱ . ՈԿԵ կամաւքն այլ էս շանուշս կենակից խաչերե-
սին անդարձով խաչերեսին շինեցի զբուրջնս յիշատակ մեզ
Յարեւրակողմն պարսպին .

12/9
'ի ՈԿԸ Թու շնորհիւն քի էս մամ խաթունս դուստր խաչե-
րեսին լաւուեցո անժամ 'ի քս գնացի յիմ հաւրն 'ի հո . . .
ամին որ ինչ տուեալ էք . . . անյիշատակ էի շինեցի զբուրջնս
յիշատակ ինձ . . . աղաչեմ որ կարգայք մեզ Թող . . .

Անտի 'ի վեր յայլում աշտարակի .

Թու . . . կամաւն այլ լուսորա որդի գրիգորո շինեցի զարձանս
յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ յարեւշատութիւն շահն-
շահի սպարապետի եւ յամիրաութեան վահրամա կատարե-
ցաւ բուրջս . տր նձ ողորմեա լուսորին ամէն

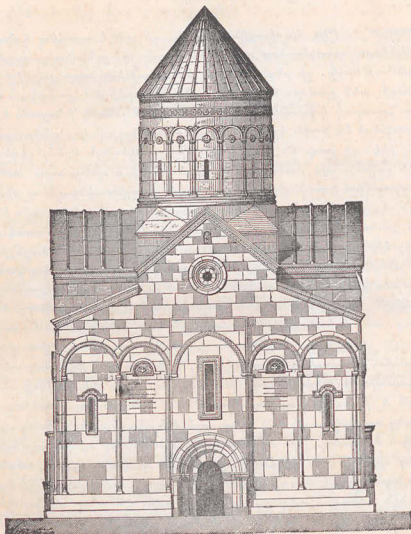
Անտի 'ի վեր յայլում աշտարակի .

✠ 'ի ՈԾԷ Թու շնորհիւն քի էս մանգատոր Թախուցէս ամ-
միր սպասաւար շահնշահ զաքարիա շինեցի զարձանս եւ զպա-
րիսպս վասն յիշատակի մեզ եւ ծնողաց մերոց

ի նոյն կողմն կային և այլ ևս երկու արձանադիրք առնթեր միմեանց, այլ առ յոյժ բարձրութեանն մնացին անվերժանելի:

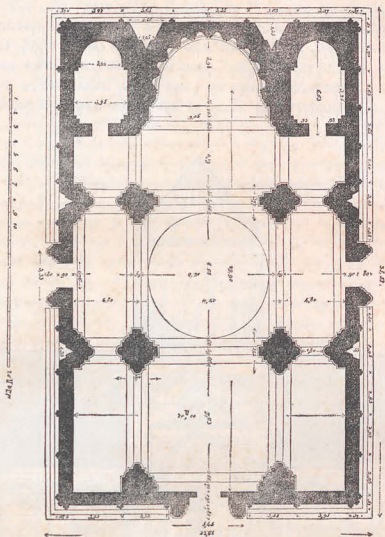
ԳԱՂԱՌԱՄԻՋՆ. — Ընդ հիւսիսային դրունն, զի այն է արահետ ճանապարհ, մտեալ 'ի ներքս, պատկերանայ յանգիման քաղաքադաշտն անապատացեալ չափաւոր մեծութեամբ. զի ընդ ամենայն երկայնութիւն նորա յարեւելից յարեւմուտս հազիւ տեւէ քառորդ մի ժամու. ամենայն ուրեք լի է քարակոյտ աւերակօր. առ հասարակ կործանեալ են տունքն մինչև չմնալոյ 'ի նոցանէ և ոչ մի. այլ քառակուսի ձև նոցին երեւի զերեսօք գետնոյն՝ ուր 'ի կործանելոյ քարանցն անարգել լցէ. զի շատք են որոյ հազիւ միոյ յանկեանցն երեւելի եղեալ՝ միւս կողմանքն քարակուտիւ ծածկեալ են: Թանձրութիւն որմոց նոցա աւելի քան զկէս մեղրաչափ է, առ հասարակ քարակերտք, աղիւսակերտ և ոչ մի. և ազգ քարանցն սևադոյն և հասարակ, մանր և անառչ: Զայդ. ասեմ՝ որպէս ինչ մնացեալ են յաւուր յայսմիկ. զի ըստ վկայելոյ ժամանակակից յիշատակարանաց հոյակապք էին շինուածք տանցն. և ոսկեղօծ պալատից մեծամեծացն 'ի հարկէ չկայելէր մանր և անառչ քարանց 'ի հիւսուած որմոցն. սակայն յետ կործանելոյ դոյրին օր ըստ օրէ բարձին անտի զմեծամեծս և զպատուականս 'ի քարանց շրջակայ բնակիչքն. զոր օրինակ առնեն մինչև ցայսօր: Այլ զաւերակացոյ և այլուր խօսեցցուք. առ տեղեւուս լիցի մեզ ստորագրել զանկործան շինուածս քաղաքին:

Ա. ԵՒԵՂԵՅԻ, ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. — Ի շինուածս քաղաքին առաջին և գլխաւորն և արժանին անմահ յիշատակաց է կաթողիկէն, հիմնարկեալ 'ի Սմբատայ տիեզերապալէ և կատարեալ 'ի կատրանիդէ թագուհոյն, որ էր կին Գաղկայ առաջնոյ: Յունական և իտալացի ճարտարպետութեանն ավորժակաւ վարժեալ աչք 'ի շարս սեանց առ ճակատովն և 'ի զարդ. սքանչելի անդրեաց և 'ի քանդակս պէսպէս ձևոց և ծաղկանց, յորս արհեստ և բնութիւն մրցել երեւին արդեօք, թերեւ մրէպ ելցեն 'ի կաթողիկէն Մնաց. սակայն որ միանգամ առ տեղեւան 'ի զինն կայ նորա, չցաւէ նմա զի անմասն է նա յայդմ՝ ամենայնէ, զի 'ի հոյակապ մեծութենէն հանդերձ անզարդ պարզութեամբն հիացեալ յափշտակի: Ութ հարիւր և աւելի ամբ են յորմէ հետէ շինեալ է դուրս, և բիւրապատիկ ձիւնաբերք կուտեալ 'ի գլուխ իւր՝ որ յոխերիմ թշնամեաց մարդկան անկրօնից, և որ 'ի բանութենէ տարերաց, և տակաւին քարինք որմոցն անխախտ կան 'ի տեղովէն, մեծամեծք և սրբատաշք 'ի հիմանց մինչև ցգագաթն, առ հասարակ 'ի միմազոյն դեղին քարանց. այնպէս իմն ամրապինդ կցեալք ընդ միմեանս՝ մինչև ձերելի բնաւ կրով եթէ այլ իմն մածուցիկ նիւթով հիւսեալք իցեն. ո՞րդիտէ թերեւ և երկաթի գօտեօք պնդեալք 'ի շինութեան անդ: Հիմունք նորա չորս կամ հինգ աստիճանօք լայնանկատ տարածին, ոտնաչափ մի լայնութիւն ունեւով իւրաքանչիւր, ապա ամբառնայ 'ի վեր բուն որմն: Երեք են դուռնքն. առաջ դուռն յարեւմտից, և այլքն 'ի հիւսիսոյ և 'ի հարաւոյ: Յարտաքին երեսս որմոցն յերկուս միջոցս 'ի հարաւոյ կուտէ որպէս և 'ի հիւսիսոյ, յորս ներքին կողմն որմնապնդքն են, որպէս տեսանի 'ի պատկերիդ, հարուստ մի երկայնութեամբ բարձրութեանն խորշ գործեալ է սրանկիւն առ 'ի ներքս ընդ թանձրութիւն որմնա-

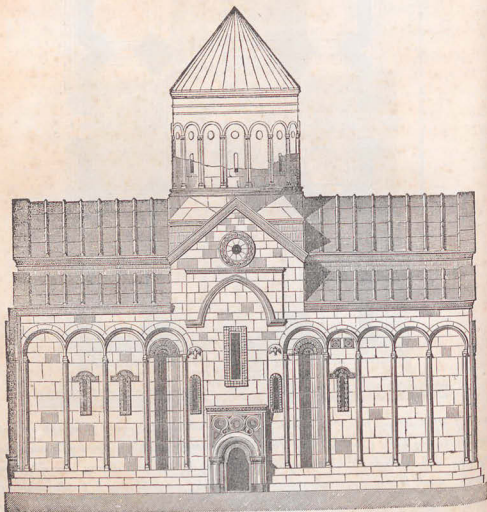
Կաթողիկէն Անույ .

սեանցն , և կամարաձև աւարտեալ 'ի վերոյ իրբն ձեղուն իմն գեղեցկաբանդակ
բառ արևելեան ախորժակաց : Նոյն օրինակ է և կողմն արևելից 'ի միջոցս կրկին
մատրանցն երկուստեք խորանին : Ներքին տեսիլ եկեղեցւոյս մուացուցանէ զար-
տաքինն . սեանցն ահեղ բարձրութիւն և ձգուածք կամարացն , խորանին վե-
մութիւն , և գեղեցիկ չափակցութիւն ամենայն վայրացն հանդերձ անզարդ պար-
զութեամբն հիացուցանէ զտեսողսն : Կիսաբոլոր խորչ խորանին մինչև ցառաս-
տաղն բարձրացեալ կամարաձև աւարտեալ միանայ ընդ կամարագօտոյն , որ
ուղղահայեաց կայ 'ի վերայ բեմին . և 'ի ստորև որմոյն 'ի գետնոյ մինչև ցմաթ-

դաշտի մի բարձրութիւն՝ ի տասն խորշս բաժանեալ է. յորոց յետինքն որ իրե-
րաց հանդէպ կան՝ դուռնք են ի վերին մատրունան երանելոյ քարեղէն աստիճա-
նոք ընդ մէջ որմնցն. և են մատրունքդ անընդմիջաբար ի վերայ ստորին մատ-
րանցն, կամ թէ ասեւ աւանդատանց, համակ քարակերտք և կամարակապք ։
Չորեքին սիւնքն որ ի մէջ եկեղեցւոյն՝ չեն միակտուրք, այլ ի պէսպէս դեղնա-
դոյն և սեաւ երկայնաձև մեծամեծ քարանց առ իրեարս կցեալ, որ նորատեսիլ
իմն դեղեցկութիւն տան նոցա, շերտաձև դործեալ են վերուստ ի վայր. և մա-
տուք շերտիցն ոմն կորընթարդ և ոմն անկիւնաւոր, բաց ի խարսխացն՝ որք ան-
կիւնաւորք են առ հասարակ. ի խարսխաց անտի միահետ ամբարձեալ շերտիցն
մինչև ի ձգուած կամարացն՝ ապա յայլ և այլ կամարն հաղորդին. օրինակ իմն
երեք ի շերտից միոյ սեանն յարեմոսից հիւսիսոյ՝ հաղորդին շերտից հանդիպա-

կաց սեանն, և երկուքն որ յարեմոնց են. այսպէս խմա և զայլս այլոց կողմանցն : Բաց 'ի չորից սեանցն են այլ ևս վեց կիսայեցք յորմունս, զորս որմասիւնս կոչեցաք, երկու երկու՝ յարեմուտս, 'ի հիւսիս և 'ի հարաւ: Պարզուած չորեցուն կամարացն որ 'ի միջոյ չորից սեանցն ձգեալ են ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ ընդ խորանն կոյս և հանդէպ նորա ընդ արեմուտս դրանն՝ բարձր են և զուգահաւասար. և առ կամարագօտեօք դոցա այլ գօտի ածեալ մանեկածե, և 'ի վերայ նորա ամբարձեալ գմբէթն. այլ աւանդ զի այն միայն անկեալ և կործանեալ է :

Կողմնակիսն երես Կաթողիկէիս Անշոյ.

այս հինգ և վեց սմբ են. իսկ կամարքն որ 'ի վերջին սեանցն կցին ընդ որմնս արեմոնց՝ ցած են քան զայլնս: Զգուածք կամարացն որ 'ի վերայ կողմնակիսն դրանցն երկուցուն՝ յարեմոնց յարեմուտս շեղեալ են. իսկ այլք առ հասարակ 'ի

Հիւսիսոյ ընդ հարաւ: Պատուհանք Հիւսիսակողման երեք են 'ի վերայ դրանն առնթեր միմեանց երկայնաձեւք, և երկու ևս 'ի միջոցին որ անտի 'ի վայր ընդ մէջ որմասեանն և արեւմտեան որմոյն, և 'ի դասին այլ ևս երեք, յորոց մին նեղ երկայնաձեւ նման այլոց, և երկուքն որ վերոյ են նորա՝ բոլորչի. այդպէս է և կողմն հարաւայնոյն. և մի ևս յարեւմտոս 'ի վերայ դրանն, և միւս այլ 'ի խորանն: Այդ ամենայն նիւթական ձեւոյն և ճարտարպետութեան արհեստին նկարագրութիւն զհնախոյզ աշխարհագիր յողի հարկանէ. այլ առաւել ևս զհայրենասէրն, յորժամ՝ յուշ լինին նմա անցեալ փառք հոյակապ պետութեանն Բագրատունեաց և կարգ և կանոնք եկեղեցական հանդիսից, յորս փայլէր մեծապէս կաթողիկէս: Փոխանակ հայրապետական շքոյ և կարգ բոտ կարգէ պաշտօնէիցն Աստուծոյ և անբաւ մեծագին զարդուցն որովք ճոխացոյց զնա թագուհին կատրա նիգէ, յաւերակս նստեալ կայ արդ. մենացեալ 'ի մշտնջենաւոր լուծեան. յատակ նորա առ հասարակ լի քարակուտիւ աւերակաց և աղբիւսովք անբանից ճարակաւորաց՝ արածեալք 'ի վայրենարարոյ Բրդաց: Արտաքոյ եկեղեցւոյն յարեւելից կուսէ առնթեր որմանկեանն հարաւոյ՝ երեւին մնացորդք մատրան գեղեցիակերա համակ քարաշէն, որոյ տեղի խորանացն անկործան կայ: Նոյնպէս և 'ի կողմն Հիւսիսոյ առնթեր արեւմտեան որմանկեանն այլ մատուռն խաթաւեալ և քայքայեալ առաւել քան զմիւսն: Այլ քարակոյտք աւերակաց բազում են չորք զեկեղեցեաւն, որք թերեւս ընակարանք էին եկեղեցականաց հանդերձ հայրապետանոցաւ. այլ արգ. և հիմանցն ծածկեալ՝ տեսիլ աղէտալի եղեալ է աշխարհի: Արձանագիրք կաթողիկէիս են 'ի վերայ արտաքին որմոցն հարաւայնոյ, արեւմտից և Հիւսիսայնոյն՝ որ անեղծ են տակաւին, և կարեւոր յիշատակաւնք պատմութեան 'ի նոսա ոչ սակաւք՝ շինողացն և պլեայլ բարերարաց 'ի ժամանակէ անտի շինութեանն մինչև առ վրաց տիրապետութեամբն, որպէս կարծեմ. և են այսորիկ: Առաջինն 'ի հարաւոյ կուսէ.

'ի ՆԾԹ հայոց ✠ ՄԺԹ Թ հռոմոց . . . 'ի ժամանակս
 նժապատիւ եւ հոգեւոր նն սարգսի հայոց կաթողիկոսի եւ
 'ի մեծափառ Թագաւորութեանն գազիա հայոց եւ վրաց շահանշահի եւս կատրանիգէ հայոց Թագուհի դուստր վասակա
 սիւնեաց Թագաւորի յողորմութիւնն նյ ապաւինեցա եւ հրա
 մանաւ առն իմոյ գազիա շահանշահի շինեցի զմե կաթողի
 կէս զոր էր հիմնադրեալ մեծին սմպատա եւ կանգնեցաք
 տուն նյ նորոգ եւ կենդանի ծնունդ հոյգեւոր եւ արձան
 մշտնջենաւոր զարդարեցի եւ զարդիւք պատուականաւք նը
 ւէրք ինձ 'ի քս եւ զարմից իմ եւ որդոց սմպատա արասա եւ

459
 537
 1010

1 Երեք փակագիծ տառք կամ՝ բառք զոր չկարացաք լուծանել:

աշոտո հրամայեալ եմ ես նր սարգիս սպասաւորաց եկեղեցոյս յետ ելից բարեպաշտ Թադուհոյս զվարդաւարին յիսնեակսն միով քառասնիւ կատարել անխափան մինչեւ 'ի դաւրուստն քի եթէ ոք զարձանագրեալք անփոյթ առնէ դատապարտեալ եղիցի 'ի քէ

'ի վեց ՌՆԼ եւ Գ ամացն ադամա 'ի Ռ եւ ԲԺ մարմնանալոյ նախնի ԶԼԺ ամի հաւատալո 'ի քս հայոց գրեցաւ յիշատակարանս 'ի ձեռն իմբենէ .

'ի Թուիս 'ի ՝ ՈՅԴ : շնորհիւն նայ ես զուհալս կարելի որդի գորդկանն միաբանեցա մեծափառ նր կաթողիկէիս եւ էտուաւետարան էսսոյի շրջառ եւ վառ եւ սպասաւորք սրբոցս հաստատեցին մեզ 'ի տարին աւր մին պատարագ 'ի տաւնի նր նախնիսն որչափ ես կենդանի եմ իմ եղբաւրն վահրամայ եւ յետ մահուան իմոյ ինձ առնեն եւ կենակցին իմոյ տիկնոջն կատարողն աւրհնեսցի .

Առ երի արձանագրիդ փոքր մի ստորե ժամացոյց արեւու գծեալ էր բաժանեալ յերկոտասան գիծս , և 'ի ծայր իւրաքանչիւրոցն տառքս Ա . Բ . Գ . և այլն , և սլաքատեղին 'ի կեդրոնի : Յահեկէ հարաւային դրանն առ մոխր .

անուամբն նայ ամենակալի . . . զայգին որ 'ի ծաղնոցին է ընծաեցի 'ի . . . արդէվարին պսն հինգշաբաթն աւրն եւ . . . որդոյն իմո գէորգա արնեն զթամն եւ յե . . . ց կամ յիմոյ կամ յաւտարաց եւ զայգի . . . 'ի քէ եւ 'ի մեղացս եւ իմ . . . ի ստորե նորա ընդ խաչիւ .

ով սրբասէր քահանայք եւ սրբասնեալ ժողովուրդք որք երկրպագէք տիկնո . . . ոգութ . . խնդրեց . . .

Եւ 'ի ներքս 'ի վերայ նոյն հարաւային դրանն թուականս » ի Թու : ՆՁԲ . Յահեկէ հարաւային դրանն .

'ի Թուիս ՈԿԲ կամաւքն նայ ես տիգրան ծառայ քի շինեցի հալալ ընչիւք իմով զաշտիճաներս մեծափառ սրբոյ կաթողիկէիս զոր 'ի բազում ամաց հետէ խաբխալեալ էր եւ ե .

տու նուէրք 'ի սուրբ կաթողիկէս զիմ գանձագին կուղպակն
որ 'ի կատանոցին է ետու երկու տաւնական եւ սուրբ դրի-
գոր մին եւ երկու սկի արծաթիք աւագ խորանին եւ եգի-
լուծ 'ի վերայ սպասաւորաց սորա 'ի տարին պատարա-
գել յանուն իմ մինչեւ 'ի գալուստն քի։

Ի վերայ հիւսիսային դրանն։

Թու 216 կամաւն նոյ ես ըսորէն ծառա նոյ որդի գալլթի եւ
Թուն յոհնա ապաւինեցա յաճ եւ 'ի մեծափառ նր կաթո-
ղիկայս զոր խորհեալ էի եւ կատարեցի ետու ընծա 'ի սա
զիմ գանձագին ձիթահանքն բոլոր մին ակն իւր ամենայն յա-
ջողութեամբ որ է մերձ ի... նիցն տիգրանա զոր իմ հալալ
արդեամբք շինեցի եւ գնեալ էի զինքն 'ի Թունեւրուն... եւ
իշխեցող սորա սարկաւագն եւ այլ սպասաւորքն հատուցին
մեզ փոխարէն... յն ամի հինկ աւր պատարաք յանուն հաւր
իմոյ դաւթի արդ եթէ 'ի մեծաց ոք կամ 'ի փոքունց... իմոյ
կամ յաւտարաց զարդիւնքս մեր հանել կամ խաբանեալ ջա-
նա մեղաց մերոյ պարտական եղիցի յատենին մեծի իսկ որք
հաստատուն պահեն աւրհնին յոյ։

Յարեմտից յահեկէ աւագ դրանն։

✠ կամաւք ողորմութեամբ բարեբարին նոյ ես առաւնա մա-
գիստորոս մեծարեալ 'ի մեծափառ Թագաւորութեանցն 'ի
դեղ զարդու եւ 'ի տիս մանգութեան իմո եկի յարեւելս 'ի
դեղեցկաշէն բերդս յանի բարձրացուցի բաւանդակ զպա-
րիսպ սորին կառկառակոյտ արձանաւք եւ հաստահեղոյս ամ-
բութեամբ եւ 'ի յիմոյ մեծածախ գանձուց ածի ջանիւ ջուր
յորդարութի 'ի մեջ ամբոցիս յուրախութիւն եւ 'ի զովա-
յումն ծարաւեաց։ բերի ոսկի մատանեաւ գիր ազատութեան
զինքնակալ ծիրանեծին Թագուհոյն վասն պախտից տանց քա-
ղաքիս եւ Թաստակին զոր տաին ամ յաւի չափ ութից լտերց
այլ եւ 'ի խնդրո իշխանութեացս խափանեցի եւ զգիւտ եր-
կուց լտերց զոր տայր մութսիւն զայս ամեն։

✠ անուամբ նոն ամենակալի եւ ողորմութեամբ նր եւ ինքնա-
կալ թագաւորին կոստանդեա գուկի կամ եղեւ իմ բագրտա
մագիստուոսիս եւ արեւելից կատապանիս վիսկացոյս : առնել
ողորմութիւն մայրաքաղաքիս անւո : յորժամ առին զտանու-
արութիւն միսիթար խաւատոսն կրտին որդին եւ գրեգոր լապաս-
տակս որդին սպաթար կանկիտատն : եւ սարգիս արտաւազա
որդին սպաթար կանկիտատն եւ ազատեցին զվեցկէ կոռ : եւ
զսայլի : եւ զկամին : եւ զանգարիոն : եւ կատապան ով եւ
լինի տա սերմ : ո : մող եւ ծախք զընծելոցն : զայլն տանու-
տէրքն առնեն իւրեանց տամբ որ չհասնի 'ի յանի ոչ ինչ ոյժ :
եւ գինեւոր անեցի եթէ սայլով եթէ գրաստով՝ բաժն ա-
զատ է եւ անեցի որ իւրեանն մորթելիք գնէ բաժն ազատ է եւ
շալակաւոր անեցի յամէն ցաղ բաժին կէսն ազատ է : եւ 'ի
կապճին տա ին գահեկանին : զ : գրամ այմտան : զ : ք : ազատ
է : եւ մնագործի եթէ պախրէի լինի գլուխ եթէ ոչխարի
զկէսն տա կէսն ազատ է : եւ 'ի նստ ո ին կարլէն ո գրամն ա-
զատ է :

Բ. եկեղեցի, փրկիչ. — Երկրորդ եկեղեցին փրկիչ անուանակոչեալ յարեւելից
կուսէ կայ մեծի կաթողիկէին : Չամանէ թէպէտ չյիշատակի առ մատենագիրս
ժամանակին, սակայն յարձանագրաց նորա վկայի շինեալ յԱպղարիս մարզպա-
նէ : Տարածութեամբն յոյժ փոքր է քան զմիւսն, բայց այլաձև ճարտարապետու-
թեանն մատամբ մի 'ի հոյակապ եկեղեցեացն. ձև նորա բոլորչի և 'ի մեծահա-
տոր քարանց, և կաթողիկէն դեռ անկործան : Քարինք հիմանցն նախ կանգնա-
ւափ 'ի վեր 'ի գետնոյն ամենեւին բոլորչի, յետ այնորիկ 'ի զանազան կողմանս
բաժանին տափարակ երկայնաձև ստուար վիմօք, և առ անկեամբ իւրաքանչիւր
սիւնակս ձևացուցեալ նուրս յեղեբաց քարանցն այնոցիկ և արձանագիրքն ամե-
նայն 'ի վերայ կողմանցն այնոցիկ շուրջանակի : Ներքին կողմն եկեղեցւոյս յաթ-
կիսարդարակս բաժանեալ է, և առ անկեամբ իւրաքանչիւր սիւն միակտուր և
'ի վերնախարսխաց սեանցն այնոցիկ և համարէն կողմանցն տակաւ ամբիովեալ
առ 'ի ներքս 'ի մանեկաձև բոլորակն՝ ապա ամբառնայ 'ի վեր գմբէթն երկաթ-
նաձև համանման այլոց եկեղեցեաց, երկուստան երկայնաձև պատահանօք շուր-
ջանակի : Դեռ ևս նշմարին յորմանս նորա նկարէն պատկերք : Երկու դուռնք են
նորա, և աւանդատունք երկու անձուկ և երկայնաձև առ 'ի ներքս որմոցն՝ որ-
չափ ինչ տարեալ է ստուարութիւն նոցին, զի չկանեն արտաքս քան զբոլորս
կաթիւն եկեղեցւոյն : Ի կէսն անդ բարձրութեան միոյ 'ի կիսարդարակացն՝ որ

հանդէպ է հարաւայնոյ դրանն, որմ ածեալ ամպինսնաձև տեղի յօրինեալ է, քարակերտ ելանելիս ունելով 'ի կողմանէ ընդ մէջ որմոյն մինչև անդր, և անտի մինչև 'ի տանիս եկեղեցւոյն: Տրամագիծ եկեղեցւոյս է $13\frac{6}{10}$ մեդր, և կիսաբաշտը արական իւրաքանչիւր $2\frac{8}{10}$, բայց 'ի խորանատեղւոյն՝ որ փոքր մի մեծ է քան զայլսն: Եւ արձանագիրքն այսորիկ:

✠ 'ի ՆՁԴ Թուականիս ես ապրիլարիս մարզպան եղի հրովարտակ 'ի ամպատա շահանշահի առ կայսրն յունաց միլիտէն 'ի կոստանդինուպոլիս եւ շատ ջանիւ եւ մեծածախ գանձիւ բերի մասն 'ի սրբո խաչէն եւ եկեալ կատարեցի զտաճարս զայս եւ զնշանն յուսոյ կանգնեցի 'ի պսակ հարսինս քի եւ եղի լուծ սպասաւորաց եկեղեցոյս զկիւրակէին աւրն գիշերասպաշտաւն առնել մինչեւ 'ի դալուստն քի եւ քահանա որ մեռանի 'ի սուրբ փրկչիս իս մի կալցեն յեկեղեցիքդ եւ եթէ ոք 'ի քահանայից եկեղեցոյս եւ յիմ սպասուցս եւ կամ 'ի զրեհոյս յափշտակէ կամ ծախելով կամ զինչ եւ իցէ պատճառանաւ եւ կամ զազահուծեան զհետ երթա եւ զեկեղեցոյս մուտքս խորէ եւ նր փրկչիս 'ի պէտս ոչ անցուցանէ 'ի յԲՐ հայրապետացն նզովեալ լիցի եւ որ զգրգոր երկոյս որ ղիքս յեկեղեցպանութեանէ հանէ կրկին անիծիցդ պարտական լիցի իսկ կատարիչ գրիս աւրհնեալ լիցի: զգէորգ ղրիչ յիշեսջիք 'ի տէր:

✠ յամս նժապատիւ եւ հոգեւոր նն պետրոսի հայոց կաթողիկոսի եւ 'ի Թագաւորութեան ամպատա որդւոյ գագկա շահանշահի 'ի ՆՁԵ Թուականիս ես ապրիլարիս մարզպան որդի գրիգորոյ իշխանի եւ Թուոն ապուղամրի եւ եղբայր վահրամ եւ վասակա շինեցի զնր փրկչս 'ի մայրաքաղաքս յանի շատ ջանիւ եւ մեծամեծախ գանձիւ եւ գնեցի հալալ ընջից իմոց կուղպականի: Դ: եւ ձի... եւ այգի եւ հոգեւոր եւ ետու 'ի նր փրկչս եւ... բեցի ոսկւով եւ արծաթւով եւ աւամբք պատուականաւք եւ ետու աւետարան եւ տաւնական եւ նո... ին եւ նոր կտակարանաւք եւ կանգնեցի միլ առ... բիչիս արդ եթէ ոք 'ի մեծաց կամ 'ի փոքրունց...

ասուցս եւ կամ յայլ իրացս որ ետու եւ յափշտ... խափան լիցի յԺը հայրապետացն նզովեալ լիցի... ց իմոց յաշխարհէս եդի լուծ 'ի վերայ սպասաւորաց ե... զվարդեվառին իս ունսն անխափան կատարել մին... տն քի ընդ նմին եւ զ... դւո գագկա սմպատա շահանշահի :

'ի ՆՁԵ Թուականիս հայոց եւ 'ի մեծափառ Թագաւորու Թեանս հզաւր եւ տիեզերակալ սմբատա որդւո գագկա հայոց եւ վրաց շահայնշահի կամ եղեւ ինձ նն պետրոսի հայոց կաթողիկոսի տալ զայգին մշնկի (կառնալնկի) որ 'ի մեր կորդո արկած էր քնասէր մարգարանին ապլղարիպա որդւո գրիգորո պալհաւունո վասն առաւել սիրոյն եւ երախտեացն զոր ծառաեալ էր զմբ լուսաւորչի աթուռս արդ տուաք որմով եւ ծառովք պողարբերովք եւ անպողաւք եւ խոտագետնովք եւ դ' աւր ջուր ազատ 'ի խալաէ եւ 'ի դեղջէ յամենայն հասուց եւ դրեցաք մեծաւ հաստատու Թեամբ զկտակս զայս իսկ նա ընծաեաց յիւր շինեալ եկեղեցիս 'ի նբ փրկիչս բաժակի վասն փրկական խորհրդոյն յիշատակ հոգւո իւրո արդ եթէ որ զապարանսդ զոր շինեալ է ապլղարիպա առ նբ փրկիչս աւ կամ զոր ինչ տուեալ է 'ի պէտս եկեղեցոյդ եւ որոշէ որ եւ կամ յապարանսդ բնակի եւ զեկեղեցոյդ հոգսդ զմ' ինչ պիտո լինի եւ երկեւղիւ նյ ոչ հոգա 'ի սուրբ լուսաւորչէն եւ 'ի նորին աթուռակալացն մինչեւ ցմեզ յամենեցուն նզովեալ լիցի իսկ կատարիչ դրոցս աւրհնեալ լիցի :

✠ 'ի ՆՂԹ 'ի հայրապետութեան տեառն պետրոսի հայոց կաթողիկոսի եւ Թագաւորութեանն սմբատա որդւո գագկա շահանշահի ես քրիստափոր ծառա նյ ապաւինեմ յողորմութիւնն նյ եւ 'ի նբ փրկիչս ետու զմ' գանձագին հայրենիքս է տուն 'ի նբ փրկիչս վասն մեղաց իմոց Թողութեան եւ հոգւո փրկութեան եւ պարտին քահանայք նբ փրկիչս յամեն ամի 'ի չորս եկեղեցիքս յեկեղեցին զ աւր ժամ արնել անխափան մինչեւ 'ի գալուստն քի արդ եթէ որ յիմոյ

կամ տւտար որ հակառակ հոգւո իմ յայտնեացի եւ զարձա-
զրեալդ. անփոյթ առնէ եւ իմ տներոյս յապշտակէ դատա-
պարտեալ եղիցի 'ի քէ եւ մեղաց իմոց պարտական լիցի 'ի
դաշտեանն քի եւ անէծս մշտնջենականս ժառանգեացէ իսկ
կատարիչ գրիս աւրհնեացի .

✠ ՆՂԹ ես շահիկս եւ իմ որդիս վարդս տուաք զմեր
կորդո շինած տունս եւ զբակս 'ի նր փրկիչս եւ 'ի նր յո-
հանէսն յիշատակի .

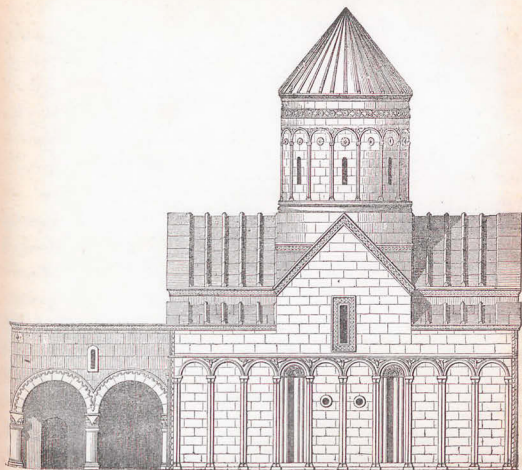
յամս նախապատիւ եւ հոգեւոր նա բարսղի հայոց կաթո-
ղիկոսի եւ յամիրապետութեանն բարխանուն սուրբանի որդի
ամիր մահմուտի թոռն մանուչէի : յամի : Որի : Թու : արդ ես
տրդատ քահանա որդի սոսթինիս քահանաի թոռն գէորգոս
աւագ երէցս արճոյ եւ զուգակից իմ խուշուշ աղախին քի
յուսալով յողորմութիւն նայ շինեցաք վերստին զմեր գան-
ձագին հայրենիքս զնր փրկիչս շատ աշխատութեամբ եւ նո-
րոգեցաք յառաջին պայծառութիւնն ոչ ունելով զոր աւգ-
նական այլ միայն զբաւականն յամենայնի որով կարողացաք
եւ կատարեցաք այլ եւ ընծայաբեր եղաք 'ի սա 'ի սորին շը-
նորհէ շնորհս զնորս հնովն նախապատիւ նա եւ ըզ-
րարդս սպասուց 'ի քառեոսին խորանան որք կանխեցին հա-
նին 'ի սեղան զարգարեւ ուխտեալ զհաճելին կամացն հաւ-
րատարագ շինեցաք սմա ժամատունս ամարանո եւ ձմերանո
եւ 'ի կեանս մեր պաշտեցաք 'ի սմա զեկաւորս ճալագս հաց
արդ ես տրդատ երէց եւ ըծակից իմ խուշուշս 'ի մեր հայ-
րենի ժառանգութեց 'ի սպառ պիտոից հացի եւ գինւոյ տուաք
չորս այդի յարուճ զսաղար եւ զշիկն եւ զկովրածն եւ ըլար
խաչկայն եւ թտուն եկեղեցւոյն դիմաց մեծ արտք եխենցն ճ
կապճով մին 'ի միքէսն 'ի ջրփողին բեխենցն այս է 'ի պղպղի
արդ ընդ այսր աշխատութեան եւ պարգեւի պարտին ժա-
ռանգորդքն զինի մեր կատարել ամենայն ամի : իս : մի ի արը-
դատս ի տիկին խուշուշին եւ : բ : Ծարգականն որդս սողո-

մանի անխափան կատարել զյիշատակս մեր մինչեւ ցծագումն որդւոյն նոյ եւ մի ոք իշխեսցէ շորթել յարդեանցս հաստատելոց 'ի սուրբ փրկչէս ապա թէ ոք զատուցէ եւ որոշեսցէ զյիշատակս մեր եւ ինքն որոշեսցի 'ի փառաց որդւոյն նոյ յԲլիցն նշովեալ եղիցի 'ի մահ եւ 'ի կեանք կատարիչք գրոյս աւրհնեալ եղիցին ամէն .

'ի թու . 210 . ես միխթար որդի շերասցի որդի զուսի միսալուքենց նր նշանս եւ 'ի նր ամենափրկիչս եւ բերի զանգահանիս եւ շինեցի զանկապատունս 'ի հալալ արդենց իմոց որք զվարճանէք 'ի ձայնից սորա ասացէք աք նծ ողորմեա միխթարս եւ ծնողաց իւրոց սպասաւոր սորա 3 մատուցէ պատարագ : 21 : նր գրի .

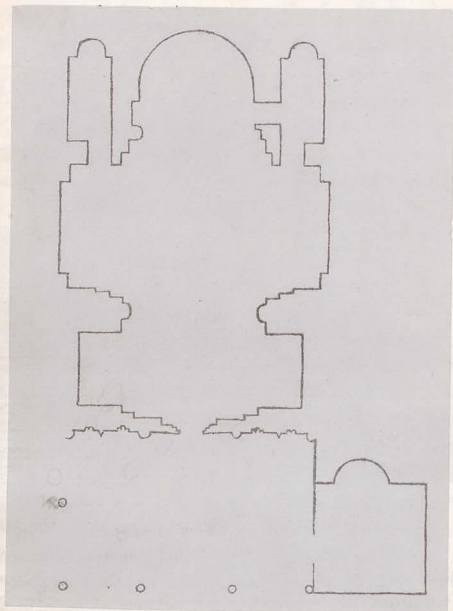
ԹՎ . 211 . շնորհիւ եւ ողորմութեամբ բարերար եւ մարդասիրին նոյ ես աթապակ վարհամ որդի իւանէի որդուն մեծին եւ հզաւրին զաքարիաի վերադառննորոգեցի զկումբէթ նր փրկչիս վասն երկար կենդանութեան իմոյ եւ յիշատակ մեզ եւ նախնեց մերոց (Ծ) արդ ես վասկա որդի գրիգորոս առաքեցա պատրոնին հրամանաւն աթապակ վարհամա եւ եկել կատարեցի մեծ ջանիւ եւ աշխատութեամբ զհրամանելս ինձ եւ սպասաւորք նր փրկչիս ընծա մատուցին մեզ զվարդավառին կիրակէն 7 պատարագ .

Գ . ԵԿԵՂԵՑԻ ԼԹԻՍԱՆՈՐԻԶ . — Եկեղեցին յանուն որոյն Գրիգորի Լուսաւորչին յարեւելոց հարաւոյ կայ նախագրեւոյդ 'ի ծայր զառիվայրին որ տանի յԱխտրեան դեռ : Զաս շինեալ է Տիգրան 6մ Սմբատեանց 'ի թուիս Ոկ'ի որպէս յայտաւնէ արձանագիրն ընդարձակ : Այլ է 'ի ամանէ սուրբ Գրիգոր յիշատակեալն յԱտղկայ եւ 'ի Կիրակոսէ, զորմէ բանք լիցին զինի : Յեկեղեցեացն Անոյ սո միայն անարատազոյն մնացեալ է ամենայն մատամբք ներքոյ եւ արտաքոյ հանդերձ կաթողիկէիւն : Առ խորանան երկուստեք մատրոնք են . լայնութիւն եւ կեղեցւոյն ընդ հիւսիս եւ ընդ հարաւ անձուկ է տարածութեամբ . որմատիւնքն հանդերձ կամարադօտեօք իւրեանց եւ թեոցն եւ խորանին տաճարունս 'ի վեր զգմբէթն . իսկ տարածութիւնն որ զինի կամարասեանցն՝ անձկագոյն եւս է քան զթեոցն : Նկարէն պատկերք դեռ եւս անարատ կան յորմունսն մեծաւ մասամբ : Արտաքոյ եկեղեցւոյն գաւթի լայր սինազարդ եւ կամարալէն . այլ արդ կործանեալ կամարին՝ սիւնքն միայն կան 'ի տեղալն : Իսկ յալմէ գաւթին այլ մատուոն

Ս. ԼՈՒՍԱՆՈՐԻԿ ԱՆՈՅ .

է, որոյ կործանեալ՝ կամարին որմունքն եւթ մնացեալ են : Եկեղեցիս թէպէտ և վոքր է, սակայն 'ի պատիւ անուան սրբոյն մեծազին սպասուք ճոխացեալ էր 'ի շինողէն, և շուրջանակի վանականաց բնակարանօք անուանի եղեալ, հասցիս ըստ նմին համեմատութեան հաստատեալ վասն նորա 'ի նմին Տիգրանայ, որ պէս վկայէ լիով արձանագիրն : Յետ իրր հարիւր ամաց անցանելոյ 'ի շինութենէ անտի, չգիտեմ՝ ո՞րպէս, անց 'ի ձեռս վրաց, զոր օրինակ պատմէ երկրորդ արձանագիրն, որ և յայտ է 'ի յոյն և 'ի վրացի գրութեանցն 'ի ճակատ դրանն : Իսկ բնակարանք վանականացն և իշխանաց զոր ասեն, ոչ ևս երևին . զի 'ի հիւսիսոյ նորա քարակոյտք աւերակաց խառն հողով և խճով դիզեալ բլրացեալ են այնքան՝ մինչև հաւասարել բարձրութեան եկեղեցւոյն : Յարևելից նորա երևին մնացորդք կամարակապ ներքնատան թաղեալ 'ի դեմնի հաւասար հողոյ . կամ լաւ ևս ասել աւերակք հիւսիսակողմանն իջեալ ծածկեալ են զնա : Արձանագիրս 'ի հարաւոյ է արտաբուստ .

1215 ✱ ԹՎ. ՈԿԴ. շնորհին եւ ողորմութեամբն նոյ յորժամ տիրեց քաղաքիս անոյ : Հզաւր եւ տեղերեկալ ամիր ըստ պատար եւ մանդատուր Թախուցէս զաքարիայ եւ որդին նորա շահնշահ ես տիգրան ծառայ նոյ որդի սմբատաւրենց սուրբեմա : Եղգէ հոնենց վասն յերկար կենդանութեան տանց իմոց եւ որդոց նոցայ շինեցի զվանքս սբ գրիգորոյ որ 'ի հինն մատուան նծածին կոչուր որ էր քաղաքն եւ մացառ տեղի ահա զոր իմ հալալ գանձով գնեցի 'ի հերէնէտիրաց եւ բա-

զուժ աշխատութեամբ եւ գանձով պարսպեցի շուրջանակի շինեցի զեկեղեցիս յանուն նրոյ լուսաւորչին գրիգորի եւ զարդարեցի բազում զարդիւք փրկան նշանաւք նր խաչիւ ոսկիք եւ արծաթիք եւ պատկերադործ խատերով զարդարել ոսկով եւ արծաթով եւ ակամբք եւ մարգարտաւ եւ կանթեղաւք ոսկի եւ արծաթի եւ նշխարաւք նրց առաքելոց մարտիրոսաց եւ մասամբ նժընկալ եւ տէրունական խաչին եւ ամենայն ցեղ սպասք յոսկո եւ արծաթոյ եւ բազում զարդաւք շինեցի զամենայն ցեղ զքնակարան վանականաց եւ իշխանաց եւ կարգեցի ՚ի տմայ քահանայք պատարագողք մարմնոյ եւ արեան քի որ անխափան պատարագ մատչի վասն արեւշատութեան տանց իմոց շահնշահի եւ որդոց իւրոց եւ վասն Թողութեան մեղաց իմոց եւ ետու ընծայս ՚ի վանքս նր գրիգորոյ հայրենիք զոր գնել էի գանձով եւ վճռամբ հայրենեալիւրաց եւ զոր ես ՚ի հիմնէ շինել էի զայսոսիկ գաւռոխոնց գեղին կէսն քարհալին եւ գանկն մշակունեց կէսն կապղուցն կէսն ցամաքծովն բոլոր խուզած մահմունդի կաբուց յերկիրն ու ցընդոյ ի գանդն խաչորկանն եւ փնդուկն ՚ի քաղաքիս հայրենիք բաղնիսն ու միւրն ՚ի մողանի սխանապատն կուղպակնովն ու կամարակապ փնդուկն ու մարագն հետ բաղնեցն տր սարգսի ախոռն ու մարագն զոր գնեցի կալն եւ ի ակն ձիթահանք եւ ախոռնի ու մարագնի վանիցս ՚ի դռանս վանիցս առջեւ պահեցն ու լանջն ինչուրմի գլխովի դուռն ինչմի գետն ու գետեզերն պահեցն զոր գնել էի եւ շինել դմադռանն կէս ակն ջաղաց Թարփ մի բոլոր ու մին այլ Թարփին շնր ի աւր գլխորին ջաղաց ն Թարփին շնր ի աւր ՚ի բէշքէնակապէն ինչուրմի կարմունջն գետին կէսն իմ գնած է պապենց խանաբարն դ գանդն ու դռան կուղպակն բոլոր տներ հատեցոնց զուկակի քաղաքիս դռանս բազում հողեր գնած այգի ն յերեւան այգի ն յոշական այգի ն կոշ էգի ն յարուճ որ սազոտն կոչի այգի ն ՚ի մրեն այգի

Եւ ի ծմակին որ կաթողի հող կոչի զայս որ դնած է եւ այլ
 բազում գրաւինած էր զոր ոչ արձանագրեցի վանացս էի
 տվել ու թէ տէրքն թափեն ոսկին վանացս զոր ուրիշ իմ
 անդարձագրին եմ գրել եւ զվանքն բեխենց կոչեցել զոր
 ես շինեցի եւ նորոգեցի ընծայաւք փարթամացուցի ամէ-
 նովն սուրբ գրիգորոյ վանացս հոգացողս հոգայ զորպիսու-
 թիւն արդ էթէ ոք ի մեծաց կամ ի փոքունց յիմոց կամ
 աւտարաց զոր ինչ արձանագրիս է խաբանել ջանա կամ թէ
 իրք շորթէ յարդենցս որ ի սմա հաստատել է կամ զյիշա-
 տակ զմեղուցել ծառայս նոյ խաբանէ զինչ եւ իցէ պատճա-
 ռաւք այնպիսին ուրոշել լինի փառացն որդոյն նոյ եւ զպա-
 տիժս կաննի եւ զյուդայի ժառանգեսցէ ի գլուխ իւր եւ
 երեք նր ժողոյն եւ թ գասուց հրեշտաց նզովել եղիցի եւ
 մեր մեղացս համարս տացեն առաջի նոյ եւ կամարաբքն եւ
 հաստատուն պահողքն աւրհնին յայ ✠ **ԻՂ ԳԶ**

Յարեւելց կուտէ .

ԹՎ. 2880. Թապալտի ամիր սպասաւար շահանշահի մծիկ-
 նաւ բարթուխուցէս մաթէս եւ իմ կենայկիցս թէնի եւ իմ
 եղբէր մարկոս յայսժամս որ պարոն ողորմեցաւ զվանքս մեզ
 էրեւ լազ բարեպաշտ տիգրան ջուր էր բերել ի վանքս ու
 ի յանտիրութենէ խաղտել էր ու կտրել մեք վասն արեւ-
 շատութեան պարոն շահանշի եւ խուանդզին եւ իրենց որ-
 դուն զաքարի եւ վասն մեր հոգուս յիշատակ բերաք զյուր՝
 եւ հաստատեցաք յիշեցէք ի քն .

Վերոյ դրանն աղեղնաձև երկտող յոյն և վրացի ներկադիր .

..... Κύριε ἡγάπησα εὐπρέπειαν οἴκου σου καὶ τόπον σκηνώματος δόξης σου
 որ է Մազման. Տէր, սիրեցի զվայելութիւն տան քո և զտեղի յարկի փառայ
 րոյ :

ցեց Ժոն Ըջց յեջլոնս Զ Թառաւն Թեցլոնս Ժմս Թնս .

այսինքն է. Այս դուն Տեառն է, և արդարք մտանն ընդ սա :

Դ. ԵԿԵՂԵՑԻ: — Այս եկեղեցի յարեւելից կայ նախընթացից. և հետի 'ի նմանէ և մօտ առ գետեղրն. անծանօթ է յանուանէ, զի չունի և ոչ մի արձանազիր: Հիանալի է հոյակապ և մեծադործ ճանապարհն որ տանի անդդ. զի 'ի վերուստ մինչև յեկեղեցին զառիւլայր ճանապարհն առհասարակ ամբափակեալ է երկուստեք որմով, վերոյ կամարակապ և ստորև տատիճանք ամառըսց, ամենայն քարակերտ. ոչ ուղղադիժ ձգեալ այլ խտտորնակի յայլ և այլ կողմանս մինչև յեկեղեցին. առ ամբողջեան մեծի շինուածոյն արդեօք զայդ. օրինակ արհեստաւորեալ, թէ առ փոքր մի մեղմելոյ զառիւլայր զժուարովիւնն՝ չունիմ ասել: Ուրեք ուրեք լուսամուտք բացեալ են յորմունսն, մանաւանդ յանկիւնս իւրաքանչիւր խտտորմանցն. մօտ եկեղեցւոյն իբրու քարընկէցիւ և տեղի անցեալ ընդ գուռն մի լայնանայ ուղին, և որմունքն երկուստեք քաջ քան զճանապարհին մարտք են և քարինքն սրբատաշք, թէպէտ և յարկ նորա կործանեալ, որպէս և բազում ուրեք կամարք ճանապարհին խաթարեալք: Ի ծայր վերջնոյ ճանապարհից կառուցեալ է եկեղեցին ամենամփոքր 'ի վերայ քարափանն որ հայի 'ի դեան կոյս. գմբէթ նորա և ամենայն կողմանքն ներքոյ և արտաքոյ անարատ կան ջայսօր: Եւ են դռաւ երկու մատրունք կից առ միմեանս համակ 'ի կարմիր քարանց աղիւսազոյն. մի մի խորանք 'ի ներքս, զի անձկութիւն տեղւոյն չտանի այլ ինչ: Չիք ուրեք յիշատակութիւն 'ի գիրս ոյր շինուածք են և որոյ հրամանաւ. և զարմանս է ինձ թէ էր աղադաւ այնքան դանձ սպառեալ 'ի կերտուած ճանապարհին և կամարաց նորա, և զեկեղեցին մատրանաչափ սահմանեալ: Աւանդութիւն 'ի բերան ռամկին է, եթէ արժան իցէ հաւատալ ամենայն զրուսաց, թէ 'ի պէտս դատեր թագաւորի յօրինեալ իցէ այդ ամենայն. այլ թէ ոյր 'ի թագաւորաց ոչ որ գիտէ: Այս եւթ յայտնի է զի յարեւելից կուսէ առընթեր եկեղեցւոյն երեւին մնացորդք որմոց բնակարանի իրիք, զորմէ ասեն թէ պալատ էր նորին դատեր թագաւորի: Իսկ քարակոյտ տեւրակաց վայրաց անբաւ է. զարմանք այն են զի եկեղեցին զերծ կայ տակաւին յանգութ ձեռանէ՝ 'ի բռնութենէ տարեբացն կացեալ աննկուն:

Ե. ԵԿԵՂԵՑԻ, ԱՌԱՔԵԱՆՔ. — Դարձ արարեալ վերստին յարեմուտս կոյս անդր քան զկաթողիկէն, հինգերորդ եկեղեցին բնդ առաջ լինի Առաքելայք անուանակոչեալ: Մի 'ի հոյակապ եկեղեցեացն է և սա, ոչ մեծութեամբ այլ ամբաջէն և այլատարալ կերտուածովքն. չիք նորա գմբէթ իբրեւ զայլոյն, այլ կամարաւ եւթ յարկեալ: Չեւ եկեղեցւոյն քառակուսի է. և 'ի չորից կողմանց կամարազօտի ածեալ, զրեթէ տափարակ և ոչ քաջ աղեղնաձև, միանսն 'ի կեդրոնի. և միջոց գօտեացդ մեծամեծ քարամբք յարկեալ: Այդ կամար եկեղեցւոյն անխախտ կայ ջայսօր անսին: Տեղի խորան ին ոչ իբրեւ զայլոյն է կիսաբոլորակաւ և բեմիւ զատուցեալ, այլ հարթ հաւասար իբրու զայլ կողմանսն, քանդակաւ եւթ ունելով պէսպէս ձևոց և խաչից, նոյնպէս և արտաքոյ նորին կողմանն. որք և այնչափ անարատք են մինչև կարծել թէ այն ինչ քանդակաւործ արհեստաւորին մեկնեալ է անտի: Սակայն այդ զարմանալէն եկեղեցի հանդերձ բաղմաքանդակ դրուագօքն առաւել քան զայլս 'ի վերոյգրեւոյց խաթարեալ է, ոչ այնքան ժամանակին հնութեամբն, որպէս կարծեմ քան 'ի բոլոր

նութենէ աշխարհաւեր ձեռաց . և վկայ ասացելոցս՝ յարեւելակողմն նորա արտաքոյ՝ ՚ի քանդակագործ քարանցն ՚ի գետնոյ և ՚ի վեր ՚ի բաց փրթուցեալ է որչափ ձեռն հասանէ . իսկ յայլ կողմանս նոյնօրինակ ՚ի մեծամեծ քարանց բարձեալ են , և շատք ևս անկեալ և խորտակեալ , և եկեղեցիքն պատեալ շուրջանաւ կի յաւերակաց անտի : Բայտ հիւսիսոյ կից ընդ եկեղեցւոյն կայ աւերակ մատրան հոյակապ յոյժ որպէս երևի ՚ի մնացորդացն և ՚ի մեծամեծ քարանց անկելոյ մի զմիով : Հոյակապ է դարձեալ և միւս մատուռն մեծագոյն քան զնա երկայնեալ ՚ի կողմն արեւելոյ ՚ի հիւսիսոյ եկեղեցւոյն : Որմունք այսր մատրան ՚ի տեղիս տեղիս կանգուն կան , և տեղի խորանին և հաստուած մի արձանագրի ՚ի վերայ նորա , որպէս տեսցի ստորեւ : Թէպէտ և բազում են արձանագրութիւնք եկեղեցւոյս ներքոյ և արտաքոյ , սակայն կարեւորն ՚ի նոսա յորում յիշատակեալ էր արդեօք և շինողն և ժամանակ շինութեանն՝ չկայ . զի դրունք և բարաւորք նորա հանդերձ այլ ևս բազում մասամբ՝ այնքան խաթարեալ են և քանդեալ , զի կամ բարձեալ է արձանն այն և կամ ընդ աւերակացն անկեալ և խորտակեալ : Իսկ մնացեալքն այսորիկ են , յորոյ ՚ի միումն յիշատակ լինի զմահուանէ անաս պատաւորի ուրուք անծանօթ եղելոյ ՚ի մարգիւնէ : Եւ նախ ներքինքն .

ՆՁ . Թու . շնորհիւն այ ես արողամր որդի վահրամա իշխանաց իշխանի ետու զկառնու տխարան ՚ի նր առաքեալքս վասն եղբաւր իմ գրիգորոյ առողջութեան եւ կենացն յերկարութեան .

Խճահաճոյ եւ ընդրեալ նր միայնակեացն գանձակեցի զճեամ յանապատի կեցեալ խոտաճարակ եւ անտես ՚ի մարդկաին տեսութենէ եկն ՚ի քաղաքս մեր ՚ի տուչութենէ այ առժամայն հրաման ՚ի տեսունէ հասեալ փոխեցաւ ՚ի մշտնջենաւոր կեանսն եւ Թաղեցաւ պանդխտաւրէն ՚ի գերեզմանս աշխարհականաց եւ գիրք նր ռսկերաց նորա բժշկութիւն առնէ ամենայն ախտաժեւտաց եւ ես տր գրիգոր սահմանեցի զԽճածնին կիւրակէն աւրն յանուն նորա պատարագել զքս ու զնմա մուտքն ՚ի յաթուռէս հանէ կամ յուզել իշխէ կայէնի եւ յուգաի չափն նզովեալ եղիցին .

Եանուն այ ես խաչատուր ետու զիմ գանձագին սարաւոյթութով տունս ՚ի նր առաքեալքս իմ ոգոյս եւ իմ ծնողաց եւ պարտին սպասաւորք սորա ՚ի տարւոյջն : Եւ աւր ժամ արնեն անխափան եւ եթէ որ հակառ կայ գրոյս այսորիկ յաւագաց

կամ 'ի յընտանեաց կամ յաւտարաց : յԺը : նզովեալ եղիցի
հոգւով եւ մարմնով անշուժանելի .

ԹՎ. 280 . շնորհիւն նոյ ես աղբուղէս որդի իւանէի Թոռն
մեծացն զաքարիայի եկի յանի հրամանաւ շահնշահի տեսայ
զքաղաքս աղքատացեալ եւ խիստ 'ի վեր մնացել զի շատ
հարկ էր 'ի վերայ դրած որ խիղբանէ չէր եղել ես : Դ :
հարկ 'ի վեր կալա վասն յերկար կենդանութեան եւ արեւ
շատութեան եղբարցն իմոց շահնշահի եւ իմ եւ վասն իմ
նախնեաց գերեզմանին համար Թողի զեզինն հազըն զկովին
համբրէլէն զոչխորին աղջակն եթէ ոք յիմ ազգէ եւ Թէ
այլ ուստեք որ զյիշատակս մեր հաստատուն պահէ աւրհնի
յամենակալ բանէն նոյ .

կամաւքն նոյ եւ հրամանաւ պարոն աղբուղին ես մխիթար
որդի դրիգոր խուցիմին որ անոյ տաղմաճի էի վասն պարոնաց ա
րեւշատութեան Թողի զջաղացնոյս ամենոյ զգամղէն եւ զգա
նեկ վասն պարոն զազին հոգոյն եթէ ոք 'ի մեծաց կամ 'ի
փոքու զայս արձանս խափանէ մարդն էն նզովել եղիցի յԺը
հայրապետացն մասն եւ բաժին զուգային եւ զկայենին առ
յէ եւ որ հաստատուն պահէ աւրհնին յնոյ .

✠ շնորհիւն նոյ ես գէշս որդի պայկանն որ պարոնացն
հրամանաւն անոյ դաղմաջ . • եւ վասն պարոն աղբուղին ա
րեւշատութեն եւ եւս վասն պարոն զազաին հոգոյն Թողի ըզ
քասանկին զգամղէն քաղաքիս եւ որ 'ի դրուց գայ որ յա
ռաջն չէր լել եւ ներկարարն զվաճառիկն քասանկի չառ
նեն . . . ով որ զայս արձանս խաբանէ դատի յնոյ մասն եւ
բաժին զուգային առցէ հաստատուն պահողքն աւրհնին յնոյ .
այս բանի առաջնորդ մուղաէտէն եւ քնտուր եղեն .

ԹՎ. 281 . ողորմութեամբն նոյ ես խուանդղէս զուգա
կից աթաբակ շահնշահի որ յայսմ ամի եւ յաշխարհէ եւ

տրամուծիւն մեծ եղեւ մեզ եւ աշխարհիս արեւելից եւս ա.
մուսին նորա դուստր շամշադին սահիպ գիւանին եւ պա-
րոն . . . իւսնէ աթաբակին եւ իմ որդիս իմ զաքարիայ ա.
ղաքս պատրոնին հոգոյն փրկուածեան եւ եղբարց իմոց յեր-
կար կենդանութիւն 'ի մեր հայրենիք քաղաքս 'ի յանի թո-
ղաքս զկովերոյն եւ զշանուհն զհամբերէն եւ զդռնագիրն
մեծի եւ զփոքու որ եւ զմեր աւանդս խափանել ջանայ թէ
հայ լինի կամ վրացի կամ տաճիկ հանդատի եւ դատապար-
տի յայ մասնակից եւ գեհեհակից սատանի եղիցի եւ վրացին
կրուլ եւ անիծած լիցի եւ տաճիկն 'ի յայ փառաւորել փե-
ղաբարացն ամաւթով եւ սեւերես լինի իսկ որք հաստատուն
պահեն զաւանդս մեր մինչեւ 'ի կատարած աշխարհի աւրհ-
նին յամենակալէն այ որք այս բանիս հակառակ կենան նզովի
որպէս զուգա եւ զկանն այս բարիս եւ ողորմութիւնս հաս-
տատեցաւ 'ի յամիրաութեան պարոն լիպին . (Գ) պսուղ
գրիչ .

ԹՎ. 2915 . կամաւքն այ ես շապագինս որդի յովանիսի
ետու ընծա 'ի նր առաքեալքս զնր ստեփանոս իւր Ժողովը-
գոյն իւր կալերոյն զոր յառաջն շորթել ին ես : ԷՃ : սնլ :
ավի եւ յառաքեալքս դարձուցի այլ ետու զխաչով պահեղի
կէսն որ 'ի հովթրութիւնս գնել էի եւ մէկ կուղպակ որ 'ի
յամիր հասնա գնել էի 'ի գտակիրոցի խանապըրի դռանն դի-
մացէ վասն յիշատակ ինձ եւ ամուսնոյ իմոյ ավաք խաթու-
նին եւ գեղեցկատեսիլ եւ բարեպաշտ որդոյ իմոյ յովանիսին
եւ պարտին սպասաւորք սորա յամենայն ամի ԺԷ աւր պա-
տարագ : ԴԷ : աւր շապագինին : ԴԷ : աւր աւաք խաթունին :
ԴԷ : աւր յովանիսին կատարողքն աւրհնին յայ հակառակքն
գատին յայ :

Արաքոյ յարեւից կուսէ .

Հնորհիւն այ 'ի տերութեան քաղաքիս եւ յառաջնորդու-
թեան նր սարգսի եւ 'ի մելիքութեան փախրագինին ես մը-

խիթար եպիսկոպոս տեղերէցի 'ի ցասմանէ շարժի աւուրքս բարձաք զկիրակէի վաճառն 'ի փողոցէ ուլ այս գրիս հակառակ կայ թէ մեծ թէ փոքր քաղաքիս մեղացն տէր է ։

յուսուին որ առ նձ և սէր նորին ես պարոն աղբուղայս որդի ամիր սպալար շահնշահի թուռն մեծին զաքարիայի եւ ես պարոն թամարս դուստր իշխանաց իշխանի պարոն բուղտային տեսաք զանոյ աթոռս եւ զիրեցանիս որ հարկ էր 'ի վերէնին զոր մեր նախ (յաջորդն թերի թողեալ էր)

շնորհիւն նոյ ես նուրայդին քոթիթս իմ ընկերաւքս եկի յանի տամղիս վերայ տեսայ զանոյ իրիցանուս զի առլէխին հրամանքն որ իսկսեանէ բաժ ու տամղա չէին տվել ես այլ հաստատեց իմ ընկերաւքս որ ոչ բաժ տան ու ոչ տամղայ զինչ 'ի առլէխին հրամանքն էր թողաք վասն յերկար կենդանութեան փաթշահին ուլ որ այլ բաժ ուղէ կամ տամղայ նոյ ինդեթիւն լինի ու նզոված է յժը հայրապետացն մասն զյուզային եւ զկայենին առցէ հաստատուն պահաւղքն աւրհնին նոյ ։

ՁԺԲ Էլզանին ։ շնորհիւն նոյ մեք տաղմաճիքս վասն յերկար կենդանութեան եւ վասն պատրոնաց մերոց սահիպ դիւանին եւ սահմատին եւ քարիմադինին բարձաք 'ի յանո իրիշանուս զբաժն զոր իսկզբանէ ազատ էր մեք վերստին այլ հաստատեցաք չունի որ իշխանութիւն բաժ ուղէլու ոչ ինչ ազգ ուլ իցէ որ կապէլ որ լինի ուլ այլ խաւսք ասէ կամ աղմանանէք աժի ուղէլու ։ յժը հայրապետացն նզոված է հաստատուն պահաւղքն աւրհնին յայ ։

ԻԷԼ Գ ։

Յարկելից կուսէ մեծի մատրանն ։

• • • Կ 'ի միւսում ամի որ էր թուականս ՈԿԶ կա • • • նոյ ես տէր գրիգոր որդի ապուղամբի արհիեպիսկոպ • • • եցաք առնալ զեդեալ հարկ 'ի մեր գաւառէս շիրակա եւ • • • արիս եկեղեցեացս յանոյ զի սահման էր իսկզբանէ յամենայն գե-

դէ երկու գրիւ հաց յաթուս տալ եւ 'ի քաղաքիս յամենայն եկեղեցիս մորթի մին զատկին տալն արդ ես յաղագոս յերկար կենաց պատրոնացն իմոց եւ ազգականաց եւ եղբարց իմոց եւ վասն հոգւոց ննջեցելոց մերոց թողի զայս հացս աւմենայն գեղի մեծի եւ փոքու եւ զատկի մորթին ամենայն եկեղեցոյ եւ չունի որ իշխանութիւն պահանջել մինչ 'ի դալուստն քի ապա եթ : . . . կատարիչք յիշատակիս . . . ցին յայ եւ յամենայն նրց . . . կեանդանութեան եւ տուղ . . . աջ իւրեանց :

Զ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ, Ս. ԳՐԻԳՐ. — Վեցերորդ եկեղեցին յարեմոնց կայ Առաքելոց յանուն սրբոյն Գրիգորի ոչ շատ հեռի յարքունի պալատէն 'ի ծայր քարափանն որ հայի 'ի վերայ Նազկոցաձորոյն, 'ի բարձրահայեաց և 'ի գեղեցկատեօղ վայրի առաւել քան զայլն յեկեղեցեաց : Յայլմ վայրի գեղեցեաց իրիք յիշատակ լինի առ Ասողկայ, և արժան համարիմ յառաջ բերել անթերի զբանս նորա, որ է այսպէս. « Զմեծաշէն եկեղեցին որ 'ի Փարուգաշտի անուամբ սրբոյն Գրիգորի շինեալ, որ էր փլեալ և կործանեալ, կամեցաւ (Գագիկ) նոյնաձև չափով և յօրինուածով յարգարել 'ի քաղաքին Անուոյ, հիմնարկեալ 'ի կուսէ Նազկոցաձորոյն 'ի բարձրաւանդակ տեղւոյն, տարիատենչ տեսողացն. մեծատաշ վիմարդեան կոփածոյ վիմօք մանուածոյ քանդակեալ յօրինէ, լուսանցոյց պատուհանօք, երրակի գրամբք, սրանչատես տեսամբ գմբէթաւորեալ գունակ գերամբ բարձ և երկնաման զնդին » : Զբանս Ասողկայ ընդ մերոյս տեղադրութեան համեմատեալ չէ պարտ նոյն համարել. զի թէպէտ տեղին նոյն իցէ որպէս առ « Ի կուսէ Նազկոցաձորոյն 'ի բարձրաւանդակ տեղւոյն տարիատենչ տեսողացն », նոյն և անուն սրբոյն Գրիգորի, սակայն բազում այլ բանք են որ անպատկան են նմին. նախ զի մեծաշէն չէ, այլ փոքր յոյժ. և երկրորդ ոչ 'ի Գագիկայ շինեալ, այլ յԱպղլարիպայ մարգպանէն, և եթէ զԱպղլարիպայն նորոգութիւն միայն և ոչ հիմնարկութիւն ասիցեմք, որպէս իմանամ յարձանագրէն, սակայն և այնպէս հօր նորա Գրիգորոյ սեպհականի շինութիւնն և ոչ Գագիկայ. այս յայտ է և 'ի թուականացն, յորոց Ապղլարիպայն է ՆՁԹ, և միւսն որ հասցիթս սահմանեալ է եկեղեցւոյն ՆԻՊ. որով յայտ լինի թէ անկեալ է թուական հիմնարկութեանն 'ի Գրիգորէ, և մնացեալ Ապղլարիպայն որդւոյ նորա նորոգողի. ապա շինեալն 'ի Գագիկայ սուրբ Գրիգոր իսպառ կործանեալ, յետ ժամանակաց 'ի նմին տեղով և 'ի նոյն անուն կառուցեալ է սա ոչ մեծանիւտ և արքայալայել, այլ 'ի փոքու սահմանեալ որչափ բաւական էր ձեռն իշխանին հիմնարկողի : Գեղեցկութեանն մասամբ և ճարտարադրութեանն արհեստիւ ոչ ինչ թերութիւն նշմարի 'ի նմա. այլ զրիցն վսեմութիւն մոռացուցանէ զամենայն : Ի հիւսիսոյ նորա կայ աւերակ մատրանց գեղեցկայէն. թերեւս զսոցանէ իցէ երկու սենեակ ասացեալն յարձանագրին : Երեք յարձանագրացն են 'ի ճակատ գրանն օրինակ զայս :

կամաւքն նոյն ի ՆԽԹԻ Թւ ես շուշան տիկնաց տիկին զիւ-
գակից գրիգորոյ իշխանի ետու զմրուանա կուղպակս ՚ի սուրբ
գրիգոր իսկ որ հակառ գա յիմոյ կամ յաւտարաց յԺը իցն
նզոված է հոգով եւ մարմնով :

✠ կամաւքն նոյն ես վահրամ իշխանաց իշխան ետու զիմ
որդոյն զապուխամրի ոգերաժին եւ գնեցի ի կուղպակ զը-
րագոյնին եւ զորսաւտին ՚ի ոշականց ետու ՚ի նր գրիգորի եւ
քան եկեղեցիքս որ ունին ՚ի տարին Դ քառասունք արդ էթէ
ոք հակառ գա յիմոյ կամ յաւտարաց նզովեալ եղիցի ՚ի հաւ-
րէ եւ յորդո եւ ՚ի նր հոգոյն յԺը հա եւ ապուխամրի մե-
ղացն պարտական եղիցի առաջի նոյն :

✠ ես սարգիս լարարարս ետու զիմ տունս ՚ի նր գրիգոր
որ արնէն ինձ ժամ . . . աւր իսկ որ հակառ գա եւ զիմ յի-
շատակս խափանէ յամենա . . . նին նոյն . . . եւ մարմնո ամէն .
Յարեւելից կուսէ :

՚ի ՆԶԹԻ Թուականիս ես ապրդարիպ հոռոյ մարգարան որդի
գրիգորո եւ Թոռն ապուղամրի հայոց իշխանաց Թէպէտ եւ
անտես էի ՚ի հաւրէ իմէ յաղագս կրսերութեան այլ հար-
կեցա ՚ի ծնողական սիրոյն եւ շինեցի զայս հանգստարան հաւր
իմոյ գրիգորո եւ եղբաւր իմո համգէի եւ քեռ իմո սեղաի եւ
շինեցի սենակ ի զնր ստեփաննոս եւ զնր . . . պայման քա-
հանայիցդ այս է որ զամէն ուրբաթի սը . . . ժամն իմ մաւրն
շուշանա արասցեն եւ զշաբաթն իմ հաւրն գրիգորո եւ ՚ի
նր քրիստափոր զամէն ուրբաթ իմ քեռն սեղաի եւ զշա-
բաթն իմ եղբաւրն արնէ համգէի եւ առաջաւորացն ուրբա-
թին եւ աղցացն ուրբաթանոյն փոխան յարձակ աւուրքն ա-
րասցեն ի աւր արդ էթէ ոք ՚ի քահանայից եկեղեցեացդ
զայդ ժամդ խափանէ եւ կամ պղերդա եւ աւր անցնէ նզո-
վեալ լիցի ՚ի հաւրէ եւ յորդո եւ ՚ի նր հոգւոյն եւ յԺը

հայրապետացն եւ բաժին նորա ընդ յուգաի մասնէին առցէ իսկ կատարիչ գրոյս աւրհնեալ լիցի •

ի հարաւոյ կուսէ •

✠ քն ԽԺ յորժամ գաս փառոք հաւր 'ի նորոգել զեր կիր ողորմեա գրիգորո ծառաի քո •

Ե. ԵԿԵՂԵՑԻՆ. — Եօթներորդ եկեղեցին 'ի միջավայրս անդ քաղաքին է մօտ առ Առաքեալսն : Սա որչափ ինչ յաւերակացն նշմարի , մի 'ի գեղեցկաչէն եկեղեցեացն էր . այլ արդ հիւսիսային կողմն միայն կայ հանդերձ մասամբ խորանին , այլոցն առ հասարակ փլատակ կուտեալ շուրջանակի : Եկեղեցիս թէպէտ և փոքր է տարածութեամբ , այլ այնու առաւելու քան զայլս զի ընդ յատակաւն ծայր 'ի ծայր ներքնատուն է դեռնափոր կամարակապ և ցարդ անկործան : Արձանազիր չերևի ուրեք 'ի մնացորդ մասունս նորին :

Ը. ԵԿԵՂԵՑԻՆ. — Ութներորդ եկեղեցին ամենափոքր 'ի վերայ ճանապարհին կայ որ հանէ 'ի միջնաբերդն : Եւ սորա քանդեալ երկից կողմանցն տեղի խորանին հանդերձ կողմնակի դրամն կանգուն կայ ցարդ վայելուչ յօրինուածովք :

Թ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ. — Մեցեալ 'ի միջնաբերդն ընդառաջ լինի 'ի հարաւոյ կուսէ նորա իններորդ եկեղեցին 'ի զառիւյսյր տեղով և մօտ 'ի պարիսպն , որ և բարձրահայեաց դիտէ յԱխուրեանն դետ : Եւ սա միջակ մեծութեամբն հոյակապ է և այլատարազ ձևովն , վսեմ հանգամանօքն ճարտարպետութեան , և դմբէթիւն և ստուարութեամբ քարանցն առ հասարակ և առերի գեղեցկաչէն մատրամբն . այլ աւաղ զի մեծաւ մասամբ քայքայեալ մնացորդ մասունքն յոգւոյ հանել տան հնախոյզ հայրենասիրին որ չհանգարտէ անթաց աչօք և անկարեկիր սրբափա մեկնիլ 'ի տեղովէն :

Ժ. ԵԿԵՂԵՑԻՆ. — Տասներորդն է 'ի կողմն մի միջնաբերդին 'ի հիւսիսոյ նախապացեալ եկեղեցւոյն 'ի վերայ բլրի . ձև նորա կամարակապ , որմունքն հասարակ և ոչ նշանաւոր ինչ 'ի նմա :

Այդոքիկ տասներին եկեղեցիքդ որ կանգուն և որ կիսափուլ երևին 'ի քաղաքին . թէպէտ և դտանիցին այլ ևս երկու կամ երեք , այլ խաղառ հիմնայատակ եղեալ անծանօթ մնան թէ որպիսի իցեն շինուածք :

ՄԶԿԻՐՆ. — Բաց 'ի տասանց անտի եկեղեցեաց կանգուն կայ տակաւին և Մզկիթ մի 'ի հարաւոյ կուսէ քաղաքին ոչ շատ հեռի 'ի միջնաբերդէն , 'ի ծայր զառիւյսյրին որ տանի 'ի դեռն : Զհանգամանաց սորա չունիմ որոշակի ինչ առ ինչ յեկեղեցւոյ արդեօք 'ի մզկիթ փոխեալ , եթէ հիմնարկեալ իբրու մզկիթ քանզի եկեղեցւոյ ձև չերևի 'ի նմա , ոչ տեղի խորանի և ոչ յորմունսն նշան քրիստոնէութեան խաչի կամ հրեշտակաց . սակայն և գլխաւոր վայր մզկիթի միսրապս չիք 'ի նմա , զի որմն հարաւոյ միայր անչեղ ամբառնայ ծայր 'ի ծայր նմին իրի թուի ինձ նախ յայլ պէտս սահմանեալ շինուածք , և ապա առ Թաթարօք կամ Պարսկօք 'ի մզկիթ փոխեալ է , յաւելեալ նմին մինարէ և արձա

պալատանդ. գեղեցկաբանդակ՝ ըստ արեւելեան ակորթակաց, և է այսպիսի. 'ի շրջապատ նորա հարուստ մի տարածութեամբ երկուստեք և 'ի վերոյ ունի քառակուսի թղաշալի ստուար քարինս ազուցեալ յորմն 'ի գոյն գեղին և սեւաւ, և քանդակեալ 'ի նոսա պէսպէս զարդս և ձեւ խաչի. որ 'ի հեռաստանէ և 'ի մօտոյ հաճոյական տեսիլ ընծայեն աչաց: Հիմն որմոյ դրանդ հաւասար է արտաքին գեանոյն և անդէն շեղի ընդ զառիվայր ծաղկածորոյն. և ահա յայնմ կողմանէ մօտ 'ի յատակ ձորոյն 'ի վերայ քարաժայռոյն հիմնարկեալ արեւմտեան և հիւսիսային որմոցն՝ ուղղաբերձ 'ի վեր ամբառնան բարձրագոյն քան զպարիսպս բերդին: Յերկուս մասունս բաժանեալ են արքունիքդ որչափ ինչ յաւերակացն նշմարի, արեւմտեան և հիւսիսային. երկրորդիդ արտաքին որմունքն միայն կան և 'ի ներքոյ իսպառ խաթարեալ. իսկ առաջնոյն որոյ էր և դռան զոր ասացաք, անկործան կան տակաւին և բաժանիչ որմունքն կամ անջրպետք սենեկացն թուով յոյժ սակաւուց և ոչ մեծամեծաց. անյարկ և մերկ են 'ի նրկարուց որմունքն, որոց լոկ քարինքն երեւին երկթղաշալի քառակուսի առ հասարակ դեղնագոյն՝ որպէս զպարսպաց բերդին: Ընդ այն յոյժ զարմացեալ եմ, զի յորմունս պալատանդ մի միայն տեսի լուսանցոյց պատուհան որ հայէր 'ի ծաղկոցածորն. յորմէ գուշակեմ թէ սովորութիւն ժամանակին ոչ էր 'ի կողմանէ, այլ ձեղունացն լուսամուկիք լուսաւորել զսենեակս. որպէս և 'ի բազումն 'ի քաղաքաց ասիակողմանն պահի ցարդ սովորութիւնս այս, թէպէտ և առ նոսա անշուք եղանակաւ հեծանս դերանաց մի զմիով եղեալ շուրջանակի և տակաւ առ իրեարս մերձեցուցեալ յամենայն կողմանց՝ զմբէթ իմն ձեացուցանեն 'ի կեդրոնին բաց: Սակայն յարբունի պալատանս թէպէտ և պահեալ ևս էր այդ սովորութիւն, այլ ո գիտէ թէ որպիսի կամարօք յարկեալ և զմբէթ մեծաշուք կայր 'ի կեդրոնի սենեկացն խրաքանչիւր՝ փեղկօք և պատուհանօք շուրջանակի՝ ներքնատունք արքունեացս ահեղագոյնք են քան զվերնայարկն: Ի հարաւայ կուսէ դրանն վերնոյ խոտորեալ ընդ զառիվայր գեանոյն, ուր աւերակօք և անհարթ ելեէջիւք խանգարեալ է վայրացն և արահետ ուղւոյն աներևութացեալ է իսպառ, յանդիման լինին մուտքն հարաւահայեաց. և են այսպիսի. յարեւմուտս ընդ երկայնութիւն պալատանդ կարգ մի կամարաց ձգեալ որմասեամբ զատուցեալ է յերեւաց, և երեսք նոցա ուղղահայեաց ըստ որմոյ վերնայարկին. և մեղրաշափս իբրեւ երկու առ 'ի ներքս նոցա որմ ածեալ ուղիղ՝ խորանաձեւ յօրինեալ են կամարավայրքն. և յորմս անդ՝ ոչ յամենեսին՝ մուտք բացեալ և փոքու տարածութեամբ. ընդ որ անցեալ 'ի ներքս տեսանին անձուկ փողոցք, և 'ի փողոցացն առաջնորդեալ այլ և այլ խաւարչալին ներքնատունք, ոմանց անձուկս ունելով դրունս և ցած, և ոմանց արձակս: Առ հասարակ կամարաշէնք են ներքնատունքդ. ոմանք բարձր մինչև ցլատակ վերնայարկին հասեալ, և ոմանք ցածունք. և միւս ևս անցք որ հանէ ընդ զառիվայր ծաղկածորոյն, թէպէտ և քանդեալ և աւերեալ, որպէս բազում ուրեք որմունք ներքնատանցդ քայքայեալ և մեծամեծ քարանցն շեղակուտեալ առ ետեղ: Քանդումնք այն պիսի կան 'ի տեղոյն յայնմիկ, զի և դեղձուկ տիմար տեսեալ վիպէ թէ ոչ տարեւաց բռնութեան արդիւնք են այնպիսի և ոչ պատերազմաց, այլ վայրաւ

վատին մարդոց և սնտոխախող դատարկապորտից, թէ դանձա դրամաց գտանել մարթացին յորմունս ներքնատանդ, որպէս և յայսօր 'ի նոյն մտի կայ խուժան զեղջէիցն շուրջնակի: Քանզի ոչ միայն զյատակ գետնոյն վերիվայր արարեալ են, այլ և յորմունսն որք 'ի մեծամեծ քարանց շինեալ են և ոչ որպէս զվերնա- յարկին՝ և անխախտ կան հիւսուածք նոցա, ուստեք ուստեք քարանցն բռնի և երկաթի գործեօք զերծուցեալ է 'ի շարիցն, և զթանձրութիւն որմոյն փորեալ վերիվայր. չգիտեմ՝ քան զխիճ և զփռչի զինչ այլ տեսեալ իցեն: Արձանադիր չէր ուրեք յորմունս արքունեաց. այլ այս միայն նախնի յիշատակ, զի 'ի հիւսիսակողման մասին 'ի վերայ որմոյն արտաբուստ՝ 'ի կուսէ ծաղկոցաձորոյն՝ 'ի բարձու կայ բարձրաբանգակ պատկեր առն զինուորականի. զլուխ նորա խորտա- կեալ է, և տարազ զգետնոցն՝ ամլան զինուորի զգեցեալ որ մինչև ցծունկան իմանէ, և դօտեաւ զսպեալ զմէջս. մի ձեռն տարածեալ՝ գաղափար մի ունե- լով շինուածոյ իրիք, թերեւս զարբունեացն: Զսա պատկեր թագաւորի կոչեն, այլ չէ յայտ որ 'ի թագաւորաց:

ՍՏՈՐԵԲԻԿԵԱՅ ՈՒՂՈՆ. — Յարեւրակողմն քաղաքին առ կողիւք եկեղեցւոյն Լուսաւորչի իջեալ փոքր մի ընդ զառիվայրն և չրջեալ զարեւելի՝ տեսանին զկողիւք դարահոսին վարկաբարդի անձաւք երկու առ միմեանս, և յառաջ անցեալ քայլս ինչ յանդիման լինին մուտք ստորերկրեայ ուղոյն. նախ 'ի քաղաքն կոյս փարեալ, և ապա շեղեալ ընդ հարաւ 'ի գետն կոյս: Որ զԵւդոկիոյ, զԱմասիոյ և զԿարբերդոյ գետնափոր տեղիս տեսեալ իցէ, նմա դիւրին է զառաւելութիւն նո- յին ճանաչել քան զսորայս, որք հոյակապութեանն մասամբ ահեղք են, լայնար- ձակք և 'ի մտից անտի մինչև ցյատակն առ 'ի շեղ, կամար 'ի վերոյ կոխեալ 'ի բուն անդ. ապառաժի և աստիճանք սանդղոց ստորեւ. այլ սա անհամեմատ է նո- ջին. մի զի գետինն 'ի նմին վայրի խճաքար է դիւրափուլ և ոչ ապառաժ, և դարձեալ անձուկ և ցածուն, որպէս զի չմարթի և կորաքամակ ընթանալ 'ի նմա, այլ հարկ է և զծունկն թերել: Զայս ասեմ՝ որպիսի ինչ նախ առաջին ե- թին. իսկ անտի և անդր անծանօթ է ինձ. և զի չկայր առ իս փորձ ուղեցոյց, համարձակեցի անփորձ արամբ մտանել 'ի ներքս և չրջել յամենայն կողմանս: Աւանդութիւն 'ի բերանս ամենեցուն սյսպիսի է. փոքր մի յառաջ անցեալ 'ի ներքս կոյս՝ յայլ և այլ առաջի բաժանի ուղին յայսկոյս յայնկոյս, 'ի քաղաքն և 'ի գետն. որ 'ի քաղաքն կոյս ուղղեալ են՝ հարթք են զի ընդ գաշտաւայրիւք են, այլ որ 'ի գետն կոյս՝ անհարկն զառիվայր, որպէս ինչ արտաքին ձորամէջն երևի: Մի յառաջից ուղոյն, ասեն, տանի 'ի ներքուստ Ախուրեան գետոյ և հա- նէ 'ի հանդիպոյ ձորեղբն բարձու: Եւ այս չէ սուտ. զի մինչև ցայսօր 'ի հանդի- պակաց եղբն՝ ուր սահման է Ռուսաց, 'ի գաղաթն բլրակի միով աշտարակ կայ, և անդր հանէ ուղին. թէպէտ և այժմ կիսակործան կայ աշտարակն և եքք նորա իջեալ 'ի Ռուսաց, զի մի ոք գալտ աստի անդր փախիցէ: Պատմեն ևս զի Տաճ- իկ ուրուք անհաւան գտեալ պատմեցեացն թէ ուղին այն 'ի ներքուստ գետոյն յայնկոյս տանիցէ, կամեցեալ իցէ անձամբ զփորձ առնուլ զիրացն. մտանէ 'ի ներքս ամենայն կարևոր կազմութեամբ, և բազում տառապանք յառաջ ան- յեալ՝ սկսանին չիթք ջրոց կաթիլ վերուստ 'ի խոնարհ, և իմացեալ հաւաստեալ թէ կշիռ ընդ գետովն կայ՝ գառնոյ յետս:

ԲԱՊԱՆԻՔՆ. — Ի հիւսիսոյ կողմանէ նորին Լուսաւորչի եկեղեցւոյն կայ Բաղա-
նիք մի աւերակ: Ի բաղանեաց աստի դիւրին է դուշակել որչափ կուտեալ թան-
ճրացեալ է աւերակաց ամենայն ուրեք յԱնի. քանզի դրաղաներդ շուրջանակի
այնչափ թանճրացեալ է աւերակաց մինչև հաւատարել յարկաց նորա, և վե-
րուստ 'ի վայր 'ի քանդեալ մասանց լինի իջանել 'ի ներքս. որոյ այսպիսի է ձև:
Նախ բոլորչի սենեակ դմէթարդ, և շուրջ զնովաւ չորս ևս այլ սենեակք դէմ
ընդդէմ միմեանց քառաթև՝ դրունս ունելով իւրաքանչիւր ցածունս անցանե-
լոյ 'ի նոսա 'ի միջին սենեկէն. և ձև նոցա լայնանիստ 'ի կցուածի անդ ընդ միջ
նոյն, և աւարտեալ յաղեղնաձև որանկիւն, կամ լաւ ևս ասել տերեւաձև. ըստ
նմին ձևոյ և կամարայարկքն են յօրինեալ: Տեղի ծորակաց ջրամբարիցն կան
սակաւին, այլ ամենայն խաթարեալ:

Այդպիկ են ահա ամենայն մնացորդք շինուածոց քաղաքին Անուոյ որ ե-
րեւին որիչ, թէպէտ առաւելագոյն մասամբ կիսեղծք իցեն: Սակայն յաւե-
րակն երեւին ուրեք ուրեք և մասունք ստուար որմնոց, կամարաձև շինուածոց,
կէս մի քայքայեալ և կէս մի թաղեալ ընդ հողով. ուրեք մեծամեծ անտաշ քա-
րինք մի զմիով կուտեալ՝ նշան ձիթահան դործարանաց 'ի տեղովն: Այլ 'ի տանոց
չէ մնացեալ և ոչ մի. զի աւերակ նոցա հողոյ հաւատար՝ հիմունքն եւթ երեւին
քառակուսի՝ ոմն մեծ և ոմն փոքր զերեսօք դեմնոյն, և քարինք նոցա կուտեալ
'ի ներքս և արտաքոյ:

Իսկ այն զոր ասեն հազար և մի եկեղեցի յԱնի, պարտ է իմանալ և արտա-
քոյ պարտպին 'ի հիւսիսակողմն. զի թէ 'ի ներքս 'ի պարտպին էին ամենեքին,
չմնայր տեղի և ոչ տան միոյ, և եթէ կիսով չափ միայն, սակայն և այնպէս ան-
հնարին էր թէ տանէր անձկութիւն տեղոյն: Նմին իրի զի մի զհասարակաց ա-
ւանդութեամբն արհամարհիցեմք, մանաւանդ զլիպյութեամբ ժամանակակից
մատենագրացն Մատթէոսի և Կիրակոսի, հարկ է ասել թէ բնակութիւն քաղա-
քին ձգեալ և արտաքս քան զպարիսպն ընդ ընդարձակութիւն դաշտալայլին
տարածէր ընդ հիւսիս և ընդ արեւելս: Ի հիւսիսակողմն քառորդաւ միով ընդ-
տարածութիւն դաշտին երեւին ցայսօր նշանք աւերակաց, այլ ոչ որպէս 'ի ներքս,
զի մանր են քարինքն և ծածկեալ ընդ հողով, և յատակեալ հարթեալ վայլբն
ամենայն 'ի բաղում՝ երթեւեկութենէ սայլորդաց. և մեծամեծ քարանոց անտե-
սութիւն՝ զի օր ըստ օրէ հարկաւ բարձեալ անտի և սպառեալ է, զի ամենայն
վայրբն մատկարագոյն են չրճաքնակացն քան ներքին կողմն քաղաքին: Այն ևս
հաւատառէ զասացեալս զի 'ի նոյն կողմն քառորդաւ հեռի 'ի քաղաքէն կառու-
ցեալ կայ փոքր եկեղեցի մի Չօպան քիլիսէսի ասացեալն՝ բոլորապէս և երկայն
դմէթիւ. և նախ քան զայդ այլ մնացորդք աւերակաց երկուց մօտ 'ի քաղաքն,
Իսկ 'ի կողմն արեւելից նոյնօրինակք աւերակ խճից բաղում են. և ասեն թէ այդ
կողմն շինին հասանէր մինչև 'ի Խաչիւձորն երեք քառորդաւ հեռի 'ի քաղաքէն,
և այլք թէ մինչև 'ի Հոռոմոսի վանսն, այն է Խօշալանք ասացեալն, Հանդերձ
այնու զոր ասացաք, ոչ միայն աշխարհադրի առն՝ այլ և ամենայն մարդոյ քա-
կռեալ միանգամ՝ զտարածութիւն պարտպապատ քաղաքիս, հաւատալ չմար-
թի նմա այնքանոյ բազմամարդութեան զոր պատմիչն ասեն, թէ բազմամարդ

ասել կողք ձորոյն, զի և ձևոյ վայելչութիւն չէ մնացեալ 'ի նոսա . օրինակ իմն որպէս յօճառի որ այլ և այլ ձևս փորագրեալ և ապա յանձրելի դիցէ, զնոյն օրինակ անցս կրեալ կարծիցեն զկրպակոգ : Զի դրունքն մաշեալ չուրջանակի կուրուսեալ են իսպառ զձևս անկեանցն, և ճակատքն անհարթը 'ի զերծելոց մասանց քարին 'ի տեղւոյն . որպէս և դրունքդ 'ի բնական ուղղահայեաց ձևոյն թիւրեալ ոմն առ 'ի չեղ յերկինս հայի և ոմն առ 'ի չեղ 'ի դեալին . ոմն թիկունս գարձուցեալ բնկերին և այլք գէմ ընդգէմ՝ դարձեալ . և մասունք վիւծոյն որիչ երևին որ ան կեալ դիզեալ կան ուր շատ և ուր սակաւ յեղերս ձորոյն : Սակայն ոչ միայն երեսք փորածոյ կրպակացդ անշքացեալ են 'ի կործանմանց անտի այլ և ներքին նոցա ոչ վայելչաձև ինչ է . զի դիւրին էր արտաքնոյն 'ի հեղեղաց յայդ չափս իջանել աձևութեան, այլ ներքինն ոչ նոյնպէս . և թէ չիցէ ոխերիմ՝ ձեռին մխեալ 'ի նա թշնամութեամբ, հարկ է ասել թէ 'ի սկզբան 'ի նոյն ձև փորեալ իցեն որպէս ինչ տեսանի ցայսօր, ոչ կանոնաւոր կողմանք իւրաքանչիւր և ոչ անկիւնաւորք, շատ համարեալ 'ի քարեղէն փորուածի վերիւրեւոյ նմանութիւն բերել ընդ փայտակերտ շինուածոյ՝ առաստաղանման ձեղուամբն 'ի վերոյ, և կողմանցն և անկեանցն զգալի երևութիւք : Զսոցանէ թէպէտ և չունիցիմք ուստեք դրաւոր վրկայութիւն կրպակս ասելոյ, և զնոյն ինքն զյտաղկածորն ուղջոյն վաճառանոց քաղաքին, սակայն ոչ արհամարհելի է և աւանդութիւնն որ ցարդ անմեկնելի է 'ի բերանոյ շրջաքնակացն : Էւ այն ևս հաստատուն ապացոյց է կրպակաց, զի 'ի բաղումս 'ի նոցանէ անեղծ կան ցայսօր պատուհանաձև մանր դարանք փորեալ յորմունս, յումնս սակաւ և յումնս բազում և խիտ առ խիտ առ միմեանս . զոր օրինակ տեսանի 'ի կրպակս դեղագործաց՝ տեղի տիւոց խորշս խորշս գործեալ :

ԱՌԱՍԱԿԵԼԱՅ. — Զառասպելացն որ զբաղաբէն Անայ չունիմ ասել յումնէ՝ ճարտարամտեալ զառաջինն հաս կալաւ զմիտս խառնաղանձ մարդկանն, ևս և աշխարհատես մարդոց ոմանց և 'ի գիր ևս մխեցաւ : Ոմանք յառասպելացդ ամեննեին սուտ են՝ զի և հակառակ են բնութեան . այլք կերպարանախօրն եղեալ տասնպատիկ յաւելուածով : Թէպէտ չէր արժան և յիշել իսկ զնոսին, այլ զի մի անյիշատակ առնելով 'ի նոյն կանխակալ սովորութեան թողոցուք զաւանիկ մարդիկն, համառօտիւք յիշել արժան համարիմ : Առաջին զվաճառանոցէն առասպելաբանն թէ յաւուրց անտի Անեցւոց պէսպէս ազանելիք կայցեն 'ի նմա, և պուրակք այլ և այլ ձեռագործաց կտաւոց դիպակաց կերպասոց նովին գրիւք շարեալ 'ի դարանս և նովին գունովն որպէս ինչ իսկզբանն էր . և յորժամ ձեռն ածէ որ առ նոսա զննել, զի մաշեալ և փտեալ են՝ իսկոյն 'ի փոշի լուծանին : Երկրորդ թէ ընդ երկրաւ պէսպէս իջեմանք կայցեն և տունք փառահեղք, յորում տակաւին ամենայն կարասիք ողջ կան 'ի նոսին մանաւանդ անօթք կերպարեղինաց պղնձիք և կարգաւ շարեալ 'ի դարագս շուրջանակի . և ըստ դիպաց գտեալ ումնս զմուտ նոցա, և չհամարձակեալ առանձինն 'ի բաց առնուլ 'ի նոցանէ, ելանէ արտաքս և գտեալ զոմանս խոր օգնական կամեցեալ իցէ վերքս տին մտանել անդր և բառնալ որ զինչ և կամիցի . այլ աւուրս երկա խնդրեալ զմուտ նոյնի և ոչ գտեալ, զի յաներևոյթ ոգւոց փակեցաւ դուռն առաջի նոցա, և ունայնաձեռն յետս դարձան : Երրորդ թէ չպակասեն 'ի քաղաքի անդ չորքս

տանի գաղանք, և յաւերական լի իցեն օձք մեծամեծք: Եթէ ճշմարիտը էին այս գործիկ, չէր հարկ Անույ միայն սեփականել զայդոսիկ զի յաւերակ և յանմարդի տեղիս երևոյթք գաղանացդ չեն պակաս. սակայն իմ առումս բազումս չըջեալ 'ի քաղաքին յառաւօտէ մինչև ցերեկոյ ոչ 'ի ձմերան և ոչ ամառանի չտեսի և ոչ զմի 'ի նոցանէ: Չորրորդ զգուշեալ պատուիրեն որ չըջագայեղոյն է 'ի նմա, զի ընդ ամենայն քայլափոխս շուրջ հայեսցի թէ ուր զքայլս ոտիցն դնէ. զի բազում գուրք են 'ի նմա՝ ասեն՝ խորինք և ջրհորք և ջրամբարք, և բերանք նոցա դեռնոյն հաւասարք և ծածկեալ 'ի մացառաց որ անտառացեալն է անդ: Եւ այս դարձեալ սուտ. զի ոչ մացառք անտառացեալ է վայրն և ոչ խորան, գունդ փոքր երեւին ուրեք կամ ջրհորք. թէպէտ չպակասեն 'ի նմա գուրք, այլ յոյժ սակաւք և խորութիւն նոցա ոչ աւելի քան զմարդաչափ և կէս, յորոց ու մանր լցեալ և ծածկեալ են յաւերակաց՝ Զառասպելսդ ամենայն 'ի գերեւ հասնեալ, երկիւղ գողոցն և աւազակաց թերեւ ահ արկանիցէ առ հեռաւորս. այլ այդ երկիւղ ոչ միայն յԱնի, այլ և յամենայն անմարդի տեղիս տիրէ, մանաւանդ յերեսաց ֆրդաց. բայց որ ծանօթ և զինեալ ուղեցուցիւ չըջագայի, նմա չիք երկիւղ և ոչ մի. քանզի և խաշնարածք բազում անգամ չպակասեն անդ, և գողոյ չէ համարձակելի զինեղոց և անձանց աւելի քան երկուց ընդդէմ՝ կլանել: Այլ այսու ամենայնիւ ոչ անխորհրդաբար որ ինչ գործէ եթէ զգոյշ լիցի ձիոյն և կարասեացն յազանեւն ուրեք, զի 'ի նոսին առաւել ազահեն աւազակաբարոյ ֆուրդք:

Վերջ առեալ տեղագրութեան քաղաքին Անույ և որ անընդմիջաբար զնո վտան էին արտաքոյ պարսպին, անցանեմք յարեւելս նորա 'ի նմին գաւառին Շիւրակայ:

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔ, ԱՅԺՄ ԽՕՇԱՎԱՆՔ

Տիեզերահռչակ մենաստանն Հոռոմոսի ժամաւ հեռի յԱնույ յարեւելս նորա կառուցեալ է 'ի վերայ երկայնաձև բլրի, որ իբրու ցամաքակղզի ձգեալ է յառեւելից յարեւմուտս, 'ի հարաւայ նորա անցանէ Ախուրեան գետ ընդ ձորամէջն խորանդունդ, որպէս առ Անուլ, և չըջան առեալ զարեւմտիւ նորա անցեալ գընայ 'ի կողմն Անույ: Իսկ 'ի հիւսիսոյ պատանի բլուրն այլով դաշտավայր ձորա՝ միջով, գորմէ զկնի: Զյինութենէ նորա և այլատարազ անուանակոչութենէն չպակասեն յիշատակարանք առ մատենագիրս մեր Ասողիկն և Վարդան և Կիրակոս: Ի տասներորդ դարուն հիմնարկեալ մենաստանին 'ի ձեռն Յոհաննու ուրումն որ պատուոյն աստիճանաւն անծանօթ եղեալ՝ բարեպաշտութեանն մա-

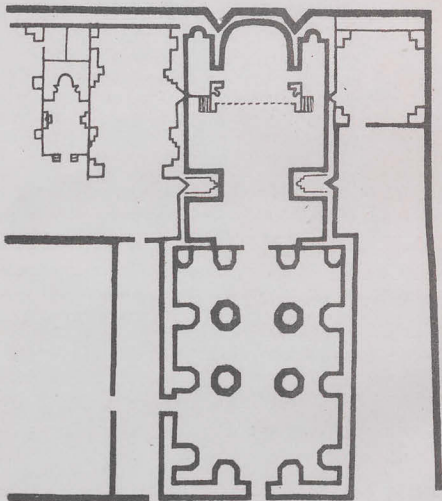
1 Հռամբարնք են այգորդիկ ցորենոյ, որպէս մինչև ցայսօր պահի սովորութիւնդ յամենայն գիւղերէս Երևակայ. զի փոս փորեն 'ի գետնի նեղաբերան և լայնափոր 'ի ձև բլրաց, զմանա վարկպա-

րազի քարամբք չըջապատեալ և զմանա առանց անք. և յամբարեն 'ի նոսա զցորենան շուրջանալի պատեն յարդիւ. և քար 'ի բերան եղեալ ձեռն, և անեղձ պահի ցորենան 'ի նմա:

ստաւր անուանի դատաւի ժամանակին, ծանօթութիւնդ այդպիսի աւանդութեամբ եհասաւ առ մեզ 'ի ձեռն մատենադրացիդ զոր յիշեցաք. սակայն յառաջնոյ արձանագրէն՝ յորում Յոհաննու թագաւորին սեփականի, թուի ինձ 'ի բանից անտի նորին արձանագրի մենաստանին՝ շինեալ յառաջագոյն 'ի տաներորդ դարուն, յետ այնորիկ զեկեղեցին շինեաց Յոհաննէս թագաւոր որ էր 'ի սկիզբն մետասաներորդ դարու։ Արդ որպէս և է, հիմն արկեալ մենաստանիս յանուն սրբոյն Յոհաննու, որպէս տեսցի ստորեւ 'ի խուռն արձանագրացն, սեփականեցաւ նշմին և անուն այլ՝ Հռոմուսի. իբր զի ընդ աւարտիլ շինուածոյն կամ փոքր մի զինի՝ կրօնաւորաց ոմանց 'ի Հայոց յերկրէն Հռոմոց փախուցեալ 'ի պատճառս հալածանացն Յունաց, եկեալ բնակեն աստ. և անտի այսր մտկանումանեալ կռչեցաւ Հռոմոսի վանք։ Ի վաղեմի շինուածոց մենաստանիս անկործան կան ցայսօր, առաջին՝ եկեղեցին, երկրորդ՝ տապանատունն և առնովաւ փոքր մատուռն և կամարակապ տեղիքն, և երրորդ՝ նշխարատունն։ Արեւելեան որմ եկեղեցւոյն սահման է վանացն յայնմ կողմանէ. և երկուստեք նորա չափաւոր միջոցաւ պարիսպ ածեալ ամրաշէն 'ի սրբատաշ գեղնագոյն քարանց, յայնմ կողմանէ 'ի հարաւոյ և յայսմ՝ կողմանէ 'ի հիւսիսոյ, յորում է և արտաքին դուռն վանաց, սահմանի յարեւմտից կուսէ երկայն և հոյակապ իջեղանիւ, այն է քերականաւորայ ասացեալն 'ի հիւսիսոյ 'ի հարաւ։ Յարտաքին դուռնէն որմ ածեալ 'ի հարաւ կոյս՝ միանոց ընդ շինուածոց վանացն, և յորմն անդ է ներքին և բուն դուռն մենաստանին. որպէս զի արեւելեան մասն յանձրպետէ այսի ներքին և բուն սահման մենաստանին է, և արեւմտեանն մինչև ցիլեւլանն՝ գեղջէից տունք էին, արդ առ հասարակ քայքայեալք յետ գաղթելոյ նոցա առ Ռուս։ Տեսցուք արդ մի առ մի զարհեստ ճարտարապետութեան մեծագործ շինուածոց նոցա։

ԵԿԵՂԵՑՈՒՆ. — Արտաքին տեսիլ եկեղեցւոյն չորիւք սահմանի կաթողիկէիւր. իսկ ձեւ նորա որպէս ճշգրիտ երեւի 'ի պատկերիդ յերկուս բաժանեալ է, նախ գաւիթ կամ որպէս առ նախնեք կոչէին՝ ժամատուն, և ապա տաճար, միջնաւ դրամբ հաղորդեալ միմեանց, և յիւրեաց ոչ շատ տարբերեալ մեծութեամբ։ Դաւիթն սիւնաղարդ է և հոյակապ յոյժ. երկոտասան 'ի սեանցն առ որմովք կան շուրջանակի, և չորս ևս այլ 'ի միջակայրին, յորոց վերայ ամբարձեալ կաթողիկէն առաջին որ և զանգակատուն է սիւնաղարդ շուրջանակի։ Որմակամարք միջին չորից սեանցն ուղղաբերձ ամբարձեալ նախ, ապա կողմանքն չորեքին առ իրեարս շեղեալ՝ թրգածեւ աւարտին 'ի ծայրին՝ ուր և հիմն կաթողիկէին սկսանի։ Կողմանք բրգածեւիլ 'ի մեծամեծ միակտուր քարանց են, ազգի ազգի դրուածքօք քանդակեալ իւրաքանչիւր։ Միակտուր են ամենայն սիւնքն և բոլորչի. թէպէտ և ոչ երկայնք, սակայն վերնախարսխօք իւրեանց և ներքնախարսխօքն՝ ոչ մի ինչ թերութիւն ածեն վսեմութեան շինուածոյն։ Ամենայն սիւնք 'ի վերնախարսխացն կամարաւ հաղորդեալք առ միմեանս 'ի քառից կողմանց ևս, յարկ իւրաքանչիւր միջոցաց բայ 'ի միջակայրէն յորոյ վերայ է զանգակատունն՝ զայսօրինակ ճարտարապետեալ են. չորեքին կողմանք իւրաքանչիւր միջոցաց սեանցն փոքր մի աղեղնաձեւ մերձեցեալ են առ միմեանս, միջին վայրքն կամ թէ ասել կեդրոնքն լայնաձիգք՝ տախարակք իբրեւ զառաստաղաց են՝ մեծամեծ քառա-

կուսի քարինն ունելով շուրթն առ շուրթն հպեցուցեալ, որ ամենեւին անխախտ կան ցայսօր: Տաճարն անսխան է և 'ի վերայ կամարադօտեաց չորեցուն կողմանցն

այլ գօտի ածեալ մանեկաձև՝ խարիսխ կամ հիմն եղեալ է մեծի կաթողիկէին, որոյ լուսամուտք են շուրջանակի երկայնաձևք: Միախորան է տաճարս, մատրունս կրկին ունելով երկուստեք խորանին: Եթէ թերութիւն մի կայցէ 'ի հոյակապ եկեղեցւոյն մթութիւնն է, մանաւանդ 'ի գաւթին. չորս լուսամուտք միայն են նորա բոլորչի և փոքր, յորոց երկուք ևեթ լուսաւորը 'ի հիւսիսոյ, և որք 'ի հարաւոյ՝ անլոյս են, զի արտաքոյ գաւթին կամարաձև հանդերձ շինուածոյն հանդիպոյ խաւանեալ ունի զլոյս նոցա: Ի նոյն կողմն է և գուռն փոքրիկ նոյնպէս անլոյս. և լուսաւորութիւնն ամենայն 'ի նախադրանէն է յարեմոնց կուսէ, և փոքր մի 'ի զանգակատանէն: Մթութիւնդ զոր ասացաք հասարակ է ամենայն

հնաշէն եկեղեցեաց արեւելից, գուցէ առ ահաւոր և պատկառելի ցուցանելոյ զարբութեան տեղիսն: Ոչ սակաւք են գերեզմանք վարդապետաց 'ի յատակ եկեղեցւոյս անդիր և անծանօթ. յորոց մի է գուցէ գերեզման Ս. Սարգսի կաթողիկոսի որ աստ թաղեցաւ, որպէս վկայէ Լաստիվերտցի: Բազմաթիւ են յոյժ արձանագիրք եկեղեցւոյս ներքոյ և արտաքոյ. այլ բաց յառաջնոյն այլքն առ հասարակ յիշատակարանք են հասութից որ 'ի բարերարաց սեփականեալ են վանաց. մէք զամենայն միախուռն 'ի մի ժողովեալ ըստ կարգի, զառաջնոյն քննութիւն այլոց թողցուք միաբանել ընդ Ասողկայ բանիցն, թէ մեր քննութիւնս զոր 'ի վերն արարաք՝ չիցէ բաւական յանկուցանել զմիտս հետաքնին հնասիրաց: Արդ առաջին յարձանագրացդ է վերոյ աւագ դրանն յարեմտից 'ի ճակատ եկեղեցւոյն.

✠ 'ի ՆՁԻ Թուականիս հայոց ետու ես յովաննէս շահանշահ որդի գագկա շահանշահի զիմ այգին որ 'ի կողբ յիմ եկեղեցիս 'ի սուրբ յովաննէս զոր շինեցի 'ի վանսս հոռովմոսի հանդերձ Ժամատամբս եւ հարիւր բեռն աղ յամենայն ամի ազատ յամենայն չարէ 'ի հայրապետութեան նն պետրոսի եւ յառաջնորդութեան ուխտիս հաւր յովաննիսի արդ եթէ որ զինի մեր հաւառ կա այսմ գրոյս եւ իմ պարգեւացս պարտական լիցի մեղաց իմոց առաջի նայ եւ յԺՐ հայրապետացն որ 'ի նիկիա նզովեալ եղլիցի 'ի կեանս եւ 'ի մահ իսկ որ հաստատուն պահեն զգիր արձանի ընծայիցս աւրհնեսցին 'ի քէ.

Բաջմէ ճակատուն.

✠ շնորհիւն քի ես հեճուպ գրիգոր եւ սմբատ եւ իշխանս հաստատեցաք 'ի մեր սեփհական ուխտս որ ոչ պատրոն եւ ոչ ճորտ 'ի վանքս աղունձ աղան եթէ որ զգիրս զայս պատրոն կամ հայր լուծանէ նզովի յայ և յամենայն սրբոց.

'ի ԹՎ. ՈՂԶ անուամբն նայ եւ շահնշահի ողորմութիւնս ես . . . անագովէս որդի սմբատա ետու 'ի գրասպարի զգիշկոյն տունն իւր հողովն ոնց գիշուկն ունեցեալ է հոռով վանիցս նր յովանիսի հայրենիք վն իմ հաւր հոգոյն սմբատա զոր յառաջ միաբան էին լեալ ազատ 'ի կ . . . Թաէ եւ յամեն չարէ ոչ իմ եղբաւր ոչ իմ որդոյն ոչ ինչ հաշիւ չկայ

իշխանութիւնն նր յովանիսի սպասաւորքս ունին յառաջնորդութեան տնր բարսղի որդո ամիր երկաթա փոխարէն հատուցին միաբանքս զնր գրիգորի շաբաթն աւրն յամենայն եկեղեցիս պատարագ առնել իմ հաւրն սմբատա ու զայս Գիրս խափանէ նզովի յայ եւ յԺր հայրապետացն որք հաստուն պահեն աւրհնին յայ եւ յամենայն սրբոց ամէն :

Յահելէ ճակատուն :

Ո՞ջ շնորհիւն քի ես ասլանս որդի շերանկանն եւ զիւգակից իմ ասուշիս տուաք զմեր գանձագին հայրենիքն զգողեցն զկէս գանգն իւր հողովն եւ ջրովն 'ի նր յովաննէս յառաջնորդութեանս տնր բարսղի արհիւսկոպոսի որդւո ամիր երկաթա եւ սպասաւորք սորա փոխարէնս հատուցի մեզ 'ի տարին : Կ : պատարագ կատարել զէ ինձ ասլանիս եւ Է ասուշահին եթէ 'ի մերոց կամ յաւտարաց զյիշատակս մեր խափանէ նզովի յայ հաստատ պահողքն աւրհնին 'ի քէ :

690
551
1231

'ի սոյն ամի ես խոսրով որդի վարհմա լաւուցո եւ զիւգակից իմ շուշիկ տուաք զմեր գանձագին հայրենիքն զքարհանին գանկն իւր հողովն եւ ջրովն 'ի նր յովաննէս եւ հատուցին մեզ 'ի տարին : Կ : պատարագ : Է : ինձ եւ : Է : շուշիկան եւ : Է : վարհմա եթէ որ զարձանս մեր խափանէ նզովի յայ կատարողքն աւրհնին 'ի քէ :

'ի սոյն ամի ես կազերս որդի սուկատին եւ մայր իմ մամիկս տուաք զմեր երկու առնն 'ի նր յովաննէս եւ տուաք պատարագ 'ի տարին Է աւր ն ինձ եւ մին իմ մաւրն կատարիչքն աւրհնին 'ի քէ :

Ես շուշիկս զիւգակից խոսրովու ետու զիմ տներն 'ի նր յովաննէս եւ առի ինձ պատարագ 'ի տարին աւր մին կատարիչքն աւրհնին 'ի քէ :

Ես բարդողիմէոս արեղա փարբեցի Ետու զիմ գանձագին
այգին որ 'ի փարբի է 'ի վանացս 'ի հիւրատունս եւ նոքա հա-
տուց ինձ պատարագ 'ի տարին աւր . . .

Կամաւն նայ ես քոթիթ ճոնս եւ կենակից իմ շահմամն
տուաք զուր գանին իւր հողովն եւ ջրովն ոնց բնական լեաւ
է 'ի նր յովաննէս եւ ե . . . շինած տներս 'ի նր յովաննէս
եւ սպասաւորք սորա հատուցին մեզ 'ի տարին ի պատարագ
մին ինձ քոթիթին ի շահմամին մին վարդանա ի սար էթէ որ
'ի մերոց կամ յաւտարաց զգիրս մեր խափանէ ելցէ 'ի կենացն
նայ կատարիչքն աւրհնին 'ի քէ .

Ես իգնատիոս որդի արեղին եւ կենակից իմ մամեր տուաք
զմեր հայրենիք կէս դանին 'ի մարաց մարգի 'ի նր յովաննէս
եւ սոքա Ետուն մեզ պատարագ 'ի տարին ի աւր . ն . ինձ
Լ . ն . մամերոյն էթէ 'ի մերոց կամ այլ որ զգիրս մեր խա-
փանէ նզովի յայ .

ի հարաւոյ եկեղեցւոյն արտաքուստ 'ի բարձու .

23
551
1174
'ի ՈՒԳ : Թուիս հայոց 'ի հայրապետութեան նահանգիս
մերում նն բարսղի ես նուաստս պետրոս երէց եւ իմ եղ-
բաւորդիքս զազատ յուսիկս եւ սիմեոն տուաք զմեր հայրե-
նի այգին որ 'ի փարբի որ կոչի խանիկշտէ 'ի նր եկեղեցիքս
հոռոմոսի վանացս 'ի յառաջնորդութեան խաչատրոյ եւ խըն-
դրեմք 'ի սպասաւորաց նրցս : ի : աւր պատարագել զքս յա-
մենայն ամի զհոգւոյն գալստեանն զշաբաթն եւ . . . նիաի մի
անուն . . . եւ մի աւր իրիցակնոջն . . . 'ի մերոց կամ յաւտա-
րաց . . .

Հնորհին քի ես գրիգոր որդի բախտիարին Ետու ընձա 'ի
նր յովանէս : ի : տուն եւ 'ի վերեւն : ի : կողպակ զոր իմ
հալալ արդեամք շինել եմ յիշատակ ինձ եւ զաւակի իմո ա-
ւաք խաթունին եւ սպասաւորքս փոխարէն հատուցին յա-

մենայն ամի : Դ : աւր պատարագ : Խ : ինձ եւ : Է : աւաք խա-
թունին .

Ի հիւսիսոյ եկեղեցւոյն արտաքուստ .

Դ ՈՒՅ ԹԼԻս ես հայր միսթար սատարութեամբ սարգսի
կրաւնաւորի եւ կամակցութեամբ նր միաբանացս զականց
Ջուրն զոր մեր հին Թագաւորացն կարի յոյժ ջանացեալ եւ
ոչ ժամանեցին բերել նոյ կամաւքն մեծ ծախիւք եւ աշխա-
տութեամբ ածաք զՋուրս Դ հոռոմոսի վանքս եւ հաստատե-
ցաք յամենայն ամի պատարագել զքն յանուն աշխատաւորաց
ջրիս Դ տաւնի տապանակին Դ աւր արդ եթէ ոք Դ մեծաց
կամ Դ փոքունց հակառակ կա ջրիս կամ գրիս զաւձին զկայե-
նին զխաչահանուացն զանէծան առցէ եւ հայր որ զատ Դ վա-
նացս անդաստանացս այլ ուրեք Ջուր տա ընդ կապանաւք է
եղեւ այս Դ հայրապետութեան նն բարսղի եւ Դ տէրութեան
վանացս քնասէր պատրոնացս գրիգոր հեճոյլին եւ սմպատա
եւ եղբարց իւրեանց եւ Դ տէրութեան քաղաքիս եւ բոլոր
երկրիս մեծ հայոց քն մեծ զաւրականացս զաքարէի եւ իւա-
նէի որոց հովանի լիցի նր երրորդութիւն .

Դ ՈՒԵ ԹԼԻս ես զաքարիայ շահանշահ որդի սարգսի զաւ-
րապետ հայոց եւ վրաց քակեցի զջաղացն որ յականս հակա-
ռակ ջրիս շինած էր եւ վերստին հաստատեցի զՋուրս Դ վանքս
հոռոմոսի վասն արեւշատութեան ինձ եւ եղբաւր իմոյ իւա-
նէի եւ յիշատակ ծնաւզաց մերոց արդ եթէ ոք հակառակ
կայ ջրիս եւ յափշտակել ջննա Դ վանացս եւ կամ դարձեալ
շինէ զջաղացն զաւձին զկայեանին զյուզային զխաչահանացն
զանէծան առցէ եւ մի դտցէ մասն եւ ողորմութիւն Դ քն
նոյ հրամանակատարքն աւրհնեսցին Դ նր երրորդութենէն .

Ես սարգիս կրաւնաւոր գնեցի հող Դ փարպի եւ հայր մը-
խիթար միանաւքս այդի արկին եւ Դ խանիկշտի մեծ այգին

բոլորեցաւ պատարագի քն՝ ի տաւնի քառասնիցն է՝ և սարգ-
սի և վարդանա կատարիչ գրիս աւրհնին յայ՝

զյոլսէս յիշեա ՚ի տր

Ես խէտէնեկս որդի ալուզի եւ ամուսին իմ մարջան տուար
՚ի նր ուխտս զԹէզանո շամբն որ գեան ՚ի մէջն կու անցանէ
որ իշխանն մեզ էր տուել տր բարսեղ եւ այլ եղբարքս սահ-
մանեցին զտաւն նր կարապետին բոլոր յեկեղեցիքս պատա-
րագել զքն որչափ մեք կենդանի ենք իշխանին եւ խորիշահի
կատարեն եւ յետ ելից մերոց ՚ի մեր յանուն կատարեն ՚ի
տաւնի նաւասարդի էթէ որ զմեր նուերքս ՚ի նր ուխտէս
հանէ եւ կամ զԺամն խափանէ դատի յայ կատարիչք գրիս
աւրհնին ՚ի քէ : ամեն : ՈՂԴ

ԹՎ ԶԻԲ. կամաւն այ ես բլ հասան հէքիմ որդի զաքա-
րիաի հէքմն ապաւինեցա ՚ի նր յովանէս ետու ընծա յա-
պընուց ձորին սաղնդեւէր իմ հայրենս շինեցի դ գանկն ջա-
ղաց ետու նր յուխտս փոխաբէն հատուցին է աւր պատա-
րագ ՚ի տաւնի զաքարիաի է զաքարի և շուշկան և ջալալին
և իմ պապին բլ հասնա : յետ ելից ինձ առնեն :

Ի դաւթին կամ ՚ի ժամատանն յորմունս շուքանակի ,
գրիչ ՚ի կամարսն և ՚ի վերնախարիստն .

Իսրայել

՚ի ԹՎ ՈՒԹԻ յառաջին ամի կաթողիկոսութեան (կաթող՝
բառդ կրով ցեալ էր) նա բարսղի և ՚ի տէրութեան վանացս
գրիգորոյ եւ ամպատա եւ եղբարց իւրեանց որոց աւգնական
լիցի քն ևճ . շնորհիւն այ ես նուաստ հայրս պետոս նր ուխ-
տիւս հաստատեցաք էթէ որ ՚ի նր միաբանացս փոխի ՚ի քն
պատարագ մատուցուք հաւրն դ իս եւ ամենայն եղբայր մի
աւր պատարագ : եւ որ չկարէ Ժ կանոն աղօթք արասցէ ե-
թէ որ յայս կարգելոցս պակասեցուսցէ խղճի եւ մեղաց
պարտական է առաջի այ : աշխարհական հարեղայի է իս .

120
 'ի ՈՏ Թւիս 'ի տէրութեան երկրիս զաքարիայի ես տիգրան
 ծառա նայ եւ հաւատարիմ իմ պարոնին զաքարիաի միաբանե-
 ցա նր ուխտիս եւ ետու զիմ զջաղացն որ 'ի կորդո շինեալ
 էի 'ի գլիճորին հմնակից է ներքի գեհն գունիճանց յիշատակ
 ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ յանուն իմ պատարագի քս : Ժք : 'ի
 տաւնի նր մարգարէին երեմիայի անխափան մինչեւ 'ի ծագումն
 որդոյն նայ կատարիչք գրոյս աւրհնեսցին յայ :

ՈՏ կամաւն նայ ես խաչեղբայրս եւ իմ որդիս աւետիսս
 միաբանեցաք նր ուխտիս եւ տուաք զմեր հայրենիքն զմարանց
 մարգիկն 'ի վանքս սպասաւորք սորա կատարեն 'ի տարին : Կ :
 աւր Ժամ : ք : ինձ : ք : աւետ : ն : սիստին : ն : եղբարց : . . .

'ի ՈՏ Թւիս շնորհիւն նայ ես գրիգոր որդի հասանայ որ
 դու իշխանին ետու զիմ գանձագին գեւղն զերդս 'ի մեր
 սեպհական ուխտս 'ի տիեզերահռչակ վանքս վասն արեւշա-
 տութեան որդու իմոյ ամիր հասանա եւ վասն յիշատակի
 հոգու իմոյ եւ ամուսնոյ իմոյ խաթունին յառաջնորդու-
 Թեան միսթարայ պարտական են սպասաւորք հռոմոսի վա-
 նացս մինչ 'ի գալուստն քի յամենայն ամի : ն : ք : պատա-
 րագ առնել ինձ գրիգորոյ եւ քի ամուսնոյ իմոյ խաթունին
 մարդ մահկանացու որ զմեր յիշատակս խափանէ մեղաց մե-
 րոյ պարտական է առաջի սոսկալի բեմին քի կատարիչք գրե-
 ւոյս աւրհնեսցին 'ի քէ :

Շնորհիւն նայ ես տր գրիգոր որդի ապուղամի արհեսպիս-
 իսկոս մայրաքաղաքին անո ետու 'ի նր յովանէս ընծա զիւր
 ղեղջէիցն զակնաց եւ զշավթաի եւ զաղընագեղի զԺողովոր-
 Թութիւնն յառաջնորդութեան անգրէաս վարդապետին միա-
 տիր եւ սպասաւորք սորա առնեն 'ի տարին ք Ժամ մամուզ
 որ հաստատուն պահէ աւրհնեսցի 'ի նէ իսկ հակառակն ու
 ղեսցի յայ ամէն

12/7 ԹԼ ՈՒԿՁ ես խողանդ ամիր սուլտանս վասն իմ արեւոյս
եւ իմ որդեացն ետու վանացս մարգ յաստեղանի յայնկոյս
գետոյն ։ Ես սուրհաւս վասն իմ հոգւոյս ետու զճարպկանց
մարդն յարվաշ եւ ես Թաղեցա 'ի տեղս յամենայն ամի պա-
տարագ տացեն ինձ դէ ։ Ես սմբատ ետու զմարանց մարդի ըզ-
կէսն եւ ես Թաղեցա 'ի վանքս 'ի տարին պատարագ ինձ Ժ ։
Ես յոհաննէս Թաղէոսի որդի ետու զջաղայն 'ի գլինձորին
զմիջի ակն եւ ես Թաղեցա 'ի վանքս խնդրեմ պատարագ եւ
զքն 'ի տաւնի նր գրիգորի Ժ ։

12/8 Կամաւ մարդասիրին նոյ ես վարդաճիժ վարդեանց ապա-
ւինեցա 'ի նր ուխտս ետու զիմ գանձագին կուղպակն եւ 'ի
նեքքեւն տակառքի յանի 'ի վերի փողոցին քանեկից է տիգ-
րանա յառաջնորդուԹեան հաւր գրիգորիսի սրբասիրի պա-
տարագեսցի քն 'ի տարին դէ աւր զքն ինձ եւ է զիւգակցին
իմո տիկնոջն կատարիչքն աւրհնեալ եղիցին 'ի քէ 'ի ՈՒԿԷ
ԹԼ ։
զեղբայրոսս յիշեցէք 'ի քն

67/1
51
12/28 'ի ԹԼ ՈՒԿԷ ✕ Կամաւ ամենակալին նոյ այս մեր գիր յիշա-
տակի է հեճուպ գրիգորոյ որդո հասանա եւ եղբայրորդեաց
իմոց եւ իշխանիս որդո քրդին եւ եղբայրորդեաց իմոց տե-
րանց նր ուխտիս վանացս հոռոմոսի որ հաստատեցաք ար-
ձանագրով պատրոն ու լինի այս տեղոյս 'ի յարանց կամ 'ի
կանանց ու կաշառաւք հայր դնէ այնպիսին նզովս առցէ ըզ-
յուգային զնձաւաճառին եւ զկանինն զեղբայրասպանին եւ
հայր և այլ գործաւորք որ կաշառք տան յայտնի կամ 'ի ծա-
ծուկ յերկնաւոր հաւրէն եւ յԺՂ հայրապետացն եւ յամե-
նայն սրբոց անիծեալ եղիցի յոգի և 'ի մարմին եւ հայր որ 'ի
վանիցս հաց ծախէ կամ 'ի վանիցս 'ի բացս խորէ նզովեալ
եղիցի մահով եւ կենաւք ու հակառակ կայ այս բանիս ի պատ-
րոնաց կամ 'ի միաբանիցս կամ 'ի ջնջել Զանա զայս գիրս եւ
ինքն ջնջեսցի 'ի դպրուԹենէ կենացն կատարիչքն աւրհնեալ

եղիցին յայ ամէն • արդ էթէ մեծ եւ էթէ փոքր կարծիս
առնու թէ հայր կամ այլ գործաւոր կաշառք է տվել եւ
վրէժխնդիր չլինի վերագրեւոցս նզովիցս տէր է ամէն •
զխոցադեղ գրիչ յիշեա ՚ի տր •

ՈՀԸ շնորհիւն քի ես վասակ որդի դաւթի Թոռն կիւրի-
կէի արքայի տէր նորբերդի խոստովանող քի միաբանեցա նր
ուխտիս եւ ետու ՚ի նր յովանէս ընծայ զիմ գանձագին ձի
Թահանքն որ ՚ի վանացս գնեցի վճռամբ եւ ամենայն ամբու-
թեամբ յառաջնորդութեան նն բարսղի որդւոյ ամիր երկա-
թայ եւ փոխարէն ինձ հատուցին զաւան սրբոց վարդանանց
յամէն ամի բոլոր յեկեղեցիսս զպատարագն որչափ ես կեն-
դանի եմ վարհամայ եւ Թամարին առնեն եւ յետ վախճանին
իմոյ ինձ արդ կատարիչք գրիս աւրհնին ՚ի քէ եւ հակառակն
որոշի եւ զանէծս կայենի եւ զյուզայի եւ զնեռինն ժառան-
դէ մարդ ո որ եւ իցէ եւ մի լիցի Թողութի յաւիտեան ամէն •

ԹԼ ՈՁԳ շնորհիւն քի ես զմրուխտ խաթունս աղախին
քի յուսալով յողորմութիւնն նոյ ետու ՚ի նր ուխտս ՚ի վանքս
հուռմոսի ՚ի նր յովանէս ակն ՚ի մին ջաղաց բոլոր ՚ի կարմն-
լին ձորին որ արեւեանց կոչի զոր այրն իմ նծասէրն սմբատ
միւր կենդանութեանն ինձ հայրենիք էր տուեալ ես յիմ
կենդանութեանս նր ուխտիս հայրենիք հաստատեցի յառաջ-
նորդութեան նն բարսղի որդւոյ երկաթայ եւ սպասաւորք
նր ուխտիս փոխարէն հատուցին մեզ յամենայն ամի պատա-
րագել զքն խե աւր • ԺԵ • ինձ խաթունիս • ԺԵ • առն իմոյ
սմբատայ • Ժ • աւր մաւրն խորիշահի եւ • Ե • իւր հաւրն քըր-
դին արդ էթէ որ ՚ի մեծամեծաց կամ ՚ի փոքունց զմեր նուէրս
հանէ ՚ի նր ուխտէս կամ ծախելով կամ գրաւական գնելով
կամ զմերս ամն պակասեցուցանեն • յԺ չայրապետացն նզո-
ւեալ եղիցի մահով եւ կենաւք իսկ որք հաստատուն պահեն
աւրհնին յայ ամէն •

1246 ՈՂԵ կամաւ բարերարին նոյն ի Թագաւորութեանս հայոց եւ վրաց դաւթի եւ ի սպասաւարութեան շահնշահի որդոսի մեծին զարարի եւ յառաջնորդութեան նոյն բարսղի արքեպիսկոպոսի որդոս ամիր երկաթա եւ աշոտ դսեղեցի որդի գեաւուրէ Թոռն աշոտոս միաբանեցաւ նոյն յովանիսի ի նեղ եւ ի չար ժամանակիս յետ կործանման տաթարին մինչ եր վանքս ի նեղութեան ետու զամենագոյն աւետարան եւ : Դ : եղն : Դ : կով : Դ : էշ : Է : ձի եւ այլ զինչ նոյն պատրաստէ եւ տր բարսեղ եւ սարգիս վարդապետս եւ այլ եղբարքս ընդալաք զնա իբրեւ զմի ի պատրոնաց մերոց եւ փոխարէն հատուցաք յամեն ամի զկնի նոր կիրակէին աւր պատարագեալ զքս յանուն աշոտ որչափ կենդանի է իւր ծնողացն յետ ելից յաշխարհէս աշոտոս կատարենք որ հաստատուն պահեն աւրհանին յայ եւ ուր խափանեն զյուդաի առցէ եւ զկաէնի յԺՐ հայրապետացն որոշեալ եղիցի մահոյն եւ կենաւք : եւ կիրա հետ իմ պարոնին աշոտոս միաբանեցաւ նոյն ուխտիս յանուն իմ պատարագի քս ի տարին աւր մի :

1250 ի Թ . ՈՂԹ կամաւն նոյն եւ աւետիս վարդապետ առաջնորդ նոյն ուխտին սանահանին ազգաւ ի մայրաքաղաքէս անոս միաբանեցայ նոյն ուխտիս հոռոմոսի վանաց նոյն յովանիսի եւ ետու ընծա յառաջնորդութեան նոյն բարսղի արհնապիսկոպոսի որդոս ամիր երկաթա փոխարէն հատուցին ինծ տր բարսեղ եւ այլ միաբանքս կատարեն ի տաւնի նոյն խաչին : Դ : աւր ժամ : Է : աւրն աւետիս վարդապետին : ն : ոտնամուրին կատարիչքն աւրհանին յայ ամեն :

զաւրութեամբն նոյն եւ շերանիկս զաւրացա ի զինուորութեան եւ արդ անկեալ կամ ի վանքս առաջի նոյն խաչիս քի զնորմեսցի ինծ քս նոյն ետու զիմ գանձագին այգին ի ծմակին յանուն իմ պատարագի քս զ ի տաւնի խաչգիւտին : եւ մարիամ զուգակից շերանիկան ետու ի սուրբ յովանէս զակ-

նայ կէս դանդն իմ գանձով գնած յանուն իմ պատարագի քս : ք :

Հնորհին այ ես առիւծս որդի նծատրո միաբանեցա նր ուխտիս եւ ետու 'ի յանո բուն փողոցին զիմ գանձագին կուղ պակն որ շինեցի : ներքի դեհն քանակից է աւետեացն : ք : կուղպակի կտերն մէկն 'ի վերա կուղպակին է եւ մէկն իւրենն դիմաց որ գաղլայն է ներքեւ վասն յիշատակի զուգակցին իմո համաւորին յանուն մեր պատարագի քս : ք : նծատրո : ք : վահրմա . . . ք : համաւորին կատարիչքն աւրհնեալ եղիցին յայ :

'ի յարուճ փոքր այդիք են վանացս եկեղեցականին : քաւ շուտին լապաստակայն հանկանն առեւծկանն աղպետեանցն Թուխայրեանցն խաչեղբաւրն եւ պատարագի քս յանուն սուցա 'ի խաչին ուԹաւրէքն ի . ես արշաւիր աշտակեցի ետու զիմ հայրենի . . . զուռուտն զի յիշեսցեն զիս առաջի զենըմանն քի : ես քաւշատս ետու զիմ ծաղկոցի կէսն զխոսրովեանցն ք : ես խաչիկ երէց միաբանեցա եւ ետու զծաղկոցին . . .

Հոռովմոսին վանացս հայրենիք որ 'ի քաղաքին այս են գեորգ ծեր երէց վանացս ետ հայրենի տներն մաւտ 'ի կարուց դուռն նր ստեփանոս ընդդէմ եւայի արդիւնք ետ եւ առ զիւր տաւնին պատարագն ք : գիւտիկ կրաւնաւոր ետ զիւր հայրենի տունն 'ի քաւափնն եւ առ զխաչգիւտին պատարագն ք : վարհամ ետ կուղպակ 'ի դարբնո փողոցին մաւտ 'ի նր գրիգորն եւ պատարագ մատչի յանուն նորա ք : արբահամ ետ պարտէզ բերդին առաջի հայրենիք է անուն . . . պատարագ ք : ես սապիս ետու զիմ հայրենիք տներն . . . իգաձորին դրան վանացս ասպնջականոց . . . պատարագեն զքս ք :

Ես սարգիս էրէց որդի պետրոսի փարպեցի ետու զիմ գան

ձագին այգին 'ի վանս հոռոմոսին սպասաւորը սրբոց կատա-
րեն յամեն ամի զտաւն նր սարգսին սպասարագել զքս : ք :
Ժամ : ն : ինձ և : ն : կենակցի իմոյ քէմէի :

..... ս ծեր երէց շինեցի զնր եկե սցի 'ի նմա քս յա-
նուն միաբա ենի տներն եւ զձիթահանքն սպատա-
րագեսցեն զքս Ժ ծնողացն . . մ եղբաւրն շնաւո-
րին ես շահ իմ հայրենիք կուղպակն եւ զսրահն
եւ մտից կուսէ սպատարագեսցեն զքս եւ ն իմ եղբարցն
կարասեալին պարկա նր դերդա 'ի հարաւո կուսէ
ընկերին . . .

1251 Թվիս 2 կամաւն նայ ես առիւծս հոգեւորեանց եւ ամու-
սին իմ սեղա միաբանեցաք նր յովանիսի յառաջնորդութեան
տնր բարսղի բերի զնուրս զոր տաթարովս խուպանեալ էր եւ
տվի ընձա զհայրենի զիմ կուղպակն որ 'ի կաւշկակարոցին
քանակից է վերի դեհն տիգրանա ներքին սլքերոյն եւ զպա-
հէզն 'ի քեղուտի նորիցիս կանգնեցի եւ փոխարէն հատու-
ցին մեզ սպասաւորը նր ուխտիս յամեն ամի 'ի խաչին ութ-
աւրացն : Ժք : աւրԺամ : դ : աւրն ինձ : ք : սեղաի : ք : իմ
հաւրն սարգսի : ք : իմ մաւրն հռիփսիմի : ն : նուրսթէ : ն :
դրիգորոյ էթէ որ զմեր յիշատակս խափանէ գատի յայ եւ
որք հաստատ պահեն աւրհնին 'ի քէ ամէն :

1251 2 կամաւն նայ ես յովանէս մականուն ցիսիկ միաբանեցաք նր
ուխտիս յետ աւիրման տաթարիս վանացս ջաղանիս աւեր եւ
դրաւական էր : խ : դահեկան ետու եւ զջաղացն Թափեցի
եւ այլ ետու զիմ մարտիրոզը որ իմ հալալ արդեամբք գը-
րեալ էի եւ փոխարէն հատուցին սպասաւորը նր եկեղե-
ցոյս 'ի տարին : է : աւր Ժամ զազարու տաւնին : դ : ինձ : ն :
իմ եղբաւրն խաչատրո կատարիչք գրիս աւրհնին 'ի քէ ամէն :

ԹՎ ԶԲ կամաւն նոյ ես յոհաննէս արքաուն որդի ապրկան
 եւ ամուսին իմ մուլուքան միաբանեցաք հոռոմոսի վանաց
 նր յովանիսի եւ տվաք : Է : տուն իմ գանձագին որ ահուր-
 նաց կոչի եւ այլ տլի յամեն տարի որչափ կենդանի եմ : Ե :
 դահեկան ձիթագին եւ առաջի տարին տլի : Խ : կապի՞ճ ցո-
 րեն սերմա եւ առաջնորդ վանացս ա՞ր բարսեղ եւ էլ միա-
 բանքս փոխարէն հատուցին ինձ յամէն ամի : Ժ : աւր պատա-
 բադ զտուն խաչգոյտին : Դ : աւր իմ հաւրն ապրկան : Դ : իմ
 մաւրն սթերհէն : Է : յովանիսի : Է : սմբատա եւ յետ ելա-
 նելոյ յաշխարհէս : Ե : աւր ինձ էհանիսի եւ : Ե : ամուսնոյ
 իմոյ մուլուքին որ զյիշատակս մեր հաստատ պահեն աւրհ-
 նին յայ եւ որ խափանեն կամ զաներն ծախեն մեր մեղացն
 պարտական է ամէն .

՚ի Թուա . ԶԷ . ես մկրտիչ արեղա որդի ռատին եւ իմ հո-
 դեւոր եղբայրս գրիգոր քհնդեցաք վերստին զընծանանին
 յարուճ եւ ՚ի փարպին ի սրկաքն որք : սպասաւորքս հա-
 տուցին մեզ ՚ի տարին : Դ : պատարագ : Է : ռատին : Է : խո-
 ցագեղին եւ յետ ելից մերոց մեզ առնեն կատարիչքն աւրհ-
 նին ՚ի քէ .

ԶԺԵ շնորհին նոյ ես մամուկսթի գուստր վարհմա ետու
 ՚ի նր յովանէս ՚ի մեր տապանատունս զեղանց մարդ ՚ի բո-
 վաչորու կարմնջէն ՚ի վաղաւերու ճամբահն յանու հողէն ՚ի
 վաղաւիրուն : Է : աւերկոյն որ ՚ի տարին զ աւր պատարա-
 դեւ զքս : ն : ինձ : ն : կուրպաղտին : ն : ասիրոցին : ն :
 արտամշին : ն : վարհամծին : ն : գոհար խաթունին կատարիչք
 Դրիս աւրհնին ՚ի քէ . սիմէոն գրիչ .

ԶԺԵ կամաւքն նոյ ես ալէքս որդի զազարա եւ ամուսին իմ
 Վլքսթի միաբանեցաք նր յովանէսի եւ գնեցի կուղպակ ՚ի
 ճռազուկակին եւ ետու ընծա ՚ի նր ուխտս եւ սպասաւորքս

փոխարէն հատուցին յամէն ամի : ԺԷ : աւր պատարագ : Է :
աւր ինձ ալէքսիս : Է : աւր իմ կենակցին մըքսթէն : Դ : ա-
ւետիա իրիցս : Խ : զազարա իմ հաւր : Խ : վարդէտիկնա հետ
այսո . . . յիշատակ իմ որդին . . . պարոնն յոյս ունիմ 'ի քն որ . . .
զգրեալ . . . կատարիչք գրոյս աւրհնին 'ի քէ :

718
559
1268
2ԺԸ ողորմութեամբն նոյ ես Թաիկ Թագոհի դուստր շա-
րապշահին ետու 'ի հոռոմոսի վանքս զարէլի ակն որ 'ի դմա
դռանն զոր իմ որդին հազրպէկն 'ի գարեգոյնէն գբաւկնեց :
Է : Ծ : սպիտակ : Ե : Ծ : սպ : 'ի վերա խարճ արար որ ե-
ղաւ : Կ : Զ : սպ : եւ սպասաւորք նր ուխտիս հայր յուսէփ
սիմէոն փակակալ եւ այլ միաբանքս փոխարէն հատուցին : Է :
աւր պատարագ զհոգոյն գալուստն : Խ : Թաիկանն : Խ : հազը-
պէկին կատարիչք գրիս աւրհնին 'ի քէ եւ որ խափանեն դա-
տին 'ի քէ :

1281
2ԻԹ կամաւն նոյ ես մասքաս դուստր ասղաւին եւ Թոռն
տիգրանայ ետու զիմ հայրենի բաժինք գեղն զճոխքագոն 'ի
նր յովանէս 'ի յիշատակ ինձ եւ որդոյ իմոյ սարգսի եւ սպա-
սաւորքս հատուցին տարին : Է : պատարագ : Է : ինձ : Դ : սարգ-
սի եթէ ոք զնուէրքս մեր հանէ 'ի վանացս յԺԸ հայրապե-
տացն նզոված է :

Ի մէջ տաճարին 'ի վերայ որմասեանն հիւսիսոյ .

1282
2ԶԵ շնորհիւ նոյ եւ ողորմութեամբ ես վարհամ Թա-
պակ պարոնաց պատրոն որդի իւանի Թոռն մեծին շահն-
շայի որդի ամիր սպասաւար զաքարիայի վանն արեւշատու-
թեան իմոյ հայրազատ եղբարց կենդանեաց եւ հանգուցելոյ
պարոն շայինշի աղբուղին եւ արտայշիրին զազին եւ սիրե-
ցել եղբարցս պիմին աղբուղին ավագ սարգսի իմնայի պանու-
սի մեծի եւ փոքու վանն յուսուն իմոյ առ քն տլի նր յովա-
նէս ոխմ յիշատակ հոգոյ իմոյ զոր յառաջն մեր նախնիքն եւ
էլ պարոնայքն տլել էին եւ գրով հաստատել ես վերստին

Հաստատեցի զմերանց . . . ու զգանձայհանքն ու զՅողբայ գոմն իրենց հանգայվարաւքն հողով եւ ջրով ու : Դ : Կոբարովն արեւելից դեհն մեծ շահրուէն մասութարոյ արեւմտից դեհն ջրհորն հիւսոյ դեհն խայչով փարախն հարաւոյ դեհն արեւլին ջրգիւրն ոչ ոք կայ հակառակ կամաւոր գրուա ոչ ավագաց ոչ յազատաց ոչ 'ի քրիստոնէից եւ ոչ յայլազգեց ու որ զմեր հրանս խաբանել ջանայ ամենայն հաւատ նալաթ է մեր մեղացն եւ մեր ազգին առաջի նյ պարտական է եւ սպասաւորք նր յովանիսի հատուցին ամէն ամի Ժ աւր պատարագ : Ե : ինձ : Ե : իմ նախնեցն 'ի տէրութեան վարհամա . . . յառաջնորդութեան հաւր ստեփանոսի :

ՏԱԳԱՆԱՏՈՒՆ, եւ ԵՐԿԻՄԻՐԵԱՆ ՄԱՏՐՈՒՆԻՔՆ. — Ի հարաւոյ կուսէ եկեղեցւոյն որմակից տաճարին կայ տապանատունն. որ թէպէտ ցած է և անտին, այլ զարմանալի հոյակապ շինուածովն, 'ի վերուստ միակամար և 'ի կողմանց սրբատաշ մեծա մեծ լիմնք, պէսպէս վեմ՝ քանդուածովք, և յարեւելից կուսէ ծայր 'ի ծայր փառահեղ խաչաքարիւք, և բեմիւ զատուցեալ հանդերձ խորանաւն : Չիք նորա դուռն յարեւմտից, զի կողմէ պղբ բաց է. այլ ունէր դուռն 'ի հիւսիսոյ՝ որ բանայր 'ի մէջ տաճարի եկեղեցւոյն, այլ արդ. և այն որմեալ կայ : Թուական շինութեանն թէպէտ և անյայտ, այլ յանուանցն զորոց յիշատակ լինի յարձանագրին՝ որ կայ 'ի ներքին կողմն յաժմէ՝ 'ի յայտ գայ ժամանակն. և է օրինակ լայս :

. . . 'ի հայրապետութեան նր սարգսի եւ 'ի տէրութեան վանացս գրիգորոյ սմբատա վահրամա . . . Եղբարց իւրեանց եւ խումբլու խաթունս դուստր ուղղութեանա շինեցի զիմ նախնեաց . . . տապանատունս եւ զերեսին եկեղեցիս 'ի վերա սորա աւանդեցի 'ի նր ուխտս զիմ մաւ . . . գեաւղն զշաւթա յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց յառաջնորդութեան հաւր . . . եւ փոխարէն հատուցման ընկալա յամենայն շաբաթ զշաւթաթն աւուրն . . . և յիմ յերեսին եկեղեցիսս իմ մաւրն ուղղութեանա եւ իմ քոյրոջն նուսթէ . . . Թլու խաթունիս անխափան կատարեսցեն եւ յամենայն ամի Ժ պա . . . ա եւ տուղտէ արդ էթէ ոք զգրեալս խափանէ կամ Թերի կա . . . պարտական է առաջի քի կատարիչք գրոյս աւրհնին յայ եւ

յամենայն սրբոց . . . անդրէաս վարդապետս ամենայն եղբարբքս գրե . . . աւթա հանէ 'ի վանացս փոխելով կամ ծախելով չուսնի թող . . .

Ի վերայ տապանատանդ հաւասար լայնութեանն և ըստ կիսոյ երկայնութեանն երեք մատրունք կան ամենափոքր, որմակից իրերաց և կաթողիկէ 'ի վերայ միջնոյն և 'ի ներքս զեզերօք յաջակողմեան խորշին՝ համառօտ յիշատակս այս .

տր ԽԾ ողորմեա ռուզուբանա 'ի միւսանդամ քո գալըս տեանդ ամէն .

Նոյնաձև և հաւասարաչափ են ամենեկին և միւս երեք մատրունքն 'ի հիւսիսոյ կողմանէ տաճարին . բայց հիմնեալ 'ի վերայ այլոյ մատրան՝ որ աննման է տապանատանն . զի սա թէպէտ և չէ մեծատարած իրբն զնա, այլ եկեղեցաձև է հանդերձ դրամբ յարեմտից . բայց աւաղ, զի սակաւ ամօք յառաջ ինքնին փլեալ նորա և երեք մատրունք ընդ նմա որ 'ի վերայն էին, տեղի խորանացն եւթ կիսով կաթողիկէին մնացեալ է : Գարակոյտ աւերակաց լցեալ է զվայրն . նմին իրի այլ արձանագիր չերևի ուրեք բայց այս միայն յորմն հիւսիսոյ .

ՉԾԴ. տր գաւիթ .

Առնթեր տապանատանն՝ 'ի նոյն կարգ և նովին բարձրութեամբ կայ նախ մատուռն մի փոքր, և առ նմա այլ ևս կամարաչէն տեղիք, ուրեք միջնորմով զատուցեալ յիրերաց, և այլուր այլ կամարազօտեաւ անցս ունելով առ ընթերակայն : Առ 'ի ներքս կամարաչէն վայրացդ յարեւելից կուսէ մատրանն երկուստեք սառնատունք են, և բերանք նոցա 'ի վերուստ . և միայն 'ի կողմանէ ևս առ դեմնով, և առնթեր մօից նորա արձանագիրս .

քս ԽԾ 'ի քո մեծի ծագման լոյսո նորոգեա զհոգի խաթունին դստեր հեճուպ վարհամա որ մեծ յուսով եւ բազում արդեամբք վերստին նորոգեաց զեկեղեցիքս եւ զի ոչ ունելով մարմնաւոր զաւակ ստացաւ իւր Ժառանգ եւ յիշատակ զմէ յովանէսի : . . .

ՆՅԵԱՐԱՏՈՒՆ . — Առնթեր ներքնադրան վանաց և նոյնափր հարաւային որմոյ եկեղեցւոյն՝ շինեալ է նշխարատունն երբեակ սենեկօք, փառահեղք և զարմանալիք . երկրորդն 'ի հարաւոյ կայ առաջնոյն և երրորդն յարեւելից երկրորդին, միջնադրամբ հաղորդեալ իրերաց : Ի մօից նախադրանն 'ի փոքր դաւթէ անցք են յառաջին սենեակն, որոյ չորեքին կողմանքն յերկա յերկա մատունս տրոհեալ են՝ իրբու կամարաձև շրջանակօք զերեսօք որմոյն, հանդերձ նրբաձև սիւնակօք կողմանց իւրաքանչիւր շրջանակացն՝ վիմափոր ձևացուցեալ 'ի քաղանց անտի որմոյն . և են դռաւ թուով երկուսասուն : Իսկ միջնափայր յարկին

թէպէտ և կործանեալ՝ այլ եղբայր նորա կան 'ի տեղովն, յորս վտեմութիւն մեծ երևի 'ի քանդակս քարանց: Որմակից գաւթի նորա է փոքրիկ սենեակ մի մը, թին, զոր չգիտեմ՝ պահարան ասել թէ այլ ինչ: Երկրորդ սենեակն սակաւ մի փոքր է քան զառաջինն, և 'ի չորից կողմանց այլ և այլ կամարագոտիք ձգեալք 'ի գեանոյ և 'ի վեր՝ աղեղնաձև 'ի կեդրոնն կոյս, որ քառակուսի ձևով բաց է իրրու լուսանցոյց սենեկի: Իսկ երրորդ սենեակն փառափայլ ևս է քան զայլսն. երկուտասան սիւնք՝ չորս 'ի միջակայրին և ութ առ 'ի կողաց՝ 'ի վեր ուսին զյարկն, սիւն ընդ սեան կամարօք կցեալ և միջոց նոցին քարեղէն առաստաղաւ ամբացեալ ըստ օրինակի ժամատանն: Միջնակայր չորից սեանցն թէպէտ չունի կաթողիկէ, այլ զարդարեալ է քանդակագործ քարամբք շուրջանակի: Յարեւելից կուտէ մեդրաշաի մի 'ի վեր 'ի գեանոյ խորանաձև փորեալ է որմն լայնանիստ և ցած, և այլ խորան նոյնաձև և փոքր քարակերտ ագուցեալ 'ի տեղովն:

Ջնխարատանէս այլ և այլ զրոյցք են. և յաճախ յածի 'ի բերանս ռամկին թէ գատաստանարան իցէ լեալ առ Անեցուկք. որպէս թէ թագաւորն երկոտասան դատաւորքն 'ի խորհուրդ մտեալ յառաջնում սենեկին, որպէս երկոտասան տրոհմունքն զորմովք ցուցանեն, և ապա զդասն վճռեալ յերկրորդում սենեկի, երդնութիւն յերրորդումն: Եւ գարձեալ թէ սեղանատուն իցէ առաջինն, և երկրորդն խոհանոց, և երրորդն փառաւորագոյն՝ չգիտեմ զինչ այլ: Իսկ որ փոքր մի 'ի գրոց կարծեն զուրցել, զառաջին կարծիսն պինդ կայեալ յազազս երկուց սենեկացն, զերրորդն եկեղեցի ասեն, զի սիւնազարդ ձևովն և խորանատեղեաւն զայդ կարծիս զարթուցանէ 'ի տեսողն. և զագուցեալ խորանէն ասեն, թէ զի կրօնաւորքն եկեալ 'ի Հոռոմոց երկրէն յունազգի էին և խղճէին 'ի վերայ հայ սեղանոյ պատարաւել, նմին իրի այլ քարեղէն սեղանաւ խափանեն զՀայոցն, զի ինքեանք անխիղճ մատրիքն 'ի կատարումն խորհրդոյն: Սակայն այդ ամենայն անգիր և անստոյգ զրոյցք են: Ի պատմութեանց թէպէտ և չունիցիմք վկայութիւն, բայց արձանագիրն որ 'ի վերայ դրանն կայ ցայսօր՝ շատ իսկ յայտ առնէ թէ զինչ էր շինուածն հոյակապ 'ի սկզբան. այլ թէ յետոյ և յայլ պէտս վարեցաւ, չէր հարկ նովին անստոյգ անուամբն մակձայնել զնա, 'ի մոռացման թողեալ իսպառ զստուգագոյնն: Արդ նշխարաւորմբն որպէս կոչէ զոյն արձանագիրն, իմանալի է ոչ միայն զի սպասք սուրբ խորհրդոյն պատրաստեալ պահէր անդ, զոր օրինակ յիշատակի նշխար և գինի հասութիւ սահմանեալ, այլ զի և պահարան էր մասանց սրբոց և այլ ևս ցանկալի սրբազան անօթոց և սպասուոց մեծահոգակ եկեղեցւոյն. անշուշտ և մի 'ի սենեկացն կարգեալ էր 'ի մասնադարան, զի զայդ ցուցանէ թերակատար բառն յարձանագրին, «գրատա»: Եւ վայել իսկ էր մեծաստանին մեծի ունել նշխարատուն այդպիսի, զի և այլք 'ի շինուածոցն ոչ հասարակ ինչ են. և զի ընդ արքայական հովանաւորութեամբ էր սպասուփայտեալ՝ և մօտ թագաւորեալ քաղաքին՝ և այնքան եկամտիւք բարերարաց ճոխացեալ 'ի ժամանակին: Այլ աւանդ, զի հրաշակերտ շինուածք կարգեալ է այժմ 'ի գոմն անասնոց: Տեսցուք արդ զարձանագրութիւնսն արտաքոյ և 'ի ներքս, և նախ զոր 'ի վերայ դրանն:

1229 ՈՂԸ ✠ շնորհին քի ես վաչէ որդի սարգսի եւ ամուսին իմ մամա խաթուն դուստր ապուսերհին շինեցաք զնշխարատունս 'ի վանքս հոռոմոսի յառաջնորդութեան ան բարսդի որդո ամիր երկաթայ եւ տվաք ընծա գրատա . . . զմեր գանձագին այգին 'ի յաւշական ժամո համար եւ նշխարի եւ այ . . . տուաք եկեղեցոյս . . . ասք եւ ք շոց արծաթի եւ փոխարէն հատուցին մեզ միաբանքս յամէն ամի յամենայն եկեղեցիքս 'ի նոր կիւրակէին պատարագել զքն զայգին փակական հոգա եւ գինոյն իշխանութիւն ունի որ 'ի մեր պատարագի յաւրն հասարակաց սէր առնէ արդ կատարիչք դրիս անհին 'ի քէ իսկ եթէ 'ի մերոց կամ յաւտար . . . կտակս մեր խափանէ մեղաց մերոց պարտական լիցի առաջի ան .
Թահեկէ դրանն .

723
55
1274 ՁԻԳ ✠ շնորհին քի ես ուքանքարիմատին . . . եւ պապքան վարխատինս որդի սարգսի թոռն . . . յն եւ ամուսին իմ դապտա խաթունս սարգ . . . ին գնեցաք հոռոմի վանացս կէսն 'ի սահման ուլէ . . . նեն 'ի մեր հալալ ընչից եւ տվաք նվերք 'ի նր յովանէս . . . այգին 'ի թալին բոլոր ազատ յամենայն հարկէ եւ շինական մի . . . ազ . . . ք : սկի արծաթի եւ 'ի խանապարին ներքի դէհն : ք : հուճրա եւ սպաս . . . տուցին մեզ զհոգոյն գալստեան ժամն յամենայն եկեղեց . . . աստատ պահէ անհին յայ .

Թալմէ դրանն .

ՁԼԵ ✠ շնորհին քի նահա . . . ահ . . . եւս յիշատակիս եղբաւրն դրիգոր ճոր միջաւրեա 'ի քն փոխեցա յիմ հա . . . աչվառ ու նասիճ շուրջառ եւ տուն կա . . . փ . . . պո հողն եւ զճմակին հողն որ 'ի ն . . . զին զխաճլինի ես առնեմ հետայն որ նր ցո . . . ան ի . . . սպասաւորքս փոխարէն հատուցին յամէն ամի ն պատարագ 'ի տաւնի նր գրիգորին յանուն գրիգորո առնել կատարիչք գրոյս աւրհանին 'ի քէ . . . շինեցի զուլէն զանկապտու . . .

ի շրջապատ պատուհանի դադաթան երկրորդ սենեկի նշխարատանն .

ԹՎ ԶԻԶ ✕ Կամաւն այ ես առիւծս հողեւ . . . սարգսի որդիս եւ կենակից իմ սէգտ շինեցաք 'ի մեր հալալ արդեանց զնշխա . . . տունս 'ի մեր ժամատան դուռս յիշատակ ծնողաց մերոց եւ ս . . . ա զոր 'ի կա . . . այ կարողութեամբ վարպետ ֆրերս կարնոյ քաղաքացի .

Յերրորդում սենեկին 'ի վերայ միոյ 'ի կամարացն .

Կամաւն այ ես վարդան եւ ամուսին իմ աղբրացս միաբա-
նեցաք նբ ուխտիս եւ տվաք : ք : կով : ք : եզն եւ եառուն մեզ
դերեզմանի տեղ զա եւ 'ի տարին : ք : աւր պատարագ . ք :
ինձ : ք : աղբրացին որչափ կենդանի ենք մեր ծնողացն արնեն
յետեւ մահու մեզ .

Աւրնթեր խորանատեղոյ նորին սենեկի 'ի ներքոյ երկոց 'ի խաչաբարեցն .

այս խաչերս բախտիարենց է .

ԻՋԵՎԱՆՆ . — Մի 'ի հոյակապ շինուածոց մենաստանիս է և իջեվանն որ արտա-
քին որմոյն սահման հատանէ պարսպի վանացն յարեմոյից կուսէ , անձուկ տա-
րածութեամբ ձգեալ 'ի հիւսիսոյ 'ի հարաւ իբրեւ ընդ ամենայն լայնութիւնն պա-
լըսպէ 'ի պարիսպ , և երկուստեք աշտարակաձև բոլորակք յորմունս տեղիք վա-
ռարանաց կամ մարոց , և կամարաւ հաղորդեալ առ միմեանս կողմանքն : Այլ
այդ ամենայն խաթարեալ կիսակործան կայ արդ : Եւ ասի թէ իջեվանդ հան-
դրատատուն էր կարաւանաց եկելոց յաշխարհէն Պարսից որ 'ի Տաճկաստան ան-
ցանէին յայսկոյս Ախուրենոյ , ընդ կամուրջն որ արդ կործանեալ է յետ գալըս
տեան Ռուսաց :

ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆ . — Հոռոմոսի մենաստանս անջքացեալ յոյժ յասպատակութենէ
հինից , և ամենայն վայրքն աղտեղեալ և տղմալից՝ մաքրեալ յարդարեցաւ իբր
160 ամօք յառաջ 'ի ձեռն Գանիէլի վարդապետի Տիգրանակերտեցւոյ , որոյ ար-
ձանադիր կայ 'ի ճակատ դրան զոմոյ քայքայելոյ՝ որ 'ի հարաւոյ կուսէ ժամա-
տանն կամ դաւթի եկեղեցւոյն .

'ի ՌՃԼԴ Թուարբերութեանս հայոց նորոգեալ պայծա-
ռացաւ Թագաւորաշէն մեծասքանչ հոռոմոսի վանքս ձե-
ռամբ դանիէլ վարդապետի Խիգրանակերտեցո եւ իշխանու-
թեամբ տեղոյս խաթուհն օղլի իշխանաց իշխան մուստաֆա
սղայի . եւ զի ունէր ժամանակս ոչ սակաւ աւերի լցեալ աղ-

պով եւ հողով զոր տեսեալ վերոգրեալ դանիէլ վարդապետին եռայ 'ի հոգի իւր • եւ էարկ զանձն 'ի չարճարանս 'ի դառն ժամանակիս որում ասգս հայոց յոյժ էին չքաւորեալք եւ իշխանութիւն տաճկաց զօրացեալք բազում տշխատութեամբ եւ ջանիւ լուսաւորեալ մաքրեաց զվանքս նր յովանէսի 'ի տղմուտ եւ 'ի զազիր մթնասպացութենէ վասն յուսոյն որ առ նաճ արդ որ կարգայք յիշեցէք 'ի քս •

Երկրորդ անգամ նորոգեալ է յետ հարիւր ամաց յաւարս Շամբեցի Յոհաննու վարդապետին յամի ՌԻԼԷ: Սակայն յետ գաղթականին Հայոց 'ի Ռուսս և դա, տարկելոյ գիւղին 'ի բնակչաց՝ անչքացաւ և մենաստանն:

ՄԱՏՈՒՌՆ ԱՐՏԱՐՈՅ ՎԱՆԱՅ. — Արտաքոյ մենաստանիս յարեւելից կուսէ քարընկէջի հեռի կսց մատուռն մի, և առ երի նորա 'ի հիւսիսոյ գերեզման փառաւոր այլ կիսափուլ. երեք շիրիմք 'ի վերայ միմեանց, և 'ի վերայ նորա դամբարան արկղաձև մարգալտի երկայնութեամբ ելեալ խճով, և շրջապատ նորա պատեալ մէն մեծամեծ կարմիր քարամբք, կամարաձև սինաղարդ խորշս ըստ չափու բարձրութեան արկեղն քանդակեալ շուրջանակի զերեսօք քարանցն. յորոյ արեւմտակողման մասն ևեթ մնացեալ է, և 'ի վերայ նորա տառքս:

Եղբայրիկն կառղ խաչիս

յորմէ երեւի թէ 'ի վերայ արկեղն խաչ կայր կանգնեալ յառաջագոյն:

ՄԻԱՅՆԱՐԱՆ. — Անդր քան զվերոգրեալ մատուռնդ յեղերս ձորոյն Ուխտերնոյ է միայնարան ճգնաւորի՝ մէջ ընդ մէջ կրկին սենեկօք, փորեալ 'ի կակուղ վիմի ձորակողմանն, և 'ի ներքոյ տղմածեի արարեալ զօրմունն. ճանապարհ նորա դժուարին և երկիւղալի. այլ յիշատակ ինչ չիր զսմանէ:

ՍՈՒՐԲ ԳԷՈՐԳ, ՀԱՆԳՍԱՐԱՆ ԹԱԳԱՌՈՐԱՅ

Տասն վայրկեհիւ հեռի 'ի Հոռոմոսի վանաց սրբոյն Յովհաննու, 'ի հիւսիսոյ նորա 'ի ձորագալտի՝ զոր 'ի վերն յիշեցաք, կառուցեալ կան կրկին գմբէթարդ եկեղեցիք մօտ առ իրեարս. գեղեցկութեամբն նման միմեանց, այլ մեծութեամբ մին առաւելու փոքր մի քան զմիւսն. անուն փոքուն անյայտ, մեծն Ս. Գեորգ կոչի. այլ երկրորին միանգամայն նախագրեալ մենաստանին անուամբն ևս կոչին Հոռոմոսի, որպէս տեսանի յարձանագիրսն, զի իբրու մասն նորա համարին կամ թէ անապատ նորա. և այս սովորութիւն երեւի և յայլ գաւառս Հայաստանեայց, ակթոռանիստ մենաստանի ունել ընդ իւրս. մօտ այլ վանս անապատ առ նուամբ: Արդ որ յաւերական Անույ սրտիբերան շրջի տեսանել շիրիմ մի ար-

քայական, անդ վրիպեալ 'ի յուսոյն՝ աստ մխիթարի տեսեալամբ նորա. նմին իրի
և Հանգստարան քաղաւորաց կոչեցաւ տեղիս: Եկեղեցիքն անսխն են և գլմ-
բէթ նոցա ամբարձեալ 'ի վերայ չորից կողմանց կամարացն ըստ օրինակի տա-
ճարին սրբոյն Յովհաննու զորմէ գրեցաք. որոց թէպէտ և արտաքին տեսեամբն
և շրջակայ ձորամէջ յամաքաղաշտին զուարթանան սիրտք, սակայն տեսիլ ևեթ
գերեզմանին Աշտոյ մուսուլմանէ զամենայն. ոգի հայրենասէր յայլ յայլմէ
լինի 'ի կրկնատեսակ կրիցն յուզմանէ՝ ուրախութեան և ցաւոյ, յորժամ առ-
անարիւք փափազատենչ շիրմին ձեռն 'ի ծնօտի եղեալ զպայծառ դարուց ու-
րեարն յուշ ածցէ, և զայժմու անշքութիւն ամենացանկալի յիշատակին այնու-
րիկ, որ մի միայն է ստոյգ վկայութեամբն 'նշխար արքայական 'ի բազմաթիւ
մահարձանաց այլոց քաղաքաց հեթանոս և հաւատացեալ ժամանակաց, որ 'ի
Բագարան, որ 'ի Կամախ և որ յիս հնագոյնսն: Արդ գիւրք շիրմիդ երկու մեգրա-
չափ հեռի կայ յեկեղեցւոյ սրբոյն Գեորգայ՝ առ անկեամբ արեւելից հարաւոյ .
տափարակ վիմաց երից եղեալ 'ի վերայ միմեանց ոչ հաւասարաչափից՝ յորմէ
աստիճան գործեալ է շուրջանակի, և ապա շիրիմ՝ որորոցաձև եղեալ 'ի վերայ,
և ըստ հարաւոյ կողին քանդակեալ

ԱՇՈՏ ԹԱԳԱՒՈՐ

Ոչ ընդ գմբեթարդ կամարաւ հովանաւորեալ և ոչ դարձեալ սահմանաւորեալ
վարկադարադի շրջապատաւ, այլ մերկ և բացօթեայ: Առ անարիւք արքայական
շիրմիս է և այլ շիրիմ՝ արկղաձև և փոքր, որ թուի կենակցին նորին թաղաւորի:
Իսկ առ հիւսիսային կողիւք դոցա էր յառաջագոյն մատուռն գեղեցիկ, արդ-
ցհիմունան կործանեալ: Յարեւելից եկեղեցւոյն է և այլ մատուռն, և ըստ հիւսի-
սոյ նորին եկեղեցի փոքր յոյժ՝ 'ի հնգից կիսաբոլորակաց սահմանաւորեալ կող-
մանք նորա և կաթողիկէիւ. այլ առ հասարակ կործանեալ եկեղեցւոյս՝ հիմունքն
ևեթ երևին: Յարձանագիրսն սրբոյն Գեորգայ յիշատակի շինողն Գագիկ ար-
քայ, այն է առաջինն. իսկ երկրորդի եկեղեցւոյն՝ նոյն ինքն Գակիկ համարելի
է, կամ մի 'ի Բագրատունի թաղաւորաց: Առաջին արձանագիրս է յոճ մաղթա-
ղական յարեւելից կուսէ սրբոյն Գեորգայ արտաքուստ .

ով հռչակաւոր դու եւ մեծանունդ 'ի վկայս սուրբ գեոր-
գիոս աւգնեա բարեխաւսութեամբ գագիկա շահայնշահի շի-
նողի զվկայարանս զայս քոյով անուանակոչութեամբ 'ի քոյդ
յուսակնեալ բարեխաւսութիւն զի ընկալցի զոգորմութիւն
'ի քէ նշ յանվախճան աքքայութեանն ընդ ամենայն արդա-
ւացեալսն ապաշաւանաւք հասանել լուսոյ փառաց որդւոյն
նշ 'ի վերջնում գիշերին 'ի ծագել մեծի եւ աներեկ առա-
ւաւտին այցելութիւն գտանել առաջի ահաւոր բեմին եւ ա-
նաչառ դատաւորին աղաչեմք .

ի ճակատ եկեղեցւոյն յարեմոնց.

✠ 'ի ՌՈՁԺ՝ զԼճԻԿԱԴԻ ԸՆԵՆԸԼԹԵԱՆ արարածոց ՄԿ
 զԼճԻԿԱԴԻ նյ մարմնանալոյ եւ 'ի ՆՁԵ ԹՄՀ ես սմպատ շա-
 հանշահ որդի գաղկա շահանշահի ետու զիմ գեղս զսահա-
 ուունիս 'ի մեր հանգստարանս Թագաւորաց 'ի տիեզերահըու-
 չակ վանսս հոռոմոսի վասն մեր մեղաց ԹողուԹեան եւ գրե-
 ցի 'ի նր գորգ յամենայն տարի դ քառասունք գաղկա եւ 'ի
 վախճանիլն իմ ք ինձ եւ ք գաղկա մինչ 'ի գալուստ տեառն
 վկայուԹեամբ նն պետրոսի հայոց կաթողիկոսի եւ յառաջ-
 նորդուԹեան նր ուխտիս հաւր սարգսի եւ գէորգա արդ ե-
 Թէ յառաջնորդաց եւ 'ի սպասաւորաց նր եկեղեցոյս յայս
 յիշատակէս խափանէ մեղաց մերոց պարտական է առաջի քի
 արդ Թէ որ 'ի մեծաց կամ 'ի փոքունց 'ի մերոց կամ յոտարաց
 հակառակ կա եւ յապշտակէ զգեղն կամարաւն եւ փնդկաւն
 զըկեալ լիցի նա 'ի քի որպէս զուգա նծասպան որոշիցի 'ի նր
 երրորդուԹենէն եւ 'ի քի նր նշանէն կապեալ եղիցի կե-
 նաւք եւ մահուամբ եւ ամենայն մեղք եւ անէծք յադամա
 մինչ 'ի գալուստն քի 'ի նմանէ խնդրեսցի հաստատուն եԹէ
 նծ կամի .

ի մեջ եկեղեցւոյն 'ի վերայ դրան աշտկողմեան աւանդատանն . Թովմաի է գ .

նծ է 'ի սմա . շնորհիւն նյ ես տր անանիա շնորհիւն նյ
 աշարունեաց եւ ճակատոց եւ արայրարտեան գաւառի եպիս-
 կոպոս զմտաւ ածեալ հանապազ զվանս սրբոյն յոհաննու
 Թէ մեծ շահ է յնծային խորհուրդսն յիշել զգնացեալսն
 կարգեցի ամ ըսա ամէ անխափան զզատկի մեռելոց աւուրս
 ամն յամենայն եկեղեցիսս յանուն առաջնորդաց հարցն սըր-
 բոց եկեղեցւոյս կատարել եւ զայլ աւուրսն մինչեւ ցնոր
 կիւրակէն ամենայն հանգուցելոց որ են 'ի նր ուխտիս յա-
 նուն նոցա զի մեր միշտ զյիշատակս նոցա 'ի մտի ունելով եւ

1 $4 \times 1616 = 6464$ ամ արարելուԹեան ըստ Մճ .
 դրէասոյ Ժամանակագրութեան : — Նոյն և ՄԿ .
 ողինսկիդն , $4 \times 260 = 1040$ ամ մարդեղուԹեան
 Փրկչն . իսկ 'ի Հայոցն ՆՁԵ 483 յաւելեալ 851 =
 1036 ամ . Քրիստոսի , որ է ըստ հասարակ հաշուի ,
 չորիւք պակաս քան զառաջինս :

կատարելով առաջի զենելոյն քի նոքա 'ի մեզ հայեացին . . .
ունելով բարեխաւսութեամբ աղաւթից իւրեանց որ զկեանս
մեր խաղաղացուսցեն քաղաքավա . . . 'ի հաճոյսն նյ հայե-
ցեալք յերս գնացից նոցա նմանողս լինել հաւատոցնոցա արդ-
ես շնորհելովն նյ 'ի ժամանակս իմոյ առաջնորդութեանս
կա . . . ցիս դուք որ զկնի մեր յաջորդէք զպաշտաւնս . . . (մնա-
ցեալն երկր մասամբ եղծեալ էր)

ի վերայ դրան նորին եկեղեցւոյ .

✠ շնորհիւն նյ ես մարտիրոս ետու զիմ կուզպակն 'ի տիե-
զերահռչակ վանս հոռոմոսի վանս հոգոյն գէորգի որդո իմո
եւ արձանագրեցի 'ի նք գէորգ յամենայն ամի : Դ : Ե : Եւ
ժամ գէորգա զվարդեւաւրին հինգշաբաթ ուրբաթ եւ զշա-
բաթ եւ յետ փոխելոյն իմ առ քս ինձ առնեն արդ եթէ որ
զընծայեալս որոշէ կամ զգրեալս ոչ առնէ որոշեսցի 'ի փա-
ռացն նյ .

ի վերայ երկրորդի եկեղեցւոյն 'ի հարաւոյ արտաքուստ .

յանունն նյ 'ի ՆԼԵ Թուականիս հայոց ետու ես չուտաս
զիմ հայրենի այգին զհոռոմգեան որ 'ի մրեան 'ի հոռոմոսի
վանս 'ի հայր սողոմոն վանս իմ ծնողաց հոգեաց որ հակա-
ռակի նզովեալ լիցի յայ կենդանոյ եւ ես հայր սողոմոնս պար-
տական իմ յիմ ժամանակս 'ի տարոջն ա ին : ունել չուտասին
ծնողացն իսկ յետ իմո ելլիցն խափանել մի որ իշխեցէ 'ի բա-
նէն նյ եւ մի որ վայրապար համարէցի զգրեալսս զի բազում
բարութիւնս շնորհէր էկեղեցոյ առատաձեռն .

ի մէջ նորին եկեղեցւոյ 'ի հիւսիսոյ .

յանունն նյ 'ի ՆԿԲ Թուականիս ես տք անանիա նուաստ
եւ յետին 'ի վերակացուս եկեղեցոյ առաջնորդ գողով նք
ուխտիս ոչ ըստ արժանաւորութեան իմոց կենացս կամ վա-
րուց ինչ առաքինութեան այլ 'ի ներելն նյ ապաւինելով ա-
ղատեցի մեծաւ Զանիւ զհարկ եւ զթաստակ առի եւ զքեղա-
րագոմն իւր ամենայն գոյիւ 'ի սուրբ ուխտս վանս ասպաւինի

տեղի լինելոյ 'ի փախստեան ժամանակի եւ այլ բազում ինչ աւագտի փայտի եւ խոտի արդ դուք 'սր հարբ եւ եղբարբ որբ յաջորդէք զկնի մեր յիշատակի արժանիս արարէք զմեզ 'սր պատարագաւն եւ այլ աղաւթից հանդիսիւ եւ որբ յիշէք յիշեալ լիցիք 'ի մեծ ատենին առաջի քի եւ որբ զկնի ձեր դան զձեզ յիշեցին զոր եւ իմ անխափան եմ պահեալ զառաջնոցն յիշատակն եւ սոռոզ այդմ պարգեւի դագիկ էր աւրհնեալ յայ եւ որդեակք իւր սըմպատ եւ աբաս եւ աշոտ վկայութեամբ ամենայն հայոց ազատացս արդ յամենայնի աւրհնեալ է 'սր երբորդութիւնն տուիչն ամենայն բարեաց ամէն :

ԽՅՇՈՒՆ . — Քառորդաւ հեռի 'ի Հոռոմոսի վանաց 'ի վերայ արահետ ճանապարհին են կրկին աշտարակք առնթեր միմեանց քառակուսի ձևովք, և 'ի դարձութեանն բոլորաձև դմբէթիւ աւարտեալ . 'ի մէջ նոցա սենեակք կան, և քարեղէն աստիճանք անցանելոյ 'ի ստորնոյն 'ի վերինն, և 'ի վերնոյն՝ յաշտարակէ յաշտարակ, կամարաձև քարակերտ անցիւք՝ որ արդ քայքայեալ է : Պէտպէս զրոյցք են և զսոցանէ, ոմանց ասելով եթէ զանդակատունք էին հրաւիրելոյ զաւագանին 'ի խորհուրդ . յայս կարծիս են որ զնշխարատուն վանացն դատաստանարան ասեն . և այլոց՝ թէ զբօսարանք իցեն թագաւորին, որ նստեալ 'ի վերին կողմն կայր 'ի զնին զինուորական գնդիցն որբ մի առ մի անցանէին ընդ կամարան : Արձանագիր կայր յարեմտից կուէ միոյն, այլ եղծեալ իսպառ : Խօշուկ զսա կոշեն, որ զոյգ նշանակէ 'ի վրայի լեզու . և աստի Խօշուկն կոչեցեալ զՀոռոմոսի վանան :

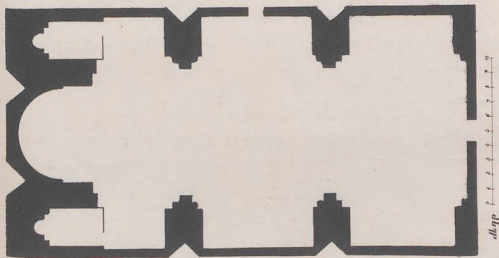
ՏԱՅԼԱՐ

Գիւղս այս կիսաժամու հեռի է 'ի Խօշաւանից յեղր Ախուրենոյ, և է ցամաքակղզի . որոյ մի եղր երկայնեալ է 'ի գետն կոյս 'ի հիւսիսոյ, և պարիսպ ածեալ է յայդմ՝ կողմանէ ընդ ամենայն լայնութիւն ցամաքին հանդերձ դրամբ, թէպէտ կիսափուլ կայ պարիսպն . իսկ միւս երեք կողմանքն պատեալ են 'ի գետոյն : Չունիմասեղ որպիսի ինչ տեղի էր 'ի հնումն, զի դիւր նորո՞ 'ի բնութենէն օժանդակեալ անմատչելի է թշնամոյ յերկից կողմանց, սակս անհնարին ուղղահայեաց խորութեան գետեղերն, և պարսպին ամրութիւն շատ իսկ դիմարդեւ էր յաւիճակման թշնամոյն, որով իբրեւ յամրոցի մարթ էր ապահովանալ . այլ արդ անբնակ է 'ի մարդկանէ : Եկեղեցին հնաէն միջակ մեծութեամբ բոս սովորական ձևոյ . կաթողիկէիւ և կրկնայարկ աւանդատամբք առ խորանաւ երկուստեք . իսկ 'ի վերայ դրանն որ է 'ի հարաւոյ՝ կայ քանդակ երկուց առիւծուց և 'ի միջի նոցա նապաստակ :

ՇԻՐԱՆԻՍՈՒՆ ԿԱՄ ԵՐԱԶԳԱՌՈՐՍ (Պաշ Շօրէկէլ)

Մինչև էր ընդարձակեալ և պայծառացեալ Անի, նախագահ էր տեղիս թա-
ղաւորացն Բագրատունեաց՝ զկնի Բագարանայ. այժմ 'ի գեղջկական նուա-
սութիւն իջեալ, քսանեակ տաճկաբնակ տնակօք սահմանի: Դրիւքն 'ի թի-
կանց կայ բարձր և ընդարձակածաւալ բլրի, որ հասանէ մինչև ցթիքնիդ, իսկ
զառաջեաւ մինչև ցգեան Ախուրեան գալտալայր է: Ի նախնի շինուածոցն յիշա-
տակի առ մատենագիրս բաց յապարանիցն Սմբատայ՝ եկեղեցի մեծ և հոյակապ
յանուն Ամենափրկչի: Այդ եկեղեցի է անշուշտ որ ցարդ կանգուն կայ, մի 'ի

Մայր եկեղեցին Շիրակաւանայ .

փառահեղ եկեղեցեացն գաւառին Շիրակայ, մեծատարած և բարձր, անսին
քառակամար, յորոյ վերայ ամբառնայր կաթողիկէն որ արդ կործանեալ է, մատ-
րուս կրկին ունեւով երկուստեք խորանին բառ ձեռք այլոց եկեղեցեաց: Չշի-
նութիւն եկեղեցւոյն թէպէտ և առաջնոյն Սմբատայ ընծայեն, յամին 897, սա-
կայն չլը նորա յիշատակարան. զի յետ ժամանակաց աւերեալ ընդ նմին կո-
րուսեալ է և նախկին արձանագիրն, և սպա վերատին նորոգեալ 'ի Գնեղայ, որ-
պէս պատմէ այլ արձանագիր: Ոմանք յարդեացս աստ 'ի Շիրակաւան համարին
լինել զերեւելին 'ի մենաստանս Դպրեւվանք ասացեալ, որոյ եկեղեցին է, ասեն,
որ կայ ցարդ. քանզի մատենագիրք 'ի գաւառին Շիրակայ ասեն զայն. և յայն-
ժամ երեւելի տեղիս աս էր 'ի նմին գաւառի: Այլ ինձ ոչ թուի բաւական պատ-

ճառք երաշխաւորել ստուգութեան իրացն. նախ զի 'ի բանս մատենագրացդ չէր պարտ ըլկ ճիրակայ անուամբ վարել, այլ կարեւոր էր յաւելուլ և զմի յաւնուանցս երազդաւորս կամ ճիրակաւան, որպէս յայլ 'ի նոյնպիսի բանս տեսանեմք: Երկրորդ անգամ՝ յարձանագիրսն չիք յիշատակ Դպրեւանից, [թէպէտ և խանդարմունք բառից չպակասեն 'ի նոսին: Երրորդ որ մեծն է, Դպրեւանից անուն յեօթներորդ դարուն հետէ յիշատակեալ է առ պատմագիրս, իսկ նախկին շինութիւն մեծի եկեղեցւոյս ճիրակաւանաց ոչ կանխէ քան զամս 897: Այլ դժբաժ քննութիւն իրացս՝ հմտագունից [թողեալ յօժանդակելոյ այլ ևս նորագիտ պատմական մատենից, մեր աստ զարձանագիրս նորա ընթերցցուք որ արտաքին 'ի հարաւոյ կուսէ կան օրինակ զայս:

• • • Ես գնէլ շինեցի զԹագաւորաբն • • • ցիս զոր 'ի մեղաց մերոց քակել աւերեց • • • ց իսկ ես տեսի զպանդխտութիւն տեղոյս եւ • • • հոգոյ պահուստ էր մեծաւ յուսով ետու • • • գործոյս միջնորդութեամբ նն բարսղի եպիսկոպոսի եւ յաւագութեանս անոյ սուլտանին եւ այս գործոյս պատճառ շիրակաւանեցիք եղեն քահանայք եւ տանուտէրք • • • արդ աւագնոք արեամբ ջանք եղին եւ կատարեցին զսա •

674
530
1720

'ի Թ • ՈՂԷ շնորհիւն նոյ ես Թագաւակ իւանէ եւ խոշակս վրաց եւ հայւոց Թագոհի վասն յերկար կենդանութեան հաւազատաց մերոց մանգատոր Թախուցէս շահնշահի եւ ամիր սպասալար աւագին Թողաք զգեղիս շիրակա զպառուիշի եւ զջրասհին բաժն յորդեցէ յորդիք ազատ 'ի բաժէն արդ եթէ ոք յետ մեր 'ի մեծամեծաց կամ 'ի փոքունց զգիրս հրամանաց մերոց խափանել ջանա յամային փառացն եւ յԺբ հայրապետացն նզովեալ եղիցի 'ի մահ եւ 'ի կեանք իսկ հաստատողքն վարձս բարեաց ընդալցին 'ի քէ նոյ մերո ամէն այս բանիս պատճառ գաւգէն եղեւ ցխատին օրդին ձեռնաւորն •

խոյսագեղ գրիչ •

640
530
1720

'ի Թ • ՈՁ կամաւն նոյ ես Թագաւակ իւանէ եւ խոշակս վերախիտող տանս վրաց եւ հոց եւ նովին Թագոհի վասն խնդրելոյ 'ի քէ նոյ մերո զբազում կենդանութիւն հարազատաց մերոց մանգատոր Թախուցէս շահնշահի եւ ամիր սպասալար

աւագ . . . ք զխարաճ ջաղջաց վերի շիրակ . . . էին դեղացիքս
եւ զհարկ բերդին . . . զատեցաք յորդեցէ յորդիք 'ի չա . . .
արդ էթէ 'ի մարդկանէ ոք խափանեացէ 'ի բարձրելոյն նայ
նզովեալ եղիցի եւ վարձս չարիս յուգաի եւ զկաննի ընդալ-
ցին իսկ հաստատունք յաճախն զաւրացն աւրհնեալ եղիցին
ամէն .
մկրտիչ գրիչ .

ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՆԻՒՆԻ . — Տան վայրկենիս հեռի 'ի մայր եկեղեցւոյդ յարեալս
կոյս 'ի գաղաթման բարձր բողոքի եւ գեղեցկահայեաց բլրի՝ կայր գեղեցիկ եկե-
ղեցի մի փոքր յանուն սուրբ Աստուածածնի . այլ կործանեալ կողմանց նորա՝
տեղի խորանին միայն կանգուն կայ : Արձանագիրս էր 'ի վերայ հիւսիսակող-
մանն որ միակտուր յերկիր անկեալ է յերես 'ի վայր , եւ գիրն 'ի ներքոյ նորա
պայտէս .

. . . ամենակալին նայ եւ հրամանաւ պարոնացն . . . էի եւ
սաթ ըմշին : մէք շիրակիւանիս տանուտէրքս խաշուտս եւ մը-
կիթարիչս եւ քահանայքս եւ այլ մեծ եւ փ . . . ուր եկաք
'ի դուռն նը աճածնիս որ 'ի շատ ժամանակաց 'ի մթան էր . . .
ծագեալ 'ի սիրտս մեր խորհուրդ բարի սահմանեցաք 'ի դրան
սորա . . . կրաւնաւորս եւ զայս արձան անջինջ հաստատե-
ցաք որ ով յեկեղեցոյս դրանս կա եւ սպասաւորէ սմա թէ
արեղա եթէ միակեց թէ շատ տաւար ունենան եթէ քիչ
թէ շատ վաստակ ցանեն եւ թէ քիչ ոչ շարիատ ոչ համա-
րել է ոչ սուսունի ոչ եզին թաղար ոչ մեծ չար ոչ փոքր
հետ եկեղեցոյս սպասաւորացս ոչ ում խաւսք չլինի թէ
ովքէ մին 'ի մերոց կամ յաւտարաց զմեր հաստատեալ կտակս
խափանէ եւ յեկեղեցոյս սպասաւորացս հարկաւ իրք ուզէ
թէ շատ եթէ քիչ : Դ : նը ժողովոյն որոշեալ լիցի մասն
եւ բաժին զուգաին զկաննին . . . իօսրն զխաչահանուացն
առցէ կատարիչքն աւրհնին յայ .

ԱՍՏՈՒՆԻ Ի ՔԱՐԱԹԻԱՆԵ . — Ի հիւսիսակողմն մայր եկեղեցւոյն 'ի ծայր քարափանց
բարձր սարահարթին կայ մատուռն կիսափուլ հիմնեալ 'ի վերայ քարաժայռին ,
անդիր եւ անծանօթ : Հիւսիսային կողմն մատրանդ է դաշտավայրն մեծ եւ քա-

բուս բազում ուրեք, որ և ձգեալ տարածի մինչև յամրոցն թիքնիդայ, զորմէ տեսցի ստորև ։

ՇԻՐԻՄՔ. — Ի գերեզմանոցին Շիրակաւանայ գտանին և հին շիրիմք, ոմանք որորոցածե, այլք սովորական տարազու, և մի ևս բոլորակ 'ի ձե երկանաքարի ահադին ստուարութեամբ նման քարի ձիթահանաց ։ Ի մէջ շիրմայն այնոցիկ խաչաքար մի կայր արձանադրաւ ։

Խը նշան անճ բանին և ծրարող քառից գանձին յահեղ աւուրն աներեկին լեր բարեխաւս մենկանս եւ գեղիս եւ մամուզիս 'ի Թու ԶԻՍ, ամէն յիշեցէք 'ի քս ։

և գերեզման առաջի խաչաքարին, և գիր նորա այս ։

զվախճանեալս 'ի տիս տղառութեան մենիկ աղախին քի եւա . . . եսին քահանաի յիշեցէք 'ի քս ։

ԱՐԱԼԸԻ

Ի գիւղս այս ամրոց մի կայ քառակուսի, կողմանցն միայն կանգուն գոյով ցարդ, այլ 'ի ներքս չկը ինչ, և է 'ի դաշտավայրի ։ Ի խանդարեալ արձանադրին որիչ վերժանի անունս Հազարքէկ, և Թուական զայս ձե օրինակի ՇԺՆ ։ Առնթով եր գրանն կայ վէմ մի մեծ և 'ի վերայ Թուական ՈՂԷ ։

ԹԻՔՆԻԶ

ժամաւ հեռի 'ի Շիրակաւանայ ։ Թէպէտ և չունիցի գիւղս 'ի նշխարաց նախնեացն հնութեանց, այլ քառորդաւ հեռի 'ի նմանէ ակներև ցուցանէ ամենեւցուն բերդ մի հոյակապ առ եղերբ բարձր դաշտավայր բլրին որ տարածեալ ձգի մինչև ցՇիրակաւան որպէս յիշեցաք 'ի վեր անդր ։ Նիստ ամրոցիս գեղեցկադիր յոյժ և բարձրահայեաց՝ գիտէ զամենայն արևելակողմն դաշտին Շիրակայ, և մատամբ իմն զաջ և գահեակ այնր կողման ։ Քառակուսի ձևով ամրաբն ձեալ բերդին ահեղ իմն տեսիլ ցուցանէ, ութ աշտարակօք 'ի չափ բարձրութեան ահագին պարսպացն, չորիցն յանկիւնսն կալով և չորից առ 'ի կողաց իւրաքանչիւր ։ Ներքին կողմն բերդին յերկա կարգս բաժանեալ, կամարակապք են իւրաքանչիւր, և կամարք այլ 'ի վերայ նոցա, զի կրկնայարկ է շինուածն, սակայն վերնոյն առ հասարակ կործանեալ, կիսաւեր կայ և ստորինն՝ որմակամարացն և եթ մնալով ։ Պարիսպք բերդիս ուրեք ուրեք քայքայեալ, և կոփածոյ քարանց երեսաց նոցին տարեալ 'ի բաց ։ Երս կայր երբեմն և հայ արձանադիր վկայեալ յականատեսից, այլ արդ ոչ ևս ։ Շուրջ զբերդաւն այլ պարիսպ ածեալ է խոնարհադոյն ։

ԱՐԳԻՆԱ

Աւանացեալն առ Բագրատունեօք Արգինա և պայծառ եկեղեցեօք պերճա-
ցեալ, արդ մի՛ի հասարակ գիւղիցն է տաճկաբնակ սակաւաթիւ տամբք, ՚ի մեծի
դաշտավայրի ժամաւ հեռի ՚ի թիքնիղայ, բլրոց բարձանց կալով ՚ի թիկանց նո-
րա յարեմոյից: Նախնի մատենագրացն յիշատակ զչինուածոց Արգինայի սա-
կաւք են, հայրապետանոցն և եկեղեցիք չորս՝ զոր խաչկայ կաթողիկոսի ասէ շի-
նեալ Ասողիկ. զեկեղեցեացն բազում գովասանութեամբ խօսի, հրաշատեսիկս
և չքնաղագեղս ասելով յօրինուածովք: Զերիցն ՚ի դոցանէ չունիմ ինչ ասել,
որոյ կմախք հազիւ տեսնին զերեսօք զեանոյ միումն ևեթ կոփածոյ քարանցն
խալառ քանցեալ իբրև մորթեղերձ եղելոյ՝ անյայտացեալ ձևովն արձանացեալ
կայ: Սակայն մեծն այն ՚ի չորիցն՝ կաթողիկէն անուանեալ, զոր շինեալ ասէ նոյն
մատենագիր վիմարդեան կոփածոյիւք հաստահեղոյս արձանօք զմէլէթարդ խո-
րան երկնաման, հիւսիսային որմնն ևեթ հանդերձ կիսամասամբն արեմտեան
կողմանն կանգուն կացեալ, բաւական լինի զարթուցանել զհաճոյական ախոր-
ժակ հնասիրին ընդ վսեմութիւն ձեոյն, և անմահ կարդալ զձեռն ճարտարա-
պետին իւրոյ Տրդատոյ, որ նախ հիմն արկ սմին, և յետ այնորիկ կաթողիկէին
Անույ: Տարածութեամբ շատ փոքր է սա քան զնա, այլ հոյակապութեամբն ոչ
այնպէս: Արձանագրին որ ՚ի վերայ արեմտեան դրանն խալառ խանդարեալ,
թուական մի ևեթ նշմարի ՚ի նմա չիկ: Կայր և այլ տող մի արձանադիր յորմն
անդ հիւսիսայ ՚ի ներքին կողմն, այլ առ տեղւոյն բարձրութեան անվերձանելի
մնաց: Կաթողիկոսունք երկու Անանիա և Խաչիկ աստանօր թաղեցան, որոցց ցան-
կալի էր արդեօք շիրմայն անարատ կալ յայսօր, այլ ոչ գիտեմ՝ ո՞ր կատարած
եհաս նոցա: Ի կողմն արեմոյից ՚ի մէջ ձորոյն երևին և այլ ևս քարակոյտք աւե-
րակոյ, և առ ափամբ սեպացեալ բլրոցն աւերակ ամբողջի: Իսկ հայրապետանո-
ցին և ոչ հետք նշմարին:

ՄԷՎՐԷԿ

Գիւղ փոքր և պարսկաբնակ. յորում քարածայրք մեծամեծք կան և փա-
ղարեալք և ձիթահանս գործեալ ՚ի նոռա: Կայ եկեղեցի մի չափաւոր մեծու-
թեամբ ՚ի բլրակի, այլ կիսափուլ. և ստորեւ նորա մատուռն մի փոքրիկ և ՚ի վե-
րայ նորա արձանագիրս:

Հնորհիւն քի ես յոհաննէս երէց որդի հայրապետ քեհնիս
եւ կենակից իմ բախտաղէկ շինեցաք զեկեղեցիս ՚ի վերա նք
նճածնին աղաչեմ յիշեսջլք ՚ի նք յն:

Տասն վայրկենիւ հեռի 'ի գեղջէն յայնկոյս գետակին է գեղեցկաշէն եկեղեցի մի գմբէթաւոր անկործան և անարատ ամենայն մասամբն ներքոյ և արտաքոյ, և թողեալ ամայի. երկու աւանդատունք են առ խորանան, և այլ ևս երկու հանդէպ նոցա երկուստեք դրանն որ յարեմոյց: Արձանագիրն 'ի վերայ միոյ 'ի դրանց յեալին աւանդատանցդ ոյսքան վերծանի:

ՈՂԻ ՀՆՈՐՀԻՆ քի ես տալիթա ձեռն ետու մատաւանս ըստ պատուոքք ք ք ք

ԱՂՈՒԶՈՒՄ ԵՒ ԵՐԼԱՆԼԸ

Ի կարգս հնութեանց և զերկուսին զիւզող արժան համարիմ յիշել. ոչ թէ վաղեմի շինուածովք ինչ հաւատարել այլոց, այլ զի ընդ մէջ դոցա իբր կիսաթամու տարածդութեամբ բազում շիրիմք կան կիսաթաղ 'ի գետնի և անգիր: Չհամարձակիմ կոչել զայս տեղի Շիրիմք կամ Շիրմաց գիւղ:

ՈՒՂՈՒԶԼԻ

Հոյակապ է և եկեղեցի գեղջս և գմբէթարդ. ձե նորա արտաքուստ ըստ օրինակի քառակողմեան ձևոյ այլոց եկեղեցեաց. այլ 'ի ներքոյ թիւք են նորա աղեղնաձիւք. և մատուռնքն առ խորանաւ կրկնայարկք. և արձանագիրք երկու արտաքուստ 'ի հարաւոյ:

Ես հասան¹ որդի խականա գնթունոյ յաւեթաբար ըղձացեալ փափաքմամբ յաւրինել տեղի ապաւինի 'ի հանդերձեալսն վասն յաւգնահամբար ու բազմամեղ անձին իմոյ յուժարութեամբ սրտի իմոյ խորհեցա շինել զեկեղեցիս զայս նախաւրինակ վերին Էմի ողբմութեան:

Ես աշոտ իշխանաց իշխան որդի գէոր ք ք ք առն քաջի եւ պատերազմողի հաւատարիմ եղել տանս հայոց առի բարձ եւ պատիւ 'ի աշոտոյ շահանշահէ եւ 'ի յորդոց իւրոց սմատա եւ գազկա եւ յամենայն թագաւորաց տեսի զմայր քաղաքիս եւ ք ք ք արի նոյ զապականումն նորոգեցի ՆԾ ամի պարթէեւիս 'ի գալ մուս ամի եհաս ինձ հրաւէր 'ի վերին արքունի կա մեղս ինձ խաչ:

¹ Հասան յիշատակի 'ի պատմութեան յէլս Թ դարու:

ՓԷՐԿԻՏ ՄԵԾ

Ի ծայր գաւառին Շիրակայ 'ի հիւսիսայ կողմանէ կայ գիւղս այս . զի առ նա . վառ անցեալ Կարուց գետոյն բաժանէ զՇիրակ 'ի Զարիշատայ : Շինուած մի կայ 'ի գեղջի առ 'ի նախնեայ հիմնեալ . զոր ռամիկն եկեղեցի կոչէ , այլ ևս ամբողջ երկայնութիւն նորա 25 մեղք և 24 լայնութիւն : Վեց բոլորչի աշտարակք են նորա կամարափակ 'ի վերուստ և ցածունք . չորք 'ի չորեքին անկիւնս , և այլ ևս երկու 'ի կարգս կողմնակի որմոյն : Երկու առաջինքն որ յանկիւնս երկուստեք դրանն կան՝ կարի այլատարազ են ձևովք . զի 'ի կիսոյ կիսաբոլորակին այլ որմ ածեալ է նոյնպէս աղեղնաձև նովին բարձրութեամբ 'ի մէջ նոցին : Որմունքն մեծաւ մասամբ հոսեալ են 'ի վերայ . և 'ի վերայ որմոյն որ առ գրամբն՝ երեկ խաչ քանդակեալ 'ի բարձու :

ԶԱՐԻՇԱՏ

Գլխաւոր տեղի համանուն վիճակի ըստ արդի բաժանման , ընդ որով են գիւղ . զօրէք քառասնիւ չափ , և նմին չիք այլ առաւելութիւն քան զմի 'ի գիւղօրէից անտի . և է արդ . տաճկաբնակ : Քառակուսի ամբողջ մի կայ 'ի նմա ամայի 50 քայլ , երկայնութիւն նորա . այլ 'ի հնութեանց չունի ինչ արժանաւոր :

ԱՐԵՒՄՏԱԿՈՂՄ ԵՒ ՀԱՐԱՒԱԿՈՂՄՆ ԱՆԻՈՅ ԵՒ ՈՐ ՅԱՐԵՒՄՏԻՅ ՀԱՐԱՒԱՅ ՆՈՐԻՆ

Հանգստարան Կիրակոսի վարդապետի .

Պատրդաւ հեռի 'ի քաղաքէն Անույ յարեմոյից կուսէ կայ գիւղ մի տաճկաբնակ Անի կոչեցեալ և նա . և ընդ մէջ նորա և քաղաքին մատուռն մի կիսաւեր այլատարազ ձևով : Ի գետնոյ 'ի վեր ամբարձեալ կողմանց երկոցունց 'ի հիւսիսայ և 'ի հարաւայ , և 'ի կէս բարձրութեանն կամար ածեալ իբրեւ զկամուրջ , և 'ի վերայ կամարին հիմնեալ է մատուռն , այնպէս զի ուղղակի անարգել անջանն ընդ կամարան . որոյ ըստ հարաւայ կողին կայ արձանադիրս .

այս է հանգիստ կիրակոս վարդապետին որ նահատակեցաւ յանօրինաց յիշեցէք 'ի քն թիւ : ԶՂԷ : Դրեց . . .

Հանգստարան Սարգսի նախատակի .

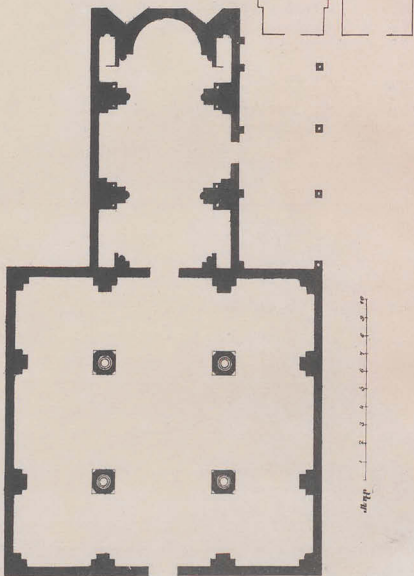
Քարընկէց մի բացակայ 'ի նմանէ 'ի նոյն կողմն կայ հատուած որմոյ, կամ թէ ասել պատուանդան խաչի խորագործ մեծ . 'ի միջին տեղւոյն խաչ մեծ և երկուստեք նորա խաչաքարք գեղեցկաքանդակք համայն 'ի կարմիր քարանց . և ստորև նոցա արձանագիրս .

Գնբ եւ զանարատ զխաչս նաճընդալ որ բեւեռեալ եւ 'ի սմա անմահ մեռեալ տրն մեր քն որ մահուամբն իւրով անմահացոյց զմահացեալքս : արդ ես կազերս որդի մեռոնի կանգնեցի զսա կարողութեամբ բեռին սորա յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւս առաւել արենաթաւ ա սարգսի որ յանաւրէն թուրքայ նահատակ եղեւ յանմարդաձայն տեղիս զոր ընդ ոտիւք դիզաշխարհան գրելով զարեգականման եղբայրն իմ զոր գտի 'ի խորագու հորի քարաթաղ արարածի մազորանո արենաթաթախ մարմնոյն ոչ կարիի ծանել զնա բազում աշխատութեամբ բերել եդի յայսմն տեղի աղաչեմ յիշե :

ԲԱԳՆԱՅՐ, ուխտ Աստուծոյն, այժմ Դօզիմա .

Հրեշտակաբնակ և փափաղատենչ մենաստանն Բաղնայր, որպէս կոչեն զնա Սամուէլ և Կիրակոս, ժամաւ հեռի է յԱնայ յարեմոնից կուտէ առ ստորոտով զուարճադեղ բարձանց, զառաջեաւ ունելով զգաշտովայրն փոքր մի առ 'ի շեղ մինչև յԱնի : Թէպէտ այժմ տաճկաբնակ է գիւղն և մենաստանն անհետացեալ, սակայն կանգուն կայ տակաւին եկեղեցին մեծ և հոյակապ, զարմանալէն և հիւսկանչ, որ ահեղութեամբ որմոյն և կամարածիք յարկայն և սեանց ներքոյ և արտաքոյ յափշտակէ զմիտս տեսողացն : Մատենագիրքք թէպէտ և խնայեցին ճոխադոյն նկարադրել զպայծառութենէ վանական կարգացն, որպէս ինչ գուշակի լեալ 'ի հոյակապ շինուածոյն, սակայն և դուզնարեայ բանք նոցա զծողովեալ արանցն աստուածայնոց՝ լիով իմացուցանեն թէ քանի մեծահոգակ էր մենաստանն ամենայն մասամբք առ պայծառ ժամանակօք Բաղրատունեաց : Առ այսքիւր ոչ սա, կալ զարմանս բերէ մեծահաւատ բարեպաշտութիւն Սմբատայ մագիստրոսի որ առատաձեռն զանձուք անխնայ օժանդակեաց 'ի ծախսն : Անցին 'ի վերայ ութ հարիւր և աւելի ամբ և տակաւին տեւէ շինուածդ ահագին՝ ընդդէմ ազգի աղդի ձիւնարերաց . և ընդ դարս յողովս անլուր եղեալ մակադրական յորջորջմանն 'ի բերանոյ հասարակաց, յանկիւնս ուրեք մատենից և եթ նշանակեալ գորով, այս

Բազմաշր սր և Ղօզլիմա .

Սր 'ի յայտ եկն ո՛ր այն Բազմաշր է և ուր հրաշակերտ արարքն մազխատութիւն
 Սմբատայ : Դադարեալ է իսպառ սրբաղանկեղ վայր յաստուածայլին պաշտա-
 մանց . աւանդ, զի և յիմայեղական ձեռաց խորեալ ուրեք յանսրատութենէ կա-
 մարին, ներքնադաւիթն մասամբ ամբարանոց եղեալ է յարդի և խոտոյ, և սրբ-
 բութեան տաճարն՝ 'ի դոմն անդէոց : Յերկուս մասունս բաժանեալ եկեղեցւոյս
 'ի ներքնադաւիթ կամ՝ 'ի ժամատուն և 'ի տաճար, զպատկեր Հռոմիոսի վանացն
 յանդիման առնէ, գուցէ և զնոյն ձեռն ճարտարագետին . զի ներքնադաւիթ

սորա նոյին ձևով և նոյնաթիւ սեանց կարգօք է յօրինեալ, նոյնաձև կամարօք և դօտեօք որ առ միմեանս կցեն զնոսին, նոյնօրինակ և յարկ իւրաքանչիւր մի ջոցաց սեանցն, բաց 'ի միջնափայլէն' յորոյ վերայ չիք զանգակատուն սրպէս զնորայն: Միջնադուռնն որ 'ի տաճարն բանայ, շուրջանակի քանդակեալ է ալ-գի աղբի գրուագօք. նոյնպէս և տաճարն զնոյն ձև տաճարին յանդիման ցուցանէ քառակողմեան կամարօքն և վաւմ կաթողիկէիւն 'ի վերայ: Սակայն մեծութեանն մասամբ նա առաւելու քան զսա երկու մեղք և կէս: Երկու դրունք են եկեղեցւոյս, մի ներքնադաւթին յարեմոնց կուսէ, և միւս տաճարին 'ի հարաւ. և առաջի դրանդ. հարաւայնոյ ընդ երկայնութիւն տաճարին երկկարգեան սեամբք գաւթիմ կայ ցածուն կամարօք յարկեալ: Ի նոյն կողաց եկեղեցւոյն 'ի զլուխ սինազարդ գաւթիմ ուր սահմանի արեւելեան որմն տաճարին երկու մատրունք կան առնթմեր միմեանց 'ի մի կարգ հանդերձ կաթողիկէիւն: Յառաջնուն 'ի նոցանէ որ անընդմիջաբար առ եկեղեցեաւն է, կայ շիրիմ մի անգիր, զոր աւանդեն սրբոյ Լուսաւորչի լեալ, և պատուի ևս 'ի Տաճկաց դեղջն, որոց տուն բնակութեան արարեալ է զմատուռն. և է շիրիմն ոչ 'ի ներքս, այլ արտաքոյ առ որմով մատրանն և խղաձև դերանօք յարկեալ է տեղին: Սակայն եթէ 'ի նշխարաց սրբոյն Գրիգորի ամբողջեալ իցէ 'ի Բագնայրս, յերկրորդում մատրանն լինել հաւանական ինձ երեւի. զի ըստ վկայելոյ արձանագրի նորա, որպէս տեսցի ստորեւ 'ի կարգին, երկրորդն է հիմնեալ յանուն արայն Գրիգորի: Բազում են արձանագիրք մեծի եկեղեցւոյս 'ի ներքնադաւթին և արտաքոյ. այլ ցուէ այն զի կարեւորն 'ի նոսա ժամանակ շինութեան և շինողին՝ անհետացեալ է, թէպէտ և երաշխաւորեալ է մեզ 'ի Սամուէլէ 'ի ՆՅԹ թուականիս, արտաքուստ զհարաւային որմով ներքնադաւթին այլ ևս չստ կային գրութիւնք որպէս և յարեմոտակոյմն, այլ զբազումս 'ի մեծամեծ քարանցն 'ի բաց քեցեալ 'ի տեղեացդ՝ յայլ պէտս վարեալ են. զայդ պատմեն գեղջիւնքն բարբարօք. այլ որ կանն ընթերցցուք մի ըստ միով, նախ զարտաքինան, անցցուք ապա 'ի ներքս: Առաջինն է յարեւելից կուսէ եկեղեցւոյն 'ի բարձու.

✠ 'ի ՆՂԱԹԷ 'ի հայրապետութեան նոն պետրոսի հայոց կաթաղիկոսի եւ 'ի Թագաւորութեանն գագեա շահանշահի որդւո աշոտոյ կամ եղեւ իմ գրիգորո ծաղկանս եւ իմ որդեացս որ սուրի զիմ գանձագին կուղպականին որ վասլին փընդկին ընդդէմ է 'ի բգնայրին վանս 'ի նք նաճաճինն 'ի ձեռն առաջնորդի հաւր ստեփաննոսի վասն վասլին արեւշատութեան եւ իւր որդեացն եւ իմ գրիգորո մեղաց Թողութեան եւ ոգւո փրկութեւ եւ որդեաց իմոց եւ հայր ստեփաննոս եւ միաբան եղբարքս կամաւ յանձն առին որ ամենայն ամի ըզպաւղոսի եւ զպետրոսի տաւնին աւուրն պատարադն յամեն

եկեղեցիսդ իմ եղբաւրն մուկաթլի արասցեն եւ յետ վախճանի իմո ինձ մատուցեն արդ հայր որ լինի եւ զիմ ժամս խափանէ առաջի նոյ իմ մեղացս պարտական լիցի արդ եթէ ոք 'ի մեծաց կամ 'ի փոքունց յիմոց կամ յաւտարաց եւ զայս հողս . . . ուխտէս յապշտ . . . պատճառաւ նզովեալ լիցի .
Յահելէ նորին .

✠ ողորմութեամբ նոյ 'ի հայրապետութեան նն պետրոսի եւ 'ի Թագաւորութեան գագկա շահնշահի որդւոյ աշտոյ . . . ետու զիմ . . .

ի վերայ հարաւային դրանն .

ՈՀԸ (կամ ՈՀԲ) . . . ութ . . . ու . . . աթուռն ա . . . բարխաշա իշխանին խաւառժին հայրենիքն 'ի մոգուաց որ է 'ի հնցէ . . . զատեալ եւ բաժանեալ սահմանաւքն եւ այլ . . . հրշտակաւնակ նր ուխտս 'ի բագնայրս յաղագս յիշատա . . . ց մերոց եւ անդրանկին մերո սասնաին որ կիսաւրեա փոխեց . . . եւ սուգ մեծ եթող ծնողաց իւրոց յորոյ յիշատակ շինեցի 'ի վերայ տապանատանս սպասաւորք նր նծաճնիս նծասէր հայր սիմեւոն եւ այլ նր եղբարքս յանձն առին յամէն ամի : ի : աւր պառարագել զքն : ի : աւր խաթունին : Ժ : խաւաւսին : Ժ : սասնաին անխափան մինչեւ 'ի ծագումն որդոյն նոյ եթէ 'ի մեծաց կամ 'ի փոքունց զմեր ընծայքս հանէ 'ի նր ուխտէս . . . կամ առաջնորդ զմեր ժամն խափանէ մեղաց մերոց պարտական լիցի առաջի նոյ կատարիչք դրիս աւրհնին յայ .
Յահելէ դրանն .

ՈԾԸ 'ի յամս նծապատիւ նն սարգսի որդոյ ապիրատին ես խաչերեսս որդի արքահամու լաւուցի ետու զիմ դանձագին եւթն կուղպակն 'ի շարիվեցի վերեւն եւ մին 'ի ներքն . . . Ղթին ընդգէմ եւ երեք տուն 'ի ներքսեւն 'ի նր նծաճինս 'ի ձեռն հաւր սիմեւոնի եւ նր եղբայրութեանս եւ զայգին որ մարմետ եւ սորա փոխարէն հատուցին ինձ : ի : աւր ժամ :

658
551
1209

ը : ինձ : ե : արբահամու : գ : գինարկանն : բ : հրանուշին :
բ : արքայութեան ու հաս . ես մամ խաթունս դուստր խաչ-
երեոյին ետու զիմ կուղպակն որ 'ի փողոցկտերն է 'ի բազըզ-
նոց որ հաստատ պահեն աւրհնին յայ անէծք
զյուզային եւ զկայենին . . .

Յաջմէ դրանն .

ՈՅԹ 'ի յամս նծարեալ եւ մեծարգո նն սարգսի վերա-
դիտողի մայրաքաղաքին անո եւ 'ի պետական իշխանութեան
շահնշահ զաքարիաի ես պարսիմո որդի հասանա ռաիս մե-
ծանուն գեաղջն աւշականո միաբանեցա նր ուխտիս եւ ե-
տու զիմ հայրենի զայդին զվարդենցնորքն 'ի նր յանձնինս 'ի
ձեռն բարխէր եւ նր եղբայրութեան յիշատակ հոգո իմո եւ
սորա փոխարէն հատուցին ինձ զաւր յարութեան զազարու-
բողոր զեկեղեցիքս պատարագել զքն : ե : պարսիմոի : ե :
խուրթին : գ : սեդաին ոք հաստատուն պահեն աւրհնին յայ
եւ ոքք խափանեն նզովին 'ի քէ . ես մրուան միաբանեցա սըր-
բոյս հետ իմ պարոնին եւ ետուն ինձ աւր մին պատարագ-
անխափան . ես սերորս որդի ռատին երեւանեցի ետու զիմ
այդին որ 'ի ձորգուանն է 'ի նր ուխտս եւ պարտին սպասա-
ւորք սորա 'ի տարին : գ : աւր պատարագել զքն յանուն
սերորեն .

ի ներքնագաւթին կամ 'ի ժամատանն՝ յորմունս շուրջանակի եւ ընդ կամարա-
դօտեօք .

ՈՅ ես միւթար որդի գլուալին ետու 'ի նր ուխտս բագ-
նայր զիմ աշխատո . . . 'ի նր առաքելոց զուկակին եւ այլ եղ-
բարքս փոխարէն հատուցին 'ի տարին քաւր պատարագ ինձ
միւթարա եւ մին աւր ամուս . . . կատարիչք դրոյս աւրհ-
նեացին յայ .

եւ խաչոտս ծառա քի ետու 'ի նր յանձնինս զիմ զգան-
ձագին զտունն մաւտ 'ի յապուղամրենց նր գրիգոր եւ սկի

արծաթի եւ սղբա փոխարէն հատուցին ինձ ի աւր պատա-
րագ ամենայն ամի անխափան կատարիչքդ հոգեւոր
տն դրիգորի եւ յառաջնորդութեան հաւր սիմէոնի եւս պաւ-
ղոս երէս . . ծաղկոցն որ յաշնակ հնճանովն գեղին գեհն եւ
եղբարքս ետուն 'ի տարին Ժ աւր իմ հաւրն ղաղարա
ի ամուսնոյ իմոյ տիրանցին կատարիչքն . . .

ՈՅԵ կամաւ բարերարին նոյ եւս գիշուկս որդի դրիգորո
միաբանեցա նր ուխտիս եւ ընձացի : Է : արտ 'ի նր նժա-
ծինս եւ սղբա հայր սիմեոն վարդապետս եւ այլ միաբանքս
փոխարէն հատուցին ինձ 'ի տարին Դ աւր պատարագ : ն :
ինձ : ն : իմ ծնողացն : ն : իմ եղբարցն որ հաստատուն պա-
հեն աւրհնին յայ : ն : արտ 'ի տափիս : ն : 'ի մանեխու-
տին .

կամաւն նոյ եւս սիմեոն երեց եւ որդի իմ թաթուլ միաբա-
նեցաք բազնայր նր նժածնիս եւ տվաք . . .

ՈԿ 'ի յամս նժապատիւ տն սարգսի որդոյ ասիրատին եւ
'ի յառաջնորդութեան . . . (կրով ծեփեալ) եւ արտաշիր
աւշականոյ ռայիս ետու զիմ գանձագին այգին որ աշոտոնց
կոչի 'ի նր նժածինս եւ պարտին սպասաւորք սորա 'ի տա-
րին : Ե : աւր պատարագ : Դ : արտաշիրն : Է : արասա : Է :
սսին : ն : գնտուտին .

կամաւ բարերարին նոյ եւս վարդառոյծս եւ աշակ եւ խո-
րէն միաբանեցաք 'ի նր ուխտս բազնայրս 'ի ձեռն հաւր սի-
մեոնի տվաք զվարդենացնորքն 'ի նր նժածինս եւ խոստա-
յան սպասաւորք սորա 'ի տարին . ԺԷ . աւր պատարագ . Դ .
վարդառոյծին . Դ : աշակա . Դ . խորէնա որ խաբանեն մեր
մեղացս պարտական է առաջի նոյ .

եւ բախտիարեան միաբանեցա նր նժածնիս եւ ետու զիմ

660
551
1277

գանձագին զայդին 'ի բազրանի որ կոչի տափկենց եւ սպասաւորքս հատուցին ինձ : Դ : աւր պատարագ անխափան . . .
Խժածնիս դնեցի զշահանն զհոգն որ յազրկին եւ ետու 'ի
նր ուխտս յիշատակ հոգո իմո 'ի յաւիճք զսեփական այդին
որ 'ի բազում ժամանակաց աւտարացեալ էր վերստին հան
դերձ միաբանաւքս վերստին 'ի նր ուխտս

Ես սարգիս ետու զիմ այդին որ 'ի մարմեա 'ի վերա երաս
լսա 'ի նր ուխտս յանուն իմ պատարագի քս : Դ : աւր :

Ես սարկաւագս ետու զիմ ձիթահնաց կէս ակն որ 'ի կա
րուց դրանն յանուն իմ պատարագի քս : Դ : աւր :

Ես գոհարիկս ետու զիմ տներն 'ի նր Խժածինս յանուն
իմ պարգի քս : աւրն :

Ես Թորոսոնց միթար ետու զիմ տունն եւ ետուն ինձ :
Է : աւր պատարագ :

Ես յոհանէս Թագէոսի որդիս ետու զիմ ջաղացն որ 'ի
գլիծորին զձախ աղացն հատուցին ինձ պատարագ : Է :

Ես յոհաննէս որդի առաքելին ետու զիմ կէս ակն ջաղացն
'ի գլիծորին որ կոչի հատաւրհնիկ յանուն իմ պատարագի
քս : Է :

Ես աւիւծս ետու զիմ տուն 'ի նր ուխտս որ ընդդէմ քս
հանենց եկեղեցոյն պատարագի ինձ քս աւր : Խ :

Ես վարդաշահս աշնակեցի ետու զիմ հայրենի այդին 'ի
նր ուխտս հատուց ինձ : Է : պատարագ :

Ես աւետիս եւ հազարդեղս տուաք զուղտանաթին կէսն 'ի
նր ուխտս առնեն ժամ 'ի տարին : Է : աւր : Խ : աւետիցն :
Խ : հազարդեղին այդին 'ի Թամիր :

Ես պէտքոս որդի պաւղոսոյ ետու զիմ հայրենի այգին 'ի յաւշականն մաւտ 'ի վարդեանց 'ի նր նծածինս 'ի յառաջ նորդուութեան հայր • • • հատուցին 'ի տարին : ի : աւր պատաւադ : ն : ինծ : ն : ասուրաստանա : ն : իմ հաւրն : ն : հարկեւորին : ն : քոյրկանն : ն : յայսմկանն •

ՈԿԴԻ կամաւ հոգոյն սրբոյ ես տր գրիգոր 'ի մեր սեփական ուխտս նր եղբայրութեամբս հանդերձ եթէ որ 'ի միաբանացս փոխի 'ի քն պատարագ մատուցեն հաւրն : ի : ին : երկցոյն • • արեղին : ի : ին : աշխարհական արեղին : ի : ին : եւ ամենայն եղբայր աւր մի պատարագ եւ որ չկարէ Ժ կանոն աղաւթք արասցէ եթէ որ յայս կարգելոցս պահասեցուսցէ խղճին 'ի մեղաց պարտական է առաջի նայ տր նծ ողորմեա մարգարէին ամէն •

Ես խաչեղբայր որդի նծատրոյ եւ ամուսին իմ սիսմամ շինեցաք զգերեզմանաց մին եկեղեցին եւ սուրբ զմեր տաճարն եւ զսարաւոյթն եւ 'ի ներքեւն տուն 'ի նր նծածինս եւ հայր սիմէոն եւ այլ եղբարքս փոխարէն հատուցին յամէն ամի • ի : աւր ժամ • ի : աւր խաչեղբաւրն • ի : սիսմամ մին կատարիչք գրիս աւրհնեսցին յայ •

անուամբն նայ բնակիչք նր ուխտիս տր քրիստափոր եւ դամաղիէլ վարդապետս ամենայն միաբանաւքս զայս կտակ անջնջելի հաստատեցաք եթէ որ 'ի միաբանացս փոխի առ քն զինչ որ անդարձ առնէ եւ իւր հոգոյն տեսող մի որ իշխեսցէ խափանել ոչ պատրոն ոչ հայր ոչ միաբան ապա էթէ լուծանեն յերկց սուրբ ժողովոյն նզովեալ եղիցին հոգւով եւ մարմնով • զյովսէփ գրիչ տր յիշեա •

ՈԿԴԻ 'ի յամս նծապատիւ հոգեւորան գրիգորոյ որդոյ ապուղամբի ես յոհանէս քահանայ որդի կոստանդի հոռմեանց գնեմի 'ի կէսն 'ի տր գրիգորոյ որդոյ ապուղամբի եւ ետու 'ի

նր անձամբնս եւ սպասաւորք նր ուխտին փոխարէն ինձ հատուցին յամէն ամի . Խ . աւր պատարագ . Խ . ինձ յոհանիսի . Խ . սիսվարդին . Ը . կոստանդի ցաղեղին . Ը . միխէլա . Գ . խաչերեսին . Ը . կատաին . ան . տալիթիա տիկնոջն կրկնոյ զատկին 'ի Ժամն կատարիչք գրոյս աւրհնեսցին յայ եւ եթէ որ զլիշատակս մեր խափանէ կամ յաւագաց կամ յառաջնորդաց մարդն այն նզովի յայ և ամենայն սրբոց եւ մեր մեղացս պարտական եղիցի առաջի նայ .

ՈՅԻ կամաւք մարդասիրին նայ ես վարհամ որդի միսթարաթուն աւետեացն չէջկանց եւ զիւգակից իմ փառանցանս միաբանեցաք նր մաւր լուսոյ ետու զիմ գանձագին կուղպակն 'ի փողոցիտերն որ 'ի Թորոսոնց կուղպակին վերա է եւ զայն տռնն որ սեւեքթենց հմնակից է եւ 'ի վերայն կուղպակն եւ եւ սոքա հայր սիմէոն եւ միաբանքս փոխարէնս հատուցին մեզ յամենայն ամի տաւնել երկու աւր պատարագ զուծին վահրամա երեքն փառանցին զմինն մամբանին արդ եթէ որ յառաջնորդաց տեղոյս զգրեալս խափանէ կամ ծախէ մեր մեղացն պատասխան տացեն յատենին քի .

կամաւքն քի այս մեր գիր է նր ուխտին հաւր սիմէոնի եւ միաբան սպասաւորաց սրբոցս զերդ որ խաչերեսն վարդին որդին 'ի քն փոխեցաւ եւ զիւր գանձով շինած տներն 'ի գաղտ դռանն խեչ երեստ 'ի նր մայրս լուսոյ ապա դառն Ժամանակի հանդիպեցաք սովո եւ սրո եւ գերուծեան ծախեցաք եւ 'ի սրբոցս 'ի պէտս անցուցաք եւ փոխարէնս հատուցաք յամենայն ամի երեք աւր պատարագ զերկուսն խաչերեսին եւ զմէկն ամուսնո իւրոյ մըքերոյն եթէ որ զգրեալս մեր անփոյթ առնէ եւ խափանէ յերկոյ նր Ժողովոյն նզովեալ եղիցին ամէն :

ողորմութեամբն նոյ ես աւագ տիկին դուստր գորգկանն միաբանեցա նր ուխտիս եւ զիմ զհայրենի կէս ակն ձիւթա հանքն որ 'ի յիմ 'ի ծնողացն 'ի պսակի ներքեւ ինձ բաժինք էր հասել ետու 'ի նր նաժարինս եւ հայր սիմէոն միաբանաւքս փոխարէնս հատուցին մեզ յամենայն ամի հինգ աւր պատարագ զերեք աւրն աւագ տիկնա եւ զմինն գորգկանն եւ զմէկն Թաճերոյն եթէ որ զլիշատակս մեր խափանէ մեր մեղացն համարս տացեն առաջի քի • մանասէ գրիչ •

'ի Թւիս ՈԶԲ շնորհիւն քի 'ի տէրութեան տեղոյս գրի գորի մագիստրոսի որդոյ ապուղամրի եւ յառաջնորդութես հաւր սիմէոնի ես սարգիս ծմակին աւագերէց որդի գրիգոր քահանայի ետու զիմ գանձագին հայրենիք այգին զննջանկի զներքի դեհն իւր ծաղկոցովն իւր չորեսին ամեներովն 'ի նր մայրս լուսոյ եւ սոքա փոխարէնս հատուցին յամենայն ամի ութ աւր յանուն իմ պատարագել զքս եւ այլ ետու զքարգ զեմա աներն զի ուր ինձ վախճան լինի գիշերապաշտան եւ մատաղ առնեն կատարիչքն եւ հաստատուն պահողքն աւրհանեսցին 'ի քէ նոյ •

եւ հասան կողբցի որդի միսթարա լուսիսին Թոռն համէլին ապաւինեցայ 'ի նր նաժարինս եւ յայլ սուրբքս եւ վասն փրկութեան հոգոց մերոց ետու զմեր գանձագին հայրենիք սկինն զկէս դանկն 'ի նր յուխտս եւ լերամբքն եւ սոքա փոխարէնս հատուցին 'ի տարին տասն պատարագ զուրթ աւրն համէլի իմ եղբաւրն եւ զերկուսն կատարին կատարիչք գրիս աւրհանին յայ •

ՈԶԳ շնորհիւն նոյ եւ շարափշահ որդի ապիրատին ետու 'ի մեր սեփական եկեղեցիս 'ի նր նաժարինս : գ : ակն ջաղաց 'ի շիրակուանին եւ զխաչին մարգն եւ սպասաւորքս հայր սիմէոն եւ այլ միաբանքս փոխարէն հատուցին ինձ : ԺԵ : աւր

Ժամ: Ժ: աւր ինձ: Դ: կուժէլին: Է: կիւրկէի: Ծ: Հասա-
հա: Է: արկսաժուհին:

† Էս Թագոհի զուգակից շարափշահին Էտու Խաչ մեծա-
ծախ Էւ աւետարան : սաւրճիողոցին Կողպակի վեր 'ի շի-
րակուանին զմարգն որ ճլուտ Կոչի փոխարէն հատուց ինձ
ի աւր պատարագ Է ինձ նա աւրն մամուլզին .

Կ ես Թաթիկ Թադոհի դուստ շարափշահի ետու երկու կուղ-
պակ յիմ կուղպականոյն որ 'ի նալպնդնոցին եւ առաքել եւ
հայր սիմեոն եւ այլ միաբանքս փոխարէն հատուցին ինձ • Ը •
աւր պատարագ կատարիչք գրոյս աւրհնեալ եղիցին յայ •

ՈՂԱ, կամաւ անեղին այ ես մանդտսվասդ (ՄԱՆԳՏԱՎԱԳ) որդի խամարտաւլին մշեցի միայբանեցա նը նծածնիս եւ ետուլնձայ Ճ դահեկան հայրս մուս վարդապետքս եւ այլ միայբանքս փոխարէն հատուցին ինձ'ի տարին 'ի տաւնի' նը սարգսի : Է : աւր պատարագել յանուն իմ զք՞ս :

Հնորհիւն քի ես սարգիս որդի խաչոտին միաբանեցա՝ նր
ուխտին ետու ձիւթահնաց աղջաւղի քար և յամէն ամի : Եւ
լիտր ձէթ իսկ հայր արբահամ եւ այլ միաբանքս փոխարէն
հատուցին ինձ 'ի տարին : Է : աւր ոչատարագ կատարիչքն
աւրհնեսցին եւ որ հակառակ կան . . .

Լամաւն այլ ես խաչաուր էտու զմուլուքին հողն որ Թե-
ղենեաց այգոյն 'ի հետ է 'ի բզնայր 'ի սր անծածինս եւ հայր
աբրահամ եւ եղբարքս փոխարէն հատուցին : Եւ աւր ժամ:
ան : Ինձ : ան : տիկնոջն որ հաստատուն պահեն աւրհնին յայ :

ԶԺ կամաւն այ ես ապուղամր որդի մաքիստրոսի որ գնեցի զկէս կաղզուցն 'ի տիգրանանց եւ ետու 'ի նր նճաճինս 'ի մեր նր ուխտս որ զփոխարէնն . . .

[Handwritten signature]

ԶԺԱ. 'ի վերադիտողութեան մայրաքաղաքիս անու տէր սարգսի նն տեղոյս շնորհիւն նոյ ես գարէգոյն էրէց որդի մանգիկ իրիցու եւ ամուսին իմ մարեամ միաբանեցաք 'ի նր նծածինս եւ ետու զիմ գանձագին դեղն զնորաղբոյրիկ իւր ամենայն անդաստանաւքն որ բնական լեալ է մի տաւնական մակաղաթ մի աւետարան ոսկէտուփ իմ գանձով գնած վասն յերկար կենդանութեան պատրոնաց իմոց եւ յիշատակ ծնողաց մանկանն եւ Թաճերոյն ✠ եւ հայր արբահամ եւ յուսէփ փակակալ եւ այլ նր եղբայրքս փոխարէն հատուցին 'ի տաւնի քառասնիցն իւր աւր պատարագ յամենայն ամի Է. գարէգոյնին Է. մարեմա ն. մանկական. ն. Թաճերուն արդէ Թէ որ զմեր պատարագն խափանէ կամ զմեր աւետարանն կամ զտաւնական 'ի նր նծածնէս 'ի մեր գերեզմանէս հանէ յերկոյ նր Ժողովոցն նզովեալ եղիցի հոգով եւ մարմնով եւ որք հաստատ պահեն աւրհնեալ եղիցին յայ ամեն.

զսիմէոն գրիչ յիշեցէք աղաճեմ.

ԶԺԱ. շնորհիւն նոյ ես Թաիկս դուստր շարապշահին ետու զիմ գանձագին հայրենիքն զնորսն 'ի մեր ուխտս 'ի բզնայրս 'ի նր նծածինս ✠ եւ հայր արբահամ եւ այլ միաբանեալ նր եղբայրքս փոխարէն հատուցին յամենայն ամի. Ժ. աւր պատարագ. Է. աւրն ինձ առնեն Թաիկանս եւ. Է. աւրն դրիգորու ✠ արդ որք կատարեն եւ հաստատ պահեն աւրհնեալ եղիցին յայ հաստատ է սենսցն անդաստանաւքն հոլովն եւ ջրովն մինչ 'ի գալուստ որդոյն նոյ.

կամաւն նոյ ես կոստերս ծմակեցի ապաւինեցայ 'ի նր նծածինս զհիւրատունն որ պիչարենց կոչի որ ծախել էին վանէջիքն ես գարծուցի 'ի վանքս եւ ետու գին : նոյ : նոյ : հայրս եւ վարդապետքս եւ այլ եղբարքս փոխարէն հատուցին ինձ 'ի տարին. Է. ա. . . մարդ է Թէ որ զյիշատակս (մայրեալն Թեոփ Թողեալ).

ԶԺԱ կամաւն նոյ ես ապուղամբ որդի մաքիստրոսի Թոռն վարհամ իշխանին վասն 'ի քս յուսոյն ետու զիմ գանձագին հայրենիքն զկաղզուց կէսն իւր հողովն ու ջրովն 'ի նր նծա մայրս 'ի մեր նր ուխտս որ մաւտ ի . . .

Չ . . ես շահեր կիրակոս միաբանեցա 'ի բգների ետու զիմ գանձագին հողերն . . . ափնակից ներքի դեհն . . .

ի հիւսիսոյ կուսէ արտաքուստ 'ի բարձու առաջնոյ մատրանն .

Ես սեղա տիկնաց տիկին դուստր մեծին վասակա զուգա կից վահրամա իշխանաց իշխանի որդոյ աշոտոյ իշխանաց իշխանի տասանորդեցի զվաստակա դեղն իմոյ գաղտաի ընծայելով 'ի նր ուխտս բագնայրիս վասն յիշատակի զաւրականին քի հաւրն իմոյ վասակա փոխեցելոյ յաշխարհէս եթէ որ 'ի մեծամեծաց կամ 'ի փոքունց կամիցի խափանիչ լինել որոշեալ լիցի 'ի փառացն նոյ եւ ընդ մեղաց մերոց համարս տացէ յաւուրն դատաստանի .

ի վերայ դրան երկրորդի մատրանն սուրբ Գրիգոր կոչեցելոյ .

'ի ՇՂԴ ԹՎ . ես ազիզս մեղուցեալ աղախին քի աւհնեցի զեկեղեցիս զնր գրիգոր 'ի յիշատակ որդւո իմո գրիգորո 'ի ձեռն հաւր մաւր : ն : եւ առաջնորդ նր

'ի ՈԱ ԹՎ

վերոյ քան զդուռն նորին մատրանն .

ԶԺԱ ✠ կամաւն նոյ ես խաւուազ մեծ խաւուազիս Թոռն ասասնիս որդիս իմ անդրանիկ որդին սասնայն որ կէս տարեկան 'ի քս փոխեցաւ յիմ գանձագին հէրենեցն յաշնկու որ իմ պապն գնել էր ու սիկելով յիս ավել ինչ իմ պապն մեռաւ ես խաւուազ իմ կնոջն զբաժինքն ակն ու մարգարիտ իմ պարոնին ավի շահնշահի ու կրկին զաշնակ գնեցի ու զիմ որդոյն բաժինն զսասնին 'ի բգներս ավի յանձաժինս զվերի եգին իւր ընձանովն : Թ . շինական զմեհրեւան ու զխաչատուր

դուլըսին փեսայն իւրենց հողովն ու ջրովն 'ի տգնիս զճա-
ղացն յիմ խոտահարն : Ճ : բարդ խոտի տեղ որ վանքս ըն-
ձէ . . . սկի արծաթի : ես խաւազ զայս ընծա տվի 'նր անծած-
նիս ով այս գրեւոցս հակառակի անծամայրս լինի իւրն դատա-
խազ ✕ ես 'նր սարգիս եւ հայր արբահամ յուսէփ փակա-
կալ եւ այլ միաբանքս հաստատեցին 'ի տարին Ժ աւր պա-
տարագ Է սասնին Է խաւազա ✕ ով ոք որ զայս գիրս խա-
փանէն յԺը իցն . . . հողով եւ մարմնով եւ որ հաստատ պա-
հեն աւրնեալ եղիցին յայ ամէն :

զսիմէոն պառող յիշեցէք աղաչեմ .

ՉԺԵ շնորհիւն այ ես խաւառս որդի սասնաին ետու 'ի
մեր սեփական 'նր ուխտն բզներ 'ի 'նր անծածին զմեր զգան-
ձագին զՋրծորիկ վանքն իւր սահմանաւքն ջաղացովն եւ պա-
հի զան եւ զաղի աղբերն զպահէզն որ իմ պապն գնեալ
էր եւ ինձ տվեալ ես յիմ կենդանութեան ետու 'ի վանքն
եւ հայր արբահամ եւ այլ 'նր եղբարքն փոխարէն հատու-
ցին մեզ 'ի տարին . Ժ . աւր պատարագ յետ ելից իմո ինձ
առնեն ով եւ իցէ որ մեր արձանագիրս յետ շրջէ կամ . . .
կամ յաւտարաց մեղաց մերոց պարտական եղիցի առաջի այ .
Ի՛նչ գրիչ

Շուրջանակի զեկեղեցեաւն՝ հանդերձ արտաքին կրկին մատրամբքդ՝ պա-
րիսպ ածեալ էր հարուստ մի բացակայութեամբ, որ էր անշուշտ շրջապատ մե-
նատանին, յորում և վանականացն խցկունք . այլ արդ խալառ . քայքայեալ է
պարսպին, և հիմունքն ուրեք ուրեք երեւին զերեսօք գետնոյն :

Արտաքոյ պարսպապատ սահմանիդ իբրեւ քարընկէցս երկու 'ի հիւսիսոյ եւ
կեղեցւոյն կանգնեալ են այլ ևս երկու մատրունք միմեանց առընթեր . յորոց
մին մեծագոյն է, և ձևով վեցադեղն և կաթողիէկիւ . և զբարաւորաւ դրանն ար-
ձանագրեալ այսպէս :

'ի փառս ամենա'նր երրորդութե՛ հաւր եւ որդոյ եւ հո-
գոյն սրբոյ . Թու . ՈՂԲ :

Արքայ-ստիճ, ոչխտ Աստուծաճաճնի և Լոռսաշորի. այժմ Արաճաւ .

Կիսաժամու հետի 'ի Ղօղլիճայէ ըստ հիւսիսոյ նորա և ժամաւ յԱնոյ՝ յարեւմուտս, 'ի վերին ծայր երկայնաձիգ բլրոյ միոյ որ առ ստորոտով Ալաճա լեռին, 'ի նոյնանուն գեղջն կայ մենաստանս, որոյ անհետացեալ խալառ, դնշխարեալ մասունս եկեղեցւոյն պահէ տակաւին: Եկեղեցիս այս թէպէտ և մեծութեամբն և հոյակապութեամբ զուգակշիռ չկայցէ ընդ Բագնայր, սակայն և ոչ չստ ստորին է քան զնա: Նոյնօրինակ բաժանեալ է և սա 'ի ներքնագաւթիժ և 'ի տաճար. անսին է ներքնագաւթին և կամարաւ յարկեալ. և 'ի վերայ տաճարին և երկուստեք խորանին գեղեցկայէն մատրուներ կամ աւանդատունք հանգերձ կաթողիկէիւք իւրեանց: Ամաւ յառաջ անկործան կայր եկեղեցիս. այլ արդ մեծամասամբ 'ի բռնութենէ տարերաց, որպէս ասեն, քայքայեալ է տաճարն աւանդատմբն հանդերձ, և խարխալեալ որմոյ ներքնագաւթին, քարակոյտք աւերակաց գիղեալ գեկեղեցեաւն ներքոյ և արտաքոյ կիսով չափ բարձրութեան որմոյն՝ տեսարան աղետալի եղեալ է անցաւորաց: Բազում էին և սորա արձանագրութիւնք 'ի ներքնագաւթին, սակայն չատք խանգարեալ են, ընդ որս և կարեօրն՝ յորում՝ յիշատակէր արդեօք հիմնադիր և բարերար նորա. քանզի և մատենագիրք խնայեցին յետնոցս յայտնարանել զանուն սորա: Իսկ վերժանեւ լինն այսօրիկ են, յորոց ոմն Աստուածածին մակձայնէ զմենաստանն և այլ ոմն Լուսաւորիչ. յորմէ կարծեմ թէ մին 'ի մատրանցն որք վառահեղք էին քան զսովորականն, որպէս յաւերակացն երեւին, մակադրեալ իցէ 'ի մի յանուանցդ: Առաջին արձանագիրս 'ի վերայ փեալ մասանցն է.

ԹՎ. ՈԾԶ . . . ութեամբն նայ ես պարսամաւ ծառա քի որդի հասանա . . . միաբանեցա նք ուխտիս եւ ետու զիմ հայրենի ա . . . կոչի սասն յիշատակի եղբաւրն իմո խուրա . . . սպասաւորք նք ուխտիս փոխարէն հատ . . . զտաւնին զեկեղեցիս զողջ անխափան . . . Թին եւ կէսն խուրաին որք հաստատուն . . . յրկան հեզի եւ հանդարտի . . .

'ի ԹՎ. ՈԿԲ շնորհիւ բարերարին նայ ես յոհանէս քահանայ որդի հոռմեանց կոստանդի քահանայ միաբանեցա սուրբ ուխտիս եւ գանձագին արարի . . . եւ ընծայեցի յարջու առ ճի 'ի նք նաճաճինս 'ի ձեռն նք գրիգորի որդոյ ապուղամբի եւ փոխարէն ինձ տուցին յամէն ամի: Խ: աւր ժամ անխափան: Խ: ինձ: Է: սիսվարդին: Կ: խաչերեսին: Է: իմ ծնո-

զայ : ի : խոցադեղին : դ : միխայլի : ն : կատային որ հաս-
տատ պահեն աւրհնին յայ եւ որ խափանեն նզովին ամէն :

կամաւ բարերարին այ մեք աւիւծաւ եւ շուշիկա միաբա-
նեցաք 'ի նր ուխտս արջու առճի եւ տուաք զմեր գանձագին
տունն որ 'ի նր . . . 'ի կալին եւ հայր վարդան եւ այլ միա-
բանքն հատուցին մեզ ի աւրժամ . . . շուշիկան : ն : ազգին :
ն : ասութերին : ն : տիկնոջն : ն : կարապետին կատարողքն
աւրհնեալ եղիցին յայ կամաւքն այ ես հայր վարդան եւ այլ
միաբանք սահմանեցաք զնձածին խոր հասարակաց լի-
նի ժամն որ խափան . . .

հրամանաւ նն գրիգոր խկոպոսի որ էր ժառանգորդ
նր ուխտիս եւ բնակիչք վանացս հայր գրի . . . վարդապետս
դերսամս եւ եղբարքս սահման եղաք յիշատակ ննջեց . . .
մինչեւ ցվերջինսն որք միաբան 'ի նր յուխտս հանդուցեալ են
պատարագել զքս . . . ազ յայտնութեան զպահքն : ի : աւր
անխափան զամենայն եկեղեցիքս եւ միա . . . անին որ 'ի քս
փոխի հաւրն եւ վարդապետին : դ : ի : եւ իրիցոյն եւ բնա-
բեղալին : դ : ի : եւ աշխարհական հաբեղալին եւ մանգանն :
ի : ի : եւ ամենայն եղբայր աւր ն ժամ արասցէ եւ որ պա-
տարագող չէ ի կանոն աղաւթս արասցէ որք հաստատուն
պահեն զգրեալս աւրհնին եւ մասնակից եղիցին նր պատա-
րագացս .

Ես պարոնիկա միաբանեցա նր ուխտիս արջու առճոյ եւ
ետու զիմ գանձագին հողերն զգերմատու տնափնիքն առաջի
եղեզն գինեկոյ ճանապարհն միջի եղէզն . . .

յանունն այ հայրենիք որ կա վանիցս այս է բաջիսն բուրբն
եւ ախոուն եւ զպատարագ ի աւր լոյսոտին եւ ի խաչոտին
եւ ի ծնողաց նոցա փոքրարորոց կուղպակն եւ տունն 'ի ներ-

քեւն չ աւր պատարագ չ աւր բունկանն եւ չ միութարջին
արդմսեհէ տանն չ աւր ժամ յոհաննիսի տանն աւր չ ժամ
ք իւրեանն եւ ն իւր հաւրն սարածփողոցին կուղպակն չ
ժամ ք աւր շնահոռոկանն եւ ք գէորգա եգեգիմին ք տունն
եւ տան տեղ մի չ աւր ժամ գանգատին եւ տակառքն ք աւր
ժամ պետրոսոյ ես լիսոսս այլ ետու չ արտ եւ ետուն ինձ
չ ժամ գրիգոր որդի ապահերժի եգ տուն վանիցս մաւտ 'ի
նր կաթողիկէ 'ի հիւսիս կոյս եւ առ ժամ 'ի տարին ն իւր
հաւրն ն մարեմկանն ն եղբայրկանն եւ ն իւրն անխափան :

✠ ես առիւծս որդի միութարա ճոնին ետու զիմ հայրենի
ք արտերն որ 'ի յա . . . ցիակս է 'ի նր ուխտս եւ փոխարէն
հատուցին նր եղբարքս ք աւր պատարագ 'ի տաւնի հովի-
սիմեանց յամէն ամի ն ինձ ն նուրսթէ կատարիչքն աւրհնին
'ի քէ .

եւ հազարդեղս միայբանեցայ նր ուխտիս եւ ետու ընծայ
տուն ն . . . եւ սպասաւորք սորայ հատուցին ինձ ք պատա-
րագ 'ի տաւնի նր գէորգին յիշեցէ ք ն ձ զմիութար զթան-
կիկն եւ զսիմէոն եւ զփոփիսիկն զազիզն որք մի ամէն եւ ըն-
ծայարեքք եղեն զնորհատն զգոհան զտիկնացն . . .

շնորհիւն քի ես որդեկ երէց կողբցի որդի դաւթի թոռն
պառաւ իրիցոյ միաբանեցա նր ուխտիս արջու առճոյ եւ ե-
տու ընծա 'ի նր լուսաւորիչս գրիգոր զիմ հայրենի այգին որ
կողբ է որ պառաւենց կոչի եւ զներքն տունն որ ես շինեւ
եմ եւ փոխարէն հատուցին մեզ հայր անդրէաս եւ այլ սպա-
սաւորք յամենայն ամի պատարագ 'ի տաւնի նւեց նծածնին
ք : աւր . . . ք . . . իմ մաւրն թագոհէ ն կենակցի իմ մամս-
թէ : ք . . . ազգաց իմ յորոսնու ք ինձ որդեկիս եւ որք զյիշա-
տակս մեր հասատ պա աւրհնին յայ եւ որք խաբանեն ո-
րոշին 'ի քէ : Զ : Լ : Լ : իմ բազում մեղաց թողուի արարէք :

ՄԱՂԱՍԲԵՐԴ

Գաւառ. Շիրակայ ոչ բազմութեամբ եւթ պայծառ. եկեղեցեաց եւ վանորէից պարծի, այլ եւ Մաղապետրոսին՝ որ կիսաթամու հեռի է յԱնայ: Թէպէտ այդ միայն է յայդմ մասին պարծանաց արժանի, սակայն եւ առաւելութիւն նորա գերիվերոյ համարի. քան զբազում երեսի բերդորայս, եւ տեղոյն ահաւորութեամբն հաւասար արդեօք մըցելոյ ընդ բերդին վանայ, թէպէտ եւ չունիցի սա որպէս գնորայն պարիսպս յորձաքար վիմաց եւ արձանագրութիւնս հեթանոս ժամանակաց: Յատակ Մաղապետրոսիդ յարեմտից հիւսիսայ հաւասար է յատակի դեմնայ, ընդ որ եւ արտաքին դռնն է նորա յաշակողման ծայր ցամաքապարսպին. յորմէ մինչև ցմիւս ծայրն անընդմեջ պարսպին զբերդն՝ միւս կողմանքն երեքին են իբրև ցամաքակողմ քարալեռոն երկայնեալ ՚ի ձորն կոյս խորանդռնդ ահաւոր, յորում հասակ մարդոյ թզաչափ մի երեւի ՚ի բերդէն. Ախուրեան դեմն ընթանայ ընդ ձորդ այդ մեծ: Կրկնապարիսպ է բերդս ՚ի ցամաք կուսէ, նախապարիսպն փոքր մի ցածագոյն, ներքինն յոյժ բարձր երիւք կիսաբլուր աշտարակօք: Ընդ մէջ կրկին պարսպացդ գետնափոր տեղիք են քարակերպք: Առ դրան ներքնապարսպին ստորերկրեայ ճանապարհն քարաշէն սա տիճանք հանէ ընդ անգնդակտր դաւիպայրն մինչև յեզր գետոյն. եւ կամարակապ յարկեալ ուղիդ ոլորտապտոյտ երևի եւ արտաքուստ առ ՚ի կողաց քարալերին, թէ եւ բազում ուրեք քայքայեալ: Փոքր մի ՚ի ներքս երկրորդի դրանն սա տիճանք են սանդղոց որ յաշտարակն ՚ի վեր հանեն: Պարիսպք այլոց կողմանցն չեն բարձունք եւ ոչ հոյակապք, այլ եւ մեծաւ մասամբ քայքայեալ. քանզի եւ կարևոր չէր յաղագս անմատչելի գոլոյ ՚ի թշնամեաց եւ ՚ի պատերազմական գործեաց: Աւերակք բազում են ՚ի ներքս բերդին, եւ անբնակ է այժմ ՚ի մարդկանէ. քարակոյտք տանց կործանելոց եւ ապարանից ոմանց որոց որմունք դոյզն մասամբ յիշատակ կացեալ են, վկայ լինին թէ քանի շէն էր յառաջագոյն: Որ ինչ կիսամասնեաց կան ցարդ՝ է բաղանիքն, եւ մօտ առ նմին ջրամբար քառակուսի եւ մեծ: Յորմէհետէ անկեալ է Մաղապետրոս ընդ տէրութեամբ Թուրքաց, նորոգութիւն ոչ սակաւ եղեալ է ՚ի նոցանէ, որպէս վկայեն կարկառ քորմունսն եւ ՚ի դրունսն, եւ այնր ազգաւ տաճիկ արձանագիրքն ՚ի վերայ դրանց. սակայն անշուշտ առ բազրատունեօք հիմն արկեալ է նորին. որում վկայեն եւ աւերակք երկց փոքր մատրանց:

Անցեալ ընդ Մաղապետրոս ՚ի կողմն հարաւայ, աւարտի ըստ այժմու բաժանման վերջին սահման յատուկ գաւառին Շօրէկեայ, եւ մօտենս ՚ի վիճակ նախահաւանայ, որ թէպէտ հանդերձ չըջակայ վայրօքն՝ Շիրակայ մասն է ըստ հնոց, զի եւ չիւր բնաւ ընդ մէջ բաժանարար գետ կամ լեռուն, սակայն այլ գաւառոր

է նորա ստորակարգեալ : Արդ 'ի մասինդ յայդմիկ Շիրակայ հնութեանց պատմիչ լինին վայրբա . Ալաման , Մրեն , մեծահռչակն Բագրան ըստ ոմանց յԱրշարունեաց գաւառին , Տեկոր , Խծկանք կամ Պէշքիլիսէ , Ագրակ , Եպնի և Նախճաւան . զորոց լուիցուք մի առ մի :

Ալաման . (այժմ Ալեմ .)

Ի պարսկաբնակ գիւղս յայս փոքրիկ գեղեցկաշէն՝ կանգուն կայ հին եկեղեցի քառաթեւ , միջակ մեծութեամբ և դմբէթարդ , սուրբ Անանի կոչեցեալ : Արձանագիր շինողի նորա և ժամանակ շինութեանն խոշորատառ իբրեւ փաթոյթ մի ածեալ է զնովստ օրինակ զայս .

բսանեւելծն եմույ՝ հերակղի բարեպաշտ Թագաւորի ներսեհի շիրակա եւ արշարունեաց նն եւ Թեոփիղոսի շարունեաց եպիսկոպոս ես գրիգոր եղուստր եւ մարիամ իմ կին շինեցաք զմբ եկեղեցիս վասն մեր հոգւոց
Ի վերայ զրանն .

յանուն նայ այս իմ ձեռնագիր է

✠ յանուն նայ այս իմ գիր է սոփէ՝ հաոց եւ վրաց Թագուհո Թողեալ եմ զալամանս շարյատս վասն իմ ար
վերոյ նորա նոյն բան անթերի .

յանուն նայ այս իմ գիր է սոփէ . . . շահնշահի հաոց եւ վրաց Թագուհո Թողել եմ զալաման շարյատս վասն իմ հոգոս եւ արեւոս եւ շահնշահի հոգոն եւ գագկա եւ իւր որդեացն արեւուն էթէ ոք հետ մեր յանգւնի եւ առու յԺԷ իցն նզովեալ եղիցի եւ բաթինն ընդ յուգաի մատնջի եւ ընդ սիմոնի կախարդի եւ ընդ գեհեզի բորոտի եւ նբ անանէ նրմա ոսոխ .

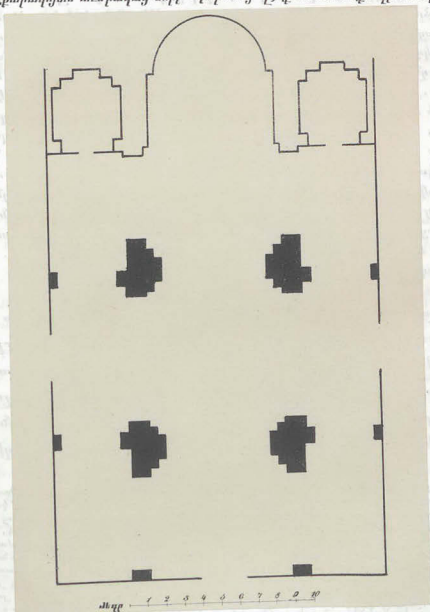
Մրեն . (այժմ Ղարապաղ .)

Հռչակաւոր և զուարճատեան Մրեն , որոյ պղծքն վերիվայր յեղյեղին յալ՝ ձանագրութիւնս , ժամաւ հեռի կայ 'ի Բագրանայ 'ի միջակէտ ընդարձակ դաշտավայրի : Անդասին 'ի հինգերորդ դարու հետէ յանուանէ յիշի 'ի փարպեցւոյն՝ իսկ առ Բագրատունեօք աւանացեալ մարդկամբ և զրօսարան կամ ամարանոց

1 Այն է 636-7 ամ Թուսականի փրկին :

2 Սոփի գուստր Աշոտայ Ողորմածի , յիշա կոյս փ դարու :

եղեալ մեծամեծաց, արդ տւերակ է և անբնակ: Ընդ զուարճագեղ զբօսանաց Մենեղոյ մասնաւորեալ էր գուցէ առաւելագոյն ևս մասամբ՝ աստուածաշատութեան հանգիսից, որում վկայ կանգնի ցարդ կաթողիկէն տեղւոյս հոյակապ, մի՛ի հրաշակերտիցն Շիրակայ: Այն իսկ շատ է փափագատենչ լինելոյ վայրացն զի և թագաւորին Մնայ արքունիք զբօսանաց կային անդէն, որպէս ՚ի ստորեւ ասացելոցս տեսցի: Ընդ հանուր տեսութեամբ յերկուս բաժանեալ էր Մրեն. տունք և այլ շինուածք ՚ի մի կողմն, և ՚ի միւսն այդեստանք. տանց առ հասարակ կործանեալ՝ հիմունքն և եթ երևին զերեսօք գեանոյ, և չեն զարմանք թէ չգտանիցին ՚ի քարակոյտս աւերակաց նորին կոփածոյ վէմք մեծամեծք. զի առ գաշ-

Մրենոյ եպարդիկըն

տալայր դրոյ ճանապարհին՝ ամենայն ուստեք զխրութիւն մեծ է՝ ի բաց տա-
նել զնոսին չրժարեալ գիւղօրէիցն։ Իսկ այգեատանքն իսպառ խոպանացեալ՝ որք
արօտ են այժմ՝ խաշնարածաց՝ մեծատարածք են և բազմաթիւ, սահմանեալ
խրաբանչիւր չորժանակի վարկարազի քարակոտիւ։ Ի բազումն ի նոցանէ
գերեզմանաբարք կան, վկայ տեղւոյ թաղման տերանց իւրեանց, զոր օրինակ և
մինչև ցայսօր աւանդեն բնակիչք կողմանցն։

Հրաշակառոյց կաթողիկէն Մրենոյ ըստ վկայիւց մատենադրաց՝ տրարք են
Դաւթի Սահառունոյ յեօթներորդ դարուն, նախ քան զժողկել մայրաքաղա-
քին Անոյ։ Չմառաճեղ մեծութենէ եկեղեցւոյս՝ համարիմ՝ ճշդիւ ասացեալ թէ
թանձրութեամբ որմոյն և քարանցն ստուարութեամբ և սեանցն չորեցուն և կա-
մարայն ձգելոց՝ զանցանէ քան զբազում հոյակապ եկեղեցեօք Շիրակայ որ
յայտիւց են Ախուրեան գետոյ. ընդ Շիրակաւանին կշռեալ՝ սա լայնանիստ է
քան զնա. թէպէտ փոքր մի կարճագոյն. այլ ընդ կաթողիկէին Անոյ երկրորդ
է սա, իշխէի ասել և նորին ճարտարապետի արհեստակերտեալ, եթէ խորոց
չէր ի միջի ժամանակացն բացակայութիւն։ Են սորա բարձրաքանդակ պատկերք
վերոյ հիւսիսային և արևմտեան դրանցն. ի հիւսիսայնումն է երկվար համե-
տեալ և առ նմա այր մի անկեալ ի ծռնկս առաջի խաչի բարձրացելոյ ի ձողի,
զոր կալեալ ունի մանուկ մի նոյնպէս ի ծռնկս անկեալ. յետոյ նորա մորուեղ
ծեր մի երկայն պարեգօտիւ ի նոյն գիրս այլոց և յաջոյ ձեռին երկայն քսակ.
յետոյ ամենեցուն ծառ մի։ Իսկ յարևմտեանն են հրեշտակք երկու յոտին, և ստո-
րև նոցա արք վեց, և ոմանց ի նոցանէ մատեան ի ձեռին¹։ Արձանադրութիւնք
մեծի եկեղեցւոյս զորմովքն են արտաքոյ ի կողմն արևմտից և հարաւոյ. արեւմ-
տակողմանքն են այսորիկ.

44/54
յանուն այ ի ՆԽԱ, Թիվականին ես գալիթ վարդա որգի
էտու զիմ այգին զայն որ ի գետեզերն իմ ձեռաց արկեւ ի նր
կաթաղիկե ի ձեռն նծապատիւ եւ հոգեւոր նն սահակա
եւ պարտիս եմ ընգեցեալ մինչ ի միւսանգամ դալուստն
զլարեկէնդանին ուրբաթ աւրն պատարագն յամենայն եկե-
ղեցիս յիմ անուն մատուցանե եւ որ դք ստե կամ յապիշտա-

1 Արհեստ մարդագէտ քանդակաց ըստ տխուր
ժակայ նախնոյն Յուդաստանի և ըստ սոս ի նմա-
նէ աշակերտեալն Խապիւղ, որ ընդ բնութեանն
զուգակշիռ ինն մրցէր, և յորոյ արդասիւն չունչ
է հոգի միայն պակասեր, կարծեմ՝ բնաւ չէ եր-
բեւեալ ոչ միայն ի Եփրակ ի գերագանցեալն յար-
հեստի ճարտարապետութեան, այլ և ընդ ամենայն
Հայաստան։ Չնոցն չունիմ հաւատարեալ ինչ ա-
սել զգից Բագարանոյ, Արմաւիրոյ, և որ յԱշ-
տիշատ Տարսնոյ կային Վազկիպէսեան հերա-
կելոյ, Ոսկիաւերն Անահայ և Արաղկան. նա զի
ճարտարակերպքն ի զոցանէ ոմն յունական ձե-

ռին էին քանդակ և այլ ոմն ի Յուդաստանէ ա-
ծեալ յաշխարհս մեր։ Այլ որ այժմ կան ի մեզ
միջին սեռանեալ գարու արգասեաց նմանու-
թիւնք են, զուրկ ի ճարտարութենէ, որպէս և
սեռանեւ ընդ ամենայն արեւելս ի ժամանակաց
սեռի յունական կայսերութեան. ընդ նոմն և յաշ-
խարհս մեր։ Եւ վկայ են Մրենոյ առնապատկելոյն
բարձրաքանդակ, և զեմք հրեշտակաց յեկեղեցիս
Անոյ, զուրկ ի բնականութենէ և յարհեստին
վայելութենէ. սուր ինչ պակաս իմա և զնկարա-
չորմ պատկերն։

կեւ իմ մեղացս եւ իմ ազգի մեղաց պարտական եղիցի առաջի տայ եւ յայ գատապարտ եղիցի եւ մասն եւ բաժին ընդ խաչահանս կրեցէ իսկ կատարիչ գրոյս աւրհնեալ եղիցին յայ եւ յամենայն սրբոց •

✠ եւ ես սոփի դուստր մեծին աշտոյ շահանշահի հայոց եւ վրաց թագուհի տվեալ եմ և հաստատեալ զգալթի զայգին 'ի նր կաթողիկէ եւ 'ի տէր սահակ եւ 'ի նորին աթուակալս զոր ինքնս անգարձ եր արարեալ վասն գալթի հոգոյն եւ վասն իմ եւ վասն գագկա շահանշահի արեւշատու թեան եւ որ որ յապրշտակել ջանայ յայ բանէն • • • եալ եղիցին իսկ հրամանակատարքն աւրհնեալ եղիցին յայ •

✠ յանուն այս այս իմ հրամանք են գագկա շահանշահի ազատեալ եմ զմրենոյ զկոռն որ 'ի նախճաւանի էր զմարդոյ եւ զեղին 'ի ձեռն խնդրոյ անապատիւ տն սահակա աշարու նեաց եպիսկոպոսի որ անմառաց խնդրէ 'ի քէ թողութիւն լինել մեղաց իմոց արդ աւր որ ընդգիմանա իմ ահրամացնացս կամ յիմ որդեաց կամ այլ որ եւ իցէ պարտական լիցի մեղաց իմոց եւ իմ ամենայն ազգի եւ սպանման արեանն քի իսկ կատարիչ գրոյս աւրհն եղիցի 'ի քէ նր կաթողիկէ եւ սուրբ նշանս լիցի կնիք գրոյս եղաւ առաջնորդ բարոյս հարպ հայոց տանաւտեր • վահան քահանայ գծող •

✠ ՆՂ թուականութեանս հայոց 'ի հայրապետութեան տն պետրոսի եւ խաչկա հոռոյ կաթողիկոսաց այս իմ հրամանք են գագկա շահանշահի որդո աշտոտ ազատեալ եմ զմրենոյ զհարկն զծուծ եւ մրուր զկապիճքն • • իջուցին եթէ որ ընդգիմանա հրամանաց իմոց յիմոց կամ • • ով իցէ պարտական եղիցի սպանման արեանն քի եւ ամենայն ազգի մեղաց • • յիջ հայրապետացն նզովեալ եղիցի կենաւք եւ 'ի մահու եղեւ առաջնորդ հոռոյ տանուտեր •

խոշորատառ և թերի.

Ի յաբեգական տոհմիս տումարիս եւ թիւ հ: Ի ՇԺԲ ա-
մաց շր

Ի նոյն յարեմտեան կողմն բաց Ի վերոյգրերոցդ կայր և այլ միւս ևս արձանա-
գիր խոշորատառ, որ վասն բարձրութեան տեղւոյն մնաց անկերծանելի, յո-
րում թերեւս յիշատակ գոյր հիմնադրի նորա Դավթի Սահառունոյ:

Ի հարաւոյ կուսէ.

Թուակ Զ յամս նժապատիւ նն կոտտանդեա հայոց կա-
թողիկոսի. . . հրամանաւ մեծին շահանշահի եւ յառաջնոր-
դութ. . . նր գրիգորո եթէ որ յեպիսկոպոսաց կաշառաւք
ե. . . առնէ կամ անմուրու կամ առանց ընտրութեան մասն
դ. . . դաին առցէ եւ զսիմոնի կախարդի ով զգիրս ջնջէ. . .
ջնջի Ի կենաց գրոյն.

Թուակ ԶԻԲ ողորմութեամբն նյ ես պարոն սահմադինս
ազատեցի զնր ուխտին արջվա. . . ո այգիքն մրենո եւ աւշակ-
նո Ի խալալ եւ յնդ հարկէ որ բնական ազատ էր ոչ ամի-
րիո. . . ոնաւորի ոչ ում ձեռն չկա Ի վերա վասն արեւշա-
տութեան որդեց իմոց եւ քառութեան մեղաց մե. . . ազատ
մինչ Ի ծագումն քն արդ եթ որ Ի մերոց կամ յաւտարաց. . .

Թուակ ԶԼԳ կամաւն նյ ամենակալին այս մեր արձանագիր
է պարոն սէնոպ սահմատինս աւետեց որդոյս եւ կենակից
իմ ուրտուրիտայ որ յառաջ գնեցի զմրեն յիմ հալալ ար-
դեանց եւ հաստատեցաք արձանագրով եւ թողաք զմրենոյ
տասնալին հացին որ Ի շարիատն նախ մեզ արեւշատութիւն
եւ որդեաց մերոց եւ յիշատակ յետ ելից աստի կենացս եւ
մեզ մեղաց թողութիւն եւ արձան տալ մինչ Ի դալուստն
քն արդ եթ որ Ի մերոց կամ յաւտարաց զհաստատ արձանս
մեր խափանել ջանայ պարտական լիցի սպանման արեն որ-
դոյ նյ եւ տատաւղ նորայ սատանա լիցի եւ զյաւիտենից ա-
նէծսն ժառանկեսցէ զուգաի եւ զկաենին եւ հաստատ պա-

Հաւղքն աւրհնին յայ •
դրեցաւ •

կիկլիչանայ ամիրուէս

Թ • Հ • ԶԼԻ յանուն այ եւ միջնորդութեամբ ամենայն երկնաին եւ երկրաին զաւրութեան ես պարօն սէնոպ սահմադինս եւ ամուսին իմ ոտուրտա վասն փրկութեան մեզաց մեր եւ վասն յերկար կենդանութեան զաւակաց մերոց եւ վասն շինութեան համար մրենո հացին շարիատն Թողել էաք : եւ հայ մալ Թողաք զէգեց գինո եւ խաղողի խալէն որ այլ ոչ 'ի մերոց եւ ոչ յաւտարաց ոչ ով չխառնէ ով հակառակի եւ զմեր յիշատակս խափանէ նզով յայ եւ յԺբ հայրապետացն եւ մասն եւ բաժին նորա ընդ ուղաի եւ ընդ կահնի եւ ընդ սատանաի •

Թ • ԶԽԴ. կամաւն այ ես դաւիթ միաբանեցա՛մբ կաթողի-կէիս եւ արարի արդիւնք ւոր • • այլ սպասաւորք եկեղեցոյս փոխարէն հատուցին մեզ 'ի տարին ք ժամ'ի տաւնի դաւթի եւ յակորայ : ւ : ինձ • • դաւթի եւ : ւ : ամուսնոյ իմոյ էլ խաթունին կատարիչքն աւրհնին յայ •

ԽԱՅԱՐԱՐԻՔ. — Խաչարարք բազում են 'ի Մրեն, ոչ 'ի միում՝ վայրի, այլ ցրիւ. ոմանք հոյակապք և բարձր որմնադործ ստուար պատուանդանաւ, այլք մարդա-չափ բարձրութեամբ. 'ի վերայ միոյ 'ի հոյակապիցն է արձանագիրս.

ով՛նք խայչ փրկական եւ ներկեալ արեամբ որդոյն այ 'ի քեզ ապաւինեցաք ծառայքս խաչելոյն քի ես մարտիրոս եւ ամուսին իմ վարդուտս եւ հարազատ որդիք մեր փարսամն հմաէ՛ • • • սիս քհ եւ քոյր մեր նճիս կանկնեցաք զխաչս բարեխաւս մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ զաւակաց մերոց արդ աղաչեմք

Բայ 'ի խաչարարիցն են և երկու փոքր մատրուներ. և զըջանակաւ գրան միոյ 'ի նոցանէ գրեալ.

1 փակագիր գրեալ Թուի Հմէլ և այլ ևս անուն մի եղծ :

Թ. ԶԻԶ : 'ի հայրապետութեան եւ թագաւորութեան հացն ան յակօբա եւ լեւոնի եւ 'ի պարոնութեան սահմանինն վերակառուցելս զայս խորան յանունադրութիւն յի փրկչին մերո որ է պատճառ աղաւթելոյ 'ի սմա եւ զիս զվի վարդապետս եւ որք աւգնեցին յիշեցէք ✠

ԱՐԲՈՒՆԻՔ . — Մի յերեւելի հնութեանց Մրենոյ է եւ աւերակ արքունիքն զոր 'ի վերն յիշեցար . եւ յայդ անուն զնա աւանդեն , զի եւ ոչ այլում ձեռն նմանեցուցանել կարեմ . ոչ իբրոտ աթոռանիստ արքայական , այլ զբոսանաց վայր . եւ զայդ ոչ 'ի ստոյգ ինչ յիշատակարանաց երաշխաւորեմ , այլ այնու եւեթ զի այդ եւստան էր տեղին եւ շինուածդ փառահեղ , նմին իրի եւ թագաւորաց արժանաւոր . զի դուռն որ ցարդ կանգուն կայ վսեմ է յոյժ եւ գեղեցկաբանդակ շուրջանակի : Ներքին կողմն նորա եւ երկուստեք որմունքն քայքայեալ խաղառ , հանգիւղակաց որմն եւեթ կիսափուլ 'ի տեղւոյն կայ , յորմէ չէ մարթ գուշակել ինչ . եւ տեղւոյն տարածութիւն ոչ մեծ ինչ : Ի վերայ դրանն արձանագիր կայր , որ եւ այն մնաց անփրժանելի վստն տեղւոյն բարձրութեան : Այդ քարանց շինուածոյդ է դեղնագոյն իբրեւ զպարսպացն Անույ , նոյնպէս եւ եկեղեցւոյն :

Մօտ առ եկեղեցւոյն բազում շիրիմք են վաղեմիք . ոմանք բարձրակերպ արկղաձեք , այլք ըստ սովորական ձեռն . են 'ի նոսա եւ քանդակագործ զարդանշուք :

Բ Ա Գ Ր Ա Ն

Արքայանիստն եւ մեծահռչակն Բագրան որ եւ Բագարան , 'ի հեթանոսութեան ժամանակս ժողովարան գից , աթոռանիստ թագաւորաց առ նախնի Բագրատունեօք մինչեւ ցկործանուամ իւր , հնգից ժամուց միջոցաւ տարակաց դասնի յԱնույ , եւ ժամաւ 'ի Մրենոյ : Ի բանից մատենագրաց մերոց համարի սա լինել յԱրշարունեաց գաւառի . սակայն ըստ այժմու բաժանման 'ի Շօրէկէլ է եւ սա ընդ դատաւորութեամբ Նախճաւանայ : Ի մէջ խորածորոյն ընդ որ Ախուրեանն հոսի գետ՝ շինեալ է քաղաքս այս յերուանդայ երկրորդէ : Գիւրամուտ 'ի հարաւոյ կուսէ՝ ընդ որ երկայնեալ ձգի լայնատարած ձորն , դժուարամուտ է յայլ կողմանց սակա լեռնացեալ քարակարկառ վախիցն եւ բարձր ավանց ձորոյն , սակայն երկարութեամբ ժամանակաց յանձանձիր աշխատութենէ մարդկանն , օժանդակելով եւ աւերակացն՝ գիւրամուտ գործեալ է եւ 'ի կողմանցն : Ընդ հասանել յափն ձորոյն՝ երեւութանայ վայրն առ հասարակ հիմնայատակ եղեալ . այնպէս զի ոչ միայն նախնի շինուածոցն հռչակելեաց , այլ եւ ոչ որմոցն հետք երեւին . օրինակ իմն իբրեւ 'ի յանկարծաբորբոք հրաբխից կամ 'ի սասանութենէ մեծէ հիմն 'ի վեր տապալեալ չէ մնացեալ քար 'ի քարի վերայ : Եւ գուցէ այդ աղէտք անցեալ իցեն ընդ նա . քանզի եւ քարանցն կոյտք

առ հասարակ սեւացեալք իրբն 'ի հնոցն բորբոքելոյ՝ վկայ լինին արդեօք տես-
ղացն. և չիք որ որ հաւաստարանէ մեղ թէ երբ և որպէս կործանեալ է քա-
ղաքդ: Յատակ քաղաքին թէպէտ և դաշտավայր ըստ հարաւոյ կողման ձորոյն,
այլ ըստ հիւսիսոյ դարափոս է. ամենայն վայրն բլրաձև բարձունք են մինչև ցլե-
րին ծայր քաղաքին յահեղ բարձրութեան. և է անդ դոյզն մնացորդ բերդին,
զոր ոչ կարծեմ չինուած հեթանոսութեան ժամանակի: Իսկ անդր քան զբերդն
խորանդունդ մի ձորոյ անջրպետէ զսահման քաղաքին. և բարձրութիւն բերդին
հաւասարի հանդիպակաց զեռնոյն: Հայրենասէր ոգին սիրտ 'ի բերան շրջի 'ի Բա-
ղբան նշմարանս ինչ տեսանել 'ի նշխարաց անաստուած ժամանակացն, հիմունս
կամ թէ քար մի դուռնաքեայ 'ի բաղնեացն նախնեաց, այլ 'ի զուր. զի և ոչ
մեծահասոր քար մի երեկ ուրեք, և ոչ մի քանդակ 'ի միում 'ի մանր քարանց
սեւացելոյ որք կոյտս կոյտս գիլեալ են ցրիւ: Այդպէս մերկացեալ Բագրանայ 'ի
նախնի հնութեանց՝ ծաղկի առ Բագրաստունեօք, սկիզբն 'ի սմբատեանն Աշտոյ
առեալ. որ անդ եղ զաթու իւր մինչև էր ընդարձակեալ Անոյ: Այլ արդ աւե-
րակդ այդ մեծ՝ շինականօք ումարք իրբն 'ի տասն տանց բնակացեալ է: Սակայն
ըստ օրինակին Անոյ նշանք աստուածապաշտութեան ոչ սակաւք են 'ի տեղւոյն,
զեղեցկաշէն եկեղեցիք, զորս մի առ մի ստորագրեմք, և նախ քան զայնոսիկ
զբերդն:

ԲԵՐԿՆ. — Արդ 'ի բարձր քարածեփին, որպէս ասացաք, հիմն արկեալ բեր-
դին խորանդունդք են կողմանք նորա երեքին հարաւ և հիւսիս և արեւելք՝ ընդ
որ զեան անցանէ, և չորրորդն անմերձենալի, մի եւթ վերելս ունելով 'ի հա-
ւաւոյ քաղաքին. տարածութեամբ անձուկ և երկայնաձև, աշտարակ մի յարե-
մտեան ծայրն ունելով. իսկ պարիսպքն կիսափուլ: Առ պարսպաւ որ հանդիպոյ
է քաղաքին՝ հիմունս կամարակերտ իմն չինուածոյ է տեսանել խառն հողով և
աւերակօք քարանց, զոր պատշգամբ արբունի կոչեն, կարծեմ վասն տեղւոյն
բարձրութեան, որ համարձակ դիտէ ընդ ամենայն քաղաքն. և ամբ սակաւք են
յորմէ հետէ կործանեալ է:

Յարեւելեան ծայր բերդիդ հանդէպ աշտարակին է առաջին եկեղեցին սուրբ
Գեորգ կոչեցեալ, փորք և կիսափուլ. զոր սակաւ ամբ յառաջ նորոգեալ են
առիտակամած կարկատիւք, շինեալ նմին և գաւիթ: Ի մէջ եկեղեցւոյն է փոք-
րիկ մատուռն յաջմէ խորանին, և 'ի նմա շիրիմ որորոցաձև, ընդ որով ամփո-
փեալ ասի մասն 'ի նշխարաց սրբոյն Գէորգայ, անյիշատակ ամենեկին թէ յորմէ
և երբ, և ոչ արձանագիր ինչ մնացեալ է 'ի քարակերտ մնացուածս որմոց եկե-
ղեցւոյն թէ գուցէ հաւաստէր զկարևոր յիշատակութիւնն: Սակայն 'ի յաճախու-
թենէ ուխտաւորաց, մանաւանդ 'ի տօնի վարագայ խաչին, և յանլիբէպ բժշ-
կութենէ հաւատով մերձեցողացն՝ ոչ երկրայական ինչ է. քանզի և նորոգու-
թիւն եկեղեցւոյն եղեալ է ըստ այսմ օրինակի: Գիւղականի ուրումն ախտիւ
անդամալուծութեան հարեալ և չգտեալ ուստեք բժշկութիւն, ձեռնառութեամբ
այլոց գնայ յուխտ անդր. և ասպրինեալ յախտն 'ի տապանէ նշխարաց սր-
բոյն՝ ինքնին անօգնական յումքէ 'ի վայր իշանէ. և յօժարակամ վաճառեալ
ղնչա իւր նորոգէ զեկեղեցին, յանձն առեալ ծառայութեամբ անցուցանել ըզ-

կեանս իւր 'ի տեղւոյն, և մինչև յօրս յայս կենդանի կայ այրն տակաւին: Յոյժ գուարճատես են դիրք եկեղեցւոյն սակս մեծի բարձրութեան վայրացն, որպէս զի աւերակ քաղաքն առհասարակ ակներև կայ առաջի:

Երկրորդ եկեղեցին է 'ի կէս ճանապարհին վերելից 'ի բերդն 'ի տափարակ վայրի, և մեծ քան զվէորդայն. սակայն միայն հիւսիսային որմն կայ անկործան, և թուական մի 'ի վերայ ԶԾ. և առնեթեր եկեղեցւոյն շիրիմք վաղեմիք:

Երրորդ եկեղեցին փոքր է և դմբէթարդ հանդէպ քաղաքին յարեւելից կուսէ 'ի գլուխ քարաժայռի միոյ, որ 'ի հանդիպակաց կողմանէ քարափանց գետոյն երկայնեալ է 'ի քաղաքն կոյս իբրև ցամաքակղզի անմերձենայի գոլով, և 'ի նմին կողմանէ խրամ անջրպետ կացեալ 'ի միջի. է առ նովառ և հիմունս բնակարանաց տեսանել: Յեկեղեցւոյդ աւանդութիւն է 'ի դատերէ թաղաւորի շինեալ վասն իւր. իբր զի նախ քան զլինութիւն նորին, քանզի անդ բնակէր, յաւուր միով 'ի մեծահանդէս տօնի անագանեալ նորա անցանել ընդ կամուրջն, որոյ աւերակն կայ մինչև ցայսօր, առ 'ի գնալ յեկեղեցի որ յայնկոյս գետոյն աւարտի ժամն. յորմէ ստիպեալ շինէ զեկեղեցիդ. առ բնակարանաւ իւրով:

Չորրորդ եկեղեցին քառորդաւ հեռի է արտաքոյ աւերակաց քաղաքին 'ի հարաւ կոյս. և սորա հիւսիսային որմն կեթ կանգուն կայ:

Հինգերորդն առ երի կայ չորրորդին, և շուրջ զնովառ պարտէզքն յառաջագոյն և այգիք՝ արդ արօտք են խաշնարածաց: Եւ էր սա մայր եկեղեցին կամ ուխտ միանձանց. արտաքին ձևովն քառաթև է բաղմանկիւնի. և առ իւրաքանչիւր թևովն դարձեալ երկուստեք այլ ևս անկիւնք. իսկ 'ի ներքուստ կիսաբլուր են չորեքին ևս թեքն. երկայնութիւն և լայնութիւն հաւասար թեւէ 'ի թեւ 17 մեղք: Չորս սիւնք են 'ի նմա ոչ միակտուրք. կործանեալ է դմբէթն միայն և մատուռն որ արտաքուստ կից էր ընդ եկեղեցւոյն. հին խաչաքարք և շիրիմք բազում են գտվաւ: Գեկեղեցեացն բազրանու զմին կեթ յիշատակէ Յոհաննէս կաթողիկոս, շինեալ յԱշտոյ որդւոյ Շապհոյ 'ի սպարապետէ Հայոց յաւուր Սմբատայ առաջնոյ, պճնապայծառ եկեղեցի կոչելով. որոյ շինութեան արձառնադիրն էր թերևս որ իբրու փաթոյթ մի ածեալ էր զեկեղեցեաւ շուրջանակի, խոշորատառ 'ի բարձու անընդմիջաբար ընդ երդիւ, խանգարեալ ուրեք ուրեք վասն 'ի վայր հոսելոյ քարանց տեղոյն. իսկ յայլոց արձանագրաց վերծանելիքն են սորա. և առաջինն 'ի ներքս եկեղեցւոյն:

Վահան քահանա գծող ✠ ՆՁԳ Թուականութեանս հայոց 'ի հայրապետութեան նն պետրոսի հայոց կաթողիկոսի 'ի Թագաւորութեանն յովաննիսի շահանշահի ես հայր մարկոս որդի շապհո քահանաի գնեցի զմարս... հոգն 'ի շահանշահէ եււ գրամ յիմ հալալ ընչից եւ արկի այգի եւ շինեցի հնճան եւ գնեցի Ճ և Ճ ափնի հող 'ի խորճան... Իսաւր որդո 'ի գառնովտի եւ հողս 'ի դարբնին նոյն տեղն: Եւ

483
583
1034

’ի հող մի գանձէ փողի եւ հող մի սուլտանին . . . ետի եւ մեղիւն աներն բագրնի եւ . . . ց մի բագրնի եւ ջաղաց մի մրե-
նի ետուլ ’ի սր կաթողիկէս վասն շահանշահի հոգոյն եւթէ . .
ընդիմանա այսմ գրոյս ’ի մեծաց կամ ’ի փոքունց յապշտա-
կէ կամ . . . պարտական եղիցի . . . արեանն քի եւ իմ ամե-
նայն ազգի մեղաց տէր է , յԺԸ : հայրապետացն նզովեալ ե-
ղիցի .

Շուրջանակի զորմովք եկեղեցւոյն արտաքուստ .

✠ Նէ ես նեցի զխուպանս եւ միաւորեալ շինեցի
եւ էտուլ ’ի կաթողիկէ ունելով բարեխաւս առ քն վասն
Թաւղուլթեան մեղաց իմոց որ դմա հակառակ կա իմ մեղացս
եւ ծնողաց իմոց պարտական լիցի եւ բաժին նորա ընդ յու-
դաի լիցի .

Ո : Կ : ’ի Թիան հայոց գրեցաւ ես հայր առաքեալս որ էկի
իմ ազգայկանաւք ’ի տապանայտունս վերըստին նորոգեցաք
զհնացեալ սր ուխտս ողորմութեամբ ամիր սպասաւար զա-
քարէի որ էառ զբաղարան ես դաւիթ որդի շոթոկայ որ ե-
տու զապպէ խարփին սաղին հողու զկարմընջիւեղին ներքի
ջաղացն ’ի տապընտան սր կաթողիկէ վասն ամիր սպասաւար
զաքարէի հոգոյն հաւր շահըշահի հայրս վարդան եւ սրդատ
փակկալ եւ այլ միայ բանքս հաստատեցաք զաւագ խորանն
որ պատարագ կատարեն անխափան հաստատեցաւ գիրս ’ի
պարոնութիս գրիգորոյ ով այս իրացս հակառակայ նզովեալ
լիցի : յԺԸ : հայրապետացն .

Ո Հ Գ : ես վարդս բաղարանոյ ըռայիսս որ էտու զիմ գան-
ձայգին զչընդիրային այգին ’ի սր կաթողիկէս որ կատարեն
տարին երկու աւր ինձ եւ մի աւր կենակցին իմոյ Թանգին . ես
խաչիկ որ գանձայգին արարի զպուշիճին եւ էտուլ ’ի սր կա-
թողիկէս վասն փրկութեան հոգոյ իմոյ որ տարին երկու աւր
ժամ կատարեն անխափան :

660
551
1211

Ես խուշուշս առընացի որ էտու զիմ այգին որ 'ի մաւտ
աստ նժաճին է որ յագարկէն է 'ի նբ կաթողիկէս որ տա-
րին աւր մի ժամ կատարեն • Ես սարգիս եւ ստեփաննոս որ
գնեցաք շուքէրեսին ջաղացբադն եւ շինեցաք եւ տվաք 'ի նբ
կաթողիկէս որ տարին երկու աւր ժամ մին սարգիսի եւ մին
ստեփաննոսի : ո հայր վարդան 'ի տրտատա եւ այլ միաբանքս
որ հաստատեցաք էթէ որ հակառ կա կամ յապշտակէ : յԺԷ :
հայրապետացն նզովեալ լիցի •

✠ Ես նժատուր բագրանոյ երէցս էտու զիմ առընաց է-
գին որ 'ի դէմս էզէրին է հայր միսթարա ձեռաւք նբ կաթո-
ղիկէիս եւ սպասաւորք սորա հաստատեցին մեզ 'ի տարին
աւր մին ժամ •

✠ յայսմ ամի որ էր Թիւս հայոց 'ի : ՈՁԲ : Եղեւ ուխ-
տադրութիւն նբ կաթողիկէիս ձեռամբ հաւր միսթարա եւ
դաւթի եւ այլ միաբանութիւնցս եղել այր որ 'ի քս փոխի
'ի նբ ուխտէս պարտական է որ ուլ հայր լինի իրիցոյն : Է :
քառասունք ժամ կատարէ մատաղով եւ արեղային մին քա-
ռասուն արդ որ զգրեալս խափանեալ ջանա զվարձս յու-
դաի առցէ եւ զանայծս զկայենի ժառանգեսցէ եւ : յԺԷ :
իցն որոշած է 'ի մահ եւ 'ի կեանք աւաղ :

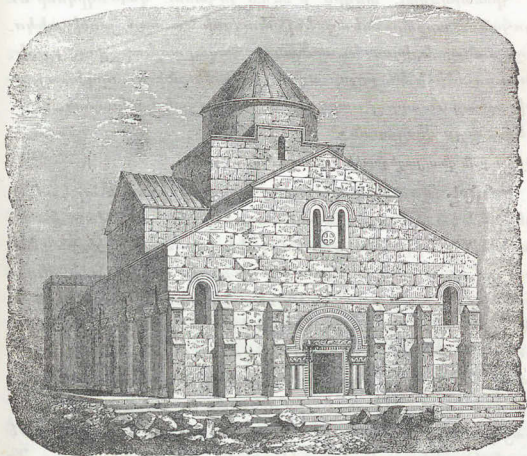
'ի ՈՁԳ կամաւն նայ ես դուհարշահըս կողբացի զիւգակից
դսրլկանն էտու զմեր գանձադին էգին որ կունեխանց հողէլ
եւ հայր միսթարա ձեռաւք 'ի նբ կաթողիկէս որ 'ի տարին
Է : աւր ժամ կատարեն իմ դստերն տիկեմամին արդ որ ըջ
գրեալս չառնէ յայ նզովեալ լիցի •

ի նոյն կարդ առաջնոցն ընդ խաչաբարիւ •

'ի Թուիս ՈՁԳ շնորհիւն նայ ես աւտարս կողբացի որդի
յովանիսի եւ ամուսին իմ սէդայ կանգնեցաք զնբ նշանս ձե-
ռամբ հայր միսթարա եւ տվաք զմեր ազատուցն կէսն սուրբ

կաթողիկէիս որ 'ի տարին : Է : աւր ժամ կատարեն մինն ինձ
եւ միւսն յովանիսի ակն այն է որ զուկենց կոչի որ զվերա-
դրեալս խափանէ դատի 'ի քէ նոյ մերոյ •

Տեկոք. (այժմ Տիկոռ.)

Գիւլս այս հեռի է յԱնոյ իբր չորիւք ժամը, 'ի հարաւոյ արեւմտից նորա .
լեռնապատ յերից կողմանց , յարեւելից եւթ ունեղով ճանապարհ արահետ . և
գետակ մի անցանէ ընդ մէջ նորա եկեալ 'ի ձորոյն Պէշքիլիսէի յարեւմտակող-
ման լեռինն որ 'ի թիկանց նորա : Հոյակապ է և եկեղեցի գեղջա , իսկ կաթողի-
կէն որ ամբարձեալ է 'ի վերայ չորից ստուար սեանց՝ լայնանիստ է և ոչ հա-
մեմատ բարձրութեանն : Աւանդատունքն առ խորանսն կրկնայարկ են և եր-
կայնաձև ձգեալ արտաքս քան զբուն որմն եկեղեցւոյն ընդ հիւսիս և ընդ հա-
րա : Երկայնութիւն եկեղեցւոյս 22 մեղր, և 4 1/2 լայնութիւն : Աւագ դուռն
նորա յարեւմտից խցեալ է, և բաց են միւս երկդրեանն 'ի հիւսիսոյ . չորս զեկե-
ղեցեան կարգը աստիճանաց են իբրեւ հնգից զի 'ի բլրակի հիմն արկեալ է նո-

րա . Թէպէտե յանփոյթ լինելոյ մարդկանն բնդ հողով ծածկեալ են աստիճանըք մեծաւ մասամբ : Չգիտեմ որ յերկուց անուանցն սեփականել զտաճարս , սրբոյն Սարգսի եթէ երբորդուութեան , զի յարձանադիրսն միօրինակ յիշատակ լինի երկոցուն ևս . և ժամանակ շինողին և շինութեանն յայտնի կան 'ի նոսա թէ պէտե կարօտք հմուտ քննութեան* . և են այսոքիկ . յորոց առաջինն է 'ի վերայ բարաւորի դրանն արեւմտից .

Հիմնարկեցաւ¹ տեղիս 'ի ձեռն յոհանու կաթողիկոսի եւ յոհանու արշարունեաց եպիսկոպոսի եւ տ . . . յրոնի տեկո-
րոյ սանայ երիցու եւ մանանայ հազարապետի յիւր բարե-
խաւսութիւն եւ բոլոր ազգիս եւ ամուսնի եւ որդեկաց եւ
սիրելեաց եւ սրբոյ սարգսի սահակ կամսարական շի-
նեաց զայս վկայարան .

վերոյ քան զնա յաղեղնաձև ճակատու նորին դրանն .

'ի ՆՅԾԷ Թուակահուութեանն հայոց ✠ յանուն այ կամ ե-
ղեւ ինձ կատրանիդէ հայոց Թագուհի դուստր վասակա եւ
ամուսին գադկա Թողեալ եմ զտեկորոյ շաքլատն վասն գադ-
կա շահանշահի արեւշատութեան եւ իմ որդեացն եւ վերա-
կացուք սորա պարտական են զերանի որում Թողութիւն ա-
սեն հանապազ արդ արդ Թէ որ իշխիցէ լուծանել 'ի նբ եր-
բորդութենէն եւ ես աշոտ Թագաւոր հաստատեցի եւ Թո-
ղեալ եմ զհարկն բնովիմբ յաւիտենից եւ զԹաստակն վասն
իմ արեւշատութեան եւ իմ ծնողաց եւ եղբարց եւ զաւա-
կաց իմոց որ աւր : Թ : Կ : հայոց : Ն : Կ : Գ : էր արդ եթէ
որ հակառակ գա կամ հարկիս կամ շարխատիս Թողուս յԺԸ

* Ըստ մերոյ քննութեան կառուցեալ յիւր Ն
գարու . մի է 'ի հնազոյն եկեղեցեաց համօրէն
բրիտանիութեան , և ընաշխարհիկ դաստաւերտ
սրբազան և հայկական ճարտարպետութեան , ընդ
որ սիրտցան և հնազէտ հմուտք արուեստին , թէ
պէտ և ոչ ծանեան այսքան հին գաս :

1 Հիմնարկութեանն բան յարձանին , որ 'ի չորս
աող բովանդակեր , այլ և այլ տառիք եր փորա-
դրեալ խոշոր և մանր խրաքանչխր տողքն , և էին
յաղեղնաձև բարաւորի դրանն . առաջնոյ աողքն
սկսեալ այսպէս .

ուրանայ եւ հոռո . . .

պիսկոպոսի եւ տ . . . յրոնի տեկորոյ

սանայ երիցու եւ մանանայ հազարապետի
Հիմնարկեցաւ տեղիս 'ի ձեռն յոհանու հա-
յոց կաթողիկոսի եւ յոհանու արշարու-
նեաց յիւր բարեխաւսութիւն եւ բոլոր աղ-
դիս եւ ամուսնի եւ որդեկաց եւ սիրելեաց
եւ սրբոյ սարգսի սահակ կամսարական շի-
նեաց զայս վկայարան .

Իսկ բառքն « ուրանայ եւ հոռո . . . » խոտորեալք
'ի կարգէ առաջնոյ աողքն որպէս է 'ի գաղափա-
րիս , նախընթաց արձանադրին մնացորդ երևի , որ
'ի վերոյ եր քան գաս 'ի ճակատ նայն դրանն . Թե-
պէտ և ոչ միահետ ընդ վերջնոյ աողքն նորին :

իցին հղոված է երերեալ լիցի որպէս կանան անիծեալ որպէս քանան բաժին նորա ընդ ուղտի եւ ընդ խաչահանուացն եղիցի վասն նր սարգսի շինութեան եւ վասն մեր հոգեացս ազատեցաք զազգ և հայր եւ մայր եւ որդիքս արդ մեր մեղացս եւ մեր ազգի մեղացս տէր է որ ընդդիմանա
ի հիւսիսոյ կուսէ .

Թ . ՆԻ ✠ յանուն նայ ես խաւարեւանիւշ հայոց Թագուհի հաստատեալ եմ զտեկորոյ շարքեառն յեզն կայթ մի արդ մի որ իշխեցէ լուծանել 'ի նր երրորդութենէս .

✠ 'Ի ՆԼԸ Թ . յանուն նայ ես գրիգորիկս ետու (այդքանդ փո. բազրեալ էր, իսկ որ զլինի նորա տողքն նկարէնք և ջնջեալք առ հասարակ)

'Ի ՆԿԻ ԹԿ . յանուն նայ ես Թաթուլս Թողեալ եմ զտեկորո հարկն վասն յէվանէս Թագաւորի եւ իմ որդոյն երկար արեւշատութեան արդ եթէ որ հակառակ կա իմ մեղացս եւ իմ ազգի մեղացս պարտական է առաջի ատենին քի .

ՆՂԱ ԹՎ յանուն նայ ես տիկաց տիկին դուստր քրդորոյ մագիստրուոսին եւ ամուսին սարգսի արեւելից վէստիս Թողեալ եմ զտեկորոյ զպաշտօնս շահանշահի արեւշատութեան եւ իմ ծնողացս հոգոյն արդ եթէ որ հակառակ կա իմ ծնողացն մեղացն պարտական է առաջի ահեղ ատենին քի բաժին ընդ յուղտի եղիցի կատարիչ հրամանիս աւերհնեալ եղիցի . ծառայիկս յաղաւթս յիշեցէք 'ի քս .

✠ ՆՁԵ ԹԿ հայոց 'ի Թագաւորութեան յիվանիսի շահանշահի եւ հայրապետութեան նն պետրոսի հայոց վերադիտողի եւ 'ի տէրութեան սարգսի արեւելից դուկիս ես հապ . . շահիկս եւ եկեցպանս միաբան եղբայրաւքս խծկաւնից վանսն տեկորոյ ջրոյս եւ ագարակուց ուղելո զինչ առջի Թագաւորու . . ն ընէ է : դ : աւրս եւ : դ : գիշեր տեկու .

րոյ է : գ : աւր եւ : գ : գիշեր ագրիուց հարցի . . երս եւ գիւ
տողս նզովուք եւ երգնլով աւզորդն այս է եթէ ոք հակառ
կայ : յ : Ժ : Ը : հայրապետաց նզոված է բաժին ընդ յուգաի
եղիցի եւ ընդ այլ անձավաճառին եղիցի եւ ընդ այլ չարա
գործաց որ առեղի են քն 'ի գարնմէն 'ի վեր մնէ եւ յաշունն
հանապազ գայր ջուրն լերինն անխափան .

ԽՏԿՈՆՔ, (ոչխտ սրբոյն Սարգսի. պԺՄՔ Պէշքիլիսէ.)

Կիսաժամաւ հեռի 'ի Տեկտրոյ յարեմտից նորա՝ անդր քան զլեռանն նոյնա
կողման, 'ի հանդիպակաց եղերս երկայնաձիգ և խորին ձորոյն 'ի վերայ այլ և
այլ բարձրաբերձ քարափանց հիմնացեալ են հնգեքին եկեղեցիքս հրաշակերտք
'ի վեհոն Սարգսէ 'ի սկիզբն մետասաներորդ դարուն, զոր օրինակ վկայեն Սա
մուէլ և Կիրակոս : Բնդ տեսիլ դոցա յիմարի հայրենասէր ոգի թէ սրպէս յանս
րէն ձեռաց արգասիք այդպիսի երանիցեն աստուածաշատութեան . այլ անշուշտ
նախ քան զանիրաւելն տիրամատնութեամբ՝ յօժարեալ է հիմնադիր լինել առ
ջին : Չմարթի ճշդիւ պատմել զեղեցկութիւն եկեղեցեացս, որք արդարեւ դա
նապատի վանորէիցն բերեն զմանութիւն, մեկնեալ զատուցեալ 'ի գիւղարեակ
շինականաց և ապահովացեալ 'ի բազմամբոս ժողովրդոց վասն գծաւարութեան
ճանապարհին, մանաւանդ յարեմտից կողմանէ : Բնդ անեղձ տեղութիւն նոցա
մինչև ցօրս այս զարմանայ տեսողն. զի արդ աւելի քան ութ հարիւր ամբ են
յորմէ հեռէ հիմն արկեալ է գոցա, և տակաւին այնպէս անխափտ կան և անա
բաւք ներքոյ և արտաքոյ, մինչև կարծել եթէ այսօր ճարտարապետին աւար
տեալ զշինուածն մեկնեալ է 'ի տեղովէն. աւսղ, զի անրեակ է՝ արդ 'ի մարդ
կանէ : Բնդ ամենայն դաւտն ճիրակայ չիք այլ եկեղեցի անեղձ կացեալ ամե
նայն մասամբն քան զսոսա հանդերձ հնգեցուն ևս կաթողիկէիքն . չիք նոցա
հոյակապ մեծութիւն, այլ գեղեցկութիւն և եթ, զոր կրկնապատիկ առաւելու
պայծառափայլ գեղնութիւն քարանցն առ հասարակ : Հանդերձ այդորիւք և
դրիցն ահաւորութեամբ պատկառելիք են . քանզի 'ի կողմն խորանդունդ ձո
րոյն, ընդ որ գետակն իջեալ յարեմտից ընթանայ յարեւելս, քարաժայռս լեռ
նանման երկայնելով 'ի գետակն կոյս՝ հիմնատեղի եղեալ է դոցա : Յորոց երեք
սկսեալ յարեմտից 'ի միում քարաժայռի կան, որմով և կամարաւ կցեալ ընդ
միմեանս արտաբլուտ . և են 'ի շրջապատ պարսպի, յորում և գուղնաքեայ խրջ
կունք վանականաց քայքայեալք առհասարակ :

Առաջին յերեք եկեղեցեացդ է յանուն սրբոյն Սարգսի, արտաբլուտս բոլ
րաշէն, իսկ 'ի ներքուստ խաչաձև, այլ նոյնպէս բոլորչի են թեք իւրաքանչիւր
երկայնութիւն թեւէ 'ի թեւ 12 1/2 մեզր և լայնութիւն 11 : Չօրս մատրունք են 'ի
նմա, երկու առ խորանան՝ հանդերձ վերնայարկօք, և այլ ևս երկու հանդէպ

նոցա : Արձանագրութիւնք նորա ամենայն արտաքուստ զերեսօք որմոցն են շուրջանակի , և են այսորիկ .

յանունն այն ՆՁԲԻ Թուականիս հաոց ան պետրոսի հաոց կաթողիկոսի եւ 'ի Թագաւորութեան սմբատայ շահանշահի որդւո գագկա շահանշահի Ժամանակի որ եր որդիացեալ եւ սիրեղի ճորտ սարգիս : գ : ից Թագաւորաց հոռոմոց առեալ : գ : ից պատիւ անթիպատ-պատրիկ վեստ եւ դուկ արեւելից արդ հրամանաւ սոցա կամ եղեւ եղբարց որդոցս եղբուկապլ համնա եւ խատապատալ զմեր արկեալ եգին որ 'ի գագկաւնս յեղերն երասխա 'ի վաքս տեկորո արեւշատութեան շախի եւ դուկիս մեզ եւ մեր ծնողաց մեղաց Թողութեան Թէ որ այս գրոյս հակառ կա եւ յես սրբոցս հանէ զաւճին կախնի յուդաի խաչահանուացն զանէծսն առցէ : յԺր : հայրապետացն նզոված է նք երբորդութենէն մի գացի ողորմութիւն յաւուր դատաստանին : հայր որ 'ի վանքս նստի ամեն տարի : դ : քառասունք կատարել պարտի մեր ծնողացն եւ յետ մեր վախճանի մեզ Թէ ոչ ընդ նոյն անիծիւքս անդցի եւ առաջի այն մեր մեղացն պարտական է :

շնորհիւն այն 'ի ՈԲԻ Թու եղեւ նորոգումն վերստին 'ի ձեռն պաւղոսի ուստի նք եւ հաստատեցաք որ Թէ որ յեղբարցս փոխի 'ի քն եւ հայր որ լինի պարտի առնել դ քառասուն Ժամ եւ ամենայն եղբայր նա աւր պատարագ առնէ եւ որ չառնէ պատարագ Ժ կանոն աղաւթս արտացէ արեղային ք քառասուն հայրն լաւ մատաղ առնէ որք հաստատուն պահեն զգրեալս աւրհնեսցին յայն եւ խափանիչքն նզոված են .

կամաւն այն 'ի ՈԿ Թուաբերութեանս հաոց ես զաքարէ ամիր սպասալար հաոց եւ վրաց որդի սարգսի աղատեցի զնր ուխտս զայս իմով արեամբս 'ի յայլազգեաց եւ ետու 'ի նք սարգիս զվասիակփող մշկաղբիւվովն եւ այդի մի 'ի բազրան

եւ շինական մին 'ի գիւղս յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ յարեւշա-
տութիւն հարազատ որդոյ իմոյ շահանշահի եւ եղբաւր իմոյ
իւանէի հայր յովհաննէս եւ այլ միաբանքս հաստատեցին
զմբ սարգսի զաւագ բեմն անխափան պատարագ առնել ինձ
միջնորդութեմ գաւթի որդոյ շութըւկայ արդ էթէ ոք յիմ
ազգականաց եւ կամ յաւտարաց եւ կամ 'ի հարանց զիմ զյի-
շատակս խափանէ եւ զվասկափաւղ յայս սրբոցս հանէ :
զաւծին : զկաենին : զուգաին : զխաչահանուաց զանէծսն առ-
ցէ : յԺբ : իցն 'ի նբ երրորդութենէն մի գացի ողորմութիւն
ամէն :

640
551
1221
Թ . ՈՀ . յայսմ ամի 'ի տէրութեան շահանշահի կամաւ
բարերին նոյ ես խաչոտս շեխեանց եւ ամուսին իմ աւագ տի-
կին միաբանեցաք սուրբ ուխտիս խժկաւնից եւ տուաք զմեր
հայրենի աներն որ ընդդէմ գողոնց նբ սարգսի է եւ զկուղ-
պակն որ 'ի վերա ծռազուկակին է եւ հայր յովհաննէս եւ
պաւղոս վարդապետս եւ այլ նբ եղբարքս հաստատեցին 'ի
տարին է աւր պատարագ . Գ . աւր խաչոտին առնեն . Գ .
աւր աւագ տիկինա . Խ . աւր ապիրատին : արդ որք հաստա-
տուն պահեն զգրեալս աւրհնեսցին յայ եւ խափանիչքն ո-
րոշեալ եղիցին 'ի նբ երրորդութենէն ամէն : տներն 'ի մայ-
րաքաղաքին է 'ի յանի մաւտ 'ի տիգրանանց 'ի դուռնն .

640
551
1230
Թ . ՈՀԹ . շնորհիւն նոյ ես քափիկ որդի ճուճային զաւր-
վար ամբ սպասաւար շահանշահի նն իմոյ գնեցի 'ի հալալ ար-
դեանց իմոյ զայդին որ 'ի բադրան զոր ջնազին կոչի եւ ետու
'ի նբ ուխտս խժկաւնս 'ի նբ սարգիս յիշատակ մաւր իմոյ
շուշկանն եւ եղբաւր իմոյ վարհամայ եւ սպասաւորք եկե-
ղեցոյս սահմանեցաք զնաւասարդին աւուր պատարագն ան-
խափան առնել շուշկանն եւ վարհամայ կատարիչքն աւրհ-
նեալ եղիցին եւ խափանիչքն անխեալ եղիցին . խաչա-
տուր գրիչ .

ի : ՈՁԲ : Թուիս շնորհին քի ես արահամ երէց որ
դի սարկաւադ քահանայի Թուռն սամուէլ երիցոյ անեցի ե-
տու զիմ գանձագին : Եւ տուն նորաշէն եւ ՚ի վերէն Եւ կուզ-
պալ ՚ի նր ուխտս ՚ի խժկաւնս յառաջնորդութեան տր ա-
բասա եւ վարդապետ պաւղոս եւ յայլ միաբան նր եղբարցս
եւ փոխարէն հատուցեն մեզ յամենայն ամի : Դ : աւր պա-
տարագ : Դ : արահամու եւ : Եւ տր պապ երիցու եւ : Կ :
հարկեացն կատարիչք գրոյս աւրհնին յայ եւ հաւառակքն
որոշին ՚ի քէ եւ յիմ Ժամէս ետու ՚ի սուրբ սարքսի կողման
ննջեցեալսն : Դ : խոցագեղին : Եւ յոհաննէս երիցու : Դ : տի-
րանցին : Եւ շահմամին այլ ոչ ում աղման չկա հետ գուզին
հայր որ եթէ յանգզնի ծախել կամ գրաւկանել մի գտցէ
ողորմութիւն ՚ի ննէ յիշեա քս զգրիգոր աշխատող եւ զւի-
մանոս :

682
551
1233

Թուիս ՈՁԹ շնորհիւ եւ ողորմութեամբն այ ես բռնա-
ւորս ծառայ քի եւ ամուսին իմ տղա տիկին ողորմութեամբ
նծառէր պարոնի իմն գրիգորո միաբանեցաք նր ուխտիս խըծ-
կաւնից եւ ընծայեցաք ՚ի սմա զմեր գանձագին այգին որ ՚ի
մրեն է զոր աղտոտան կոչեն եւ աւետման մեծագին ՚ի ձեռն
նծապատիւ եպիսկոպոսիս տր արաս եւ այլ նր եղբարցս եւ
սորա փոխարէն հատուցին մեզ զղազարու տաւնին պատա-
րագն մինչեւ ՚ի գալուստ բանին այ զկէսն ինձ առնեն բռնա-
ւորիս եւ զկէսն զուգակցի իմո տղա տիկնա արդ որ զգրեալս
մեր կատարեն աւրհնեալ լիցին ՚ի քէ այ եւ որք խափանեն
որոշեալ լիցին ՚ի փառաց որդոյն այ :

689
551
1240

Առ երի եկեղեցւոյդ ՚ի հիւսիսոյ կայր խաչարար մեծ և գեղեցկաբանդակ .
էր նորա արձանագիր ՚ի կողաց . բայց որմն որ ընդ մէջ կայ նորա և եկեղեց-
ւոյն խափանեալ է զարձանագիրն զայն և զմի յարձանագրաց եկեղեցւոյն , յո-
րում թուականն երևէր ՈկԳ :

Ի հարաւոյ կուտէ մօտ ՚ի փոքրիկ մատուռն որ կից է եկեղեցւոյն ՚ի վերայ
որմոյ և գետնոյն հաւասար է տապանագիրս :

Թուական ՈԾԻ ես գ․․․ ոս աշակերտ մարգարէի քահանա․․․ միայնաւորի կանգնեցի զխաչս պահապան գերեզմանի սորա եւ եղբաւր իմում առաքելին աղաչեմ յիշել յաղաւթս ձեր․․․ զվարդապետս : զպղ : եւ զանդրէաս եւ զԺնոզսն իմ․ եւ զաբ առաքելն որ նահատակեցաւ 'ի կեչոր որ քաղաքի զանազան տանջանաւք :

Երկրորդ եկեղեցին տասն քայլիւ բացաւ յառաջնոյն եւ վարկաբարձի որմով կցեալ ընդ նմա, բաղմանկիւն բոլորի է արտաբուստ, 'ի ներքուստ խաչաձև, եւ գրուեք նորա երկու . երկայնութիւն եկեղեցւոյն ինն մեդր նոյնչափ եւ լայնութիւն . եւ աւանդատունքն չորք ըստ օրինակի առաջնոյն : Էր սորա երկայն արձանագիր 'ի հիւսիսոյ կուսէ անընդմիջաբար ընդ քուով յարկին, այլ խանդարեալ է . նոյն, պէս եւ 'ի հարաւոյ, կէս մի եղծեալ եւ կէս մի խափանեալ ընդ կամարան՝ որ գաւիթ է երրորդի եկեղեցւոյն . սակայն թուական մի երեւեր անդ ՆԾԵ . եւ 'ի խանդարմանց այտի անուն եկեղեցւոյն մնաց անծանօթ : Միայն 'ի վերայ արեւմտեան դրանն կայ համառօտ բանս .

այս գուռն նն է եւ արգաւը մտանէն ընդ սա .

Երրորդ եկեղեցին որմակից է նախնութացին կանգնեալ յանուն սուրբ Աստուածաճնի . եւ է սովորական ձևով քառանկիւնի արտաբուստ եւ ըստ ներքին կողմանն իբր խաչաձև, զի են նորա թեք կարծագոյնք . տարածութեամբ փոքր է քան զերկրորդն : Գաւիթ նորա զառաջնաւն եւ կամարակալ, եւ այն միայն կիւսակործան կայ ոչ ինչ մնասեալ եկեղեցւոյն, որոյ յարեւելից կուսէ 'ի բարձու արձանագիր կայ նորոգութեան նորա, օրինակ զայս .

662
534
703
'ի Թուիս Ոկի շնորհիւն քի ես տիգրան հաւատարիմ ծառայ մանդատոր Թախուցէս ամիր սպասալար շահնշահ զաքարիաի տեառն իմն տեսի զպանդխտութիւն սուրբ ուխտի խճկաւնից եւ Թափուր յամենայն ընչից ես վերստին նորոգեցի ամենայն պիտուք եւ ապաւինեցա 'ի նբ մայրս լուսոյ ետու զիմ զգանձագին ակն մին ձիթահանքն որ յանի է եւ այգի մին 'ի մարմետ է որ միջնայգի կոչի յառաջնորդութեանս հաւր յոհանիսի եւ նբ եղբարցս եւ փոխարէնս հատուցին զեկեղեցիս իսկզբանէ տարոյն մինչեւ ցկատարումն տարոյն յիմ անուն կատարեն եւ 'ի տարին : Խ : ունք մին իմ պարոնին զաքարիաի յիմ եկեղեցիս եւ զայն որչափ ես կենդանի

եւմ իմ ծնողացն եւ ապա ինձ յետ առ քս ճանապարհորդե-
լոյն մինչեւ ՚ի գալուստ բանին այ եթէ որ ՚ի մեծաց կամ ՚ի
փոքունց զյիշատակս մեր խափանէ եւ հակառակէ ոսոխ եւ
դատիչ բարկութեան նք անձաժինս եղիցի եւ որք հաստա-
տուն պահեն աւրհնեալ եղիցին ՚ի քէ •

Չորրորդ եկեղեցին կէս քարընկէց հեռի է ՚ի նախադրելոցդ երեցուն յա-
րեւելս նոցա յայլում՝ ապառաժի • ձեռով եւ մեծութեամբ նման երրորդին : Որ-
մունք եկեղեցւոյս չունին աւանդս ինչ յիշատակարանաց • նմին իրի եւ անուն նո-
րա մնայ անյայտ : Շուրջանակի զեկեղեցեան են արկղաձև գերեզմանք • յորոց
՚ի միումն գրեալ է

անձ ողորմի գրիգորոս ամէն •

եւ ՚ի միւսումն՝ որ մարտիրոսի է շիրիմ, յորոյ վերայ կայր երբեմն խաչաքար , եւ
կործանեալ նորա եւ ընդ նմա մասն մի տապանագրին , այս հատուած մնայ •

• • • որ նահատակեցաւ եջրոր (գուցէ կեջրոր) քաղաքի
արդ որք երկրպագէք քի նք նշանիս յիշեսցիք զմեզ որ կայք
(կամ կամք) առաջի սորա • ԹՎ հաոց ՈՀԱ •

Հինգերորդ եկեղեցին քարընկէց մի հեռի ՚ի նախընթացէն յարեւելից նո-
րա , ՚ի միւս եւս յայլ ապառաժի • մեծութեամբն եւ ձեռով համանման երրորդին
եւ չորրորդի • այլ սա պարսպապատ է : Այնպէս է եւ սորա անուն առ ՚ի չգոյէ կա-
րեւոր արձանագրաց յորմունս նորա : Ի ներքս պարսպին առնթեր դրան եկե-
ղեցւոյն որ է ՚ի հիւսիսոյ կուսէ՝ կանգնեալ կայ խաչաքար մեծ եւ փառահեղ իր-
բե զառաջնոյ եկեղեցւոյն , եւ է ՚ի վերայ հինգկարդեան աստիճանաց պատուան-
դանի : Առ նմին կան երեք որորաձև գերեզմանք , յորոց ՚ի միումն է տապանա-
գիրս այս •

՚ի ՆՁԳ Թուիս ես հաջաջ որդի ապլհա • • • տղական հա-
սակի ելի յաշխարհէ եւ ոչ տեսի • • (զվ) անլուծի սորա
եւ սուգ մեծ Թողի ծնողաց իմոց առ քս յիշեցէք զիս աղ •

Յարեւելակողմն պարսպին այլ խաչաքար է ագուցեալ , եւ ընդ նովաւ տապանա-
գիրս •

ԹՎ • ՈՁ • այս է հանգիստ անեցի գրիգորոս եւ աւթեւան
որք կարդէք յաղաւթս յիշեցէք տր անձ ողորմեայ ամա •

ի վերայ հարաւակողման պարսպին .

Ես Թաճարս որ կամս առաջի նք զԵնարանիս նայ եւ սպասեմ գալըստն նոն .

Ագարակ կամ Ագրակ (այժմ Էգրեկ .)

Հեռի է գիւղս 'ի Տեկորոյ երեք քառորդաւ ժամու 'ի վերայ բարձր գաշտաւ զայրի : Եկեղեցի նորա խաչաձև է միջակ մեծութեամբ, և կաթողիկէն անկործան : Ի հիւսիսոյ նորա կայ միւս ևս եկեղեցի որմակից նմին, որոյ միայն երկուստեք որմունքն մնան կանգուն . երկայնութիւն նորա 15 մեդր, լայնութիւն 5 1/2 : Սնկործան եկեղեցւոյն արձանագիրք առ դրանն կան . յորոց առաջինն յոյժ խանդարեալ, այսչափ ևեթ վերծանի .

ՆՕՆ ✠ յանուն նայ ես ապ

Կ հեթ ետու զՋրփողիս

զմարդ զամեն շաղ իմ արեւս վ

զազունդ վրտո կաթաղի

կեի խնդադին եւ տուել եմ

Թաղի ոսկահանա եւ իւր զաւ

սկացն եւ ինքտ ազ . . եալ եմ

յամեն չարէ վասն սմբատա շահանշահի արեւուն եւ ատրոներսեհի հոգւոյն եւ պարտի : Ի : որ ժամ ատրնեբսեհի Թէ ոք այս հրամանիս հակառ կա նզոված է .

յանուն նայ այս իմ գիր անահոկիս որ տվել եմ 'ի կիրակոսի կաղիս վասն յիմ ոգոս զտունս իմ արեւմ փորած եւ զաւակաց 'ի

յանուն նայ ես գէորգ ետու զձիթահանքս 'ի նք կաթողիկէ եւ 'ի գէորգ երեց եւ պարտի տարին : Ի : աւ . . . եւ ես աշոտ հաստատեցի եւ ես տր' անանէ վկա . . . արդ եթէ ոք հակառակ կա 'ի մեծաց կամ 'ի փոքունց : յԺլ : իցն . . . նզոված է բաժինն ընդ խաչահանուացն եղիցի .

. այսոց եթէ ոք հակառակ կա 'ի մեծաց կամ զգիր եղծէ յԺլ իցն ասեակ է հոգով եւ մարմնով .

Ծպնի .

Եկեղեցի դեղջի միջակ է մեծութեամբ , խաչաձև , և կաթողիկէն կիսափուլ :
Չկայ նորա արձանագիրք . այլ յորմունսն երևին բարձրաքանդակ պատկերք ե-
զին , առիւծոյ և թռչնոյ :

Նախնաւան .

Ի դիւղս յայս մեծ , որ և դաւառադլուխ համարի հարաւակողմանցն Շօրէ-
կլի , կայ մեծակառոյց եկեղեցի յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի . կործանեալ է
կաթողիկէն և զկնի նոր յարկեալ , և որմունքն կարկատեալ ուրեք ուրեք : Դոյզն
արձանադիրքս նորա չտան զկարեւորն ծանօթութիւն . յորոց առաջինս առ դրանն
կայ 'ի ներքուստ :

• • • 'ի ՆՁԴ Թուականիս 'ի Թագաւորութեանն սմբա-
տայ շա • • • բդո գագկա ես գրիգոր • • • եւ Թուն չուտա-
սին • • • աննոս յիմ հայրենի • • •

Արաքոյ 'ի հարաւոյ .

• • • նայ կամաւքն սմբա • • • անդրէաս մրենոյ • • • խաւ-
սոլ Թեմ 'նք ստեփան • • • ահանշահի գագա որ • • • 'ի կատա-
բաժ աշխարի • • • դոյն արեւոյն եւ • • •

Ի հիւսիսոյ խոշորատառ , յորում որոշ վերծանին այս բառք միայն

• • • ստեփանոս յառաջառաքեալ եւ նախասար • • • զգրի-
գորի ճնաւդն • • • հիպատո • • •

Ի նքնուշոյն բանք զարգաւանդութենէ Շիրակայ .

Ձոր ծերունին խորնոյ համառօտիւք յայտ առնէ գրաջ արգաւանդութիւն
դաւառիս , յիշեալ առ նմին և զգեղջէիցն առաստղեւս որ վասն որկորային Շա-
րայի , զնոյն է տեսանել և այժմ : Համբաւեալ են յոյժ 'ի մասինս Բառեն և Վա-
նանդ և Տարօն . այլ Շիրակ առաւելու քան զնոսա . զի ուր սովորեալ է գեղ-
ջէիցն զանարգասաւորութենէ երկրին դանդատ ունել և կամ կիսով չափ խո-
րել զճնարտութիւն իրացն , աստ 'ի Շիրակ հակառակն լսի յամենեցունց . զի
յայտնի կան իրքն և չմարթի Թագուցանել : Առ այսոքիւք ողորմելի են դարձեալ
կեանք նոցա իբրև զայլոց տեղեաց . քանզի զոր ինչ 'ի հարց և 'ի հաւուց իւրեանց
տեսեալ և ուսեալ են , ոտնիոխ մի յառաջ անցանել քան զնոսա չգիտեն . կամ
չկամին :

Օրինակ լիցի այն զի ընդ ամենայն դաւառն այլ ինչ սերմանք չերեին բաց 'ի ցորենոյ և 'ի գարւոյ, ոչ բանջարեղէնք և ոչ ընդեղէնք. և վայրապար է նոցա պատճառանս կարկատել զօգոյն ցրտութենէ. զի Շիրակդ ոչ է ցրտագին քան զԲարձր Հայք, յորում աշխատութիւն մարդկանն մըցեալ ընդ բնութեան՝ դոյաւորէ ինչ ինչ 'ի կարեւորայն. այլ Շիրակացւոց ըստ ասացելումդ չէ սովորեալ զկարեւոր պարէնս ուտելեաց ճարտարել բաց 'ի ցորենոյ. և սիրելի է նոցա յաւուրս սլահոց աշտուճ հացիւ անցուցանել. միտիթարութիւն մեծ համարեալ եթէ ընդ նմին սոխ կամ խտտոր և կամ կոտորակ մի բողկոյ 'ի բուռն արկցեն ուտեալ, քան ժրանալ սերմանս ընդեղինաց և բանջարս այլ և այլ բուսուցանել. իսկ զայդեաց և զպողոց խօսեցեալ, դարձեալ պարսաւանք զօգոյն ցրտութենէ լսի յամենեցուն. սակայն եթէ օրինակ չկայր 'ի միջի, արդարացի էր պարսաւն. քանզի ահա Մրենոյ այգիքն վերիվայր յիշատակին յորձանագիւրս, և Բագարա նուն և այլոց տեղեաց տեղեաց. ոչ 'ի նոյն դաւառի կան դոքա և զնոյն օդ շնչեն. և որ յայնժամ պաղաւտութեամբն զարմանալի էր երկիրն, այսօր չունի և թզաւափ թուփ մի ցուցանել ընդ ամենայն դաւառն Շիրակայ:

Ե Ր Ա Ս Ս Ա Ձ Ո Ր Գ Ա Ի Ա Ռ

Կաղզուան.

Առ Արշարունիս կամ Երասխաձոր դաւառի գլխաւոր տեղի համարեալ է Կաղզուան, ոչ եթէ նշանաւոր ինչ ունելով, այլ զի չիք այլ աւան 'ի դաւառին. Ոչ անպատկան վարկանիմ դաւառիդ զսեփական անունդ Երասխաձոր, 'ի բնութենէ օժանդակելով վայրացն. քանզի և յիշատակութիւն ձորոյդ յայտ առնէ ոչ ըստ սովորականին անձուկ միջոցաւն և յատակաւ սահմանեալ, այլ լայնաժաւալ ձեռքն. որպէս զի բազում ուրեք կողմանէ 'ի կողմն տեւել կէս ժամ և ժամ մի ևս. և կողմանդդ այդոքիկ բարձրաբերձ ալտախայք են լեւրանց, և գիւղօրէք 'ի նոսա, որ ընդ Կաղզուանաւ անկանին: իսկ Երասխայ ճանապարհ արարեալ ընդ ձորն լայնածաւալ ընթանաց յարեւմտից հիւսիսոյ յարեւելս հարաւոյ, անցեալ և զառաջեաւ Կաղզուանայ: Արդ Կաղզուան թէպէտ և աւան համարի 'ի դաւառի աստ, այլ 'ի հնոց և 'ի նորոց չունի ինչ արժանաւորս. սակաւաթիւ տունքն ոչ ինչ ընդհատ 'ի գեղջկականաց, և չուկայն իբր քսան կրպակօք սահմանի. նորաչէն եկեղեցին անշուք է և աղգայիկք սակաւ, զի բազումք դաղթեցան առ Ռուս: Սակայն հանդերձ այդու ամենայնիւ անուանի եղեալ է նա այգեստանօքն և մեծամեծ պարտիզօք պտղատու ծառոց, յորոց զուրկ են ամենեւին սահմանակից դաւառքն Շիրակ և վանանդ. և Բաւեն. որոց մատակարար լինի սա գինեաւ և պտղովք, մասնաւորեալ և ինքն նոցին ցորենով: Այգեստանք և պարտէզք Կաղզուանայ զոր ասացաք՝ հանդերձ աւանաւն 'ի բարձր և 'ի լայնաժաւալ դաշտավայրս կան մեծաւ մասամբ և շուրջանակի զգիւղաքաղաքուն, մասնաւոր 'ի հիւսիսոյ նորա որ փոքր մի զառ 'ի վայր է. և հարաւակողմանքն մօտ

ի տոտրոտս կան բարձրաբերձ աղխախնեալ լերանց: Զուարճալի են առհասարակ ամենայն վայրքն, որք տեղւոյն բարձրութեամբն և շրջահայեաց տեսարանաւ լեւրանցն և պարտիզաց լայնածաւալ տարածութեամբք, հանգերձ կանաչագեղ սիւզարոյս հարթ յատակքն՝ մոռացուցանեն իսպառ զամենայն անչքութիւն առանին, զչախոյժ հիւրոյն վառեալ մեծապէս, որ դժուարաւ մեկնի ի ցանկալի վայրացն: Հիւսիսային և արեւմտեան եզերք կամ ափունք որ սահման հատանեն այգեացն և պարտիզաց, դարափուք են, որոց առաջի շառաշմամբ անցանէ երասխ: Խորամ լայնածիւղ և ուղիղ ի հիւսիսոյ առանին յերկուս մասունս բաժանէ զայգիս և զպարտէզս. մի ծայր խրամին է անդ ուր աւարտի շէն առանին, և միւսն մինչև ցղեան կամ ցեզերս ափանցն զոր աստցաք, այլում գետակի անցեալ ընդ ձորք և խառնեալ յերասխ, շուրջանակի զգետակաւդ լինելով այլ ևս այգեաց ընդ մէջ խրամոյն:

ՎԱՐԳԻՆԷՐ

Ի դաւառին Գարեղենից սեփականեալ Վարգիճերաց՝ ըստ նախնի աւանդից պատմութեան, և կոչեցեալ ի նոցանէ վարդիկ Ուայր, չորից ժամուց միջոցահեռի է ի Կաղզուանայ, ճանապարհ ունելով առ ի կողաց ափափայ լերանց ի ձախմէ, և յաժմէ խորանդունդ. դարափոսս ահագնատեսիլս. և ի սպառուածի լերանցդ ուր աղեղնաձև խոտորին յաճկոյս՝ անդ ի լերանցամէջս խոտորմանն ի վերայ լեռնադաշտակի միով տեսանի Վարգիճէրն կոչեցեալ տեղի: Եկեղեցին միջակ մեծութեամբ և անշուք և վարկպարազի որմովք և անյարկ ևս՝ յայտնի ցուցանէ թէ նշխար մի ի նախնի շինուածոց չէ մնացեալ ի տեղւոյն, թէ և հիմնեալ և նորոգեալ ընդ ժամանակս ժամանակս. այլ ուխտաւորաց բազմութիւն ոչ առ չքոյ ինչ շինուածոյն կամ վայրացն գեղեցկութեան խառնընթաց գիմեն անդր, առաւելապէս յաւուր վարազայ խաչին, այլ զի թափլոյ և վարտի գերեզմանք ի նմին եկեղեցւոյ կան. առաջնոյն՝ յահեկում՝ առանդատանն, և երկրորդին ի նոյն կողմն առ որմով եկեղեցւոյն. շիրիմք նոցա ի հատակոտոր անշուք քարանց առ միմեանս եղեալք, կամ ամբողջ լինելով նախ և ժամանակաց երկարութեամբ և կամ ի բռնութենէ խորտակեալք, և կան մնան այնպէս յանիւթութեանէ մարդկան: Աւերվեալ եկեղեցւոյդ յարեկից քարակոյտ մի կայ, զոր արշուռ գերեզման կոչեն. իբրտ զի գաղանդ ի կենդանութեան ծառայելու անդ մինչեւ չէն էր տեղին: Իսկ բնակարանք ուխտաւորաց կամ թէ ասել բուն մեհապատանն՝ յայլում բլրակի է քարընկէցիւ միով բացատ յեկեղեցւոյն, անյարկ առ հասարակ և ի նմին անչքութեան. վասն որոյ ընդ ուխտաւորաց դնան քահանայք պաշտօն կատարել և դառնան: Յառաջ քան զյարձակել Ռուսաց չէն էր Վարգիճէր. զի յանդադար երթեկեկութենէ ուխտաւորաց ևս և ի հեռաւոր տեղեաց՝ չարակասէին երբեք երբեք և աշխատասէր անձինք ի վարդապետաց Դանդնէլ ի շինութեան պահել զտեղին և վանական առաջնորդութեամբն հսկել անդէն, ոչ ինչ փոյթ կալեալ զանմարդի վայրենութենէ տեղեացն. սակայն ընդ գողթականի ազգիս՝ դատարկացեալ յամենայնէ անապատացաւ:

Հնդկիք վայրկենիւք հեռի ընդ մէջ դժուարակոխ ապառաժից է քարանձաւ փորը՝ տեղի ճգնութեան սրբոցն, որոյ անձկութիւնն տանի ոգիս երիս կամ չորս. և 'ի կողմանէ այրիդ այլ վիմափոր տեղի 'ի նմին ապառաժի և փորք քան զմիւսն, յորում կայ անապառ ջուր ցուրտ: Ի վերայ ապառաժիդ է գերեզման՝ հարսին և տալոջ կոչեցեալ. զորոց զրուցեն մահ խնդրեալ յԱստուծոյ առ տեղեացն ջերմեռանդութեան և աւանդեալ զողիս իւրեանց և թաղեալ անդէն: Ի վերայ բարձր և դժուարամերձ լեռանց որ հանդէս է քարանձաւացն, զոյ գերեզման Մամասայ միայնակեցի:

Չորամէջք կամ դարափոս վայրքն որ անընդմիջաբար զառաջեաւ կան վարդիհէրայ, վիշապաձոր կոչին մինչև ցայսօր. իբր զի օձից բազմութիւն եղեալ անդէն 'ի հնուքն, անհետ լինին ապա աղօթիւք սրբոցս ըստ վկայելոյ գրոց:

Են և այլ ևս ուխտատեղիք կրկին 'ի ճանապարհին վարդիհէրայ. զի ըստ աւանդելոյ Յայսմաուրաց՝ վարոսի երբեմն յուղոյ լինելով երթալ 'ի միայնարան իւր բառնայ 'ի թիկունս իւր զՔրիստոս 'ի խնդրոյ նորա 'ի կերպարանս աղքատի և ախտացելոյ. և հանգիստ առնու 'ի ճանապարհին յերկուս տեղիս, ուր են երկու ապառաժ քարինք. առաջինն փորք և իբր 'ի կէս ճանապարհին ընդ մէջ նազդուանայ և վարդիհէրայ. և երկրորդն մեծ, յորոյ առ 'ի կողաց նստաւ լանաձև տեղի, և առ նմա աղբիւրն սքանչեաբուխ, քառորդաւ ժամու հեռի 'ի վարդիհէրայ:

Յտեղազրութիւն վարդիհէրայ ճշգրտաբանեալ ամենայն մասամբքն, հըմտադունից թողումք քննել զայլ և այլ անուանս տեղեաց զոր մատենագիրք աւանդեցին. այն է վարդիկ հայր ուխտն և վարդապետարան, և ուխտն թաթլոյ որիչ յուխտիցն վարոսի. և թէ զիարդ և երբ ամփոփեցան նշխարք սոցա 'ի վարդիհէր:

Ղարաւիսնք.

Ի ստորոտս լեռանց վարդիհէրայ երկու և աւելի ևս ժամուք հեռի 'ի նմանէ և իբր կէս ժամու վերոյ քան զափունս Երասխայ է գիւղս այս. յորում կան երեք փորք եկեղեցիք, հնագոյն և կիսափուլ կաթողիկէիւք: Աւանդեն եթէ թաթուլ և վարոս յաւուրս կիւրակէից իջեալ 'ի վարդիհէրայ աստ պատարագ մատուցանէին և նոյն օրին դառնային 'ի լեռան 'ի միայնարան իւրեանց:

Չանկի.

Հանդէս Ղարաւանից յայնկոյս Երասխայ 'ի լեռնամէջս ահեղ բարձրութեան ափափայ լեռանց կայ գիւղն Չանկի կոչեցեալ. Հոյակապ եկեղեցի նորա գմբէթարդ 'ի մթադոյն քարանց, երկայնութիւն ունի 20 մեդր և 14 1/2 լոյնութիւն: Վրացի արձանագիրք եկեղեցւոյս, զորոց տեսցի ստորև, կարծիս տան ինձ թէ ըստ հին աշխարհադրութեան 'ի սահմանին կարուց անկանէր գիւղս, և

კირქამ¹ ანუ ჟაღაყს აყნ ათ. վիրս² კայნქამ³ շինեցաւ. և եկեղեցիս այս. ոչ
սակաւ. պատճառք են և մեծին երասկայ ընդ մէջ⁴ անցանելով, որ բաժանէ⁵ კիրե-
რաց⁶ դասამანს⁷ կաղզიւանայ⁸ և⁹ կարուց¹⁰: Այս¹¹ արդեօք¹² ըստ¹³ նախնեաց¹⁴. զի¹⁵ ըստ
պէժմու¹⁶ բաժանման¹⁷ ջանկի¹⁸ ընդ¹⁹ կաղզիւանաւ²⁰ անկանի²¹: Թարձանագրացդ²² առա-
ջինն է²³ ՚ի վերայ²⁴ գրանն²⁵ կարեւորից²⁶.

✠ ქობონიკონს სს () სასელითა ლთისადთა მე

ელასკიან ეგნატო- ავიღე ლთისაცან.

.. კანი . . ლოცვა უპვეთე მის და

სალოცავად წაბეშესაცან ორ-

თა სვთა პერი უპუდავად უცხო-

თათჳს ვეცადენ აღ . . რისა

მადხსელს ზორა .

პატრონი იეოს და წინამძღვარი რომელსა სსგანი მჴანი

გაიღებდენ დღესასწაული . ზედაჲ მნისა პირითა მიე-

ცემოდეს . ვინცა ესე ნაქმარი შეცვალოს კრულა პირითა

ლთისადთა, ექუსთა კრებათა მადლითა და სუთთა პატრონი-

თა ვგებრითა, და ათორმეტთა მოციქულთა მადლითა .

ვინ და-

ამცვი-

ცოს ვგებრი

ექუს დაკუროსეგად .

Զերկուին արձանող այսպէս թարգմանէ երկրպայութեամբ Հնադէտն Պ .

¹ Ի թուին ՄԽ (1030) . Անուամբն Աստուծոյ , ես նուաստս իգնատիոս ընկալայ ՚ի

² Թէոփորէ դահեկանս (?...) և հաստատեցի առնել պաշտօն վասն նորա , և

³ կարգեցի տալ անխափան հաց եկաց ՚ի ձեռն վանապանին . երկիցս յաւուր ,

⁴ ուլ⁴ որ և իցէ տէր կամ հայր ուխտիս . իսկ եղբարցն⁵ որ զպաշտօնս կատարեն⁶

⁷ տնտեսն ինքնին տացէ գինի : Որ որ խափանեսցէ զկարգեալս առ ՚ի մէնջ⁸ կա-

⁹ պեալ լիցի բանին Աստուծոյ , շնորհօք վեցից ժողովոց , խաչիւ Հնդից պատ-

¹⁰ ըխարբաց և շնորհիւ երկուտասան սուարելոց : Հաստատուն պահողն օրհնեալ

¹¹ լիցի սուրբ խաչիւս :

ი ზარალეჲ კილს 'ი რარბო.

ქრისტე შეიწეაღე პალა ქო | ზააა როდეღმან გეღე....

«*ქრისტო იღერძნა შალსითაჲ (ქნთი) ხსენებულია*»:

Առ სათიճանաւ բռնին ჯიხედიარე თათიւք .

ქრისტე შეიწეაღე....

«*ქრისტო იღერძნა*» .

წათორღალ ზნოი 'ი გეღლენ' ზ წასკ მჲ ჯრღაყათხალ 'ი რეოე . თარაბო-
ქინ ჯრღაყათი ზორა თხეი . ჟან გლესი ჭამა' . 'ი ჰმხრან . ჟანეი სათნო . ღა-
ლხალ ჟსაონ ლ ჯაიხსალ ხნ ხრეზში ესიოროქტინ ღნის . ლ ჟთხალ გტრისა 60 'ი
თხეღოზნ კაჟნაიქ:

Ա.Լ.Ա.ՇԿԵՐՏ

Պաշտովայր է գաւառս այս, որ է հինն ԲՈՒԳՐԵԽՈՆԴ, ընդարձակ և բերրի և ջրաբերի յոյժ, զի հինգ և վեց գետք ուռգանեն զերկիրն, յորոց մի է և Եփրատ. բայց նուազեալ 'ի բնակչաց 'ի գիւղորէից. զի բազմութիւն յոյժ գաղթեցին 'ի Ռուսս 'ի վերջին պատերազմի նոցա (յամի 1829):

ԲՈՓՐՈՑ ԳԱԼԷ. — Աւան առ կողիւք լերին որ հայի 'ի դաշտովայրն Ալաշկերտու. են 'ի նմա քառասնիւ չափ տունք Հայոց և եկեղեցի մի. և այլքն Տաճկաց: Շուկայն փոքր, այլ բազմավաճառ, որ և լցուցանէ զամենայն պէտս գաւառին. և բերդն փոքր և աննշան:

ԻՒՅ ԳՈԼԻՍԷ. — Մենաստան հռչակաւոր ընդ ամենայն Հայաստան 'ի սկզբանէ և այսր վասն մեծամեծ անցիցն և մանաւանդ վասն ահեղ մեծութեանն: Շինեալ է սա 'ի ստորոտ Նպատ լերին՝ որ 'ի հարաւոյ նորա կայ. և շինուած մենաստանին թէպէտ և անշուք բստ օրինի այլոց մենաստանաց, այլ եկեղեցին ահեղ մեծութեամբն հիացուցանէ զտեսողսն, որոյ նման չգտանի ընդ բովանդակ Հայաստան: Չորս քառակուսի սիւնքն ստուարութեամբ ահաղինք՝ որք բառնան զգմբէթ նորա՝ դատարկք են, և ելանելիք 'ի նոսին և սենեակք, և 'ի սենեկացն դարձեալ այլովք սանդղոք յայլ սենեակս մինչև ցտանիւն, առ հասարակ քալաչէք: Բեմն և դասն և տառնան առհասարակ ընդարձակք են: Խորանն է մի վիայն որպէս այլոց հնաչէն եկեղեցեաց. և երկուստեք նորա մատրուք և արտաքոյ մատրանցն այլ փոքրիկ խորանք՝ զոր յետոյ շինեալ են տախտակամած: Նախ սրբոյ Լուսաւորչին շինեալ աստ մատուռն, և յանցանել ժամանակաց Հեռակի կայսեր 'ի դառնալն 'ի Պարսկաց անցեալ ընդ այս, փոխանակ մատրանն այնորիկ շինէ զեկեղեցիս՝ որ կայ այժմ, 'ի քսանեմիում ամի կայսերութեան Խուրոյ, որպէս ասէ արձանագիրն խոշորատառ որ փորեալ կայ զշրջապատաւ որ մին արտաքոյ:

Առ մենաստանաւն անցանէ Եփրատ գետ ընթացեալ յարեւելից յարեւմուտս, և քարաչէն կամուրջ 'ի վերայ նորա: Այս տեղի 'ի ժամանակս կռապաշտութեան կոչէր Բագուան կամ Գիցաւան, յորում էր գերեզման և բաղին Մաժա նայ քրմապետի, շինեալ 'ի փոքուն Տիգրանայ եղբօրէ նորա: Այլ 'ի ժամանակս Քրիստոնէութեան՝ սուրբն Գրիգոր ամփոփեաց 'ի տեղուն 'ի նշխարաց սրբոյն Յովհաննու և Աթանագինեայ. նմին իրի և մինչև ցայսօր յանուն սրբոյն Յովհաննու կոչի մենաստանն, թէպէտ և յանուն սրբոյն Գրիգորի ևս ասացեալ է յոմանց, սակա 'ի նմանէ շինելոյն զառաջինն: Ուխտատեղի մեծ եղև սա ոչ միայն

վանն պատճառացի. զոր ասացար, այլ և վանն մկրտութեանն Տրդատայ և որոց ընդ նմա 'ի սրբոյն Գրիգորէ 'ի վերայ եփրատ գետոյ . և տեղիդ այդ ցանկալի՝ քառորդաւ բացական է 'ի մենաստանէն յարեւելս կոյս 'ի վերայ ճանապարհին անբնգմիջաբար առ գետեզերքն, ուր կայ և յաժմէ քարածայռ մեծ, և 'ի վերայ նորա դրոշմածը խաչից: Թեմ՝ Խչ գիլիսէի վանացս եւն ամենայն գիւղորէք Ալաշկերտու, յորոց այժմու նուագութեանէ թերեւս պակասեաց և մենաստանին միաբանութիւն, որ արդ 'ի չորից և 'ի հնգից կարգաւորաց սահմանի: Դիւրք մենաստանին, որպէս ասացար, առ ստորոտով Նպատ լերինն կայ, և 'ի հանգիւղոյ դօտիք Բարդղղ լեռանց՝¹ և 'ի միջոցի ձորամէջ լայն՝ զոր հատանէ գետն Եփրատ, թողլով երկուստեք դաշտավայրս: Բերանք ձորավայրիդ եւն յարեւելս և յարեւմուտս, նմին իրի ուժգին և ցրտագին չնչեւ անդ հողմունք:

ՆՊԱՏ ԼԵԱՌՆ. — Թէպէտ և բազումք իցեն լերինք 'ի հայաստան աշխարհի՝ առւանձին իմն ձրիք պերճք և անուանիք, այլ ցանկալի այնորիկ՝ որք առ յիշատակէ իրիք մեծէ՝ 'ի նախնի դարուց անուանի գտան, յորոց տեւենէ և հայրենատէր սիրտ յայլ յայլմէ լինի, իրեւ ակներեւ տեսեալ զամենայն անցսն որ անցին երբեմն ընդ նոսա: Արդ մի 'ի ցանկալի լեռանցն է և սա, յոր ել մեծն Ներսէս տեսանել զպատերազմն Հայոց ընդ Պարսից, զոր 'ի Ջիլաւ դաշտին մղեցին. և ինքն այրն Աստուծոյ մովսիսաբար տարածեալ զբազուկան և ազօթեալ՝ պարտէին Պարսք առաջի Հայոց, որպէս Ամաղեկ առաջի Խարայէլի: Արդ երկայնա նիստ լեռանս ձգեալ կայ յարեւելից յարեւմուտս. յարեւելից սահման հատանելով Չիրաւ դաշտին՝ որ և սահման համարի Տիատինոյ, և յարեւմտից մեծի դաշտավայրին Ալաշկերտու. ոչ մի դօտիս ունելով 'ի լեռանց, այլ ինքն միայնակ ամբառնայ: Ի դադաթն լերինն՝ ուստի համարձակ երեւելի լինի յարեւելից Մասիս և յարեւմտից հիւսիսոյ Սուկաւ, և յարեւելից հարաւոյ Խաղկաց լեռանն, շինեալ կան երկու մատրունք՝ տեղի ազօթից սրբոյն Ներսէսի. մին 'ի բացի՝ առ որում՝ և ճգնարան, և միւսն գետնափոր՝ յորում՝ երբեմն երբեմն ելեալ ազօթէր, առնն, այրն Աստուծոյ:

ԲԱԴՆ ՈՅ ԵՒ ԽԱՄ ՈՒՐ

Կրկին գաւառիդ սահմանակիցք իրերաց և Արճիշոյ՝ դաշտավայրք եւն առ հասարակ, սակաւս ունելով բարձունս զուարճալիս, և եւն ընդարձակք յոյժ և յուրթի. այլ բազմամարդութիւն գիւղորէիցն նուազեաց 'ի գաղթականէն որ 'ի Ռուսս, և խոպանացեալ է արդ, սակաւս ունելով գիւղս քրդաբնակս. արօտ եղեալ հօտից նոցա երկիրն առ հասարակ որ յոյժ խոտաւէտ է, մանաւանդ խամուր:

¹ Ուսմիբորէն թագաւորէ կամ՝ թագաւորէ կոչին:

Մ Ա Ն Ա Զ Կ Ե Ր Տ

Մի 'ի հին քաղաքաց Հայաստան աշխարհի շինեալ 'ի Մանաւազայ որդւոյ Հայկայ . այլ անտի և այսր ընդ բազում՝ փոփոխութեամբ անցեալ՝ յիշատակ հին չէ մնացեալ բնաւ 'ի նմա, և որ ինչ երեւի՝ յետին դարուց իրք են : Առ հասարակ պարսպապատ է քաղաքն այլ և այլ աշտարակօք, և ոչ նշանաւոր ինչ քաւամբք, զի և բազում ուրեք փլեալ կան պարիսպքն : Տարածութեամբ ընդարձակ, այլ 'ի պատճառս բռնաւորաց և անդադար հարստահարութեանց փրդաց և այլոց՝ նուազեալ յոյժ, 'ի սակաւաթիւ տանց սահմանի Հայոց և Տաճկաց, ոչ ինչ ընդհատ 'ի միոյ 'ի գիւղորէից : Ի վերին ծայր նորա է ներքնաբերդն առանձին պարսպաւ և գրամբ . որ և այն նոյնպէս ամայի կայ : Սակայն շրջակայ սահման քաղաքիս որ և գաւառն է Մանազկերտի՝ հինն Ապրահունիք, չէն է և մշակեալ և բերրի :

Պ Ո Ի Լ Ա Ն Ո Ի Խ

Գաւառ է գաշտավայր ընդարձակ, յերկուս բաժանեալ 'ի վերին և 'ի ներքին, սահմանակից Մանազկերտի . բարեբեր արգասաւորութեամբն անուանի է ընդ ամենայն Հայաստան, նմին իրի և բնակիչք նորա ճոխք են և փարթամք : Մի յերեւելի գիւղորէիցն է Կոբ . յորոյ անուն կոչի վերին մասնն՝ Կոբայ Պոռաւնուք . և առ նմա է մենաստանն սրբոյ ծերոյն Դանիէլի, կոչեցեալ Կոբայ վաւք, և գերեզման նորա 'ի մէջ եկեղեցւոյն : Ի իրք վանացն 'ի բարձու կայ և հայի 'ի վերայ գաշտավայրին Մանազկերտի և Կոբայ միանգամայն, զի չիք որու չիչ սահման 'ի լերանց կամ 'ի բլրոց և կամ գետոյ իրիք ընդ երկոսին գաւառադ Մանազկերտ և Կոբ, այլ ըստ արգի բաժանման 'ի գիւղորէից սահման հատանի, յորոց մասն մի Մանազկերտի են սեփականեալ և մասն մի Կոբայ : Այսպիսի բաժանմունք և յայլ գաւառս տեսանին սահմանակիցս իրերաց, որպէս վերնոյն Բասենոյ և ներքին Բասենոյ, Խութայ և Բռնաշինոյ, Շիրակայ և Կարուց . որք թուին առ նախնեօք երկոցուն մի գաւառ համարել : Յազագս մարմնոյ Ս. Դանիէլի ասի առ պատմագիրս՝ թաղեալ 'ի Հացեաց գրախորի . և տեղիք այդ է 'ի դաշտին Մշոյ, առ սուրբ Սահակ գիւղիւ, ըստ նոցին իսկ պատմութեանց . սակայն անդ չիք գերեզման և ոչ ուխտատեղի ինչ յանուն Դանիէլի . թերևս յետ ժամանակաց անտի փոխադրեալ իցէ աստ 'ի Կոբայ վանսն :

Ծովակրն խալոս և նազուկ .

Են զորա երկու լիճք քաղցրաշուրք, առաջինն 'ի Պուլանուխ գաւառի և երկրորդն 'ի սահմանակցութեան իշխթայ, գրեթէ հաւասարք իրերաց տարածութեամբ. սառնուն 'ի ձմերան և լինի ճանապարհորդել 'ի վերայ սառինն. և յայդ անուն կոչեցան յանուանէ գիւղիցն առ նորօր: Այլ վասն առաջնոյն զրոյցք են այսպիսի առ բնակիչս գաւառին. Պատռչ ոմն թագաւոր ասեն, որ բնակէր 'ի բերդի 'ի վերայ Պրեման լեռին՝ որ հանդէպ կայ գաւառին, ունէր սուսեր շինեալ 'ի կայծականց յերկնից թօփափեւոյ: Եւ որդիք նորա ընդ հակառակս ելանէին միմեանց՝ թէ ում 'ի նոցանէ անկցի սուսերն. տեսեալ հօր նոցա զանգաղար կռիւ որդւոցն՝ արկ 'ի ծովակն զսուսերն: Իսկ որդւոցն յարձակեալ զկնի 'ի ծովն թէ յափշտակեացեն զսուսերն՝ հեղձնուն. այլ ոգիք նոցա միանգամ յեօթնեկի յուրաթու աւուր 'ի կռիւ ելանեն ընդ միմեանս և չկարեն 'ի բուռն արկանել զդէնն. նմին իրի, ասեն, յամենայն ուրբաթու արեկոծութիւն սաստիկ լինի 'ի ծովակին:

ՏԱՐՈՆ

Այս գաւառ Տուրուքերան աշխարհի, դաշտավայր բարերեր, Սղկունեաց ազգին կալուած լեալ 'ի հեթանոս ժամանակաց անտի, առ Տրդատաւ անց առ Մամիկոնեանս, որոց ժառանգութեամբ կալեալ զայն, քաջութիւնս բազում գործեցին 'ի նմա ընդդէմ Պարսից: Ձիւր այլ գաւառ 'ի պատմութեան ազգիս, պրպէս կարծեմ, յորում մընեալ իցեն այնքան արհաւիրք մարտից և կոտորած՝ քան զսա. և ոչ դարձեալ յորում 'ի յարձակման անդ թշնամեաց՝ որպէս 'ի սմա միշտ աննկուն կացեալ իցէ Հայոց և յաղթող: Նմին իրի և առ 'ի գիւրաւ զդէմ ունել օտարաց շինեցին բազում ամրոցս 'ի կողս և 'ի գագաթունս լեւանց բարձանց, յորոց աւերակացն կան մինչև ցայսօր. և զի ոչ առ 'ի ցոյց ինչ մեծագործութեան շինեցան դռա՝ անտի իսկ յայտ է, զի ոչ համեմատ իւրեանց մեծութեանն են շինուածքն, այլ կարել հասարակ, որչափ ինչ պէտք էին նոցա ամրանալ 'ի նոսին և կռուել. քանզի և 'ի լեւինս և 'ի կողս բարձանց են առ հասարակ և ոչ 'ի գաշտի:

Սահման գաւառիս Տարօնոյ թէ ուստի ուր տարածեալ ձգէր ըստ նախնի պատմութեանց՝ չիւր հաստատութեամբ ասել, այլ ըստ այժմու բաժանման, որ սովորականն է առ ամենեւեան, համարի գաշտն Մշոյ չըջապատեալ 'ի լեւանց յամենայն կուսէ, յարեւելից Նեմրութաւ և Գրգուռաւ, 'ի հիւսիսոյ Բօսորաւ, յարեւմտից Բարքէ լեւամբ և 'ի հարաւոյ Տօրոսի. չէ յայտ եթէ և անդր քան զլեւինսդ ձգէր արդեօք սահման գաւառիդ. զի այժմ ամենայն անձուկ լեւնային վիճակ առանձին անուամբ յորջորջի, նա և նոյն իսկ դաշտավայրն կիսով չափ յարեւելից կուսէ Չախուշ Վերաձայնի: Արդ գաշտն Մշոյ հանդերձ Չուխուրաւ երկայնեալ ձգի յարեւելից յարեւմտս իբր երեքօրեայ ճանապարհաւ կարաւանի. իսկ լայնութիւնն որ չէ միօրինակ ամենայն ուրեք՝ ոչ առաւելու քան զվեց ժամուց: Առ հասարակ ծայր 'ի ծայր դուրան է գաշտն և քաջ մշակեալ: Սահմանակից նորին գաւառք անդր քան զլեւինսն՝ են յարեւելից մասն մի գաւառին Բլունեաց կամ թէ ասել Ռահվայն Բաղիւոյ, 'ի հիւսիսոյ Պուլանտիս և Խնուս, յարեւմտեց Պուլլան և Կինճ, և 'ի հարաւոյ Շատախ և Բունաշէն և Խութ:

Աւաջ մի եփրատ գեաղոյ, այն որ յականէ Մաղկաց լեւինն բլխէ, անցեալ ընդ Ալաշկերտ և ընդ Պուլանտիս և եկեալ միացեալ ընդ երկրորդ առաջին որ Բլխէ 'ի Պինկեօբոյ՝ որ և Չարպուհուրայ ջուր կոչի, 'ի հիւսիսոյ կուսէ մտեալ 'ի գաշտն Մշոյ՝ անդր քան զկէս գաշտին յարեւմտս կոյս, ուր է և կամուրջ՝ նորա առ Սուլախ գիւղիւ, և յերկուս բաժանեալ զգաշտն՝ անցեալ դնաց ընդ ձորա-

մէջ արեւմտեան լեռանց: Իսկ Մեղրագետոյ 'ի Տաճկաց կոչեցեալ Գարաւուռ, որ է ճշդիւ Մեղրոտեայ գետ՝ սակա Մեղրոտեայ մեծի աւանին 'ի հնումն առ երի կալոյ, գայ յարեւելից կուտէ գաշտին: զի ակն նորա է առնթեր Գուրգ-Նորչէն ասացեալ գեղջ, բխեալ 'ի գիւր վայրի 'ի մեծաբաց բողորչի սալայատակ ականէ, ուր կարի քաղցր է ջուրն, ականակիտ և պատուական յոյժ: Մշեցիք թէպէտ և աւանդութեամբ ունին զբուն ակն Մեղրագետոյ լինել լճակացն որ 'ի գաղաթն Նէմրութայ, զորոց ասացուք զկնի, զի և զստորոտով նորա է Գուրգ-Նորչէն, սակայն և 'ի փորձոյ հաստատեալ է երբեմն վկայութեամբ ամենայն բնակչացն: հովուի ուրումն արկեալ զգաւազանն 'ի լճակն Նէմրութայ և եկեալ եղիտ զայն յակն Մեղրագետոյ: Արդ Մեղրագետոյ եկեալ յակնէն և ընթացեալ ընդ միջոց գաշտավայրին հանդարտաբայլ՝ առուակս բազումն ընդունելով յինքն երկուս տեք 'ի լեռանց 'ի հարաւոյ և 'ի հիւսիսոյ, գայ և խառնի յեփրատ՝ անդր քան զկամուրջն Սուլւիայ, գիւղորէս բազումն ունելով երկուստեք: Այս գետոյ կամուրջ է քարաշէն բազմակամար՝ որ կայ անկործան մինչև ցայսօր հանդէպ աւանին Մշոյ: սակայն գետոյն խոտորեալ զընթացսն՝ 'ի ցամաքի կայ կա, մուրջն, ոչ գիտեմ յորոց ժամանակաց հետէ: Ամբ յառաջ հնարեցան գաշտականք գութանառ առուակ բանալ վերստին և ուղղել զընթացս գետոյն ընդ կամուրջան, այլ չեղև հնար սակա կարի պնդութեան գետնոյն, և զի ոչ վարկ պարագի ինչ էր միջոց փորելի երկայնութեանն: Երկրքին գետքդ Եփրատ և Մեղրագետ՝ թէպէտ և մեծամեծք և աճեցունք՝ մանաւանդ 'ի գարնայն, սակայն ամեննին անօգուտ են արտորէից գաշտավայրին: զի տաշտ նոցին խոր է և չէ հնար հատանել ուստեք առաջ առ ոռոգանելոյ զարտորայն: Թէպէտ և երբեմն ճախարակեայ մեքենայիք հնարեցան յօգուտ ածել զջուրն, այլ չեղև հնար սակա հանգարտաբայլ ընթացից ջուրն, մանաւանդ Մեղրագետոյն: Իսկ զարտորայն ոռոգանեն մանր առուակքն որ 'ի լեռանց իջանեն և խառնին 'ի գետն: նմին իրի տազնապ մեծ է գիւղականաց 'ի պատճառս ջրոյ ոռոգմանց և վէճք անդադար: Զկունս բազմատեսակս ունին գետքդ, այլ Եփրատ և մեծա, մեծս, յորում գտաւ երբեմն ձուկն մի ահեղ մեծութեամբ մինչև պատասխարիլ 'ի գլխի նորա առն միոյ: Սովորական ձկունք գետոցդ անուանին՝ դեղիկ, ուլու, կարապետիկ, մոյ: Մեղրագետ սակա մի ընթացեալ յակնէն սկսանի մօրա, նալ մեծաւ երկայնութեամբ և հարուստ տարածութեամբ եղեգունս երկայնս բուսուցանելով, յորս որջանան բազում անգամ 'ի գաղանաց կինճ և գայլ և արջ՝

02 ՔԱՂԱՔ. — Մի 'ի բազմամարդ քաղաքաց 'ի հնումն, 'ի գաշտի աստ էր որ կործանեցաւ, և փոքր ինչ յաւերակաց նորա երեւի ամրոցանման մինչև ցայսօր 'ի մէջ նոյն շամբին անմերձենայի:

216 ԱՆԵՐՏ ՔԱՂԱՔ. — Առաւել մեծանիստ քան զվերոգրեալն, որ և յետոյ նորոգեալ 'ի վախտանկայ Պարսից զօրավարէ կոչեցաւ Պորայէս: մերձ էր Օճ քաղաքին յարեւելից հարաւոյ նորա, և յաւերակաց նորա են անշուշտ որ երեւին ցարդ ուրեք ուրեք անշանք 'ի Մորիս գիւղն՝ կոչեցեալ Գեաֆիր Մորիս, որ առ երի կայ անընդմիջաբար Գրգուռ և Նէմրութ լեռանց: Թէպէտ և յոյժ սակաւ իցեն աւերակքն, այլ բնակիչք գաշտին մեծանիստ աւանդեն զգիրս նորա 'ի

ստորոտէ լերանցդ երկարածգեալ 'ի դաշտն կոյս: Էւ առ կարի ընդարձակութեան նորա պատմեն աւանդութեամբ անցս այսպիսի յորժամ՝ չէն էր նա: Աղջկան ուրումն մատաղի զճեա ընթացեալ ընդ այգն առաւօտուն այծու փախուցելոյ թէ կայցէ, և չկարացեալ՝ տանեաց 'ի տանիս վազս առնելով հեռանայ 'ի տանէն յոյժ մինչև ցտարածամել աւուրն, և 'ի թաղս անծանօթս ինքեան մոլորեալ՝ չկարէ այլ ևս դառնալ 'ի տուն իւր ուստի ելեալն էր. և տեսեալ զնա որումն առնու 'ի տուն իւր, և պահեալ զնա դգուանօք իբրեւ զմի 'ի դաւակայ իւրոց և հաճէ վկամս նորա չեւանել արտաքս, և ոչ իսկ խնդրէ դատենել զծնողս նորա. և ծնողք նորա բազում՝ աւուրս 'ի խնդիր լեալ աղջկանն և չկարացեալ դտանել ուրեք՝ դադարեն: Անցանեն ամբ ոչ սակաւք, և հայր աղջկանն, կամի ամուսնացուցանել զորդի իւր, և խօսի զնա նոյն աղջկանն՝ անդէտ ամենեկն թէ իւր զաւակ իցէ, և ոչ հայրագիր նորա: Յաւուր հարսանեաց 'ի տանել զաղջկին 'ի տուն փեսային, իբրեւ ետես նա զտունն՝ իսկոյն 'ի միտս եկն եթէ այս աուն էր յորմէ երբեմն ընթացեալ զճեա այծուն և չկարացեալ ունել զնա ոչ ևս դարձայ յետս. և յայտնէ զիրան այլոց, և խմացեալ ծնողաց նորա զիրան և յիշեալ զերբեմն կորուստ զաւակին իւրեանց այլ յայլմէ լինին թէ այս է ուրեմն կորուսեալ զաւակն մեր զոր և յայլ ևս նշանաց ճանաչեն. և զուրախութիւն հարսանեացն փոխեն յայլ նոր և անակնկալ խնդութիւն:

Ընդ մէջ Մորիսայ և Օձ քաղաքի առ ստորոտով երկայնանիստ լերին միոյ 'ի դաշտի է ջերմուկ կոչեցեալ 'ի բնակաց Կելսնա, և ջուր նորա առողջարար հիւանդութեանց: Է և այլ ջերմուկ գաղջ և ծծմբահոտ որ բխէ 'ի ներքուստ լերին և կոչի ջրհմակ, որ թափ լինել ծծմբակ, և լեռանդ երկայնեալ ձգի 'ի դաշտն կոյս՝ կոչեցեալ ջրհմակայ—քիթ, իբրեւ երեք ժամաւ հեռի 'ի Մշոյ յարեւելս կոյս ընդ երկայնութիւն լերանցն Տօրոսի:

ՄՈՐԵ. — Ի ստորոտ լերանցն Տօրոսի՝ որ են 'ի հարաւոյ դաշտավայրին, 'ի Լայնարձակ ձորաբերանի կառուցեալ է քաղաքս փոքրիկ. բլուր մի 'ի միջավայրին ունելով բարձր, և 'ի դադալթան նորա ամրոց աննշան, անբնակ և աւերակ, և չուրջ զբլրովն տունք քաղաքին վերուստ 'ի վայր: Առաջի նորա անցանէ զետ պատուական ջրոյ որ 'ի լերանց իջեալ թափի ապա 'ի Մեղրադետ: Շինուած քաղաքին աննշան և մեծաւ մասամբ նմանաձև գիւղորէից: Են նորա քարայէն եկեղեցիք հինգ, մկկիթք երկու. կամ՝ երեք, և իջեղանք երկու, և մի բաղանիք, այլ ջրագաց բազում 'ի վերայ գետոյն: Ի թաղիցն որ բարձրագիր են 'ի վերայ այլ ջրագաց բազում 'ի վերայ գետոյն: Ի թաղիցն որ բարձրագիր են 'ի վերայ բնանց ունելով զգաշտավայրն: Շուկայ նորա փոքր իբր 'ի չորեքհարիւր կրպակաց սահմանեալ: Յարհետից այնք և եթ զտանին որ կարի կարեորքն են՝ մասնաւոր գիւղականաց, գերձակութիւն, կօշկակարութիւն և դարբնութիւն: Չեռագործ և ոչ մի ոչ գտանի անդ, այլ զամենայն կարեւոր պէտս 'ի բաղիջոյ ածեն և 'ի քաղաքէն կարնոյ. և դաշտավայրն ամենայն անտի գնէ: Իսկ մեծ վաճառ նորա է ծխախոտ, որոյ արտորայքն են անընդմիջաբար զառաջեալ քաղաքին ընդ ձորաբերանն, ևս և 'ի բազում գիւղորէս: Ի յարգի է ծխախոտդ Մշոյ 'ի բազում գաւառս, յորոց բազում բեռինս առաքեն, մանաւանդ 'ի Կարին:

Յարեմիայի կողմն քաղաքին են պարտէզը պտղոց, և պտուղքն են դամոն և չլոր և տեսակ մի քաղցրահամ տանձի: Իսկ այդիք են 'ի կողաց նոյն լերինն Տօրոսի հարուստ տարածութեամբ յարևելից յարևմուտ: Ի բանջարոց բազում տեսակը դտանին և 'ի քաղաքին և 'ի գիւղորէս, այն է կաղամբ մեծաքանակ և չաղգամ, որք և տարեկան ուտելիք են ընակչաց. և 'ի լերինս սպիտկուկ, սրխ, տորուկ, քմուկ, ողին, ժախ և այլք բազումք: Երեւելիսաց ունի բակլայ, սիսեռն, և լուրիս ոչ սպիտակ:

Հիւրասէրը են Մշեցիք, և այդ բնաւորութիւն տիրէ ընդ բովանդակ դաշտաւայրն, յորում են իբր եօթանասուն գիւղք առ հասարակ հայադղիք. և կարի աղբատն 'ի նոսա չկրէ նեղութիւն վասն ապրանաց, զի և հասարակ բանջարեղինօք շատանան և երբեմն ևս աշտուճ հացիւ. ամօթ և անդթութիւն մեծ համարի առ նոսա, եթէ աղբատ դր կամ հիւր մտեալ 'ի տուն նոցա և անկերակուր յետս դարձցի: Եւ 'ի տանց մեծամեծաց որք առ առաւելազանց հիւրընկալութեան՝ մանաւանդ 'ի ժամանակս բռնաւորութեան Գրդաց՝ անկան 'ի մեծութեանէ, այլ տակաւին որչափ ձեռն նոցա հասանէ չպակասին 'ի մասնէ հիւրասիրութեան:

Եօթնհարիւրիւ չափ տունք են Հայոց 'ի քաղաքիս, այլ առաւել ճաճկաց, որք 'ի սկզբանէ հետէ սիրով վարին ընդ Հայս և պաշտպանեն զնոսա յամենայն նեղութիւնս նոցա. ընդ դրացի Հայոց իբրև եղբայր ընդ եղբոր վարին, խորհուրդ հարցանեն 'ի նոցանէ, և չէ տեսեալ 'ի նոսա ժանտութիւն ընդդէմ՝ քրիստոսնէութեան, թէպէտ և խստիւ օրինասպահք իցեն ըստ իւրեանց կրօնից, և միս հայազնն յուտել չմերձենան և ոչ յարեցուցիչ ըմպելիս ըստ օրինի Գրդաց:

Ի հարստահարութենէ Գրդաց արդեօք եթէ յաղբատութենէ երկրին համարելի է՝ զի ընթերցասիրութիւն պակասի յոյժ 'ի դաւառիս Տարօնոյ. այն իսկ են զարմանք զի արանց հզօր իմաստնոց տապնական լեալ առ նախնեօք և ծաղկեալ բազում իմաստութեամբ 'ի նոցանէ, արդ անհետ եղեալ են իոպառ արդիւնք նոցա. և չիք առ ումեք ակորժակ վերստին 'ի նոյն չափղ հետամուտ լինելոյ՝ վանորէից անկ էր կարևոր մշակութիւնդ. որոց երբեմն անմեղադիր լինել հարկ էր 'ի պատճառս անդադար հարստահարութեան Գրդաց, այլ այժմ ոչ ևս, զի անդորրացեալ կարողք են ջան դնել և յոռաժանալ:

ՎԱՆՈՐԱՅՔ ՄՇՈՅ

Առաջին 'ի վանորէիցս անուամբ և բազմութեամբ միաբանից, եկամտից՝ առատութեամբ և յաճախ երթեւեկութեամբ ուխտաւորաց և շինութեանն ընդարձակութեամբ՝ համարի ուշաք կարապետ, այլ ըստ հնութեանն հաւատար օղլոց. զի ամենեքեան հիմնեալք են 'ի սրբոյ Լուսաւորչէն՝ սակաւ ամօք յառաջ և զինի միմեանց, Մենաստանս այս հեռի է 'ի Մշոյ եօթն կամ ութ ժամաւ յարևմուտս հիւսիսոյ կառուցեալ 'ի կողաց լերինն Գարբեայ 'ի դիւր վայրի, 'ի հիւ-

սիտոյ իւր ունելով զլեւանդ, և յարեելից և յարեմոից զայլ ևս բարձունս կամ՝
 դօտիս նոյն լերին, և ՚ի հարաւոյ այլ և այլ ձորամիջովք տարակացեալ ՚ի դաշ-
 տէն Մշոյ: Լեւան Քարքէ բազմազօտի գոլով ընդ այն կողմն՝ կոչի ՚ի բնակչաց
 Բազմաւար: Մենաստանս այս տեղի էր ՚ի ժամանակս հեթանոսութեան մեհե-
 նից Դեմետրեայ և Գիսանեայ կոչոյ. զորս կործանեալ արդոյ Լուսաւորչին և շի-
 նեալ եկեղեցի և վանս՝ ամբիփեաց ՚ի նմին ՚ի նշխարաց սրբոյ Կարապետին և
 Աթանազիոնեայ եպիսկոպոսին, և կացոյց առաջին վանահայր զԳլակ ասորի, յոր
 սակս կոչեցաւ Գլակոյ վանք: Կոչեցաւ և Իննականեան վանք, յաղագս ինն աղ-
 բերցն թղիսերոյ մօտ առ նմա, ուր բնակեցան երբեմն եօթն խոտաճարակքն և
 անդ կատարեցան ՚ի Պարսից: Շինուած մենաստանին է քառակուսի և կրկնա-
 յարկ, առհասարակ քարաշէն և բարձրապարիսպ, սահմանեալ ՚ի բնակութիւն
 միաբանից կարդաւորաց և մշակաց. և չիք այլ բնակարան զատուցեալ որմով
 յառաջնոցն՝ վասն ուխտաւորաց, որպէս յայլ անուանի վանորայս տեսանի: Եկե-
 ղեցին է ՚ի մէջն անդ քառակուսոյն զատուցեալ ՚ի մենաստանէն յամենայն կու-
 սաց, բովանդակ քարաշէն բազմասիւն, ցած և տափարակ տանեօք: Աւագ խո-
 բանն փոխանակ կիսաբոլոր խորանաձև տեղւոյ առ ՚ի ներս ըստ սովորութեան
 պլոց եկեղեցեաց՝ յառաջ կոչս կայ յորմոյն. երկուստեք նորա այլ մատրոնք
 վայելուք, տաճարաձևք և գմբէթաւորք, յաժմէ սուրբ Ստեփաննոս և յահելէ
 սուրբ Կարապետ, ուր է հանգստարան նորա ՚ի սպիտակ կճոյ, յաժմէ զարդա-
 րեալ բազում արծաթի սպասուք և դիպակօք, և հանդէպ նորա Աթանազիոնեայ
 եպիսկոպոսին: Ուխտաւորաց օրէնք են նախ մերձենալ ՚ի խորհուրդ խոստովա-
 նութեան և ապա մօտանել յայս մատուռն՝ յերկրպագութիւն գերեզմանացն. և
 այս արանց միայն, զի կանանց արգելեալ է ՚ի սկզբանէ և այսր մօտանել ՚ի մա-
 տուռն, այլ միայն մինչև ցոռունն մերձեցեալ և երկրպագեալ ՚ի հեռաստանէ՝
 դառնան: Կիկն վարդ պատրկի անցեալ զօրինօքս իշխեսց մօտանել ՚ի ներքս և հա-
 բուածեցաւ, ըստ Յ. Մամիկոնեանի պատմութեան. և ցայսօր ոչ դր ՚ի մեծուհեաց
 համարձակեցաւ ՚ի նոյն կամ համարձակի, զի ծանօթ են իրքդ առ ամենեւեան:
 Խաչվառք, կամ թէ ասել խորանք կրկին մատրանցս և աւագ խորանին՝ ոսկէ-
 զօճք և փառահեղք են, զոր շինեաց Պետրոս եպիսկոպոս Կուրաւլցի կոչեցեալ
 առաջնորդ վանացն: Առ կողիւք կրկին մատրանցդ են և այլ մատրոնք ընդար-
 ձակագոյնք քան զվերոյգրեալսն. հիւսիսայինն է զգետատուռն, ուր է և գերեզ-
 ման մօր Վարդ պատրկի, և հարաւայինն յանուն սուրբ Գէորգայ նորոգեալ վե-
 բոստին: Յաճակողմեան որմ՝ մատրանս է տեղի անձուկ և փոքր պատուեալ մըշ-
 տափառ կանթեղք. ՚ի սմա աղօթէր, ասեն, սուրբ Լուսաւորիչ: Զանգակատունն
 է սինապարդ ՚ի վերայ դրան եկեղեցւոյն յարեմոից:

Արտաքոյ արեւմտեան պարսպին այլ պարիսպ ածեալ է շուրջանակի ըստ չա-
 փոյ լայնութեան մենաստանին, իրրե գաւիթ ընդարձակ, յորոյ չրկապատի են
 պլ և այլ յարկածածուկ վարկաբարդի բնակարանք, ընդ որս և ախոռք ձիոց.
 ՚ի հարաւոյ չրկապատիք է բուն արտաքին և մեծ դուռն մենաստանին: Անդ ՚ի
 գաւթին է և քարաշէն մատուռն սուրբ Յարութիւն կոչեցեալ, զորմէ աւանդի
 մնացորդ լինել շինուածոց Լուսաւորչին: Զուր մենաստանիս յորդառատ և մըշ-

տաճոս 'ի ներքս և արտաքոյ նորա, և ջրաղաց մի 'ի մէջ վանացն: Ուխտաւորաց բազմութիւնն հաւաքին անդ 'ի աօնի վարդապետին, և ինի աօնավաճառ մեծ ամենայն կարևոր վաճառաց: Հասցոյթ վանացն, թող զսեփական կալաւածս իւր, գիւղորէք դաշտավայրին են մեծաւ մասամբ՝ թեմ' նորա. թող և զոր նուիրակքն բերեն 'ի հեռաւոր աշխարհաց: Մենաստանս կերակրէ զոր ամենայն ոգիս աւելի քան զճարիւր յիսուն. թող զորս 'ի բազմութեան ուխտաւորաց, որք ոչ միայն 'ի վարդապետին, այլ և 'ի վերափոխման հաւաքին, ևս և յայլ եղանակս տաւոյն չարկասեն: Իւրաքանչիւր յուխտաւորաց որ չէ 'ի դաշտէն Մշոյ, պարտի հատուցանել դարպասս վանացն՝ այն է ձեռնաձիրս. զի Մշեցիք ևեթ ազատ են յայդմ' պարտուց: Արտաքոյ պարսպի վանացն 'ի հարաւոյ են վարկադրաղի մատուռնք և 'ի նոսա ամփոփեալ մարմինք սրբոյն Անտոնի և Կրօնիդեայ և եօթն Խոտաճարակացն: Իսկ քառորդաւ հեռի 'ի մենաստանէն յարևելս հարաւոյ ընդ գառիվայրն է փակահ նորա, շինուած ընդարձակ և պարսպապատ. անդ պահին ամենայն կարասիք մշակութեան հանդերձ անանսփք, և է բնակարան երկրաւ գործ մշակաց:

Ամաւ յառաջ քան զպատերազմն Ռուսաց մեծամեծք 'ի Բրդաց միտաբնեալ անօրէն խորհրդովք թէ դադարեցոյ է իսպառ աւազակութիւն նոցա յետ անկաւնելոյ երկրիս Մշոյ 'ի ձեռս Ռուսաց, յարձակեցան 'ի վերայ վանաց սրբոյ կարապետի և կողոպտեցին զամենայն առհասարակ զոսկի և զարծաթի սպասս և զզոյնձի կարասիս. բացին զամենայն դաղտնի դարանս յոյժ սոկաւուց ծանօթս 'ի միաբանից, և բարձին անտի բեռինս սպասուց անդինս և նորատեսիլ զհաւաքեալսն 'ի սուրբ Լուսաւորէն և այսր. և ոչ թողին անդ և ոչ մի 'ի կարևոր անօթոց ոչ աստուածային պաշտամանց և ոչ հարկաւորացն կենաց մարդոյ. և զմիաբանն որ անդ գտան՝ մերկացուցեալ թողին 'ի բաց: Մատուռն սրբոյն Գէորգայ պահարան բազմութիւն հնադիր մատենից դատարկացաւ իսպառ. զի 'ի մատենիցն էր զորս 'ի բաց տարան և էր զոր 'ի մի շեղջեալ լցին 'ի կաթնայս մեծամեծս և ջուր ածեալ 'ի նոսա ջնջեցին զամենայն. էր զոր 'ի ջուր ջրաղացին ամացեալ ընդ մատամբք ճախարակին հերձոտեալ կորուսին, և էր զորս ձեռք իւրեանց մանր մանր սլառառեալ ցրուեցին ընդ ճանապարհ վանացն: Այսպէս ամենայն ցանկալի հնութիւնք վանացն կողոպտեալ անհետ եղեն և մնաց մենաստանն աւայի իրբն ամիսս վեց. և յետ այնորիկ խաղաղացեալ փոքր մի երկրին յերեսաց նոցա, եկին դարձեալ միաբանքն և կայան բնակութիւն իրբն զառաջինն՝ Լնդ կորուստ բազմազանձ սպասուցն թէպէտ ելաց ամենայն հայ մարդ, սակայն մխիթարեցան և մխիթարեցցին ժամանակաւ իրբն տեսցեն դարձեալ ըզմենաստանն լցեալ զարդարեալ նոքօք վերստին: Սակայն կորուստ մատենիցն հնոց՝ վերս անբժշկելիս գործեաց 'ի սիրտս ամենայն ուսումնասիրաց, որում չիք այլ ևս դարման տանել, ոչ ոսկի և արծաթ և ոչ ակունք պատուականք փոխանակեցեն երբէք անհնարին վնասուն:

ՄԱՏԻՐԱԿԱՆՔ. — Հինգ ժամաւ հեռի է 'ի սուրբ կարապետէ յարևելս նորա, և 'ի հիւսիսոյ Մշոյ յայնկոյս Եփրատայ 'ի ձորամիջի առ փոքու գետակաւ որ խառնի 'ի գետն մեծ: Ի վանս յայս ամփոփեաց սուրբ Լուսաւորիչ զմանրորդս ոսկերաց

սրբոյ կարապետին և Աթանազիոսայ. նմին իրի և Մանրալանք ևս կոչի, և 'ի ռամկէն Մատուտանք: քորք է մենաստանս, և ոչ նշանաւոր ինչ 'ի նմա և ոչ միարանից բազմութիւն. քանզի և թեմ նորա սակաւ է յոյժ 'ի գիւղորէից Մշոյ և հասցիթ անբաւական:

ԱՆՏԵՏԱՆ. — 'ի հիւսիսոյ Մատրալանից ժամաւ հեռի 'ի նմանէ է գիւղս աննը շան, 'ի կողաց լերանցն հիւսիսոյ 'ի սարաբարձր և 'ի գիւր տեղւոյ: Այս այն է որ 'ի հնումն Յաշտից տեղիքն անուանէր պատուեալ զոհիւք յաղագս մեծի մեհենին, յորում էին պատկերքն երեքեան՝ վահեղահեանն, և Անահիտ՝ ոսկիածին և ոսկիամօր ասացեալ, և Աստղիկ. զորս անհետ արարեալ Լուսաւորչին՝ շինեաց 'ի տեղւոյն եկեղեցի՝ որ առաջին համարի ընդ ամենայն Հայաստան, զի յետ այնորիկ շինեաց զսուրբ կարապետն: Այս եկեղեցի կործանեալ յԱպատուահիմայ 'ի կէս է գարու, 'ի Մամիկոնեանց վերստին շինեցաւ յետ ժամանակաց՝ մեծակառոյց, յորոց ամփոփեցաւ 'ի նմա մարմին սրբոյն Սահակայ: Եւ զսա ևս կործանեալ Լանկիթիմուր՝ 'ի քարանց նորա շինեաց զԵփրատայ կամուրջն առ Սուլուխաւ: Մամիկոնեանց մեծագործութիւն երևի յաւերակաց եկեղեցւոյն՝ որ գետնոյ հաւասար տեսանի յարդ ըստ շուրջանակի տարածութեան իւրում. յորում մատուռն մի փոքրիկ վերստին շինեալ գետնափոր՝ ամփոփեալ կայ 'ի նմա յաջմէ մարմին սրբոյն Սահակայ, և 'ի հանդիպոյ սրբոյն Շուշանայ: Արտասուաց արժանի համարեացի Հայաստան, եթէ հայրենասէր որ ոչ գտցի պատուել զտեղիս զայս զցանկալի դամբարան սրբոյ հօրն և երկրորդ լուսաւորչի, և վերստին կանգնել զտաճար առնն Աստուծոյ, հետեւող Մամիկոնեանց առաքինութեան գտեալ: Շատ իցէ մի անգամ յուշածել զարդիւնս քահանայապետին մեծի 'ի լուսաւորութիւն ազգիս, և յանչուք և յանապատացեալ վկայարանէ նորա 'ի գետին մօտանել առ ամօթոյ:

ԱՌՈՒԲԵԼՈՅ ՂԱՅԻ. — Յարեւելից կայ Մշոյ երկու ժամաւ տարակաց 'ի նմանէ 'ի կողաց լերանցն Տօրոսի 'ի լայնարձակ ձորին 'ի բարձր բեռնադաշտակի որ է ընդ Թիրնիկատար կամ Տիրնիկատար լերամբ, և բարձրահայեաց 'ի վերայ դաշտավայրին 'ի զուարճայի տեղւոյ, ուր քաղցրաբեր օդոց փչմունք, սիլաւետ տեղիք ուռենեօք չրջապատեալ՝ 'ի հարաւային խորշակէ պատապարեն զվայրսն: Մեծա նիստ է վանս քան զՄատրալանք, թէպէտ և փոքր քան զսուրբ կարապետ: Եկեղեցի նորա տաճարաւոր և կաթողիկէ 'ի վերայ տաճարին յորում և մատուռն չորք 'ի չորեան անկիւնսն և 'ի վերայ նոցա դարանք առ հասարակ միժինք և խրթինք. երկուստեք տաճարիս են գերեզմանք աւետարանչացն Մարկոսի և Դուկայ, յորս ամփոփեալ են մատուռն 'ի նշխարաց նոցա: Իսկ մատուռն երկու տասան առաքելոց, յորոց անուն կոչի մենաստանս, չունին առանձին դիրս, այլ աւանդութեամբ ասի ամփոփեալ զնոսա սրբոյ Լուսաւորչին ընդ խորանաւ տաճարիս: Շինութիւն տաճարին հնադոյն երևի, այլ եկեղեցւոյն կամ ժամատանն ոչ այնպէս, որոյ թուականն տեսանի 'ի վերայ աշակողմեան միջին սեանն որ ասէ այսպէս.

'ի ԹՎԼ. հ. ՌԴ. շինեցաւ ժամատունս ձեռամբ նոր կա-

րապետ արհեստիսկոսսոսին յիշատակ իւր եւ ճնողաց իւրոց :

Եւ է կամարակապ 'ի վեցից սեանց, այլ տափարակ տանեալք. իսկ զանգակաւ տունն սինազարդ առաւել նորաչէն քան զժամատունն 'ի վերայ դրանն յարեմոից: Չերկրացիկ դուռն տաճարին աւանդեն լինել դուռն Չորտունեւայ մաւիկոնոյ, զորմէ գինի. և է ծաղկազարդ յօրինեալ փորագրածոյ և սևաների, հանդերձ շրջանակաւ, և պատկերս 'ի նմա մարդոյ և թռչնոց ըստ արհեստի ախորժակաց ժամանակին, և 'ի վերայ փորագրեալ այսպէս.

'ի ԹՅ ՇՁԳ ես տը Թորոս եւ գրիգոր եւ զուկաս դծ :

Թէպէտ և 'ի շինուածոց Լուսաւորչին չէ մնացեալ ինչ, սակայն են հնութիւնք այլոց դարուց գինի Լուսաւորչին. 'ի դոցանէ են խաչաթուռ ասացեալքն արտաքոյ պարսպի վանացն յարեւելից շարեալ կարգաւ. 'ի հիւսիսոյ 'ի հարաւ. և են դոքա մեծամեծ խաչաքարք կանգուն ագուցեալք 'ի վերայ ստուար վիմի իրրու բազմեալք 'ի վերայ աթուոց. բազմաքանդակ են խաչաքարք ունելով իւրաքանչիւր արձանագիրս յանուանէ, և կոչեն զնոսա յանուն թարգմանչացն, յորոց ծանօթ մեզ Դաւթի անյաղթին է, որ և բազում ամօք յետոյ կանգնեալ է ըստ ցուցանելոյ թուականին. թուի թէ այլ գերեզման էր նորա հասարակ և կամ խորտակեալ, և յետոյ զհոյակապդ զայդ կանգնեցին, զի քան զայլան բարձրագոյն է և խաչաքարն և աթուռ նորա: Եւ են արձանագրութիւնք իւրաքանչիւրոցն այսոքիկ սկսեալ 'ի հարաւոյ.

Ա. 'ի ԹՅ ՇՂԳ կանգնեցաւ խաչս 'ի բարեխաւսութիւն ստեփ: Ճոնկանն ննջեցելոյ 'ի քս յիշ աղաչ. զմեղաւոր զգորգ ճոնակ

Բ. 'ի ԹՅ ՇՂԳ կանգնեցաւ խաչս 'ի բարեխաւսութիւն տնդաւթի անյաղթ փիլիսոփայի յիշեցէք 'ի քս աղաչեմ զմեղուցեալ գէորգ ճոնակս յիշէ

Գ. պողոս վարդապետ հանգուցեալ 'ի քս յս (զամանէ ասեն աւանդութեամբ թէ Տարօնեցին է)

Դ. տը զազարա եւ տը ստեփանոսի 'ի ԹՅ: ՇՀԳ: կանգնեցաւ խաչս և նորոգեցաւ տը առաքեալքս տժ ողորմի աշխատողաց սորա

Ե. . . : եւ պատուական պետրոս քահանայ որ կանգնեաց

զխաչս զայս 'ի բարեխաւսութի . . . ՇՀԲ զյետու
գծողս

Չ. (անգիր)

Է. 'ի ԹՅ ՈԺԱ Թումա վարդապետ հանդուցեալ 'ի քն
յն 'ի աք մեր

Ը. 'ի Թվահանութն հաոյ ՇՂ կանկ : ('ի կողմանէ) . . .
պետրոսի քահանայի և կոստանդէ յիշեսջիք 'ի քն
աղաչեմ եւ զգործողս . . . 'ի սու . . . 'ի նվարի . . . Ժ. կա

Թ. 'ի Թվի Հ ՈՂԱ ես խաչիկ որ զխաչս կանգնեցի փրկու-
մն հոգոյ իմոյ եւ ծնողաց իմոյ յիշեսջիք 'ի քն ա-
ղաչեմ

Ընդ մէջ հինգերորդին և վեցերորդին կայ միւս ևս անգիր :

Ի հանգիպոյ խաչաթուոցդ յարեւից են երկու գերեզմանք աւրնթեր մի-
մեանց՝ ոչ կանգունք իբրեւ զայս, այլ սովորական դրիւք, զորոց աւանդեն եթէ
Խորենացոյ և Մամրէի իցեն : Նովին դրիւք են և այլ ևս երկու գերեզմանք 'ի
հիւսիսոյ նոցա, նոյնպէս աւրնթեր միմեանց և երկայնաձեւք, և զսոցանէ ասեն
եթէ իշխանացն Սահակայ և Համազասպայ են : Երկուստեք եկեղեցոյ վանացս
են և այլ ևս երկու մատրոնք, հարաւայինն սուրբ Ստեփաննոս և հիւսիսայինն
սուրբ Գեորգ, երկոքին ևս ամայի և անգործածելի : 'ի սուրբ Գեորգ ասեն թա-
ղեալ զճորտովն Հայոց արքայ կոչեցեալ, որ թերեւ Չորտուանէլ իցէ մամիկո-
նեան, զոր յիշեցաք և յիշելոյ եմք դարձեալ, այլ գերեզման նորա անպայտ է
պիսոր 'ի մատրանդ : Քարընկէց մի հեռի 'ի մենաստանէն է այլ մատուռն մեծ
վայելչաձև ապրաչէն հանդերձ կաթողիկէիւ, նուիրեալ յանուն Աստուծոյն :

Չորք աղբիւրք են մշտահոսք ներքոյ և արտաքոյ մենաստանիս . յորոց մի է և
Թաղէի առաքելոյ ասացեալն աղբիւր պատուական քան զայլն . զի է հանգէպ
նորա խաչաքար հին զոր սրբոյ առաքելոյն ասեն օծեալ և կանգնեալ 'ի տեղովն :
Ի հաոյթ մենաստանիս բազում թեմս կապեաց Լուսաւորիչ հանդերձ Տրդա-
տա . յորս յաւել յետ ժամանակաց և Չորտուանէլ մամիկոնեան, յորմէ երեւի
թէ յոյժ շէն և պայծառ էր մենաստանս առ նախնեօք բազմութեամբ միաբա-
նից 'ի նմա :

Այսորիկ և որ սոյին նման այլ ևս ցանկալի գիտելիք զվանացս՝ պատմին մի
բոս միովէ 'ի հնագիր մագաղաթեայ արձանագրի . զոր նախ սրբոյ Լուսաւոր-
չին արձանագրեալ ձեռամբ իւրով յաւարեն, և յետ ժամանակաց 'ի հոյ թարգ-
մանեաց զայն Չորտուանէլ, որոյ մատանց գիր է որ պահի ցարգ 'ի վանսն զոր

և կցեալ են յետոյ 'ի կատարած երկաթագիր մագաղաթեայ մեծի ճառքնա-
րին: Արձանագիրդ սկիզբն առնէ զերթալոյ սրբոյ Լուսաւորչին 'ի Հռոմ ընդ
Տրդատայ, պատմէ զգաշինն, զնշխարս սրբոցն ածել և ամփոփել 'ի տեղւոյն,
զշինութիւնն մենաստանիս, և հասոյթս կապել նմա: Եւ քանզի ոչ ամենեցուն
դիւրնթեւեղի էր գրութիւն Չորտուանէլայ, 'ի Շիւթ թուին գաղափարեալ է
զնոյն բանս 'ի ներքոյ նորա սովորական տառիւք ժամանակին, յաւելեալ 'ի նմա
ուրեք ուրեք յանուանս տեղեացն զայլ անուանս, որպէս կարծի, 'ի բացատրու-
թիւն այլոցն: Նշխար արդարեւ ցանկալի, եթէ անկորուստ պահել կարացեն
մինչև ցլախճան: Եւ այս պատճէն է նորին .

« Եւ Գրիգորիոս պաշտօնիկ որդի անակա յազգէ արշակունեաց . յետ բա-
» ղում չարչարանաց և վտանկից զոր կրեցի վասն անուանն Գրիստոսի: Խնամաւք
» և տեսութեամբ կոչմամբ ամենասուրբ հոգւոյն կացի յաթոռ եպիսկոպոսապե-
» տութեան տանս թորդոմս և ազգանաղեան աղինս: զոր գում է խնամ մեծի
» ողորմածին Աստուծոյ ծագեաց 'ի նոսա 'ի ձեռն իմոյ անախտանութեանս ըզ-
» լոյս դիտութեան աւետարանի փառացն Գրիստոսի որ զարդարեալ պայծա-
» րացան եկեղեցիք հայաստանեացս: Արդ խնամաւքն Աստուծոյ եւ առաջնոր-
» դութեամբ, կամ եղև ինձ և աստուածասէր և քրիստոսապասկ արքային
» Հայոց Տրդատա . զնալ 'ի տես 'ի սէր և 'ի միաբանութիւն մեծ քրիստոսասէր
» և բարեպաշտ աշխարհակալ կայսերն Հռոմայեցոց կոստանդիանոսի հանդերձ
» բազում ազատագունդ զաւրաքս Հայոց: Հ: հազարաւ . որով հասեալ 'ի մեծ
» մայրաքաղաքն և յարքայանիստ գահն Հռոմ . մեծամեծ պատվով և ամենա-
» ռատ սիրով ընկալեալ եղաք յաստուածասէր և բարեպաշտ արքայէն կոստան-
» դիանոսէ . եւ 'ի սուրբ առաքելականն հայրապետէն Սեղբեստրոսէ . կացեալ
» ժամանակս ինչ առ նոսին . դաշն սիրոյ և միաբանութեան եղաք առ միմեանս
» Գրիստոսի արեամբն գրել և միջնորդել: Զի անմրելի լիցի ուխտ և միաբանու-
» թիւն Հայոց և Ֆրանկաց մինչև 'ի կատարած աշխարհի: Իսկ զկնի գառնալոյն
» մեր յաշխարհս հայոց 'ի ժամ բաժանմանն պատվեալք եղաք 'ի նոցանէ փա-
» րաք մեծամեծ և անթվելի պարգևաւք: Զոր ամենայնի կատարեալ հաւա-
» տով և շերմեանդ . սիրով խնդրեցաք մեք 'ի նոցանէ կապ սիրոյ և հաստա-
» տութեան դաշնց զոր եղաք 'ի նշխարաց սուրբ և գլխաւոր առաքելոցն Պետ-
» րոսի և Պաւղոսի: և նոցա շարժեալ 'ի սիրոյ մանաւանդ թէ 'ի վերին խնամոցն
» տվին զահեկ բազուկան Պետրոսի և Պաւղոսի . և զաջ ձեռն սուրբ առաքելոյն
» Անդրէի հանդերձ այլ բազում նշխարաւք պարգև հայաստանեաց գանձ անկո-
» զապտելի և պատճառք փրկութեան ազգի մարդկան: մեք ընգալեալ մեծաւ ու-
» թախութեամբ բերաք յաշխարհս հայաստանեաց . եկեալք 'ի դաւառս տարաւ-
» նոյ . 'ի տեղոյն յորում հանգուցեալ էր նշխարք սրբոյ կարապետին և Յով-
» հաննու Մկրտչին ժողովեալ զամենայն եպիսկոպոսոնս և զվարդապետս և
» զբոլոր գասս պաշտաւանէից բազում պաշտատնաւք խնդրեցաք 'ի Գրիստոսէ
» յայտնել տեղի արժանաւոր հանգստեան նշխարաց սրբոց առաքելոցն 'ի հայա-
» ստան աշխարհիս: զոր լուսա Աստուած այն որ զկամս երկեղածաց իւրոց առնէ

« և աղաթից նոցա լսէ . և յայտնեաց 'ի ձեռն հրեշտակի իւրոյ առաքելով յերկնից
 « եցոյց զտեղին արժանաւոր առ ստորոտով լերինն Տաւրոսի յարեւելից կողմանէ
 « 'ի տեղովն որ կոչի արեգականածագ ոչ 'ի ներքնադուրն և ոչ 'ի վերնադուրն այլ
 « 'ի միջնադուրն . ուր բերեալ ամիսօրիցին զնշխարս սրբոց առաքելոցն զոր հիմ
 « նարկեցաք 'ի վերա մեծ և երկնամասն խորան եկեղեցի . յաւրինեալ զտեղին բնա
 « կութեան մարութի միսնձանց և աստուածահաճոյ ճշնաւորաց . առաջնորդ կար
 « զեալ նոցա զոմն 'ի հանճարեղ և 'ի մարութի կրանաւորաց եղիազար անուն ազ
 « դառ ասորական բայց հաւատով ճշմարիտ քրիստոնեայ յաստիճան քահա
 « նայութեան կարգել մերով ձեռնադրութեամբ : յորում ժամանակի աստուած
 « ասէր և բարեպաշտ արքայս մեր Տրդատ փարթամացոյց զսուրբ ուխտս պայ
 « ծառ սպասիւք և բազում շինանխտ գեղերաւք յամենայն դաւառս իշխանու
 « թեան իւրոյ եւ հաստատեաց սահման վանից 'ի Գ. զեհաց . յարեւելից կողմա
 « նէն : առջաց հոգիայրքն . դայ ձորովն յերկիցդոմոյն աղբիւրն . և ելանէ քա
 « րադիսովն ու մայրաբերանովն դայ 'ի միջին ճանապարհն որ երթա ի . . . դաւ
 « թայ և գողուց աղբիւրն . ելանէ 'ի մոկաց խազն 'ի հարաւոյ կողմանէ անցանէ
 « յետեւ մկնաբերդոյ . յանդիման այրին դայ 'ի մոկձորոյն ճանապարհն վերեւ
 « ջրաանն կտրէ զնշխին քարն , և անցանէ դիմաց սաթոսեանց . որ գնա 'ի ջրբ
 « հորոյն իջանէ ճանապարհովն 'ի գալիլանք ու անցանէ 'ի ձկանխուց ու ելանէ
 « 'ի ջհող ու երթա ներքեւ վանամարդա դիմաց ըռապատուն զոր կտրէ կաք
 « վուց աղբիւրածորն ընդ կալմիստուն 'ի վայր մինչ 'ի մեծ ձորն . և երթա ձո
 « րովն ներքեւ քաւմուրն 'ի մեծ ճանապարհն որ գնա 'ի բերդն դառնա ճանա
 « պարհին հատովն երթա 'ի ջոկերն անցանէ յետեւ ոյրին և իջանէ 'ի հորձոր
 « յառուն ելանէ յանջրդեաց խազն գնա սարովն ծծմակին գլխովն 'ի կրճիլանց
 « խազն ջախուց ճանապարհաւն և հալալաւորուց խաղամ իջանէ կարմիր վրովն
 « 'ի ջրաղաց . նէ յեզր դաշտակին 'ի խաշն . և երթա ճանապարհաւն 'ի հող
 « վայրքն : Այս է աստուգութեամբ սահման վանացն որ էր յառաջ մեծ գղեկին
 « տիրինկատար կոչեցեալ . զի էր նա տեղի անահիտ պատկերի զոր մեք զաւրու
 « թեամբն ֆրիստոսի խորտակեցաք և ամբ գրեւոյն տիրինկատարի իւր քաղա
 « ջրովն և ամենայն սահմանաւքն ընծա սուրբ առաքելոցն . և գրել կնքեցաք
 « հայրապետական մեծաւ գրաւորական մատանեաւ զի անխախտելի լիցի մինչև
 « 'ի կատարած աշխարհի : Արդ յետ մեր անցման որ տիրեն այսմ աշխարհի թա
 « դաւորք կամ իշխանք 'ի մերոց կամ յաւատարաց մի իշխեսցեն հանել զսա 'ի
 « սուրբ ուխտէն յախշտակելով կամ խորելով կամ զինչ և է պատճառանաւք ,
 « և թէ որ յանդգնեացի դայս գործել անէծս սուրբ ընդ կայենի և ընդ այլ
 « չարագործացն և յամենայն լեզվէ նալաթ լիցի : — Էս Չարտուանէլ մամիկոնեան
 « որդի տաճատա մեծի , իշխան տարաւոյ և ամենայն աշխարհիս Հայոց տեմի
 « դայս գիր սահմանաց գրել հեղէն և յոյն գրով 'ի Լուսաւորդէն մերմէ սրբոյն
 « Գրիգորէ պարթեւէ և թարգմանեցի 'ի հայ գիրս և հաստատեցի զի մնացական
 « հայրենիս լիցի սուրբ առաքելոցն . և յինէն յաւելեալ 'ի հայրենիս նորա զիմ
 « ծննդեան գեղն գրեւոյսկն կայսրովն և իր ամենայն սահմանովն այգեստանաւք
 « և բուքատանաւք » :

« Ի թիվ հայոց ՇԻԸ . և զեղկելի գրիչ յեչէ տէր թագէտս իմ ռոյրմի ինձ և նորա :

Յարձանագրիդ յիշատակեալ բազում նշխարք սրբոցն ամեալք 'ի ձեռն Լուսաորչին 'ի Հռովմայ՝ պահին ցարդ աստէն, այլ զոմանս 'ի նոցանէ յարծաթապատացն՝ որք անթաղ պահեալ էին յեկեղեցւոյդ արտաքոյ 'ի յարգութիւն ուխտաւորաց, չորս ամբ յառաջ (1840) դուրք 'ի Քրդաց 'ի բաց տարին գիշերայն ընդ այլ աւարի մասին արծաթեղինաց. ընդ որս էր և Գլխի կոչեցեալ աւետարանն հռչակաւոր, յորմէ 'ի բաց զերծուցեալ զարծաթի կողսն արկեալ էին զաւետարանն ուրեք արտաքոյ վանաց, զոր ապա դաին միարանքն: Եւ է մատենան փոքրագիր ութամալ բոլորգիր անհարթ, և ոչ աւելի քան զչորեքհարիւր ամաց գրութիւն նորա:

Թեմ վանացս են գիւղորէք հարաւային կողման Մեղրադեառոյ, սկսեալ 'ի Մշոյ յարեւել կոյս՝ մինչև ցանդ ուր աւարտի դաշտավայրն:

Մենաստանս Առաքելոց կոչի և Գլաձորոյ վանք, թերեւ վասն խորանդունդ ձորոյն որ է յաժմէ մենաստանին. իսկ ստուգութիւն անուանակոչութեանս է 'ի յիշատակարանի դրոց այսպէս. « Գրեցաւ սուրբ աւետարանս 'ի թուականութեանս Հայոց ԶՀ 'ի դաւառս Տարօնոյ 'ի վանս Գլաձորոյ 'ի դրունս սուրբ առաքելոցն, յառաջնորդութեան սուրբ ուխտիս Թագէոս եպիսկոպոսի »: Այլ է 'ի սմանէ և Գլաձոր վանք 'ի վայոց ձոր դաւառի յաշխարհին Սիւնեաց:

Հանդէպ Առաքելոց վանաց 'ի մէջ դաշտին կիսաթամաւ հեռի 'ի Նորչէն գեղջէ՝ է հնաչէն եկեղեցի մի սուրբ Սովիա կոչեցեալ, ժամատաւին և տաճարան 'ի չափաւոր մեծութիւն, առ հասարակ քարաշէն, թէպէտ և այժմ ամայի կայ. իսկ թուական հնութեանդ գտանի դարձեալ 'ի յիշատակարանի իրիք. « Գրեցաւ սա 'ի Տարօն որ այժմ Մուշ ասի, 'ի գիւղն որ Նորչէն կոչի հանդէպ սուրբ Առաքելոցն, ընդ հովանեաւ սրբոյն Սովիայ պատուական և սրանչալգործ եկեղեցւոյս որ է փարատիչ ամենայն ցաւոյ ևս առաւել այսահարացն, ձեռամբ Նահապետ երիցուս 'ի թվին ԶԼԸ »: Նորոգութեան եկեղեցւոյս թուական է որ կայ 'ի վերայ ներքին դրան կամ տաճարին ՌձԽԸ: Են և այլ թուականք 'ի վերայ քարի միոյ 'ի տանին ԶԾԲ. ՌՀԲ: Ըստ վկայելոյ յիշատակարանիդ, որպէս և Նորչէնցիք աւանդութեամբ ունին, գիւղն Նորչէն առ սուրբ Սովիա էր շինեալ յառաջագոյն, և ապա որպէս կարծի, կամ առ ճահճաց տեղոյն և կամ զի առաւել մօտ իցեն Մեղրադեառոյ, կիսաթամաւ բացական շինեցին անտի. այլ գերեզմանատուն նոցա է դարձեալ սուրբ Սովիա:

ՍՈՒՐԲ ԵՈՒԶԵԲԵՍ. — Յարեմոց կայ Մշոյ 'ի կողաց միոյ լերին Տօրոսի, չորս ժամաւ տարակաց 'ի քաղաքէն. գիրք նորա իրրև զԱռաքելոց վանսն բարձրահայեաց 'ի վերայ դաշտին, այլ տարածութեամբն փոքր քան զնա: Եկեղեցին ուր պաշտօն կատարի՝ անչուք է և մթին. այլ միւս եկեղեցին սուրբ Ստեփաննոս որմակից նորա վայելուչ ճարտարապետեալ է, բարձր և գմբէթաւոր: Այլ ամենայն շինուածք մենաստանին, սենեկացն և անձուկ սրահիցն և փողոցացն՝ գիծին և տղմալից և մթին և ամենեկն անչուք են: Առ որմովք մենաստանին արտաքոյ է մատուռն փոքրիկ և առ նմա ծառ եղդդուտի, յորոյ անուն կոչի երբեմն և մենաստանն 'ի յիշատակարանս դրոց՝ Եղդդուտի վանք:

Ընդ մենաստանս Մշոյ համարելի էր արդեօք և եկեղեցին սրբոյն Մեսրո՞

պայ 'ի գիւղն Հացիկ 'ի հիւսիսակողմն Մեղրագետոյ 'ի մէջ գաշտին . թէպէտ չիք այժմ՝ կանգուն ոչ եկեղեցի և ոչ մատուռն մի փոքրիկ, այլ երեւի աւերակ նորա . և առ նմա քարրնկէց մի հեռի այլ տեղի շրջապատեալ 'ի վարկաբազի քարանց և 'ի միջի կոտորք գերեզմանաքարի բացօթեայ խալառ և պատուեալ 'ի բնակաց: Թերեւս մասն մի 'ի նշխարաց սրբոյն ամփոփեալ իցէ 'ի տեղւոյն, կամ նախ աստէն թաղեալ իբրև 'ի հայրենի գիւղն իւր յորում ծնեալն էր, և ապա փոխադրեալ յՕշական գիւղ յԱրագածոտն գաւառի:

Ի նախնի ամրոցաց Մշոյ, յորոց բազումք յիշին յանուանէ՝ կանգուն կայ ցարդ և կիսաւեր Ասդիբէրդ 'ի կողաց լերինն Տօրոսի մօտ 'ի գիւղն Մակունք . կարի փոքր է տարածութեամբ, աշտարակս ունելով և գետնափոր սենեակս . այլ շինուածն անշուք և 'ի մանր քարանց: Ի նոյն լերինս յոյժ 'ի բարձու քան զԱղքն բերդ է կառուռի քար ասացեալն ամրոց առ լեռնային ճանապարհաւն՝ որ տանի 'ի Բռնաշէն, և սորա աւերակքն երեւին նոյնպէս 'ի մանր քարանց:

Շ Ա Տ Ա Խ

Գաւառ սահմանակից Մշոյ 'ի հարաւոյ նորա, յարեմտից իւր ունելով զԲրուշաշէն գաւառն . և է 'ի վերայ լեռանցն Տօրոսի, գաշտաւայր ոչ հաստար, այլ բարձունս ունելով ուրեք ուրեք գեղեցկագիրս: Թէպէտ և չէն էր գաւառս, այլ 'ի հարստահարութենէ Քրդաց ամայացեալ՝ 'ի յոյժ սակաւաթիւ աղքատ գիւղորէից սահմանի արդ . նմին իրի ընդ ամենայն գաւառն անթիւ արտոնայք ան մշակելի կան: Շատախ կոչեցաւ գաւառս յանուանէ Շատախօսիկ իշխանին, որոյ թերազրութեամբն գողացան զԴիծառնէոյ խաչն 'ի վանաց սրբոյ կարապետի և բերին այսր: Մենաստան մի կայր 'ի գաւառիս յանուն Աթանաղինեայ՝ 'ի ռամ կաց Անքանեա ասացեալ, կործանեալ և ամայի մնացեալ բաց 'ի փոքրիկ եկեղեցւոյն, 'ի բազում ամաց հետէ . և շինեաց 'ի հիմանց յամին 1849 Պօղոս վարդապետ 'ի Մեղրեայ գեղջէ Մշոյ, միարան Առաքելոց վանաց: Շուրջ զմենաստանաւն է անտառ կաղնի ծառոց գեղատեսիլ բլրակօք, և գետակ առաջի նորա ընթանայ, և առ եզր գետակին մատրանաձև տեղի յորում բխէ ջուր առողջաբար: Ըստ կարծելոյ ոմանց աստ թերեւս պահեցաւ 'ի հնումն խաչն Դիծառնէոյ: Այլ է 'ի սմանէ միւս Շատախ գաւառ 'ի վասպուրական աշխարհին:

ՇԻՐԱԿԱՍՏԵՐ կամ ՏՈՐՈՍԿԱՍՏԵՐ. — Է բարձրածայր լեռուն 'ի մասանց լեռանցն Տօրոսի 'ի թիկանց Առաքելոց վանաց, և սահման համարի գա յայնմ կողմանէ Բրուշաշինոյ և Տարոնոյ: Բուն գագաթն լերինդ՝ սքանչելատես գիտարանն ուստի ակներև լինին գաշտաւայրն Մշոյ ծայր 'ի ծայր առ հասարակ և մանուածաւալ ընթացք երկոցուն գետոցն, ապառաժ սալայատակ է, ունելով տարածութիւն իբրև քարրնկէց մի: Անդ էր 'ի հնումն պատկեր Անահայ կոռոց, 'ի գէպ ընտրեալ վասն նորա զվայրն ամենացանկալի և վսեմատես, իբրու ակնարկող 'ի վե-

բայ ամենայն գաւառին մշատեա խնամակալու լինել ըստ հեթանոսական մշտաց: Չայդ պատկեր կործանեալ սրբոյ Լուսաւորչին, զտեղին ետ 'ի կալուած մենաստանին Առաքելոց, որպէս պատմի յիւրում՝ արձանագրին՝ զոր եղաք 'ի վերոյ, յորում Տիրինկատար կոչի լեառնս, և թուի 'ի ռամկէն փոխեալ ապա 'ի նիրնկատար:

Բ Ո Ն Ա Շ Է Ն

Գաւառ առ հասարակ լեռնային, յարեւելից Շատախու և սահմանակից խութայ յարեւմտից նորա, և 'ի հարաւոյ գաշտին Մշոյ: Լի են առ հասարակ լեռինք գաւառիս կաշնի ծառովք, յորոց հանապազ հատանէ երկիր Մշոյ 'ի պէտս տանց և շինուածոց, կարծեմ առաւել քան զՍօղանլը լեառն՝ որ մայրիւքն իւրովք լիացուցանէ զերկիրն կարնոյ: Խիտ առ խիտ են լեռինք և բարձուք բռնաշինոյ, և ձորքն անդնդախորք, գիւղորէս ունելով յոյժ նուազունս 'ի ձորամէջնս, և արտորայս մշակելիս անբաւական: Առ կողիւք միոյ 'ի լեռանցդ շինեալ է մենաստանն Ս. Աղբերիկ կոչեցեալ մի յերեւելի ուխտատեղեաց, վեց կամ եօթն ժամաւ հեռի յերկրէն Տարոնոյ, անտի՝ ուր սուրբոյ գաշտակայրն և լեռինքն սկսանին: Չեկեղեցի նորա շինեաց թագէոս առաքեալ. և նոյն է անշուշտ որ մինչև ցայժմ՝ անկործան կայ. վկայէ այդմ և հասարակաց տանգութիւն: Քանզի անհարթութիւն կամարացն և 'ի կիսոյ նոցա այլոց կամարաց ձգեալ կողմնակի, և տեղի խորանին և առաջի նորա բեմն ոչ 'ի միջովայրի, այդ ամենայն տձևութիւն ընդդէմ ամենայն արուեստի ճարտարպետութեան, և զի հին ևս է և բազում ուրեք կարկատեալ, ցուցանեն յայտնի զի անարուեստ ժամանակաց է շինութիւն նորա 'ի բարբարոս գաւառականաց, որպիսի են խութեցիք 'ի սկզբանէ և այսր. և երկրորն դռա կարծեմ մի սահման էին 'ի հնումն, զի ոչ յիշի բռնաշին առ նախնիս, և զի չիք 'ի միջի գետ կամ լեառն որոշիչ սահմանին խութայ 'ի բռնաշինոյ ըստ պոթմու բաժանման: Թագէի սուրբելոյ քարոզութեամբ եկեալ 'ի կողմանս յայտոսիկ, և հրաշիւք բժշկեալ զորդի բռնիկ իշխանին գաւառապետի երկրին՝ որ նստէր 'ի բերդի շինելոյ 'ի գաղաթան միոյ 'ի լեռանցն, ուր և երեւի ցարդ աւերակ նորա, և զարձուցեալ զնա 'ի հաւատոս՝ խնդրէ 'ի նմանէ շինել եկեղեցի մի 'ի պաշտօն ճշմարտին Աստուծոյ յոր հաւատաց. բռնիկ իշխան հիացեալ ընդ նոր զբանչելիսն և խնդամտեալ յոյժ 'ի վերայ զաւակին, առատամիտ գառա խոստմամբ. ասէ. Չոր խնդրեալ, ոչ 'ի քարանց՝ այլ յոսկւոյ և յարժաթոյ շինեցից, հիւսեալ զորմունս նորա ձոյլ մի ոսկի և ձոյլ մի արծաթ: Ասէ առաքեալ. Չեն պէտք անդ մետաղացդ, զի եկեացէ ժամանակ գոլոց և աւազակաց և պէսպէս ելուզակաց բռնաւորաց յորոց վեր 'ի վայր լիցի եկեղեցիդ՝ զոր շինիցես յոսկւոյ և յարժաթոյ. այլ 'ի քարանց շինեսցես զգա. և որք պաշտօն տարցին դմա՝ չառ է զի ջերմեռանդն 'ի ծառայութեանն Աստուծոյ լեալ իբրեւ զոսկի փայլեսցի ատուածաշաշտութիւն նոցա: Եւ բռնիկ կատարեաց ըստ խրատու առաքելոյն: Յետ ժամանակաց շինեցաւ այլ եկեղեցի գմբէթաշէն որ-

մնակից եկեղեցւոյն թաղէի վայելչաձև ըստ սովորական օրինի, զոր Լուսաւորչին շինեալ ասեն, որ և միջնադրամբ հազորդի ընդ միւսոյն, և այլ միջնադրամբ յեկեղեցւոյ առաքելոյն լինի մտանել յայլ մատուռն որ է իբր տաճար նորա: Ընդ խորանաւ մատրանդ է սքանչելաբուխ աղբիւրն թաղէի, յորմէ և սուրբ Աղբիւրիկ կոչեցաւ մենաստանն, և ընդերկրեայ ճանապարհաւ հասի յայլ աղբիւր արտաբոյ մենաստանին, յորմէ հրաշանայ ամենայն որ ըմպէ՝ իբր 'ի հիւանդութենէ յանկարծակի առողջութեան հանգիւպեալ, զի աննման իմն է քաղցրութիւն նորա և թեթեւութիւն, և չկարծեմ՝ թէ գտանի ուրեք 'ի Հայաստան աշխարհի նման նմա: Յակն աղբերս արկեալ է, ասեն, սուրբն թաղէոս զմի 'ի բեւեռացն Քրիստոսի զոր ընդ իւր ունէր. նմին իրի յարբումն և եթ վարեն ըզջուրն զայն զոր և սլաշտոշս անուանեն և կաթիլ մի 'ի գետին թափել խղճեն, և բնաւ 'ի լուսցումն անօթոց չլարեն: Է 'ի մենաստանիս և սուրբ նշան մակա՛նուանեալ Գարճեկյալոյց. իբր զի 'ի Մանազկերտ որդի գաւառապետին մանուկ մատաղ յանդգուչութենէ ընտանեաց անկեալ 'ի թոնիր բորբոքեալ և այրեալ լինի գործելի, այն է ածուխ. և ապա 'ի ձեռն սրբոյ նշանիդ կենդանացեալ մանկանն՝ հայր նորա զամենայն երկիրն Մանազկերտի սեփականէ 'ի թեմ վանացն մինչև ցայսօր: Այս ամենայն պատմութիւնք ընդարձակ աւանդին 'ի հին կոնդակս վանացն:

Ի հարաւոյ մենաստանին խորաձոր լայն և ընդարձակ գաշտավայր է մշակեալ, և գիւղորէք 'ի նմա. և գաշտավայրդ այդ մատամբ բռնալէն է, այն որ 'ի հիւսիսոյ է, իսկ հարաւայինն համարի մասն գաւառին խութայ, ոչ մի 'ի լեռանց կամ 'ի գետոց անջրպետ 'ի միջի ունելով, որպէս ասացաք 'ի վերոյ. և լերինք խութայ անուանիք՝ անտի սկսանին ուրանօր աւարտի գաշտավայրդ:

ԲԱՂԷՇ

Ի գաւառին և 'ի ձորավայրին մեծի՝ Սալնոյ ձոր 'ի հնումն կոչեցելոյ, որ յայլ և այլ ձորս բաժանի, բարձանց անջրպետ 'ի միջի կալով, շինեալ է քաղաքս: Չորամէջ տեղիք թէպէտ և անախորժ բազմաց թուիցին, այլ չգիտեմ՝ որպէս բնութեանն ջանացեալ ախորժելի զվայրս այս յօրինեալ է. մինչև համարձակիմ ասել՝ եթէ չիք որ որ միանգամ ակն արկեալ 'ի տեփլ քաղաքիդ՝ և ոչ հիացի. գովմմ քաջ զհիմնադրի նորին զախորժակ, որպէս զանապատացեալն ձոր և անշուր զառաջինն՝ գուշակեաց գեղատեսիլ լինել ապա ժամանակաւ: Ընդ ամենայն կողմն ձորավայրին մեծի, որոյ 'ի թիկանց ամբարձեալ են բարձունք մեծամեծք, ոչ միահետք և ոչ միաշափ բարձրութեամբ՝ այլ խառնիխուռն և այլ և այլ տեսարանաւ, իբր աստիճանաձև երեւմամբ շինեալ կանտունքն՝ առ հասարակ քարակերտք կոխածոյք, թէպէտ և աղքատին տուն իցէ:

Չիմանայ որ անդ 'ի բնակչացն զինչ որտնեղութիւնն իցէ, թէ և առաւրբ բազմօր 'ի տան արդեւեալ կայցէ. զի ընդ պատուհանն միանգամ ակն արկեալ, մանաւանդ կացեալ 'ի տանիս, ահա բազմապատիկ բնութեանն գեղեցկութիւն յայնն նկարի, ոչ միայն տեսիլ երկնից, այլ և բարձունք 'ի հանգիւղոյ, և 'ի կոշաց նոցա և 'ի վայր մինչև 'ի ձորամէջնն՝ տանց կարգ նոյն օրինակ: Եւ եթէ քանի գեղեցկութիւն ական ածեն պարտիզացն վայրք զուարճալի առ իւրաքանչիւր տան և ծառաստանաց հոյք 'ի նոսրին, նա միայն գիտէ որ անձամբ զփորձ առեալ իցէ: Ի փողոցամէջս բարձրագոյն թաղիցն ընթացեալ, ոչ արդեւ ական լինին որմունքն ըստ ամենայն երկայնութիւն փողոցացն, զի տանցն զատ 'ի միմեանց կացեալ, առ անջրպետօք իւրաքանչիւրոց ականերև լինին պարտէզքն. և ըստ այլ և այլ առաջն բաժանելոյ ձորավայրին՝ փոփոխ տեսարանք թաղիցն անտաղտուկ ընծայեն զքաղաքն ողջոյն:

Իբր 'ի միջնախոր ձորաբերանացն շինեալ է բերդն բարձրապարիսպ՝ հիմնեալ ըստ ամենայն տարածութեան իւրոյ 'ի վերայ ապառաժի, զորով չընապատեալ կայ շուկայն: Շինուած բերդին ահաւոր ըստ բարձրութեան և ըստ ներքին կամարածե տեղեացն, խաթարեալ կայ իսպառ 'ի ներքուստ, անկործան կացեալ մեծաւ մասամբ արտաքին պարսպացն: Գտանին 'ի նմա տունք եօթն եւթ և ոչ աւելի, և ուրազործիք երեք: Երկու գրունք են նորա և 'ի վերայ առաջնոյն արձանագիր տաճիկ և թուական 190: Անժանօթ է և ծերունեաց քաղաքին կործանուալն նորին, և թէ յորմէ շինեալ է զառաջինն և զինչ պիտի անցս կրեալ. այս միայն յայտնի է աւանդութեամբ զի ձեռն Լէկթիմուրայ շահաս անդր հարուածովք, այլ սպառնայր յետ դարձին իւրոյ 'ի փղուն Սիդի հատուցանել նմա, և շահաս ըլձիցն: Բարձրութեամբ պարսպացն գրեթէ հաւասարի վերին թաղից որ 'ի վերայ շուրջնակի հանգիստակաց լերանցն. սակայն 'ի նոյն լերանց մարթ էր թշնամոյն ումբածիդ 'ի ներքս լինել, մանաւանդ յարեմոեան կողմանէ որ մօտագոյն է:

Չկարեմ ասել եթէ յասիակողմանս գտանիցի քաղաք այլ՝ քարանցն շատութեամբ հաւատար քաղաքիս. և ոչ 'ի հեռաստանէ ուստեք ածեալ է զքարինան, կամ 'ի գիւղօրէից, այլ յամենայն վայրաց 'ի քաղաքամիջի. զի լերինք յորոց ձորավայրքն են ձևացեալ՝ առ հասարակ ապառաժք են 'ի ներքոյ, զերեսօք եւթ հողախառն. և քարինքն մի տեսակ կակուղ զոր փռտ քար անուանեն, յորմէ շինեալ են և բերդն և տունքն և որմունք երկայնածիղ. փողոցացն և պարտիզացն, և առ հասարակ կոխածոյք քառակուսիք, այլ աղիւս անթուրժ բնաշտեսանի յորմունս, թէպէտ և կարի աղբատին տուն իցէ: Գտանի և կիծ սպիտակ ոչ սակաւ: Այլ ոչ գիտեմ էր աղաղաւ կրոյ գործածութիւն չիք անդ, այլ առ հասարակ հողոյ շաղախաւ մածուցեալ են քարինքն: Որ զինչ և է, փռմութիւն մեծ ընծայէ քաղաքին քարակերտութիւն որմոցն. և եթէ պարսաւելի ինչ կայ 'ի նմա, է անմանութիւնն ներքին կողման տանցն ընդ արտաքնոյն. չունիմ ասել՝ առ թերութեան ակործակաց արդեօք զայդ սովորութիւն կալեալ բնակչացն, եթէ առ երկիւղի Քրդաց բռնութեան:

Գետք երեք մասանեն 'ի մէջ քաղաքիս, առաջինն 'ի ձորոյն Գումաց, որ և

անցանէ առաջի Ամրտոյութեան մենաստանին. երկրորդն 'ի ձորոյն յապարկորու, և զորա երկրորդն միանան առաջի բերդին. երրորդն 'ի ձորոյն Այկխու, որ 'ի ներքնակողմն նորին ձորոյ, որ հանէ ընդ ճանապարհ իկողմէն—տէրէ կոչեցեալ գաւառին, բխեալ 'ի կողաց միոյ լեռին սահազնաձայն խորովմամբ. և երեքեան զորա երթեալ միանան առաջի խնդրակատար մենաստանին 'ի մի առաջ, որ անցեալ գնաց 'ի հարաւակողմանս գաւառին: Բազում են և աղբիւրք 'ի քաղաքին, յատկաւ 'ի խաղաղութեամբ, քաղցրութեամբ և թեթեւութեամբ առաւելեալ յոյժ քան զբազմաց այլոց քաղաքաց, թէպէտ ջուր գետոցն առաւել ակտիւքն է և թեթեւ քան զաղբերցն:

Իսկ օդոցն քաղցրութիւն մրցի գոգցես ընդ պատուականութեան ջուրցն: Յազազս կրկին ձրիցդ բնութեան չորեքկողմեան մօտաւոր գաւառացն բնակիչք Ամթայ, Սյերտու և Մուսայ, վանայ և Տարօնոյ՝ գովեն մեծապէս զխաղէշ, յորոց միանգամ որ անձամբ զփորձ առեալ է բնակութեամբ 'ի քաղաքին. իսկ բնիկքն ոչ յաւուրս կիրակէից միայն՝ այլ գրեթէ յամենայն երեկոյն չթողուն զժամն զուարճութեան յայլ գործ աշխատութեան անցուցանել, այլ 'ի պարտէզս տանց կամ արտաքոյ քաղաքին և յեզերս գետոցն 'ի ծաղկաղբօս մարգս՝ որ անբան են և բազմատեսիլ: Այլ ոչ կարեմ գովել գնորա ձմեռնային սառնամանեացն սաստկութիւն, ոչ 'ի քաղաքամիջին անդ. միայն, այլ և 'ի գիւղօրէս և 'ի չրջակայ մօտաւոր գաւառն ևս. զի առ հասարակ լեռնիք են և ձորք ընդ ամենայն երկիրն: Փայտից կարեւորութիւն ոչ է ըստ բաւականին, որպէս արժանն էր. բաց 'ի պողպատու ծառոց բազում առատութիւն է անդ. բարտի ծառոց, զոր և խնամով բազմացուցանեն. քանզի առ 'ի չղոյէ մայրի ծառոց՝ անտի հատա՛նեն զգերանս և զտախտակ և զամենայն կազմած յարկաց տանցն. այլ զտանիսն հողայարկս յորինեն, աղաջուրս հոսեալ 'ի վերայ և լողբարիւ պնդեալ, որ ամբողջն լինի քան զգաւառին Մշոյ:

Չորեքին եկեղեցիք քաղաքիս բազմակամարք և վայելչաձևք, թէպէտ և յանհոգութենէ պաշտօնէից ոչ մաքրազարդեալք, կոյին, առաջին՝ Կարմրակ, նորու գեալ 'ի ՌՄԳԳ. այս եկեղեցի 'ի նախնի ժամանակս սուրբ Կիրակոս կոչէր. այլ յորմէհետէ բերաւ անդ 'ի Սպահանէ մասն 'ի կենաց փայտէն 'ի ձեռն վարդապետի ուրօք՝ կոչեցաւ Կարմրակ: Եւ է նշխարդ ամբողջեալ և ամբապնդեալ 'ի փորքիկ քառակուսի տուր արժամի, և 'ի վերայ ագուցեալ 'ի միջախայրին՝ ակն կարմրագոյն, յորմէ զայդ անուն կարեալ է և սուրբ նշանն և եկեղեցին. և քան զամենայն նշխարս 'ի պատուի է անդ մինչև յանուն նորա երդնուլ և Տաճկաց Կարմրակ նախի իշուռն ասելով: Թէպէտ և բազումք 'ի ուսմաց զվարդիկ հօրն դէպս ասեն վասն նշխարիդ, և այլք թէ յիսկական տրենէն Գրիստոսի իջէ, սակայն ստոյգն այն է զոր ասացաք: Ի սմին եկեղեցւոյ է և փորքիկ մասն մի 'ի նշխարաց սրբոյն Ստեփաննոսի նախավկային: Երկրորդ եկեղեցին է սուրբ Սարգիս, որոյ ընդ առաջ խորանաւն ջուր անցեալ գայ 'ի գաւիթ նորա: Հանդէպ նորա է երրորդ եկեղեցին Հիւզ խորան կոչեցեալ, զի վերայ կողմնական խորանացն երկու այլ խորանք են: Իսկ չորրորդն է սուրբ Գեորգ: Հնութիւն երկից և եկեղեցեացս, որպէս յայտնի է 'ի թուականացն, չանցանէ քան զերկերիւր ամաց:

Չորր Թեոստանը են 'ի քաղաքիս, երեքն արտաքոյ շինին և միւսն 'ի միում 'ի թաղիցն, որ և կոչի Ամրտոյ, կամ լաւ ևս Ամրորդայն վանք. զի յանուն սրբոյն Յովհաննու Կարապետին կառուցեալ է 'ի թաղի անդ՝ որ 'ի նոյն անուն յորջորջի: Մեոստանին շինուած չունի ինչ արժանի գովեստից. զի խրթնութեամբ և մթութեամբ և անձուկ տարածութեամբն չապ ինչ զուարճութիւն ունէր այլ գրիցն վսեմութեամբ զանցանէ յոյժ քան զբազում շինուածովք քաղաքին. քանզի 'ի ձորամիջի գորով նիստ նորա և 'ի վերայ կողաց լերին նորին ձորավայրի՝ երեւր պատուհանացն հային ընդ ամենայն երկայնութիւն ձորոյն, ընդ որ և մի 'ի գետոցն անցանէ, զոր 'ի վերն ասացաք. և 'ի բարձրութենէ անտի տեսիլ սքանչելի երեւցուցանէ, մանաւանդ որոց 'ի տանիսն ելեալ 'ի գնին կայցին. ձորն մեծ ակներե լինի ական մինչև ցքաղաքամէջն, պարտեգքն և ծառաստանք խառն ընդ տանց շինուածոց, և գետն անընդհատ խոխովմամբ անցանելով զառաջեալ, և գետեզրն ընդ ամենայն երկայնութիւն մեոստանին է պարտեզ աստիճանաձև յորինմամբ. եկեղեցին ընդարձակ, սիւնաղարդ և գմբեթաւոր մեծ է քան զամենայն եկեղեցիս միւս վանորէից և քաղաքին: Ի միջավայր դասին թաղեալ կան ասրնթեր միմեանց վարդան և Բարսեղ վարդապետք, որք երեւելիք դասն 'ի ժամանակի իւրեանց. երկրորդն աշակերտ է առաջնոյն: Քար ընկէց մի հեռի 'ի նոյն վանաց 'ի հիւսիսակողմն և բարձրահայեաց քան զնա՝ է սուրբ Սիմոն եկեղեցին, փոխեալ այժմ 'ի մզկիթ:

Կէս ժամու հեռի յԱմրտոլու 'ի նոյն կողմն, կամ թէ ասել 'ի գլուխ նոյն ձորոյն՝ է Գումաց ստորուստահին մեոստան, 'ի դուռանի առ Գոմս գիւղիւ, յորմէ և զանունն առեալ է:

Երրորդն է Ալեխու ստորուստահին, որում որմակից է եկեղեցին Յակոբիկ Ասորոց: Քարնկէց հեռաւորութեամբ 'ի վանացս է աղբիւր, զոր բխեցուցեալ ասեն թաղէի առաքելոյն. քանզի եկեալ նորա յայս քաղաք որպէս աւանդեն բնակիչք, և տեսեալ զի հեթանոսացն սովորութիւն կալեալ է յամենայն ուրբաթու զոհել գիւաց մանուկ մի առ աղբեր ուրք որ մինչև ցայսօր ցաւաք աղբիւր կոչի, որպէս զի ջուր հոսեացէ, քանզի ցամաքէր միշտ, տեսեալ առաքելոյն զանօրէնութիւն նոցա՝ պատուհասէ զնոսա կուրութեամբ աչաց և հեռանայ յամբոխէն մինչև 'ի տեղին Ալեխու վանից. անդ 'ի նորոյ ջուր բխեցուցեալ, զոր յիշեցաք, տայ տանել և ցանել յերեսս կուրացելոցն, յորմէ լուսաւորեալ հաւատան յԱստուածն թաղէի:

Չորրորդ մեոստանն Խնդիրկատար ասացեալ մեծ քան զայլ երեսին է, թէպէտ և տեղեալ գրիցն ոչ այնքան գեղատեսիլ, զի 'ի ձորավայր տեղով է կառուցեալ: Աւանդեն բնակիչք զպատճառ անուանակոչութեան վանացս այսպէս. թաղէի առաքելոյն, ասեն, հաստատեալ 'ի մօր հաղար եկեղեցիս շինել յանուն Աստուածածնի, վերջին զսա շինեաց. և 'ի կատարել նորա, ամբոյ հովանաւորեալ երեւի նմա յերկնից սուրբ կոյսն յարեմտից կողմանէ վանացն, և ձոյն յամբոյն լսէր առաքեալն՝ եթէ ահա ինչիւր քո կատարեցաւ. յայնմանն անմոռաց մնաց ցայսօր անուն վանացն, և գեղջն անուն յորոյ վերայ ամբն հովանի եղեալ էր՝ կոչի մինչև ցայսօր Ամպ:

ի նոյն դիւղն Ամպ յորում՝ հինգ տունք միայն կան, է մատրանաչափ եկեղեցի, յանուն սրբոյն Յակոբայ պատուեալ յոյժ ՚ի բնակչաց քաղաքին . և ուխտաւորք էրուսաղէմի նախ աստ հաւաքեալ՝ որպէս թէ ՚ի բարեխօսութիւն սրբոյն ապաստան արարեալ զանձինս, ապա մեկնին և լինին ուղւոյ։ Անուանի է և ցուրտ ջուրն փոքր մի հեռի ՚ի մատրանէն բխեալ ՚ի ներքուստ ապառաժիցն՝ սրոյց ՚ի թիկեանց կան բարձունք լերանց։ Մի յանուանի աղբերացն է բխեալ նոյն օրինակ ՚ի ներքուստ քարանց առ ստորոտով ապառաժ լերին՝ ՚ի գիւղն կոչեցեալ յրապրելոյ, և առաւել ցուրտ և պատուականագոյն քան զվերինն։ Ի նախնի ժամանակս՝ որպէս աւանդեն, վէճ բաղում լինէր ՚ի գիւղականն վասն ոռոգելոյ զարտորայս ՚ի նոյն ջրոյ, մինչև ՚ի պատճառս նորա սպանանել առն զընկեր. և ՚ի միում՝ գիշերի վէժ՝ մեծ գլորեալ ՚ի լեռնէ և անկեալ ՚ի վերայ աղբերականն՝ յերկուս առաջս բաժանէ և դադարի ամենայն կռիւ, և մինչև ցայսօր տեսանի նոյն քար ահագին և առաջք ջրոյն, և զմի յառաջիցն ընթացուցեալ են արդ ՚ի քաղաքն։

Ի ճապոնկորոյ ձորէն ուղիղ ընթացելք ընդ արեւելակողմն հարաւոյ քաղաքին դուրան ճանապարհաւ անցանելով ընդ զուարճալի մարգս, յաջմէ ունելով զլեռնակն ձորոյն և յահեկէ զցածագոյն բլուրն, երկուց ժամուց հեռաւորութեամբ հասանես ՚ի գիւղն Պօռ, յորմէ այլ ևս քառորդաւ միով բացակացեալ՝ հիւրընկալ լինի քեզ մենաստանն սրբոյն Յովհաննու՝ Պօռայ վաւեր ասացեալ։ Անդ խաղառ մուացեալ լինին զուարճատեսիլ և վսեմ՝ հայեցումք և դիրք վանորէից քաղաքին։ Խորթութիւն և մթութիւն եկեղեցւոյն հանդերձ ամենախորր տաճարուն և մենաստանին խաթարած՝ չտայ բնաւ տաղտուկ եթէ միով ակնարկմամբ շատասցիս, զի զայդ ամենայն մուացուցանէ սքանչելի տեսիլ դրինց նորին առ ստորոտով լերին ՚ի սարաբարձր ընդարձակի . առաջի նորա դաշտավայրն աստիճանաբար ցածացեալ հասեալ յեզր գետոյն, և հանդէպ նորա և ՚ի կողաց բարձունք մեծամեծք. համառօտ ասել, անդ փոփոխ տեսարանք մի զմիով ելեկս առնեն, արտորայք և բլուրք և բարձունք, մարդագետնին և գետոյն խոխովումն ՚ի հանդիպոյ և ծառաստանքն չորջանակի և դաշտային ծաղկանցն փաղփիւն։ Սովորութիւն կարաւ ռամիկն և նարեկացւոյ վանք կոչել զսա, ոչ զի աստ ևս բնակեալ իցէ երանելոյն, այլ զի զբնագիր ալօթամատոյց՝ նորին մատանց դիր, որպէս ասեն, պահէր աստէն. որ և զայն սակաւ ամօք յառաջ գոլացան։ Ի մէջ եկեղեցւոյն է գերեզման գանձասաց Առաքել վարդապետին Բաղիշեցւոյ։

Ի մէջ քաղաքին Բաղիշոյ ՚ի գագաթման միոյ ՚ի բարձրագոյն լերանցն որ անջրպետէ զթաղն Ավէխու յայրոց՝ է քայքայեալ մատուռն ամայի, սուրբ Գեորգ կոչեցեալ, որ ՚ի Տաճկաց զինի ժամանակաց կոչեցաւ Գրալուզ-քելիւսի. զի անդ պահ կալեալ պահապանի գիտէր ՚ի բաղում հեռաստանէ, մանաւանդ ՚ի կողմն Ռահիլայի, որ է ճանապարհ Մշոյ և Վանայ, զյարձակումն թշնամեաց ՚ի ժամանակս պատերազմի։

Ըստ մասին ազգային հնութեանց չիր ինչ մնացորդ ամենեւին ՚ի Բաղէշ՝ բաց ՚ի վանորէից, և այնորիկ զայլ և այլ նորոգութեանց ունին զթիւ, որպէս յիշե-

ցարք : Բանդի յառաջ ժամանակաւ բաղում՝ քաղաքական մարտիւք աւերեալ կոր, ծանեցան . զի ոչ միայն Գրգայ բռնութիւն սաստիկ էր անդ, այլ և Տաճկաց, որ և տեւէ ցարդ . մասամբ : Տէրութիւն քաղաքին էր 'ի ձեռս խանից, որք անդադար կռուով վարեալ ընդ այլ կռուակալս՝ ընդին զքաղաքն աւերմամբ և անտանելի հարստահարութեամբ մինչև ցայսօր, յորում ըստ նորոյ օրէնսդրութեան Օսմանեանց փոքր մի ոգի էաւ, և յայլ կերպարան փոխեցան և տէրութիւնն և տիրեալքն :

Սակայն ըստ մասին վաճառականութեան մի յերեւելի քաղաքացն է Բաղէշ, թէպէտ ոչ են նորա աղնիւ գործուածք ոսկեթել և մետաքսեայ գիւղակաց և այլ բարականիւթ հանդերձից, սակայն խոշոր գործուածութիւն լիացուցանէ զամենայն չրիակայ գաւառն, զՏարօն, զՊոլսնուս, զՎան, զԲայրու և զկարին իսկ և զամենայն հարաւային կողմանն : Զի է նորա սպիտակ կտաւ թանձր, չիք նոյնօրինակ . այլ արդոյ յոյժ ամենայն ուրեք՝ կտաւ կարմիր տորոնաներկ, զոր և շիլա անուանեն, որոյ ներկարարք ոչ աւելի են քան զՁի . իսկ կտաւագործացն քեզկեանք իւր 400 : Օրէնք են ամենայն կանանց շալկիկ 'ի նոյն շիլայէ զգեւոր 'ի վերայ ամենայն հանդերձից առ 'ի ծածկոյթ մեծագին զարդուց և ըզգետուց, ոչ միայն յերաններն 'ի հրապարակ, այլ և 'ի տան ևս : Շինուած կրք պակացն և փողոցաց չուկային՝ ոչ է համեմատ ասեալոցն, զի անշուք են և կարել մթին . և մթութիւնն կամաւ արարեալ է առ խարդախելոյ զվաճառն, յորում համբաւեալ են բնակիչքն : Տանիքն որ և հողայարկ է ըստ ամենայն տարածութեան չուկային, տեղի է ճեմելոյ և վաճառոց ցորենոյ և այլոց նմանեաց :

Զմզկիթս և զբաղանիս քաղաքին սակաւութիւն և ոչ նշանաւորս՝ աւերորդ համարիմ՝ յիշել յանուանէ, բաց 'ի միոյ մզկիթէն որ 'ի կեօք—մէյուսն հրապարակի, որ մեծութեամբն և քառակողմեան կամարօքն ոչ վարկպարագի վսեմութիւն ածէ ըստ տաճկական ակործակաց . թէպէտ և այսօր խաթարեալ հանդերձ չուրջանակի կամարաչէն մահարձանօքն ամայի թողեալ է :

Են 'ի քաղաքին և առ գետեզերքն յայլ և այլ տեղիս բորակային ջուրք առաք և մշտահողք, յորս ներկարարք զկտաւն լուանան : Ի և այլ նոյնատեսակ ջուր քառորդաւ հեռի յՍմայայ գեղջէն՝ Շօռկեօ կոչեցեալ, ծանծաղ և փոքր տարածութեամբ 'ի ստորտա լեւին, յորում մտեալ լուանան բնակիչքն . և ջուրն հոսեալ արտաքս մինչև ցգեառեզրն՝ առ հասարակ քարացուցեալ է զգետինն բորակային նիւթովն :

ժամաւ հեռացեալ 'ի Շօռկեօյէ նովին ուղիւ ընթացիւք՝ 'ի ձախմէ ունելով զգետն, յանդիման լինի իրակքար, որ Տէկիքի գայա կոչի յայլազգեաց . և է երկայնածիւղ ապառաժ, կամ թէ ասել միապաղաղ պարսպած և քար, 'ի կողաց լեւին ձգեալ վերուստ 'ի վայր մինչև ցեղր խորանդունդ ձորոյն . և 'ի կիսոյ 'ի վայր ծակեալ է ապառաժք չափաւոր բարձրութեամբ և բնդարձակութեամբ : Շիթք ջրոյն ողողեալ գերեսս ապառաժին և զներքին կողմունս փորուածոյն և քարացեալ՝ բազմատակ ծալուածովք պատեալ են զառ հասարակ քարալեռանն : Ընդ այս ծակ հարկ է անցանել ամենայն կարաւանաց և ճանապարհորդաց ո՞ր գնան 'ի կողմանս արեւմտեան հարաւոյ : Նախ քան զբանալ կրճիւղ այլ էր ճա

նադարհն լեռնային և դժուարագնաց . և երաց զայդ այր ոմն չգիտեմ՝ յորմէ ազգէ և յորում դարու, ծախեալ վասն նորա զամենայն դրաման զոր պատրաստեալ էր 'ի պէտս ուխտագնացութեան :

Ի պտղոց ունի Բաղէշ տանձ քառատեսակ և սալոր եռատեսակ, խնձոր, նուշ, թութ սպիտակ և սեռու թթու, սերկևիլ, ծիրան, կաղին, ընկոյզ, կեռաս և բալ . իսկ խաղող սակաւ յոյժ, նմին իրի և բնակիչքն օղի ըմպեն փոխանակ զինոյ :

Գիւղորէք քաղաքիս առ հասարակ զուարճալի են զրխքն և պտղատու ծառովքն . յորս անուանի է Խուշրիկ գիւղ, շուրջանակի պատեալ լերամբք և ինքն 'ի միջի յընդարձակ դաշտավայրի, և շուրջանակի ծառաստանք գեղատեսիլ, ցանկալի վայր քաղաքայնոց և ամենայն եկաց, եթէ մոռացային զանհնարին նեղութիւն ուղոյն 'ի դաղաթն լերին ելանելով և անտուտ 'ի խորանգունդ իջանելով : Աւան փոքր զթուլթիկ արժան է կոչել, զի կարեւորն յարհեստից դատանին անդ 'ի պէտս գիւղականաց . բնակարանքն վայելուչք և բնակիչքն աւելի քան զլորեքհարիւր տուն, ամենայն հայազգիք : Համեմատ նմին բազմութեան է և վայելուչ եկեղեցի նորա կամարաշէն սուրբ Գեորգ կոչեցեալ և նորաշէն :

Բաղիկեցիք անձնատուրք են 'ի վաճառականութիւն, չգտանի 'ի նոսա դատարկ որ և անդործ յարհեստէ, սակաւ բազում երթեկեկութեան վաճառաց յայլ և այլ գաւառաց և նորին բամպակեղէն գործուածոցն, որոց բազում գործավարաց պէտք են . զի և մանկունք անդամ փոքր մի ընդ նախադրունս ընթերցանութեան մտեալ՝ վաղվաղակի յարհեստ կտաւագործութեան անցանեն : Նմին իրի և ընդ քաղաքն համօրէն չգտանի որ հմուտ գրաւոր արհեստից . քանզի և նիւթական արծաթսիրութիւն չտայ նոցա թոյլ մտաւոր արհեստից լինել հետամուտ, յորում ածողէին արդեօք ըստ աշաւուր՝ բնաւորութեանն . խաբիլ չգիտեն յայլոց, այլ խաբել կարի քաջ . ոչ զրկեն զմիմեանս և ոչ պարսաւեն զանուն ընկերին առաջի օտարի՝ որում թանկագնի վաճառեալ իցէ ինչ : Աշխարհաշարժիկք են, և որ ինչ 'ի տեղեաց իւրաքանչիւր մասնաւորեն անձանց յաշաւըրծութենէ իրեք, այն հերկք է նոցա . արխասիրտք են 'ի քաղաքի իւրեանց, այլ պրաքոյ երկչտաք :

Սովորութիւն Համբարձման 'ի Բաղէշ : Ի նախնիթաց երեկոյի տօնին 'ի մուտս արեւու աղջկունք եօթն միարանեալ երթան 'ի միախին կժով միով առնուլ ջուր յեօթն աղբերաց, և անտի 'ի գետն՝ յորում խառնեալ իցեն եօթն ջուրք կամ առուակք, անխօս և անշունչ ամենեկին յերթալն և 'ի դառնալն : Եւ յառնուլն զջուրն յաղբերացն և 'ի գետոյն՝ արկանեն յանօթ ջրոյն խնձեօթն յաղբերացն և այլ եօթն ևս 'ի գետոյն . և բերեալ զանօթն գնեն 'ի պարզի : Եւ յառուր համբարձման 'ի հասարակել աւուրն՝ ժողովին 'ի մի՝ դրացի կանայքն և եօթն աղջկունքն ընդ նոսա, յորոց զմին զգեցուցեալ հարսանեկան տարազու՝ բոլորին 'ի մի, և իւրաքանչիւր 'ի կանանց նշան մի արկանէ յանօթ ջրոյն 'ի ծածուկ՝ մատանի կամ այլ ինչ . և առ իւրաքանչիւրն տապեալ առաւելաւոր բանս, և հարսնազգեստ աղջիկին հանէ 'ի դուրս զմի 'ի նշանացն . և որոց նշանն իցէ, նմա և զառակաւոր բանն պատշաճեցուցանեն, իբրու գուշակ լինելով ապագայ ածող բաղդից : Եւ այսպիսիք են ահա առակքն .

Խամբարձման ժկմին նստեր ես պախճան, կայ կենես, Աստուծոյ կը խնդրես՝ ուսկի օրոց, որորես : Այ իմ սարերաց սալամ, ձորերաց սուրբ Աստուածածին . ժողվէք իրուր եկէք : Խարս, խանս վիճակն 'ի բարին :

Աստուած ետուր 'նծի քառսուն որդի, քառսուն որդուն քառսուն մարի, քառսուն մարուն պճնղն ոսկի : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Ես ունէի երկու թուխ ու թամ կտրիճ . անչափ քարուխիճ երին, ինչուր հանին աղբուրն 'ի սահրիճ . որն որ էն աղբուրի ջուր խմէր, ամէն կտրիճ ու մանուկ բերէր : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Խառիկ մի նստն խառի՝ իմ խէրանց շեման տակն է, ճուղ տամ ճուղ աւանիմ, ելլամ դիմ խէրան պակտըններ ծածկեմ . ամմէկ ճղին ճուխտակ ճրաղ . ամմէկ ճղին սիւ մամոն խաւք : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Բալլիան երկնով անցաւ, մեր բարոց դռներ բացաւ, մեր տուն արեւով լցվաւ, մեր սեղան կարմիր խնծորով քաշվաւ : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Քեզի զարնեմ ճուխտակ վարոց, իմալ սաքկաւ քու բաղդն 'ի քո ծոց՝ ինչ կարմիր կովու կաթն 'ի կիճոց : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Խամբարձման ժկմին տիւղարն իջաւ մեր էգին, քաշեց զոսկիկոթ զանակ, պատուս ըրաց վոր վարդի թփին : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Խամբարձման ժկմին տիւղարն իջաւ մեր էգին, կապեց տիւրման տիւլակն, ծանաքացաւ՝ ալ չի զուրուցեր : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Խամբարձման ժկմին տիւղարն իջաւ մեր էգին, քաշեց զոսկիկոթ զանակ, քաղեց որթոտ խաղողին եղիր 'ի յոսկի սինին, որոխկեց շամ շահէնին . դու լալ ես 'ի յոսկի սինին ճալաճիր մէջ ոսկի խաղնին, ոտ ու ձեռքդ մէջ կարմիր խինին : Այ իմ, ե այլն :

Միամիտ Աստուած իրիշկեցի, բեռներս 'ի ջուր թալլեցի . գնաց էն տեղն ելաւ, տուտին ու մէմար 'ի տեղ կու բանէր : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Ոսկին 'ի Մարայ բերեմ . ոսկերիչն 'ի Մարայ միջէն . աւուր որ տաղկեալս նստէր, քամար քո միջաց ձգէր : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Տղայ տղայ տանսի մամուռն երեսի մընչ (ոնչ) վարդ եմ որ վեր գամ, մընչ շուշան ծաղիկ քաղելի . իմ մէր դիս ըստա է բերեր, վարդէջրով դիս ըստա է տնկեր : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Սերառ ինչ սիրունիկ եմ, տիրատ ինչ տնուրիկ եմ . ջուր տուր զիդ ինչ պահի՛ր տամ քե : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Ծուռ շխտակ, բաղդն խտակ, քանի մաղ ծակ, քե մալ ու ըռդակ : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Վիճակ վիճակ սուլի վիճակ, թափտա շապիկ, ոսկի կոճակ : Այ իմ, ե այլն :

Դեղնագոյն մանուկ վոր ձիուն . խաց խացին դիղեցին մեր տէր խրամեց, ասաց սսի քու ճակտին է գրած : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Բարձ բարձին դիղեցին . նստեր ես խումաշ բարձին, խամբեց դալն ու գիրմզին : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Մերկուստ մատնին իջաւ, մատիս 'ի վրայ խաչեցաւ . ես դիմ եար քամ գիտէի՝ ճալաճիր քար դարձաւ : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

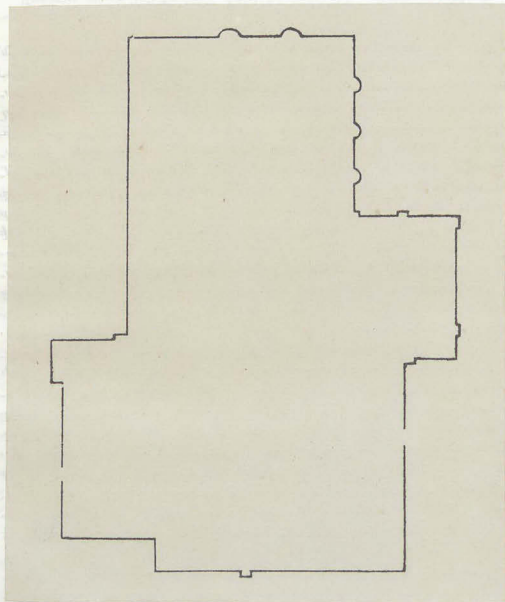
Մանուկն է պառկեր ծառի տակ, ծաղվեճալ խումաշն է գլխու տակ . մանուկ ելի՛ր վեր՝ ջուրն եկաւ տակդ : Այ իմ սարերաց, ե այլն :

Ելայ կայնայ վրէն բերդին, ոսկի թուր վրէն թեին, ելայ խաղցայ հետ լուսնկին, դացի Պաղտատն ու եկայ . Պաղտատու հալապին է կորսուեր, ճիրն 'ի ծառ կու ձիէ՛ր՝ պսպղուն վրացք կենէր :

ՌԱՀՎԱ

Փոքր ինչ հեռացեալ 'ի քաղաքէն Բաղիշոյ ընդ հասարակաց ճանապարհն՝ որ հանէ 'ի հանդիպակաց կողմն, կամ թէ ասել յարեւելս կոյս և յարեւելս հիւսիսայ 'ի Մուշ, լինի մտանել 'ի հռչակաւոր ձորամէջն Ռահվա կոչեցեալ: Ոչ խուրժեամբ և ոչ անձկութեամբ և կամ այլով իւր անուանի եղեալ է սա, այլ վասն բաղմախտանգ բքոյ ձմերայնոյն, որոյ նման սակաւ ուրեք լինի լսելի: Եւ պատճառքն ինքնին յայտնի կան. քանզի արեւելեան հողմոյն փչեալ 'ի ծովաւորմանէն վանայ և չդառնալ ելս, զի 'ի միոյ կողմանէն արդեւուն Գրգուռ և Նեմրութ, և 'ի միւսոյ կողմանէ լերինքն Բաղիշոյ աստի և անտի, ուղղակի ընդ ձորամէջն անկեալ՝ ահեղ մըրկաւ և բքալից ձեւովք ընու զայն: Շատ է փոքր մի խառնակութիւն օգոց յարեւելից կուսէ, և ահա զուարճալի ձորալայնն լինի վտանգալից. եթէ ամառն իցէ՝ կարկուռ և հեղեղ, և եթէ ձմեռն՝ ձիւն և բուք. յորում եթէ դէպ լինիցի դառնել կարաւանաց յայնմ պահու հեռի յօթեանաց, զմահ առաջի աչաց նկարեն: Նմին իրի շինեցան 'ի նախնի կուսակալաց հինգ մեծագործ իլեանք 'ի պատապարտութիւն կարաւանաց և ճանապարհորդաց. չորեքն 'ի վերայ ճանապարհին՝ որ հանէ 'ի Մուշ, և կոչին Բաքչէնոշ խան, Օղերով խան, Պաշ խան, և Մորխաշ խան, կիսաժամու կամ երեք քառորդաւ տարակացք 'ի միմեանց. յորոց Պաշխան միայն անարատ մնացեալ է, այլքն խորխորեալ և կիսափուլ և անխնամ թողեալ: Ամենայն կարաւանաց և ուղևորաց յոյս 'ի ձմեռնային ժամանակի՝ իլեանքդ են. անդ դադարեն աւուրքք բաղմոք մինչև ցիտաղաղիլ օգոց, և ապա ուղոյ լինին բաղում տառապանք ընդ լեռնացեալ կոյտս ձեանց, մինչև կարացեն արկանել զանձինս 'ի միւս իլեան: Հինգերորդ իլեվանն է 'ի վերայ ճանապարհին որ հանէ 'ի Գատվան, Ալաւնեց խան կոչեցեալ, յանուանէ մերձակայ գեղջն Ալաւնք կոչեցեալ: Հիացեալ զարհուրի ամենայն որ միանգամ ընդ ահագին տարածութիւն իլեանիդ ակնարկէ, և քաջ 'ի միտ առնու զարհուրիս ճանապարհին, որոյ աղագաւ կառուցեալ է ահեղ շինուածք 'ի մեծի անդ դաշտալայրին. քանզի Ռահվա անձկագոյն սկըսեալ առ Բաղիշաւ, և ապա առ Պաշխանաւ լայնացեալ դաշտանայ մինչև ցիտաւան: Գաւիթ իլեանիդ մեծի իրբն զբանակեալ մի է զօրաց. իսկ յարկեալ շինուածքն զարմանալի յոյժ. քառաթևեան հիմն արկեալ նորա՝ առ խրաբանչիւր թև երկուստեք սենեակք են մեծ և փոքր, այլ մարդկան և այլ անասնոց և դարմանաց. և 'ի վերայ սենեկաց ուրեք ուրեք այլ խցիկունք. և 'ի կողմն իլեանին կրպակաձև սենեակք. իսկ 'ի ծայր շինուածոյն մեծի եռակարգ կամարաձև տեղիք, 'ի բնակարան արդեալ տեսուն իլեվանին սահմանեալ թէ յայլ ինչ պէտա՝ չունիմ ասել: Բացց այդ ահեղ և զարմանալի շինուած, թէպէտ և պատասխարան լինի ցայսօր ուղևորաց, սակայն կիսափուլ կայ բոտ արտարին պարսպաց, և ներքին սենեակքն կամարոքն հանդերձ բաղում ուրեք խորխորեալ և փոքր՝ ան

ձեռնամերձ կան 'ի նորոգութիւն տառու : Շրջապատ իջեվանիս երեքհարիւր մեղր է . և չգտանի բնաւ կոտորակ մի փայտի 'ի բովանդակ շինուածի անդ , այլ առ հասարակ քարակերտ կամարակապ է :

Շրջապատ Արաւնեց խանին .

Տ Ա Տ Ի Կ

Մի 'ի գաւառացն է սա Աղձնեաց աշխարհին, երկայնածոր և անձուկ, գետոյ ընդ մէջ անցանելով, և իրր հնգետասան գիւղօրէք 'ի ձորամիջի անդ զուարճալիք յոյժ, պտղատու ծառովք և մանր արտորէիւք: Ի վերջին ծայր գաւառիս լայնացեալ գաշտանայ ձորն հարուստ տարածութեամբ, և լերինքն հանգիստ կաց սահման հատանեն նորա և գաւառին խիզանայ: Ի հիւսիսոյ կուսէ գեղատեսիլ գաշտավայրիդ 'ի բարձր գուրի է փոքրիկ մենաստան Աթանաքինէ հայրապետին՝ Մոսկոնից վանք կոչեցեալ, յանուանէ գիւղին որ է առնթեր նորա: Եկեղեցի նորա մատրանաչափ, և զուրկ 'ի միաբանից և 'ի բնակարանաց չիք նորա թեմ և ոչ մի:

Կ Ի Ի ԶԷԼ-ՏԷՐԷ

Գաւառ սահմանակից Տառկայ, բարձրաբերձ լեռանց ընդ մէջ լինելով. են նորա գիւղօրէք երեսնիւ չափ, որոյ և ծայրն հասանէ մերձ 'ի ծովն Բզնունեաց: Երկայնածիղ լայնածոր է գաւառս, զուարճալի արդարեւ ըստ անուանն, սակախտաւէտ արգասաւորութեանն, թէպէտ և զուրկ 'ի ծառոց: Գաշտավայր է առ հասարակ, և ջրարբի իրրե զՏառիկ, գետոյ ընդ մէջ անցանելով՝ որ ապա անցեալ առ Թուխաւ հոսի 'ի ծովն վանայ: Աւանդութեամբ ունին բնակիչքն եթէ սուղդան Մուրատայ յանցանելն ընդ այս ձոր 'ի գարնայնի յորժամ երթայր յարձակել 'ի վերայ Բաղտատայ՝ հաճեալ ընդ վայրն պարարտարօտ, կոչեցեալ իցէ զայն Ելիզգէլ տէրէ, և այն անուն մնաց մինչև ցայսօր:

ՈՂՈՐՏ ՎԱՆԱՅ ԾՈՎՈՒՆ

Տեղագրեալ ցարդ մասն մի 'ի Բլնունեաց դաւառէն և մասն մի փոքր յաշխարհէն Աղձնեաց, անցանեմ 'ի վասպուրական աշխարհ, 'ի հնազոյնն և 'ի ճոխն ազգային հնութեամբ, զոլորտ ծովուն ստորագրելով նախ, սակաւ ուրեք խտտորեալ 'ի ներքին կոյս ցամաքին : Արդ առաջին տեղի՝ որ ակներև լինի յեղերս ծովուն յարեմտից է գիւղն Գառալախ, իբրու գլխաւոր նաւահանդիսաւ այդմ կողման, ուր իջանեն վաճառք բեռանց անցանել նաւակաւ 'ի վան :

Այնտի յաշխարհմն ուղևորեալ կիսաժամու միջոցաւ ընդ դաշտավայրս՝ ընդ առաջ լինի գիւղն Ուրտալի : Հնութիւն գեղջս մասամբ իմն երևի յարձանադիրս գերեղմանատանն, յորում մեծամեծ խաչաքարք են մանրաքանդակ զարդուք ըստ ակտորժակաց ժամանակին . յորս գտանի թուական մինչև ցՊ . (1350) և է գիւղն պողաւէտ :

Ի վանորէից վասպուրական աշխարհին առաջին յանդիման լինի յայնմ կողման մենաստանն Ս . Յիզուիլազուի, յանշուք գիւղն Թուխ, քառորդաւ հեռի 'ի նմանէ 'ի վերայ բարձրադոյն ապտռածի, առ 'ի կողաց լերին : Ճանապարհն վերելից ոլորտած և է երկուստեք խիտ առ խիտ ծառաստանօք, թէպէտ և փոքր մի դժուարին, այլ գիւրք վանացն բարձր և ծովահայեաց շրջապատեալ 'ի ծառոց . 'ի թիկանց և յալմէ բարձունք վարկաբարաղի պրակօք ուռճացեալ, և յահեկէ և յառաջոյ գիւղօրէք, է որ 'ի մօտոյ և է որ 'ի հեռաստանէ, ուրեք դաշտած և ուրեք մանր բլրակօք զարդարեալ, և գլուխ ամենայնի տեսիլ ծովուն . այդ ամենայն հիացուցանէ զորս անդն դտանին : Իսկ շինուած վանացն թէպէտ և փոքր և ոչ համեմատ գեղատեսիլ գրիցն, որ և ամայի կայ արդ անբնակ 'ի մարդկանէ, սակայն եկեղեցին համակ քարաշէն, գեղեցիկ և հինգխորանեան՝ անարատ կայ : Առնթեր պարսպին արտաքոյ կայ և այլ մատուռն կիսավուղ և քարաշէն : Ի ճակատ եկեղեցւոյն յիշատակի Մեսրոպ վարդապետ շինող նորա 'ի թուիս ՌՃԾԷ : Առ Թուխաւ անցեալ գետն կիւղէլ-տէրէ դաւառին թափի 'ի ծովն վանայ, քարաշէն կամարժ ունելով 'ի վերայ առ ծովեղբն :

Խարվիթ . — Պատմեն զարքոյն Գրիգորէ Նարեկացոյ հովուութիւն արարեալ 'ի գիւղս յայս մինչ չև էր կրօնաւորեալ . և յառուր միւսմ թշնամեաց ոմանց 'ի վերայ յարձակեալ՝ հարկանել զնա . յորոց խոյս տուեալ նորա 'ի կապանն կոյս արտաքոյ գեղջն՝ գայ և թագչի ընդ կողիւք վիմի միոյ՝ որ է առ ճանապարհաւ ծովափին . և վէմն սրանելեք գողաւորեալ ընդունի զնա . և թշնամեացն անցեալ առ նովա չտեսանեն զնա և գերծանի 'ի նոցանէ : Իսկ վէմն այն կայ այնպէս մինչև ցայսօր գողաւոր ըստ ձեռոյ թիկանց մարդոյ և բազկաց, և ծառ մի առնթեր . և յետ ժամանակաց որպէս թուի՝ խաչաքար կանգնեալ են հանդէպ նորա, նշան ուխտատեղի լինելոյ :

Սուրի . — Մի 'ի պողաւէտ գիւղօրէիցն է սա 'ի դաշտավայրի որ երկայնեալ

ձգի 'ի ծովն կոյս՝ ապառաժուա 'ի ծայրին դորով: Իբրև քառորդաւ հեռի 'ի գեղջէն յայնկոյս ծովեզրին՝ որոյ քարածայռ կապանն հետզհետէ բարձրանայ 'ի վեր, անդ 'ի վերայ մեծի բարձրաւանդակին կառուցեալ կայ մենաստան յանուն սրբոյ Կարապետի. գլխոքն զուարճալի և վսեմ և ծովահայեաց: Զունիմ ասել որպէսի որ էր շինող նորա և զինչպէսի նորա ակտրժակ, որ ընդ վսեմստես վայրացն չկարաց միարանել զշինուածն խրժին և միժին և զամեննին անշուքն: Թէպէտ և մարմի ասել զեղատեսիլ լեալ զառաջին հիմնարկեալն մինչդեռ չէն էր երկիրն առ արժրունի թագաւորօք. այլ յետ աւերելոյ երկիրն և բռնանալոյ Քրդաց՝ յայդ խրժնութիւն սահմանեցին զմենաստանն, զի մի դռնեայ անհետ լիցին սրազան վայրքն: Աւանդի 'ի բնակչաց հաստատութեամբ, զի բռնաւորի ուրուք յայլազգեաց յափշտակեալ զարտորայս վանացն, և սքանչելիս տեսեալ և զարհուրեալ յետս դարձուցանէ ոչ միայն զոր առն, այլ և զիւրն զամենայն:

Գումաց վանք. — Յանուանէ գեղջնայսպէս կոչեցեալ, որ ժամաւ հեռի է 'ի գաշտի. լեռամբ անձրպետի վանքն 'ի գեղջէն, և է անընդմիջաբար առ ափն ծովուն՝ երկուստեք անընակ 'ի գիւղորէից, և լեռուն 'ի թիկանց իւր ունելով. շրջակայ վայրք նորա անբուսաբեր և ապառաժ, և ինքն ամայի թողեալ, թէպէտ և անկործան կայ, և առաջնորդն 'ի նոյն Գումա գեղջ ընակի, որ յայնկոյս լեռինն: Մենաստանն չինեալ է յանուն սրբոյն Գեորգայ, որոյ գլուխն պահէր անդ. և այժմ առ անընակ լինելոյ մենաստանին՝ պահի 'ի Գումա գեղջ: Առ շինականն յորոշումն յայլոց Գումաց վանք տասցելոյ՝ կոչի սա Զոգղոշիս սուրբ Գեորգ:

Բէշու. — Այս այն գիւղ է, ասի յոմանց, յորում էր գերեզման Ներքովթայ կամ Բեշայ. ստուգիւ արդեօք եթէ յանուանէ այնպէս յարմարեալ չմարմի հաւաստեալ ինչ գուշակել: Այլ զայսմանէ երկարագոյն լիցին բանք 'ի տեղաւորութեան գաւառին հայոց ձորոյ:

Կապուշուկոյ. — Մի 'ի բարձր լեռանց է սա 'ի վասպուրական աշխարհին, և 'ի հնումն կոչեցեալ Բնձաքիսարս, (կամ Բնձաքիսար) թերևս յանուանէ Բնձաք գեղջն որ առ երև կայ նորա. լեռուն լայնանիստ, ոչ այլ և այլ ձորովք կցելօք ընդ միմեանս, այլ միապաղաղ: Միջոյ գաղաթանն բարձրացեալ, և 'ի հիւսիսոյ կուէ տակաւ ցածուցեալ երկայնեալ ձգի 'ի մէջ ծովուն, այնպէս զի 'ի բաւ զում կողմանց ծովեզրին երեւիլ լինի: Այս լեռուն է յոր ել սուրբն Յակոբ յետ դարձին 'ի Մասեաց և յարարատեան աշխարհէ և անէծ գերկիրն Մանածճրի, որ է Ուշտունիք, ԳԱՄԱՆ կոչեցեալ այժմ. քանզի երթեալ սրբոյն առ Մանածճր զի արձակեացէ զսարկաւազունս իւր, և նորա խտացեալ ոչ միայն չարձակեաց, այլ և 'ի ծով ընկէց զամեննին 'ի բերդէն իւրմէ՝ որ առ Քարադաշտիւ, զորմէ լիցին բանք զկնի: Ի կողաց մի լեռինս որ հայի յարեւելս հարաւոյ՝ յետ ժամանակաց չինեցաւ մենաստանն յանուն սրբոյն Յակոբայ, համբաւաւ տենչ առ նախնեօք, որպէս ցարդ աւանդութեամբ պատմի. 'ի հարկէ և ըստ անուանն կարգօք և կրօնիւք և միաբանից բաղմութեամբ ձոխացեալ. այլ արդմի յանշուք վանորէիցն է, չինուածքն ամեննին զուրկ յախորժակաց, միժին և անմաքուր, արեղայիւ միով և եւթ կառավարեալ: Ճկոյթ սրբոյն աստ պահէր և մասն մի 'ի Նոյայ տապանէն, այլ սակաւ ամօք յառաջ գողացեալ եղեն 'ի Բեր-

դաց։ Արտաքոյ մենաստանին են և այլ մատրուհք թողեալք ամայի։ Առ արեւ մտեան մատրամբն կայ աղբիւր բարեհամ ջրոյ, և ակն նորա վերոյ կողից լերինն, զոր սքանչելեօք բխեցուցեալ է սուրբն Յակոբ։

Սաշրք թուլմայի վանք. — Ի վանաց սրբոյն Յակոբայ շրջան առեալ զկողիւք նոյն լերինն կապուտկողայ և անցեալ 'ի ծովակողմն կոյս' 'ի վերայ սարաբարձր լայնանիստ բլրի յանդիման լինի մենաստանս գեղեցկադիր և ծովահայեաց. շինուածովք փոքր մի առաւելեալ քան զվերոգրեալսն, այլ նշանաւոր ինչ չիք 'ի նմա։ Ասեն թէ մարմին առաքելոյն ամիսօրեալ կայ վերոյ դրան եկեղեցւոյն, թէպէտ և արտաքուստ չլինի յայտնի նշանաւ իւրիք։ Այլ ըստ հասարակ աւանդութեան ահեակ բազում սրբոյն պահի անդ։

Լուսապտոռ Ս. Սանակ. — Քառորդաւ հեռի 'ի Գաւնձակ գեղջէն կառուցեալ զկողիւք բարձու լերին։ Փոքր է մենաստանս և անշուք ամենեկին ըստ օրինակի առաջնոցն։ Սահակս այս էր ճգնաւոր ոմն 'ի միաբանից կարմրակայ վանաց. և աղօթատեղի ընտրեալ նորա աստ մինչդեռ անչէն էր վայրս, գայր անտի երբեմն աստ աղօթել. և քանզի ինքն միականի էր, խնդրէր 'ի տիրամօրէն առնուլ ըզլոյս և զմիւսոյ ականն. միայն զի տեսից զքեզ, ասէ, միանդամ. և ըստ անձուկ փափաքանացն տեսեալ զտիրամայրն, խաւարեալ ակնն լուսաւորի և լուսաւորն խաւարի. և անտի և այսր ուխտատեղի է ամենայն աշացաւաց։ Մարմին երանելոյն թաղեալ է մերձ 'ի վանս կարմրակայ, իսկ պտուղ աչացն է 'ի միւս վանսն։

Կարմրակ Ստոռաճաճնի վանք. — Ի սուրբ Սահակայ վանաց անցեալ զգաղա թամբ լերինն մեծաւ աշխատութեամբ, յետ հանդիպելոյ ընդ վերելնս աղբերական յոյժ բարեհամի, և իջեալ 'ի խոնարհ' 'ի ձորամիջի անդ. և 'ի չրջապատ բերանց կառուցեալ է մենաստանս չինեալ 'ի Գագկայ արքայէն Արծրունեաց։ Կոչեցաւ կարմրակայ վանք, զի է անդ մասն 'ի կենաց փայտէն ամիսօրեալ 'ի տփի, և 'ի վերայ ակն կարմրագոյն։ Շինուած մենաստանին ընդ բազում փոխիտութեամբ անցեալ, իբրեւ զայլոցն և սա անշուք է, այլ եկեղեցին փառահեղ և բարձր։ Առ դրան նորա երկուստեք 'ի բարձու որ հասանէ մինչև ցկամարսն տեղիք են վանդակապատ, յորս աղօթէին թաղաւորն և թաղուհին։ Առ նախնեօք մենաստանս այս Միւսնձն անապատ յորջորջէր, և միաբանից բազմութիւն էր իբրեւ երեքհարիւրոց, յորժամ չէն էր երկիրն. և պատկառելի առ ամենեւեան վասն մասին կենաց փայտին։ Յաւանին Գաւաշու մեծատան ուրումն որդի հիւանդացեալ մերձ 'ի մահ, առաքեալ խնդրէ 'ի վանահօրէն ածել զսուրբ նշանն 'ի տուն իւր վասն բժշկութեան որդւոյն իւրոյ. և վանահօրն ելեալ հանդերձ ամենայն միաբանիւք, և զնշանն սուրբ փոխ առ փոխ յածեցուցեալ 'ի գլուխս ամենեցուն՝ դան 'ի տուն իշխանին. որոյ տեսեալ զսքանչելիս առժամայն բժշկութեան որդւոյն՝ տայ 'ի պարգևի մասին 'ի մենաստանն զիւր գութանն ամենայն սարօքն։

Մոխրաքերոյ. — Այսայն տեղի է յորում զկնի դարձին վարդանանց 'ի Պարսից՝ եկին ընդ նոսա մողք և բուրմէր և չինեցին ատրուշանս պաշտաման կրակի. և Սահակ եպիսկոպոս կործանեաց զայն, և յետոյ վկայեցաւ ընդ Ղևոնդեանս։ Սակայն բուն և հին Մոխրաքերդն ուր այդ ամենայն եղև, առեալ է այժմ 'ի ծովէ, և գիւղն նորոգեալ վերոյ քան զնա։

Նարեկ. — Գիւղ պողաւէա գեղեցիկանիստ 'ի դաշտի և 'ի վերայ ցածագոյն բլրակի, ժամաւ հեռի 'ի ծովեղբրէն: Ի միջավայր գեղջն, կամ թէ ասել 'ի գա գաթն բլրակին 'ի վերայ խոնարհ կանաչագոյն ապառաժի՝ կառուցեալ է մենաստանն՝ անուանի մինչև ցայսօր ժամանակի սակա բնակեցոյ անդէն Գրիգորի նաբեկացոյ: Եկեղեցի նորա հոյակապ յերկա բաժանի կից ընդ միմեանս. միջինն Աստուածածին կոչի չորիւք քառակուսի սեամբք. աջակողմեանն անսիւն՝ սուրբ Սանդուխտ, յորոյ աջմէ առ 'ի ներքս յետոյ խորանին կայ մատուռն ուր գերեզմանն է սրբոյն. իսկ ձախակողմեանն դարձեալ յանուն Աստուածածնի նմանաձև միւսոյ կողմանն: Առ դրամբ եկեղեցւոյս է գերեզման Անանիայի նարեկացւոյ որ էր քեռի սրբոյն. և առ դրամբ տաճարին գերեզման Յովհաննու եղբոր նորին սրբոյ: Իսկ զանգակատունն որ առ դրամբ եկեղեցւոյն կից նմին՝ յետոյ շինեալ է:

Նարեկացոյ ձգնարանն. — Ժամաւ հեռի 'ի Նարեկայ 'ի հիւսիսոյ է քարալեռուն երկայնանիստ, անուանի եղեալ 'ի բազում դարուց հետէ ստիկ աղօթատեղի լինելոյ սրբոյն Գրիգորի նարեկացւոյ: Ապառաժն է 'ի ծակոսկէն քարէ, և բազում ուրեք անձեռագործ այլք մանուկք 'ի նմա, ոմանք հաւասար գետնոյ և ոմանք 'ի վերոյ: Այլ զարմանալի ևս են այլքն յարհեստէ կռանադործաց յօրինեալք՝ չգիտեմ՝ յորում դարու. այս միայն յայտնի է զի յառաջ քան զՆարեկացին լեալ է որ անդ աղօթէր: Շինուածն յերկուս բաժանեալ 'ի ներքնայարկ և 'ի վերնայարկ՝ ինն սենեկօք սահմանի, հինգ 'ի ներքինն և չորս 'ի վերինն, պատահանաձև բացուածս ունելով յարկաց իւրաքանչիւր ծովահայեացս: Մի միայն է նախադուռն, ընդ որ փոքր մի դժուարաւ լինի ելանել ընդ քարաժայռն և մտանել. այդ առաջին մուտ մէջ ընդ մէջ դրամբք հանէ յամենայն սենեակս ներքնայարկին, յորոց 'ի միւսմն 'ի կողաց լերինն փորեալ է բոլորչի տեղի կանգնաչափ խորութեամբ, յաւազմն ջրոյ արդեօք լի է յայլ ինչ պէտա չէ յայտ: Ի ներքնայարկէն դիւրագոյն ելանելեօք լինի անցանել 'ի վերնայարկն. 'ի սմա ևս մէջ ընդ մէջ դրամբք հաղորդին ընդ միմեանս սենեակքն չորեքին. յորոց մին է փոքրիկ մատուռն հանդերձ վիմեղէն սեղանով. անդ, ասեն, պատարագէր սուրբն: Աստի ետես նա զՏիրամայրն աստուածորդւովն, առ որ անձուկ սիրով մաշէր հանապաղ 'ի վերայ Առտէր կղզւոյն լուսափայլ տեսլեամբ և ճառագայթարձակ նշողիւք ցոլացեալ 'ի վերայ ծովուն, յայն տեսիլ էջ փութով յայրէ անտի և ընթացեալ ընդ ծով իրբև ընդ ցամաք՝ հասանէ առ անձկալին իւր և Տիրամօրն տուեալ զաստուածորդին 'ի գիւրկս նորա, Առ զտէր քո, ասէ: Զայս սքանչելիս մանր ստորագրէ նա ինքն երանելին 'ի տաշն Աչքն ծով 'ի ծով. յիշէ և յաղօթան 'ի բանն Ժի և Իէ:

Տշող. — Որք զբէլու գեղջէն ասեն լինել գերեզման Ներքովթաց, զայսմ գեղջէ ևս զայս օրինակ բան յարմարեն. զՆերքովթ, ասեն, սպանեալ հայկոյ 'ի հայոց ձոր՝ հրամայէ զգի նորա բառնալ և տանել 'ի Բէլու. և յանցանել ընդ գիւղս այս՝ զի տակաւին սլաքն 'ի կուրծս նորա մխեալ կայր, իրբև արտաքս քարչեալ հանին, չող արևուն, ասեն, թափ անցեալ ընդ վիրամէջն՝ անտի առնուն գեղջս կոչեցաւ Տշող:

Փշաւան. — Եւ սա այն գիւղ է՝ ընդ որ յանցանել սրբոյն Յակոբայ՝ իբրև և.

տես զայդեպանս զի աշխատէին, եհարց թէ զինչ գործէք. և յասել նոցա փուշս անկեմք, ասէ յնոսա. եղիցի ըստ բանի ձերում. և անտի մինչև ցայսօր ժամանակի կարի փշալից է վայրն :

Իրոշ վանք կամ ֆառառն Խորան. — Ընդ ձորահովիտն որ առ Ռստանաւ՝ ուղղեալ զընթացս 'ի ներքս կոյս, 'ի ձախմէ ունեւով զՍարոս լեռան և յաջմէ ըղբարձուն, երկժամու միջոցաւ հեռաւորութեամբ լինի հասանել 'ի գլուխ ձորոյն ուր երկուստեք լերինքն եկեալ միանան, անդ է գիւղն Իլի, սակաւաբնակ այսօր. և 'ի մէջ նորա մենաստան կիսակործան և ամայի ֆառառն Խորան կուշեցեալ, յորոց տաան հազիւ մնացեալ են : Մեծահոգեւ աւանդի լինել մենաստանս առ նախնեք, ոչ այնու միայն զի Գաղկաշէն է, այլ զի և հոյակապ և մեծանիստ քան զայլս 'ի շինուածոց նորա և ճոխ միաբանիւք. արդ. մենաստանին խաղառ զեանոյ հաւասարեալ, եկեղեցին և եթ կանգուն կայ հանգերձ կիսամաս նեայ շինուածով որ կից ընդ նմա է. և բայ յաւադ խորանէն այլք 'ի խորանացն են մի մի ոմբողնք կամ թէ ասել փոքրիկ մատրոնք յայլ և այլ անկիւնս եկեղեցւոյն. ոմանք գեանոյ հաւասարք և այլք 'ի վերնայարկս նորա, առ հասարակ դադար անասնոց եղեալ :

Քաւառաշտ. — Սա այն է որ 'ի հնումն Մանակերան անուանէր. ապառաժ ցածադոյն 'ի ցամաք կուսէ կցեալ երկայնեալ 'ի մէջ ծովուն, յորոյ վերայ էր բերդն Մանաճհրի, և այժմ աւերակ է իսպառ : Ի բերդէ աստի արկ Մանաճիհր զսարկաւազունս սրբոյն Յակոբայ 'ի ծով : Բայց այժմեան Քարադաշտ գիւղն փոքր լինչ հեռի է 'ի ծովեզերէն :

ՈՍՏԱՆ. — Մոտանի աւան 'ի հնումն 'ի Ոչտունեայ դաւառիս, առ ծովափ, ամբն 'ի բարձր սարաւանդի՝ որ հետզհետէ բարձրացեալ լեռնանայ : Գաղիկ արքայ հաճեալ ընդ գիրս տեղոյն, ընդ քաղցրութիւն աղբերացն և ընդ օգոյն բարեխառնութիւն, որ անարգել չնչեն 'ի նմա յարեւից, 'ի հիւսիսոյ և յարեւմտից, 'ի թիկանց հարաւակողմանն և եթ արգել լինելով հարաւոյ, շինեայ 'ի նմա զառաջինն շինուածս հոյակապս, տաճարս և սենեակս և փողոցս հրաշալիս և տաճար մի ձեմարանայ զարմանալի յոյժ. համառօտ ասել զալթոն արքունի աստէն հաստատեայ մինչ չև էր ձեռն արկեալ 'ի շինութիւն Աղթամարայ : Եւ այդ ամենայն ճոխադոյն պատմի առ թովմայի արծրունոյ և 'ի հին կոնգակին Աղթամարայ : Այլ 'ի հնգետասաներորդ դարու անմարդաբնակ արարեալ 'ի Աբան դարայ, անհետ եղին իսպառ. հրաշալիքն Գաղկայ, եթէ ցայնվայր նշխար ինչ մնացորդ կայր 'ի շինութեանց արքային. և արդ. 'ի նոյն կործանման կայ մնայ՝ 'ի սակաւուց շինական տանց բնակեալ իբրեւ զմի 'ի գիւղորէից : Բերդն որ կայ ցարդ 'ի դադալթան լերինն՝ բարձրադիր 'ի վերայ աւանին և ծովահայեայ, ըստ մասին հիմանն թերեւ մնացորդ համարելի է յառաջնոյ ամրոցէն. և յետ կործանման աւանին կարկատեալ, որպէս ակներեւ 'ի քարանցն տեսնել : Յամրոցէ անտի ստորերկրեայ ճանապարհն՝ որ և այն խաթարեալ է, հանէր մինչև յեկեղեցի սրբոյն Ստեփաննոսի որ է արտաքց բերդին 'ի ստորեւ :

ՍՐՈՒՄԱ. — Մի 'ի բարձր լեռանց վասպուրական աշխարհին, կիսով չափ 'ի վեր անբեր ապառաժ ըստ ծովահայեայ կողմանն, և անտի 'ի վայր դաւարաբեր. երբ

կայնանիստ է ըստ արեւելից և ըստ հարաւոյ կողմանցն . զի մի կողմն 'ի ձորաբերանոյն Ոստանայ ձգի յարեւելս կոյս մինչև ցմիւս ձորաբերանն հանդէպ Անգղայ . իսկ միւս կողմն 'ի հարաւ կոյս՝ յորմէ և ձորն որ առ կողիւք Ոստանայ ձեւացեալ՝ հանէ մինչև ցգիւզն իլի, զորմէ 'ի վերն ասացաք : Առ ստորտով ծովեզերին գիւղորէք են և պարտէզք պտղաւէտք հարուստ մի տարածութեամբ, որպէս և 'ի ձորաբերանն 'ի վեր 'ի հարաւոյ : Եւ այդ ամենայն բարելից գիւղորէք՝ սահման Ոստանայ համարին :

Չարար Ս . Նշան (կամ Զարաւան) . — Վանք Ստուածածնի առ 'ի կողաց Արտոս լեւին, գեղեցկադիր և բարձրահայեաց 'ի վերայ ձորաբերանոյն Ոստանայ : Չէ ինչ նշանաւոր մենաստանս փոքր և անշուք, այլ ցանկալի ամենայն հայրենասիրաց, զի անդ է գերեզման Եղիշէի վարդապետի սրբոյ . որ նախ յեկեղեցւոյ վաւելիչաւ գեղջի թաղեալ էր, որ առնթեր նորա կայ և արդ ամայի, և իբրև քառասուն ամօք յառաջ վարդապետ ոմն Եհան անտի զնշխարան և բերեալ հանդոյց 'ի վանս յայս : Եւ այս ամենայն հանդերձ խտաւորօն կենօք սրբոյ վարդապետին յԱրտոս լեռանն, ճոխագոյն պատմի մի ըստ միով 'ի կոնդաակի վանացս :

Սպիտակ վանք Աստուածահանի . — Է այլ մենաստան փոքր շինեալ 'ի Գաղկաց արքայէ 'ի վերայ բարձր բլրի, որ է նոյնպէս 'ի կողաց Արտոսի :

Անգղայ Աստուածահանի վանք . — Յանուանէ գեղջի այսպէս կոչեցեալ, որ քառորդաւ հեռի է 'ի վանացն . և շինեալ է առ գետովն որ դայ 'ի խօշապայ : Առ ավին գետոյն ստորև վանից բխէ ջուր պատուական՝ ուր լուսնան ախտածէտք : Նշանաւոր է վանս այս վասն ինքնաբոխ ձիթոյն . զի 'ի հիւսիսային որմն եկեղեցւոյն յերկթղաչափ դարանի դերեսօք ներքոյ հանդիպակաց քարին՝ որ օծեալ խաչաբար է, ասեն 'ի թաղէոսէ առաքելոյ, հօսի ձէթն իբրև զշիթս քրտանց :

ԱՐՏԱՒՆՆԵՐ . — Ի հնումն մի 'ի պայծառ քաղաքաց կողմանցս էր, յորում Բ Արտաշէս շինուածս զարմանալիս և ամբոցս յօրինեալ բնակեցաւ ըստ Արծրունոյն պատմութեան . այլ այժմ հազիւ թէ հետք երևին այնց հնութեանց . և է իբրև զմի 'ի գիւղորէից : Իսկ պարտիզայն բազմութեամբ և պտղաւէտ արգասաւորութեամբն երևելի յոյժ : Շինուածք տանցն 'ի բարձր բլրի, և պարտէզքն հանդէպ նորա ստորև՝ որ ըստ լայնութեանն հասանէ մինչև ցծովեզրն, և երկայնութեամբն երկուստեք ցմեծ տարածութիւն : Ամենայն տեսակք պտղոց որ անգլինին՝ աղնիւ են ըստ համոյն և ըստ մեծութեան և խնձորն հոտաւէտ . իսկ առատութեամբն լիացուցանէ ոչ զվան միայն, այլ և զշրջակայ սահմանս : ՅԱրտամա 'ի վերայ հասարակաց ճանապարհին է աղբիւրն այն՝ յորում առ ժամանակօք սրբոյն Յակոբայ 'ի լուսնալ աղջկանց անպարկեշտից՝ անիծիւք սպիտակացոյց զհերս գլխոց նոցա, և ասի թէ մինչև ցայսօք բոլորչի սպիտակութիւնս դահեկանաչափ երևի 'ի գլուխս նորածնեալ աղջկանց : Ներքին կողմն աղբերդ յորմէ հօսի ջուրն՝ վիմափոր է լայն և բարձր քան զհասակ մարդոյ և երկայնաձիգ . այդ գործ թէ չիցէ 'ի Շամիրամայ մնացորդ, անշուշտ մեղոյն Արտաշէսի ձեռակերտ է : Շամիրամայ սուռն ընդ Արտամա տնցեալ ուղեանէ զայդևս տանա նորա, և անտի անցեալ գնաց յայդևստանս վանայ :

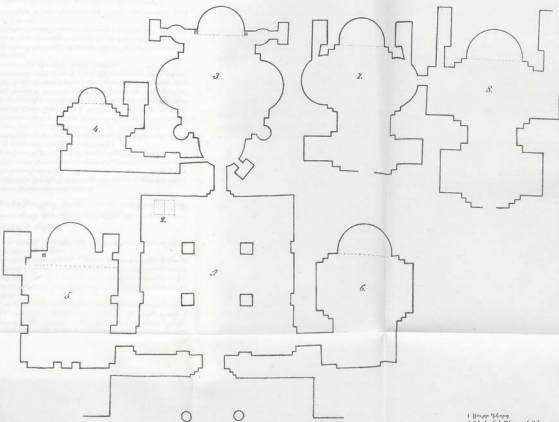
Կռնկոշ վանք ստորոշահանի. — Կիսաժամաւ հեռի յԱրտամետայ ե ժամաւ ե կիսով 'ի վանայ, շինեալ 'ի բարձր բլրի գեղեցկանիստ ե ծովահայեաց, ամենեւին անշուք: Զայդ անուն ընկալաւ մենաստանս 'ի գիպուածոյն, իբր զի 'ի սկսանել երբեմն խորհրդոյ պատարագին իբրեւ շիւթէին իմն թէ զինչ արասցեն քանզի չգոյր բաժակ 'ի պատրաստի, կռնկան ոգիոյ խաղողոյ բերեալ ելից զպակասութիւն կարեւոր գործոյն:

ՎԱՐԱԳ. — Յարեւրակողմն քաղաքին վանայ երկժամաւ հեռի 'ի նմանէ է լեռանդ, բարձրագոյն քան զոր ցարդ ստորագրեցաք, այլ ոչ քան զՍիւփան: Կիսով չափ բարձրութեանն դալարաբեր ե անտի 'ի վեր առհասարակ ապառաժ ե անմաւ տոյց. բարձրութեամբն ե երկայնանիստ գրիւքն ահաւոր ձգեալ 'ի հիւսիսոյ ընդհարաւ՝ յարեւմուտս կոյս զհայեցածն ունելով: Ի հեռաստանէ թէպէտ ե միապաղաղ երեւի, այլ անձկագոյն ձորով յերկուս բաժանեալ լանջակողմն, առանձին անուամբ ներքին վարագ ձայնի այն որ առաջակողմն է ե ցկէս վերնոյն հասանէ բարձրութեամբն. իսկ միւս յետակողմն վերին վարագ, որ ե ահագին բարձրութեամբն երեւի է յամենայն կողմանց աշխարհին:

Ներքին վարագ. — Մենաստաններքին վարագայ կոչեցեալ Սուրբ Նշան՝ սակս անդ լինելոյ երբեմն հռիփսիմեայ սուրբ Նշանին, է 'ի լանջակողմն լերին 'ի դուր տեղով պատեալ բարձր պարսպաւ յանթուրծ աղիւսոյ: Ընդարձակ շինուած ծովքն ե մեծատարած գեղատեսիլ պարտիզքն 'ի ներքս ե արտաքոյ պարլսպացն յարեւից կուսէ ե 'ի հիւսիսոյ՝ արդարեւ ցանկալի վայր, թող ե զօդոցն բարեխառնութիւն. մրդաւէտ ծառք պարտիզայն մեծաւ մասամբ են ծիրանիք, որ 'ի պողարեւութեան ժամանակի գեղատեսիլ հաճութիւն ընծայեն աւկան: Ի մէջ գաւթին է աղբիւր յորդառատ ե ուռենիք, ե այլ աղբիւր արտաքոյ պարսպին ե հանդէպ նորա ջրաղաց, որոյ ջուրն դայ 'ի ձորոյն որ բաժանէ զներքին վարագ 'ի վերնոյն: Վերին շինութիւն սենեկաց միաբանիցն ե ուխտաւորաց ե առաջնորդին եղեալ է 'ի ձեռն Ղազար վարդապետի. թէպէտ ե մեծագործութիւն չերևի 'ի նմա, այլ բարձրահայեաց գրիւքն 'ի վերայ ընդարձակ գաւթին՝ գեղատեսիլ է: Սակայն մեծագործ է 'ի մենաստանիս եկեղեցին մեծ՝ յեթանց եկեղեցեաց գումարեալ, առ հասարակ քարաշէն, յայն սակս ե 'ի Տաճկաց կոչի նետի—քիլիսէ, հնգեցուն կցեալ ընդ միմեանս մէջ ընդ մէջ դրամբք, ե երկուցն փոքու խորոցաւ տարակաց յայլոցն, որպէս ե 'ի պատկերիդ ճշգրիտ ցուցանի:

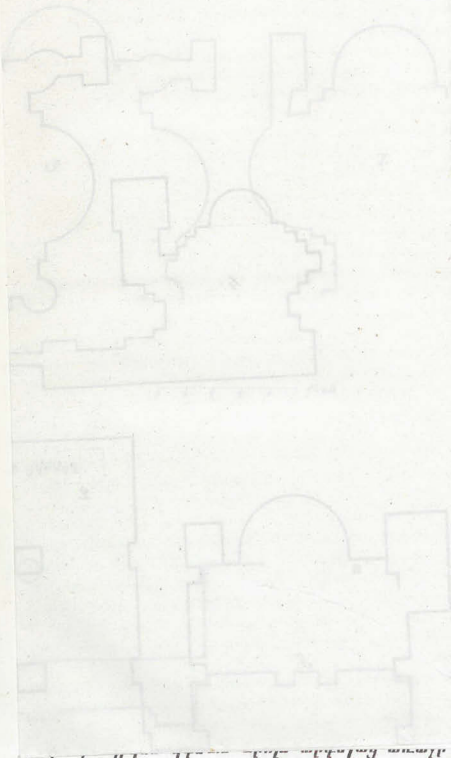
Առաջին եկեղեցեացոյ որ շինեալ է առ փիլիպպոս կաթողիկոսիւ յամի ՌՂԷ՝ է բուն եկեղեցին՝ ժամուռն ասացեալ ըստ սովորութեան Հայաստանի, ուր ըզժամերգութիւնն կատարեն. նուիրեալ է յանուն սրբոյն Գեորգայ, չորիւք քառակուսի սեամբք ամբարձեալ կամար նորա, ե պատկերազարդ որմունքն: Յաջակողմեան դասի է ընդ փայտաշէն կաթողիկէիւ գերեզման Պետրոսի Գետադարձին ե արքային Սենեքերիմայ, արձանագիր ունելով առաջնոյն այսպէս.

Թին ԴՃՀԱ: այս է հանգիստ տն պետրոսի կթղիկոսին որ 'ի տրապիզոն զգետն ճրոխ արգելաց առաջի վասիլ արքային:

Ներքին զարդաքանդակների նկար

- 1 Սուրբ Կնոպ
- 2 Գլխավոր խորանի քանդակները
- 3 Կառավարի
- 4 Սուրբ Դավիթ
- 5 Գլխավոր խորանի քանդակները
- 6 Սուրբ Ստեփանոս
- 7 Սուրբ Եղիշ
- 8 Սուրբ Կնոպ

Handwritten text in a cursive script, likely Georgian, is visible on the right side of the page. The text is arranged in several vertical columns and is mostly illegible due to fading and the quality of the scan.

իսկ երկրորդին որ է սուրնթեր նորա՝ այսպէս .

այս է հանգիստ սենեքերիմ Թգորին Թվին ԴՃՀԸ :

Գերեզման Գետադարձին որ կայ և 'ի վանս սուրբ Նշանին 'ի Սերաստիա՝ թուի թէ մասնաւորեալ է աստի :

Երկրորդ եկեղեցին է տաճարն ժամատան բարձր և կաթողիկէիւ, դրամբ և որմով անջրպետեալ 'ի ժամատանէն յարեւելից կուսէ, ըստ սովորութեան գրեթէ ամենայն եկեղեցեաց քաղաքին և վանորէից երկրիս . և է նուիրեալ յանուն սուրբ Աստուածահային :

Երրորդն է սուրբ Նշան կիսափուլ յաջմէ տաճարին :

Չորրորդն Գետադարձի սուրբ Նշան 'ի նոյն կողմն ժամատան, յորոյ 'ի նորոգչինեն յամի ՌՄԿ, 'ի մէջ կամարաց նորա գտաւ գետարգել սուրբ Նշանն Պետրոսի կաթողիկոսի փայտեայ դզրոցաւ ամփոփեալ 'ի տեղւոյն, և 'ի վերայ նուա արձանադիր . և մեծապէս ուրախացեալ ամենեցուն ընդ անակնկալ գիւտ նորա, և առ ազահով լինելոյ փոխադրեն 'ի քաղաքն 'ի սուրբ Նշան եկեղեցւոյ առ Հռիփսիմեայ սուրբ Նշանաւն, ուր կայ մինչև ցայսօր : Իսկ միւս գետարգել սուրբ Նշանն որ կայր երբեմն 'ի Տրապիզոն՝ է 'ի մասնէ սորա, և թուի առ ժամանակօր Գետադարձին մասնաւորեալ ժողովրդեան Տրապիզոնի, ուր եղեալ էին պանչելիքն 'ի ձեռն սրբոյ Նշանին առաջի վասիլի :

Հինգերորդն կոչի սուրբ Սիոն, յահեկէ ժամատանն և գմբէթաւոր :

Իսկ վեցերորդն սուրբ Յովնաննէս և Եօթներորդն սուրբ Սոփիա որմակիցք իրերաց և յայրոյն զատուցեալ . գմբէթաւոր է առաջինն և ընդ կամարօքն դադտնի դարանք, և երկրորդն կիսափուլ, յորոյ որմն արեւմտեան է մնացորդ արձանադիր մինչև ցայսօր խոշորատառ զայս օրինակ .

ՆԼ • Թվին : Էս խուշուշ խաթունս գուստր գագկայ յազգէն բագրատունեայ կենակից սենեքերիմ ար • • • նը տաճարացս յիշեցէք 'ի մօքուր

Յորմէ թուի թէ այս երկրին եկեղեցիք ևեթ խուշուշայ տիկնոջ դաստակերտք են : Իսկ այլոյն չիք հին արձանադիր :

Արտաքոյ պարսպին 'ի հարաւոյ կուսէ երեկն աւերակք մատարանն 'ի հնումն և ցայսօր Ուրաքայր կոչեցելոյ, ուր ընակէին քահանայք երկու առ ժամանակօր Հռիփսիմեանց նախ քան զԼուսաւորչին դալ 'ի կողմանս յայտոսիկ, և յամենայն ուրբաթու մատուցեալ զպատարագն հաղորդէին զՀռիփսիմեանն, զորոյ ասացուք զինի :

Ի մենաստանիս ներքին վարագայ գտանին երեք քանդակք սեպաձև արձանադրաց . առաջինն ազուցեալ յարեւմտեան որմն եկեղեցւոյն յաջմէ գրանն 'ի կարծրագոյն որձաքար վիմի . երկրորդն է վեմբարն Գետադարձի սուրբ Նշանին . երրորդն դարձեալ վեմբար սուրբ Սիոնի . երեքին ևս տեսչին 'ի հանգիստ : (Իխ. Ա. Բ. Գ.)

վերին վարագ. — Անցեալ 'ի ներքին վարագայ առ հարաւակողմամբ ընդ ձորամէջն, և ելեալ ամբարձեալ 'ի լանջակողմն մուտոյ բարձրագոյն մասին լերինն, որ և է բուն լեռունն, 'ի բարձրաւանդակ վայրը՝ յաջմէ և յահեկէ և յառաջակողմանէն զառ. 'ի վայր զգիրսն ունելով, երևի աւերակ մենաստանին վերին վարագ. կոչեցելոյ, որոյ չորեքին որմունք եկեղեցւոյն ևեթ մնացեալ են: Աւերիներ նորա աղբիւր ականակիտ և պատուական յորդ ջրոյ 'ի լեռանէն իջանէ: Ի բարձրութենէ աստի երկիրն բովանդակ երևի 'ի հանգիւղոյ նորա, և յաջմէ 'ի հեռուստ ինքնին պարարտեանն Մասիս:

Գալիլեա. — Ի վերնոյն վարագայ ուղեւորեալ վերագոյն ևս, առաջին յանգիման լինի տեղի ճշնութեանն թողկայ: Եւ ապա ընդ քարաժայռն ահագին և անմատչելի մեծաւ դժուարութեամբ ելեալ 'ի դազաթն լերինն, 'ի խորչս և 'ի վապարս քարալերինն երևին տեղիք փախտեան և բնակութեան սրտոյ Հռիփսիմեանց, և առանձինն խորչն այն յորում ամփոփեալ էր Հռիփսիմեայ զսուրբ Նշանն որ էր 'ի պարանոցի իւրում, պատուեալ յախտաւորաց: Նշանգ սուրբ յեթմներորդ դարու յայտնեալ աղօթիւք ճշնաւորին թողկայ՝ թռուցեալ 'ի դազաթանէ լերինդ լուսափայլ պայծառութեամբ եկն եմուտ 'ի տեղի եկեղեցւոյ վերնոյն վարագայ. և ընդ ամենայն լեռունն աստ և անդ երևեցան լուսեղէն սինք երկոտասան, եթմ 'ի ներքին վարագ, և երեք 'ի վերինն, և երկու 'ի սուրբ Գրիգոր և 'ի Կարմրուոր. և 'ի տեղիս իջման լուսեղէն սեանցն շինեցան եկեղեցիքդ երկոտասան: Այլ յայտ է թէ վերին վարագ. նախաշէն բան զայլն է, բայց կամ առ կարի բարձրութեանն և կամ առ անհնարին ցրտաւ թեան վայրացն՝ փոխադրեցաւ բնակութիւն միանձանցն 'ի ներքին վարագ: Վայրը ճշնութեանն Հռիփսիմեանց 'ի դազաթն լերին՝ Գալիլեա կոչի 'ի բնակչաց երկրին. և են ամենայն վայրըդ ուխտատեղիք՝ ցանկալի ամենեցուն ոչ միայն բնակչաց, այլ և եկացն 'ի հեռաւոր աշխարհաց. որոց յոչինչ զրեալ զանհնարին աշխատութիւն վերելիցն՝ չմեկնին տեսութեամբ ևեթ մենաստանացն շատացեալ, մինչև տեղեան և զԳալիլեա:

Սուրբ Գրիգոր. — Ի վերնոյն վարագայ իջեալ ընդ սաստիկ զառ 'ի վայրն 'ի կողմանէ հիւսիսոյ, և հասեալ 'ի ձորամէջ մի չրժապատեալ 'ի լերանց որք մասն են նոյն լերինն վարագայ, կառուցեալ կայ 'ի փոսի անդ ձորամիջոյն փորիկ մենաստանն սուրբ Գրիգոր, 'ի հնումն կոչեցեալ Սալնապատու վանք և Չորախանք ևս, որպէս գրի 'ի կոնգակի վանացն և մեկնի այսպէս, «որ է սա լաւ անապատ». ուրանօր թէպէտ բազմաթիւ էին միանձունք ըստ պատմելոյ կոնգակին՝ այլ արդ ոչ ևս: Ի շինուածս այժմեան մենաստանին չերևի մեծադործ ինչ, զի և եկեղեցիքն իսկ երեքին մատրանաշափք են. այլ աւանդի անդ լինել ամփոփեալ 'ի կամար եկեղեցւոյն հողաթափ և փողպատ Հռիփսիմեայ, և զի բնակեալ է աստ սուրբ Լուսաւորին ճշնութեամբ, որոյ վայր ճշնութեանն է արտաքոյ մենաստանին 'ի վերոյ լերին 'ի դուրան և 'ի զուարճալի վայրի, ուր յետոյ շինեցաւ մատուռն և կայ մինչև ցայսօր: Ասի թէ աղօթէր սուրբն արտասուօր առ Տէր զի յայտնեցէ զսուրբ Նշանն Հռիփսիմեայ. և 'ի տեսեան ասացաւ նմա՝ եթէ ոչ այժմ՝ այլ յիւրում ժամանակի յայտնեցի. և է ժամանակն

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document. The text is written in dark ink on aged, slightly yellowed paper. The script is dense and flowing, with many ligatures and flourishes. The text is arranged in several lines, with some lines being longer than others. The overall appearance is that of a historical manuscript or a personal letter from the 17th or 18th century.

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document. The text is written in dark ink on aged, slightly yellowed paper. The script is dense and flowing, with many ligatures and flourishes. The text is arranged in several lines, with some lines being longer than others. The overall appearance is that of a historical manuscript or a personal letter from the 17th or 18th century.

[illegible]

N 11

[illegible]

NIV A-4

→ - - - → - - - → - - - → - - -

↑ ↑ ↑ ↑ ↑

→ - - - → - - - → - - - → - - -

↑ ↑ ↑ ↑ ↑

գրամբ և որմով անջրպետեալ 'ի ժամատանէն: Եւ անուանք եկեղեցեացդ եւ՝ Ա. Էջմիածինն որ արդ. սուրբ Նշան տալի. զի 'ի տաճարի նորա առանձին խորանաւ պահին յերկաթի գզրոցի սուրբ Նշանն Հռիփսիմեայ և Գետարդեւ սուրբ Նշանն, մեծաւ եռանդեամբ պատուեալք յամենայն ժողովրդեանէն, որք զօր ամենայն յաճախեն անդ, մանաւանդ. յաւուր ուրբաթու, յորում սահմանեալ է անխափան պատարագ մատուցանել 'ի պատիւ սուրբ Նշանացն: Առ եկեղեցեաւս է առաջնորդարանն. զի անդ նախ առաջնորդն և ոչ 'ի վարագ, սակա յաճախ երթեկեղծեանց դատից և վճռոց և որոշեւոց իրաց ազգին՝ որք անդ աւարտին ժողովով իշխանաց: Երկրորդն է Տիրամայր: Երրորդն սուրբ Պօղոս: Չորրորդ սուրբ Պետրոս, որմակից սրբոյն Պօղոսի: Հինգերորդ սուրբ Սահակ: Վեցերորդ սուրբ Ստեփաննոս: Եօթներորդ սուրբ Վարդան: Ութերորդ Յիսակաւոր Աստուածաճիւղ: Ի տաճարի սրբոյն Պետրոսի կրկին արձանագիրք են սեպած և տառից. մին ագուցեալ կողմնակի աւերթեր գրանն, և միւսն 'ի ճակատ անկողմնական աւանդատանն. (որ է թիւ Ե.)

Տունք Հայոց յառաջագոյն թէպէտ և բաղում, այլ արդ հաղիւ հասանն մինչև ցերեկու հազար հանգերձ որ յէգեստանն կան, զորոց զինի: Զուրբ քաղաքին և այգեստանացն եթէ աղբերաց և եթէ ջրհորոց կարի անախորժք և ծանր և ոչ բնաւ զովացուցիչ ծարաւեաց, չգիտեմ առիմէ այնչափ գովկետով յիշաւ տակեալ 'ի պատմութիւնս նախնեաց. գուցէ ոչ անձամբ առեալ զփորձ արդեաք, կամ թէ երկարութեամբ ժամանակաց ծովուն մօտեորեալ 'ի քաղաքն՝ ընդերկրաւ խառնեալ 'ի չորս քաղաքին դառնացուցեալ անախորժս գործեաց: Իցէ այդ որպէս և է, ես ընդ այն կարի զարմացեալ եմ զի որ 'ի լուրցդ բմպեն ան հասարակ ժողովուրդք քաղաքին, առոյգ են և անձնեայք և կարմրայտք, ուժեղք և ձայնեղք: Իսկ քաղցրահամ ջուրք որ միանգամայն ախորժելի են և կին և բնակին, քանդի և բնակքն ինքնին խոտովանին զանհամութիւն ջուրց քաղաքին իրեանց, առ հասարակ 'ի կողմնս լերանց գտանին, 'ի վարագ և այլ լուր, որ ըստ գեանաչափութեան բարձր են յոյժ քան զծովն, և նմին իրի անխառն 'ի նմանէ: Այսորիւք և եթ շատացեալ տեղագրութեամբ քաղաքին, անցցուք 'ի վերին բերդն կամ 'ի քարալեռանն՝ զոր յատուկ ճամբրամակերան սասցաք, յորում մնացորդք դաստակերտացն են ճամբրամայ հիանալիք:

Արդ քարալեռան անձուկ լայնութեամբ՝ երկայնանիստ յարեմտից յարեկալ իբրու ժամաւ միով պատեալ է զքաղաքն, որպէս սասցաք, 'ի հիւսիսոյ կուսէ՝ երկու ծայրիւքն կցեալ ընդ պարսպի քաղաքին: Երեսք լերինդ որ հայի անընդ միջաբար 'ի վերայ քաղաքին և հանդէպ հարաւոյ՝ ուղղաձիգ ամբարձեալ 'ի վեր իբրեւ պարիսպ անմատոյց և առ հասարակ քարածայր՝ լերմացեալ 'ի տօթոյ արեգակնայն տօթակիցէ գրազաքն ողջոյն յամերայնի, որ զուրկ է ամենեւին 'ի փշմանէ հիւսիսայնի հողմոյ: Իսկ յետակողմն լերինդ որ հայի 'ի հիւսիս՝ քարածայրիւք և խճովք և հողով խառն՝ ուրեք անմատչելի մինչև ցլերին պարիսպն, և ուրեք ոչ այնպէս: Ի միջավայր գագաթան քարալերինդ, ուր բարձրագոյն վայրն է քան զերկուց ծայրիցն որք տակաւ խոնարհեալ կցին ընդ պարսպի քաղաքին, է բուն ներքին բերդն՝ զրամբ յարեմտակողմանէն և չուրջանակի առան,

[illegible]

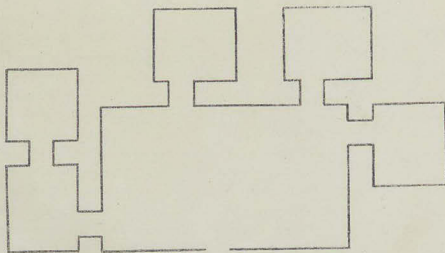
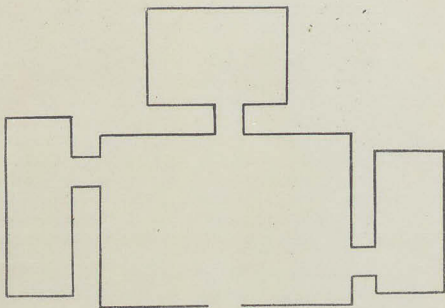
Thompson, J. W.

[illegible]

ղափին , և բուն ներքին բերդն՝ դրամբ յարեւմտակողմանէն և չորջանակի առ

ձին պարսպաւ ամրափակեալ : Անդ չարեալ կան թնդանօթք 'ի բայի, և ուսմբք և այլ պատերազմական անօթք և զէնք 'ի յարկածածուկ ամրափակ տեղիս չե-
նեալս 'ի պէտս նոցա : Ճանապարհ վերելից բերդիդ է առ 'ի ներքս իւրէլէ-գա-
բուսիին, որ և տանի մինչև ցնեբքին դուռն և 'ի ներքս՝ միշտ զառ 'ի վեր ելա-
նելով : Բնակարանք են 'ի բերդիդ վասն արքունի զօրաց, այլ քաղաքացւոյ և ոչ
մի : Ամենայն պարկազք քարալերինս ծայր 'ի ծայր շինեալք են յետ ժամանա-
կաց առ Պարսկօք կամ առ Տաճկօք որպէս յայտնի տեսանի, յորս չերևի բնաւ
մեծագործութիւն. միայն 'ի միջավայրին որ բարձրագոյնն է՝ ուր թնդանօթքն
կան, որպէս ասացաք, քարինք հիմանն հարուստ մի բարձրութեամբ մեծամեծք
և ստուարք ոչ թերեւս յետին ժամանակաց գործ են, սակայն և ոչ իսկ կար-
ծեմ մնացորդք 'ի Շամիրամայ : Այլ 'ի գործոց սորա զարմանալոյ արժանիք են
խորենացւոյ աւանդեալքն. « Կառոյց և պէտպէս տաճարս, սենեակս օթից,
տունս գանձուց և վիհս երկարս 'ի յարեգդէմ՝ կողմն անդ քարանձաւին » :
Այս սենեակք են թուով վեց փորեալ կռանաւ, երկու 'ի նոցանէ յարեմտեան
ծայրն և մի յարեւելեանն և այլք 'ի միջավայրին ուր ներքնաբերդն է, իւրաքանչիւր
'ի նոցանէ ունեւով և մէջ ընդ մէջ սենեակս : Մուտք նոցա և ներքին որմունքն
շուրջանակի, և առաստաղքն ոմանց տափարակ և այլոց կամարածն, անեղծ կան
ցայսօր : Որ միանգամ տեսեալ է զվիմանիոր սենեակս քարալերինն Ամասիոյ
դշինեալուն 'ի Միհրդատայ, գիրաւ իմանայ զսոցա մեծագործութիւն և խտիր
ընդ սոսա և ընդ նոսա, զի նորա իւրաքանչիւր մի մի սենեկօք սաՀմանեալ և
փորք, այլ սոցա մեծատարածք և մէջ ընդ մէջ սենեկօք առաւելուն քան զնո-
սա : Անագղերի գտեալ շերմութեան արեւուն ընդ թմանձրութիւն քարածայոսին,
դուռն մի և եթ ունեւով դոցա իւրաքանչիւր, կարի զովագին է 'ի ներքս ա-
մարանի : Ի պատկերիդ յանդիման ցուցանի ձև և ճշգրիտ չափ երկուց 'ի նոցա-
նէ. յորոց առաջինն է յարեւելից ծայր քարալերին, արտաքոյ քան զպարսպ
միջնաբերդին : Գաւիթ գործեալ է առաջի դրան նորա մեծի փորեալ 'ի նոյն
բնոնէ. և իլանեն 'ի գաւիթ անդր միակտուր բազմաստիճան սանդղօք : Իսկ
երկրորդն է յարեմտից կուտէ քարալերինն, յաջմէ ճանապարհին՝ որ 'ի միջնա-
բերդն տանի. զի և սա արտաքոյ կայ նորա իբրև զառաջինն : Ի շրջապատ դրան
նորա արտաքոյ վերուստ 'ի վայր և երկուստեք յողորկեայ ապառաժին՝ սեպա-
ձև արձանագործութիւնք են անթիւք, բազում մասամբ եղծեալք 'ի բռնութենէ
տարերաց. և զմիացելոցն դժուարին է ումեք առնուլ զպատիւք, զի չկը զաւիթ
առաջի նորա առ աներկիւղ և անվտանգ 'ի բացէ կալոյ որում զննէն զվերին
կողմնն, այլ սակաւ աստիճան միակտուր սանդղաք 'ի կողմանէ մինչև ցումուտ
նորա, որոյ առաջի անընդմիջաբար անդունդք են մինչև ցատորոտ բերին : Այսր
քարանձաւի մուտք 'ի հարկէ չէր այդպէս վտանգաւոր զառաջինն, այլ զաւթիւ-
սահմանեալ. սակայն 'ի տարերաց բռնութենէ զերծեալ անկեալ են մասունք
քարալերին, որով և զաւիթն անհետացեալ. և երևի ընդ ամենայն երկայնու-
թիւնն լերինն՝ մեծամեծ հատորոց փրթուցեալ դիզեալ զստորով նորա : Արդ-
վեցեակ մէջ ընդ մէջ սենեկօք սահմանեալ երկրորդի քարանձաւիս՝ յորմունս
իւրաքանչիւր նոցա այլեայլ քառակուսի խորչք են և ծակ 'ի մէջ նոցա և 'ի շրջ-

Չապառ ծակույն վարեալ փոքր մի զերեւոր սրմոյն քառակուսի : Զքարանձաւս
դպս երկրորդ՝ բաղանիս Շամիրամայ կոչեն բնակիչք, համարեալ զծակսն տե-

զիս ծորակաց ջուրցն, թէպէտ և մարդաշատի և աւելի ևս բարձր են 'ի գետնոյն :

Ի ներքոյ դորա է քարանձաւն երրորդ, և ճանապարհ նորա դարձեալ միա, կտուր քարեղէն սանդղօք, որ փորեալ է 'ի կողմանէ միւսոյ սանդղօքն ցածագոյն քան զնա և առաւել վտանգաւոր . քանզի յաճմէ նորա չիք բաւական միջոց ապահով լինելոյ իջանողին անդր :

Իսկ միւս երեքն 'ի քարանձաւաց 'ի միջնաբերդին են, և նախ չորրորդն, և առաջի նորա գաւիթ ընդարձակ, և ինքն հինգ սենեկօք սահմանեալ, յորոյ 'ի միւսմն էր գմբէթաձև աղխտակերտ շինուած մի . բնակչաց համարեալ զայն իբրեւ պահարան դանձուց և զի չիլիսէ որ մօտել առ նա, մի 'ի վաշայից քաղաքին սա, կաւ ամօք յառաջ յոյնչ գրեալ զկասկածն՝ և քակեալ զչինուածն՝ գտանէ թաղեալ 'ի գետնի սափորիւ միով ոսկերոտի :

Հինգերորդն է առքնթեր չորրորդին 'ի կողաց նորա, և 'ի նմա սենեակք եօթն :

Վեցերորդն է ընդ դաւթիւ չորրորդին և մուտ նորա ոչ ամենեցուն համարձակելի, զի չուանաւ պարտ է իջանել 'ի վերուստ առաջի դրանն, և չիք այլ ճանապարհ, զի և աստի զերծեալ է մասանց լերինն և անկեալ :

Բաց 'ի վեցից քարանձաւացդ՝ է և ջրհոր մեծ 'ի 'ի հարաւոյ կողմն քարալեւրինն, նոյնպէս մնացորդ 'ի նախնեաց :

Սեպաձև արձանագրութիւնք 'ի քարալերինս բաց 'ի շրջապատէ դրան երկրորդի քարանձաւին զորմէ ասացաք 'ի վերոյ, են և այլ 'ի չորս և 'ի հինգ տեղիս նորա : Առաջինն 'ի հարաւակողմն կամ՝ յերես նորա, ակներե երեւեալ 'ի քաղաքէն, գրեթէ 'ի միջովայր անդ լերինն, ուր ոչ հասանէ ձեռն մարդոյ առ մեծի բարձրութեանն, չունելով և կռուան ոտից ոչ 'ի վերուստ և ոչ 'ի կողմանէ, ընդ որ հիանայ ամենայն մարդ . զի կամ՝ մեքենայիւք մօտեալ 'ի տեղաձին փորագրեալ են, և կամ՝ կռուանք էին վերելից և ժամանակաւ զերծեալ անմատոյց գործեցին զվայրն : Արդ յայնմ տեղով որ է իբրեւ սիրտ քարալերինն, ողորկեալ կռանաւ քառակուսի՝ փորագրեալ է արձանագիրդ (9) սեպաձև խոշորատառ, անեղծ կացեալ մինչև ցայսօր, այլ դիտակաւ և եթ որոշելի : Երկրորդն և երրորդն 'ի հարաւակողմն լերին առքնթեր իրերաց՝ ցածագոյն և մերձ գետնոյ . առ անպիտանութեան մասանց քարին կիսեղծ 'ի բնութենէ, և կէս մի խորտակեալ 'ի ձեռաց մարդոյ : Չորրորդն է մերձ Դէվլիլ-գարուսին նոյնպէս ցած երկայնաձիգ քառակուսեաւ, որ և սա եղծեալ է : Իսկ հինգերորդն է 'ի մէջ միոյ 'ի կռատանցն, որ են առ 'ի կողաց նոյն հիւսիսակողման լերինն, և են կռուառնայ, քանզի այսպէս կռնն զնոսա բնակիչք, զոյգ որմակից իրերաց, փոքրատարածք կամարաձևք, իբրեւ զեկեղեցւոյ խորանս կռանահարք 'ի քարալերին : Եւ թուի հաւաստեաւ կռեցեալ այսպէս, զի և զառաջեաւ նոցա վերուստ 'ի վայր 'ի քարալերինն երևի մինչև ցայսօր ազուրայ կռանահարեալ, զոր ընթացս արեան զենմանցն ասեն լինել : Արդ յաջակողման կռատանդ 'ի վերայ կողմնակի որմոյն վերուստ 'ի վայր անեղծ կայ մինչև ցայսօր արձանագիրն մեծ :

Շամիրամակերտին տեղագրութեամբ շատացեալ, մի անյիշատակ մնացեն

յերալ՝ լուր եհան եթէ գիր լիզեալ ողջացուցեալ են . և յայնմանէ , ասեն , մնաց անուն գեղջն լէդք :

Անդր քան զԱւան ժամաւ միով առ ծովեղբն տեղիք են բորակի . զի ածու գործեալ և 'ի ջուրց ծովուն թողեալ 'ի նոսա և ցամաքեալ , լինի բորակ առատ :

Մարմնաւ . — Գիւղ երկու ժամաւ հեռի 'ի վանայ առ ծովեղբն . յորում թէ պէտ և նշանաւոր ինչ չլտանի , այլ անուանի է սակա առատ որսորդութեան տառելի ձկանն . զի առ նովաւ անցանէ գետն համանուն , որ ընդ ժամանակս ժամանակս աճեալ ծովանայ անդանօր :

Ի Մարմնաւ մինչև ցլտուց կղզի սակաւ են գիւղորէք 'ի ծովեղբն . այլ վերայ քան զնա բազումք 'ի լանջակողմն և 'ի ստորոտս բարձանց 'ի գուր վայրի , գիրս քաղցրահայեացս ունելով խրաբանչիւր . յորոց մի է և Ալուր գիւղ , յորում և վանք Աստուածաճնի անշուք , արտօրայս մեծամեծս ունելով և պարտէզս պտղատու ծառոց : Ի գագաթն լեռինն որ 'ի թիկանց նորա կանգուն կան ցայսօր որմանք եկեղեցւոյ , զորմէ ասեն մենաստան լինել 'ի հնումն : Աւանդեն վան անուանակոչութեան գեղջս , եթէ թագէի առաքելոյ եկեալ աստ և հաճեցեալ ընդ զուարճակի գիրս տեղեացն՝ ասացեալ իցէ , Այլ սուր երթամք . և յայնմանէ մնայ անուն գեղջն Ալուր , և 'ի ուամկէն կոչի Ալուր . որ և հանդերձ շրջակայ գիւղորէիւք անկանի հանդէպ կղզւոյն կտուցայ :

Մեկնեալ 'ի գիւղորէից այտի և ընդ ծովեղբն ուղևորեալ ժամս երկու յաբեկս հիւսիսոյ , քանդի 'ի կտուցայ սկսեալ յայն կողմն երկայնեալ ձգի ահա գին խորշ ծովուն , առաջին հանդիպի գիւղն Էջմիածին , յանուանէ մենաստանին որ 'ի վերայ նորա է՝ այսպէս կոչեցեալ , որ արդ անբնակ է : Եւ է Էջմիածին հանդերձ ամենայն արտօրէիւքն սեփական լմայ կղզւոյն՝ իբրեւ ագարակ նորա :

Երեք քառորդաւ հեռի յԷջմիածնէ կայ գիւղն Երեքիս , և 'ի վերայ նորա անբնակ փոքրիկ մենաստանն Ս . Սահակ կոչեցեալ :

ԱՄՈՒԿ . — Երեքիս էր և անուանի առ նախնեօք սակա խորոյ ամրոցին , և սեփական Արծրունեաց : Այլ 'ի նախնի շինուածոցն և ամրութեանց Գաղկայ և որ նախ քան զնա՝ չէ ինչ մնացեալ արդ . բայց միայն լոկ ապստամբն ահադին և զքառարամատոց և առ նովաւ գիւղն 'ի ձորամիջի և 'ի խորշս բարձանց : Ամրոցն էր 'ի գագաթն ապստամիդ , որ սեպացեալ ամբարձեալ է ուղղածիդ 'ի վեր , և չիք նորա պարիսպ , և է փոքրատարած : Իսկ նախնի շինուածք թուի եթէ յամրոցէն 'ի ծովեղբն կոյս էին . այլ արդ ծովուն առեալ զամենայն հասանէ մինչև ցատորոտ քարաժայռիդ , ճանապարհ անձուկ ունելով նորա իբրեւ կապան առ ծովեղբն 'ի բարձու : Ի գեղջէն Ամկոյ մինչև ցլտակահ կամ ցծովեղբեաց տունն լմայ՝ տեւէ ժամս երկուս :

Առ ճանիկի գիւղիւ՝ կիսաժամաւ հեռի 'ի նմանէ է հանք ջրաղի :

Տիրամայր . — Հեռի է 'ի տանէն լմայ իբրու երեք ժամաւ . և է ուխտատեղի անուանի յոյժ , մինչև 'ի հեռաւոր աշխարհոց յաճախել բազմութեան : Յառաջադոյն մենաստան էր , այլ եկեղեցին և եթ մնացեալ է տաճարուն , յորում և գերեզման , ամփոփեալ ունելով յինքեան զլաշակ կամ զգլխապատ Տիրամօրն բերեալ ձեռամբ թագէի առաքելոյ : Դիւրք նորա հանդերձ ամբնթեր գիւղիւն

բարձրահայեաց և զուարճալի: Զընծայս ուխտաւորացն անխիղճ վարեն 'ի պէտս իւրեանց զիւղականքն, այսպէս սահմանեալ 'ի միջի իւրեանց, օրինօք արդեօք թէ բռնութեամբ և յորոց ժամանակաց հետէ՝ չունիմ ասել: Ամենայն խեղանգամք և կոյրք և որ անբժշկելի վիրքք են լցեալ՝ դան 'ի գիւղս յայս գտանել բժշկութիւն, և կեան յորորմութենէ ուխտաւորաց: Զվիրալիցսն զայնպիսիս սովոր են կոչել՝ Տիրամէր կամ Տիրամօր հարաճ կամ առաճ: Նուիրակք ուխտաւոր տեղոյս համարին նոքին խեղանգամքն, որք ընկերակցութեամբ առն քաջողջի հրամանաւ գիւղականացն երանեն յայլ և այլ գաւառս 'ի հաւաքել զորորմութիւն յանուն ուխտին. և դարձեալ 'ի գիւղն յինքեանս բաժանեն զայն գիւղականքն: Նուիրակք 'ի շրջագայելն եթէ առ ումք տեսցեն յեզանց կամ 'ի կուղաց խայտախաբիւս, որպէս ինչ սահմանեալ են յինքեանս, ազգաւանն տեսուն իւրում թէ այդ անասուն Տիրամօր է սեփական, զի նշան նորա յայտնի երևի 'ի դա. և տէրն երկուցեալ 'ի խղճէ մտաց և կամ յանիծից նոցա՝ տայ ցնոսաւ անհակառակ. զի և ամենայն ուրեք ուր և սովոր են շրջագայիլ նոքա՝ ծանօթ են բնակչաց իրքս այս:

ԲԵՐԿՐՈՅ ԴԱՏԵՏ. — Ի Տիրամայր գեղջէ ժամաւ և կիսով հեռաւորութեամբ լինի մտանել 'ի դաշտն Բերկրոյ, Աքերաւնի գաւառ ասացեալն 'ի նախնեաց. և ծովեզրն նորա է վերջին սահման երկայնաձիգ խորշի ծովուն վանայ: Բերկրոյ դաշտ կոչի յանուանէ Բերկրի գեղջն, որ 'ի հնումն էր մի 'ի քաղաքացն Արծրունեաց, և արդ. մի յանշուք գիւղորէիցն է ինքն, և հանդէպ նորա բերդն 'ի բարձր բլրի կործանեալ և իսպառ ամայի:

Ի Բերկրոյ դաշտից մի 'ի հնգից գիւղորէիցն որ առ հասարակ 'ի ստորոտս շրջապատ լեռանցն կան, երևելի է բազմամարդութեամբ Գորճուր կոչեցեալ, և հանդէպ նորա քառորդաւ հեռի 'ի նմանէ 'ի բարձր բլրակի ամայի բերդն կործանեալ, ոչ աննշան ձեռին դաստակերտ, որպէս 'ի ստուար քարանցն յայտնի երևի: Բերկրոյ դաշտս արգասաւոր է և առ հասարակ մշակեալ:

Տէր Յուսկիւս Դրդի. — Առ Բերկրաւ յայնկոյս գետոյն, որ և կոչի Պաւտոս, մնալի գետ, որ 'ի ձորամիջոյն եկեալ հոսի 'ի ծովն, 'ի բարձր քարայրերին որ յալմէ դաշտին է՝ յահագնատեսիլ փապարս քարաժայռին մեծի շինեալ է մենա, ստանա յանուն սրբոյն Ստեփաննոսի որդւոյ տեսուն Յուսկիւս, որ էր յԱրտաւառոյ, որպէս պատմեն Յայսմաուրք: Բարձրահայեաց գիւղք մենաստանիս 'ի վերայ դաշտին Բերկրոյ գեղատեսիլ է յոյժ. որ եթէ և յրնդարձակ վայրի էր բարձրութեամբն և 'ի դուրան տեղով և վերելք նորա գիւրին, քան զբաղումն 'ի վանորէից ցանկալի էր, եթէ և քարաժայռք նորա 'ի բարձանց ցցեալ ուղիղ 'ի վերայ մենաստանին ոչ ահաբեկէին զոք. թէպէտ ըստ վկայելոյ միաբանից՝ աւանդութեամբ հասեալ է առ նոսա, 'ի շինութենէ և այսր ոչ մի վտանգ եղեալ կամ զերծեալ մասանց քարաժայռին: Երկեղեցով է գերեզման նորին սրբոյն Ստեփաննոսի պատուեալ մեծապէս յուխտաւորաց: Ի վերայ նոյն լեռին որ առ հասարակ դաշտավայր է, գոյ և այլ վանք Արգելաւ Աստուածասիւն կոչեցեալ, որ արդ. կործանեալ է, եկեղեցին եւթ կայ ամայի: Նախ աստ բնակէր սուրբն յորժամ շէն էր մենաստանն. և 'ի քահանայանալն աստ մատոյց զառաջին պա-

տարազն, որ և վերջին համարի. զի և ցայսօր բնակիչք կողմանցն յերգմունս իւրեանց վարեն՝ Տէր Յոսիպան որդուն մէկ Պատարագ վկայ: Քանզի տեսիլ ահեղ երեւալ նորա 'ի պատարագին, որպէս գրեալ կայ 'ի վարս նորա, ոչ ևս իշխեաց մերձենալ 'ի խորհուրդն ահաւոր, այլ ահիւ և դողութեամբ կրօնաւորեալ 'ի վանսն եկաց մինչև ցմահ իւր:

Ի վանաց այտի իջեալ և շրջան առեալ ընդ հիւսիսակողմն ծովուն՝ նշանաւոր ինչ չերևի ուրեք մինչև ցգիւղն Հայաստան—պէկ, ընդ որ անցեալ փոքր մի և մերձեցեալ 'ի դաշտն Արճիշոյ, 'ի վերայ ճանապարհին յերկուս տեղիս առնթեր միմեանց 'ի վերայ քարայրերն փորագրեալ կան դարձեալ սեպած և արձանադրութիւնք. այլ աստի յառաջ ոչ ևս ուրեք տեսանին:

ԱՐՃԻՇ. — Աւանացեալն երբեմն՝ արդ սակաւաթիւ գիւղորէիւք սահմանի 'ի մեծի դաշտավայրին, որ քաղերունեաց գաւառն էր, մշակեալ և բերրի մինչև ցայսօր: Բերդ նորա առ ծովեզերքն՝ արդ 'ի մէջ ծովուն կղզիացեալ նստի. զի ջուրն առեալ և ողողեալ զնա ընթանայ 'ի դաշտն կոյս հարուստ տարածութեամբ, վասն որոյ և բնակիչք բերդին փախուցեալ ցրուեցան 'ի գիւղորէս դաշտին:

ԱՆՏՈՎԻԱՅ ՎԱՆՔ. — Ի հիւսիսակողմն դաշտին Արճիշոյ՝ ուր սահման հատանն նմա բարձունքն, 'ի ձորամէջս լեռանց յանձով տեղով կառուցեալ է մեծ նաստանս Աստուածածին: Անծովի կոչեցաւ զի վերոյ մենաստանին ուի մեծ՝ որ է փոս՝ 'ի նախնեաց պարսպապատ շինեալ է վասն ջուրց հաւաքման: Շինուած մենաստանին ըստ օրինակի այլոց՝ անշուք միջին և խորթին, եկեղեցեաւն և եթթերևս անուանի գտաւ 'ի նախնեաց և այսր, ժամատամբ և տաճարաւ բովանդակեալ և դմբեթաշէն: Ի կամարս եկեղեցւոյն են դադտնի դարանք. 'ի նոսաթերևս ամբարեալ կային գրչագիրքն՝ զորոց գրեալ կայ 'ի կոնդակի վանացն և ցայսօր իսկ գովութեամբ հռչակի 'ի առմկէն: Քանզի լէնկթիմուրայ, ասեն, բազում մենաստանս կործանեալ և կողոպտեալ՝ իբրև մերձեցաւ 'ի սա՝ կոչեաց առ ինքն զվանահայր ուխտին զայրն ճգնազգեաց և առաքինի, թերևս զի գանձս առեալ 'ի նմանէ մեկնեացի 'ի տեղովէն: Իբրև եկն առ նա վանահայրն միայնակ, տեսիլ այնպէս երեւցաւ ընտաւորին եթէ բիրաւորք 'ի զօրաց շուրջ պատեալ են զնովաւ, եհարց ցնա թէ առ իմէ իցեն զօրք ընդ քեզ, ոչ ապաքէն միայնակ դալ հրամայեցի քեզ: Իսկ առաքինի այրն քանզի չտեսանէր զք ընդ իւր, շփոթեալ յայակոյս յայնկոյս հայեր թէ զօրոց արդեօք զօրաց ասիցէ: Իմացեալ ընտաւորին եթէ ձեռն Տեառն է ընդ նմա, խաղաղութեամբ արձակեաց զնա՝ անվնաս թողեալ զվանսն. և զի որդի նորա հիւանդութեամբ մերձեալ 'ի դրունս մահու՝ բժշկեցաւ յազօթից նորա, հրաչացեալ մեծապէս՝ 'ի յիշատակ պանչլեւացն պարզեւ մենաստանին զգրչեայ մատեանսն զորս կողոպտեալ էր յայլոց վանաց՝ ընդինս 65, յորոց արդ երկու հատորք մնացեալ են, ճառքնստիւր մի և Սարգիս: Քանզի յետ բազում ժամանակաց 'ի զօրանալ քրդաց՝ ամաբազումս ամայի մնացեալ մենաստանին կողոպտեցաւ յամենայն զարդուց և յամենայն ցանկալեաց: Ի գերեզմանատան՝ որ է հանդէպ վանաց 'ի կողաց լերին, երևին մինչև ցայսօր արձանադրեալ գերեզմանք թովմայի Մեծովեցւոյ, Պօղոսի

եպիսկոպոսի եղբոր նորա, Մխիթարայ Սասունցւոյ և Ստեփաննոսի նախատա-
կին: Կրկին մատուռք են արտաքոյ խորանին յարեւելից կուսէ արմակիցք նմին.
մին յանուն սրբոյն Յովորայ եղբոր Տեառն, և 'ի միւսումն է գերեզմանն Աս-
տուածատուր վարդապետի առն նշանադործի՝ որ Մեռեւայարոյց կոչի:

Ի հարաւոյ կուսէ Մեծովայ ձգին լերինք անջրպետք՝ դաշտին Արճիշոյ, ընդ-
որ հարկ է անցանել ուղեւորին որ երթայ 'ի Մեծով: Ի ստորոտ նոցին կայ Յա-
րութիւն գիւղ, որոյ հանդէպ 'ի բլրի մատուռն, և 'ի նմա գերեզմանն Յովհաննու
Ռաբնակերի, այսու արձանադրաւ:

այս է յարկ տապանի յովհաննէս վարդապետի • 'ի Թու •
229:

Իսկ յեկեղեցւոյ Յարութիւն գեղջ կայ մնայ արձանադիրս այս.

'ի Ժամանակս տէրութե՛ն ուլառն զանին ես ծառայ ծա-
ռայիցն նայ տէր աբրահամ տեսուչ գաւառիս քաջբերունո •
տվաւ ինձ տեղիս այս նէ սորին սահմագին կոչեցել • և շի-
նեցի զեկեղեցիքս նախ զնր նծածինս: Իսկ 'ի Թագաւորու-
թե՛ս արդուն զանին 'ի հայրապետութե՛ն նն ստփսի զնր յա-
րութե՛ս 'ի կորդոյ շինեցի: Եւ զամենայն շինուածս նորոգե-
ցի: արդ աղաչեմ զամենիսէն յիշեսցիք 'ի քս զպարոն սահ-
մագին նախն իւր եւ հարազատաւք եւ զխոգեւոր հայրն իմ
զմէլէք ստեփանոս եւ զքեռայրն իմ զնաչիկն: քերբն իմով:
Եւ զաւակաց իւրեանց • զի բազում նպաստ եղեն տեղոյս
շինութե՛ն: Եւ զճնողսն իմ: Եւ զեղբարս իմ եւ զազգատոհմսն
իմ յիշեսցիք 'ի նր: Եւս եւ զաւանդատուքս եկեղեցեացս:
զպարոն սահմագինն: տանուտէրաւքն ասպիսնկայ զի սեփա-
կան աւանդան որ կարգեալ էր յառաջնոցն նախ քան զա-
ւերն 'ի խորագմէն: դարձեալ հաստատեցին տեղոյս: 'ի մար-
գէն: ծ: բարդի տեղ: Եւ: ի: արտ մին: Ժե: մութոյ տեղի
Եւ միուսն Ժ: Եւ 'ի սեւակն: ի: բարդ խոտեղի եւ զճուրն
վրհաւնից յամէն ի շարաթ զտիւ եւ զգիշեր եւ ետ պարոն
սահմագին զգեզն մեծոփ իւր մզրայիւքն եւ խարհանիւք եւ
քրդագեղերովն ետ մէլիք ստփա տանուտէրաւքն աղոյի խո-
տէն: ի բարդի տեղ: Եւ լվարերի տանուտերքն: ի: բարդի

տեղ ետ խաչիկն զայդին 'ի գողիան : Է : տակ ետ աւտարշախն
եւ մեծարն զիւրեանց այդին 'ի գողիան : Ը : տակ ետ պարոն
փռանգն արտ մին 'ի քաղաքն : Կ : մոթոյ տեղ գնեցի արտ
մին ես ոչ հեռի յայն արտէն : Ժ : մոթո տեղ եւ տվի եկե-
ղեցեացս եւ տվին 'ի քաղաքն տներ եւ : Դ : կուղպակ եւ սո-
քա են աւանդ եկեղեցեացս աւանդատուքն յիշեալ եւ աւրհ-
նեալ լիցին 'ի նէ : եւ պահասեցուցանողքն պակասին : 'ի
Թոյ արգարոցն ամէն : եղիցի եւ շինեցաւ 'սբ յարուժիս 'ի
Թիս : ԶԽ : 'ի փառս քի :

ի մեծի դաշտի անդ Արճիշոյ է եւ Ականց գիւղ, յորում է եկեղեցի սրբոյն
Դեորգայ պատուեալ յախտաւորաց :

Մառդաւանք, յարեմոից Արճիշոյ, յեղր ծովուն, մենաստան աւերակ եւ
օձուտ. եկեղեցին գեղեցկաշէն կանգուն կայ, բայց ոչ անբրկան յալեացն յար-
ձակմանէ, որ եւ զսա կրանել հանդերձեալ են :

Յարեմոակողմն դաշտին Արճիշոյ արտաքոյ նորին կան անշուք մենաստանքն
Կեկեալիորի վանք, եւ Արշօնից վանք, ընդ մէջ Մեծոփայ եւ Սիսիան լերին : Իսկ
'ի ստորոտս սորա 'ի հարաւայ կուտ փոքր մենաստանն Նաշկայ վանք. (ընդ մէջ
սորա եւ Արճիշոյ) հռչակաւոր մենաստանն Երաշխաւոր կոչեցեալ 'ի հնումն եւ
սրբ Սքանչկաւոր, 'ի վերայ բարձրաւանդակ լերին զուարճայի դրիւք եւ ուխ-
տատեղի մեծահամբաւ, սակս նշխարաց ինչ 'ի սուրբ տաշտէն՝ յորում ֆրիստոս
լուացեալ է 'ի մանկութեանն : Զայս սուրբ նշխար չրջեցուցանեն ընդ երկիրն հա-
մբռն 'ի ժամանակս մահաբեր եւ փոխադրական հիւանդութեանց : — Կայ եւ այլ
Աշեր վանք յերից Արճիշոյ ժամաւ հեռի, որոյ կանգուն կայ եւ եկեղեցին շի-
նեալ 'ի ՊղԱ թուին (1444), որպէս եւ արձանագրեալ է :

Սիսիան. — Բարձրագոյնն քան զամենայն լերինս որ 'ի շրջապատ ծովուն վա-
նայ, եւ լայնանկատ զետեղեալ 'ի դաշտավայրի. չեն նորա դօտիք այլ ինքն միայ-
նակ ամբարձեալ սրածայր դադալթամբ աւարտի, յորմէ անպակաս է ձիւն զամն
ողջոյն. մարթի ելանել 'ի դադալթն նորա, թէպէտ եւ կարի դժուարութեամբ :
Առ մեծի բարձրութեանն երեւելի լեալ յամենայն կողմանց երկրին, տեսանի դա-
դալթն նորա եւ յերկրէն Տարօնոյ : Անկանի սա ընդ մէջ Արճիշոյ եւ խալթայ : Մա-
սեաց անուամբ յիշեն զսա նախնիք :

Արշի. — Աւան պարսպապատ 'ի սակաւուց տանց բնակեալ : Կրկին դրունք
են բերդին երկից եւ մօտից յարեմոտոս եւ յարեւելս. վերնաբերդն հանդէպ ծովե-
ղերին 'ի կատար մեծի քարալերինն, որոյ երկուստեք պարիսպք բերդին ի-
ջեալ հասանեն մինչեւ ցծովեղրն. այլ պարիսպ ծովեղերն իսպառ կործանեալ յա-
լեաց ծովուն. հարուստ տարածութեամբ մտեալ է ծովն 'ի ներքս բերդին եւ լճա-
ցեալ. քանզի զիրք բերդին 'ի դուրանի կայ. նմին իրի եւ տունք որ 'ի ներքս 'ի

բերդին՝ մեծաւ մասամբ խաթարեալ կիսախուբ են, և որք կանն ամենեւին անշուր իբրեւ զբնակարանս գիւղորէից. առ բերդաւն կան կրպակք սակաւք որպէս շուկայ աւանին, այլ վաճառք նոցին չհասանեն և ոչ միոյ 'ի կրպակաց քաղաքաց: Ի բռնութենէ ծովու անշուշտ ստիպեալ բնակչաց՝ հետզհետէ դատարկացաւ և դատարկանայ աւանս, ապա թէ ոչ չէ նուազ քան զերկիրն խլաթայ պտղաբեր և սա առատութեամբ ցորենոյ և պտղոց, յորոց անբաւութիւն է ծիրանեաց, զի են և նորա պարտէզք պտղատու ծառոց զեղեցկադիրք մեծատարածք և բազում յոյժ, և բազմաշուր, որ 'ի բազում առաջն առուաց բաժանեալ լիով ոռոգանեն զնոսա, սակայն որպէս զծովեղերեայ կողման բերդին, նոյնպէս և արտաքոյ նորին ծովեղերեայ կողմն պարտիկաց առեալ 'ի ծովէն լծացեալ է և եղեգնուտ անգնալի, և 'ի թանձրացելոց ջրոցդ կարծեմ և օգ երկրին ապականեալ:

Յարեմտից Արծկէոյ ամբասնայ Գրգդալ հրուանդան մեծ, լեռոն բարձր և երկայնանիստ 'ի ցամաքն կոյս, որ ապառաժացեալ 'ի ծայրին տարածի 'ի ծովուն. ճանապարհ լայն բացեալ է 'ի քարաժայռի մօտ 'ի ծովափն վասն անցաւորաց: Այս լեռոն է սահման ընդ մէջ խլաթայ և Արծկէոյ, և այստի անդր կերւորաց: Այս լեռոն է սահման ընդ մէջ խլաթայ և Արծկէոյ, և այստի անդր կերւորաց 'ի լեռնային վայրաց, անհամ են և ծանր և կրախառն, քանզի և քարինք երկրին սպիտակագոյն են և փուխր իբրեւ զկիր. և 'ի մէջ Արծկէոյ 'ի բազում տեղիս՝ ընդ որ հոսին ջուրքն՝ քարային մասամբք պատեն զտաշտ առուաց իւրեանց: — Ի լեռնէ աստի մինչև 'ի խլաթ չորից ժամուց ճանապարհ է զեղեցկաւ տեսիլ:

ԽԱՅ. — Մի 'ի քաղաքաց անտի համարի սա՝ որ ընդ բազում փոփոխութեամբ անցին յայլ և այլ բռնաւորաց նախանձարեկ եղելոց անշուշտ ընդ սքանչելի տեսիլ դրից նորա և ընդ պարտիկացն պտղատուութիւն, թէ արդեօք և ընդ վտերմութիւն շինուածոցն, որք չկան այսօր 'ի միջի: Քաղաքատեղին խլաթայ հանդերձ երկուստեք մեծամեծ պարտիզքն, յարեմտից սկսեալ 'ի կարմունջ գեղջէ և յարեւելից ըստ նմին համեմատութեան և 'ի հիւսիսի երկիր դաշտավայր է, ոչ ցածագոյն իբրեւ զծովափունս այլոց վայրաց 'ի վտանգի ծածկելոյ 'ի ծովէ, այլ բարձրագիր իբրեւ լեռնադաշտակ մի հարուստ տարածութեամբ յերից կողմանց, լերինս ցածունս ունելով 'ի թիկանց յետ աւարտելոյ դաշտավայրին: Զնախնի պայծառութիւն քաղաքին չունիմ ստորագրել, զի և 'ի նախնեաց ոչինչ աւանդութեամբ եհաս առ մեզ, և յաւերակաց ոչ ինչ այնպէս հաւաստեաւ, զի իսպառ կործանեալ կան. և արդ այլ և այլ թաղից անուամբ յիշատակի խլաթ, որպէս Գրգդալ, Սիւշէյնան թաղ, Խարապաւ-չէնի, Իքի-դոշպպէ, և որ այլ ևս. իսկ բուն քաղաքատեղին է երրորդն յասացելոցդ. և է ձորամէջ՝ գետոյ քաղցրահամ ջուրց ընդ մէջ անցանելով: Ի ձորամիջի անդ 'ի կողմանէ է ապառաժ բլուր տափարակ, ուր երևին ցարդ մնացորդք յոյժ սակաւք նախնի բերդին: Իսկ չուրջ գնովաւ յայլ և այլ կողմանց քարանձաւս յօրինեալ է այլ և այլ ձևովք, մեծամեծք և ահաւորք, ոմն կամարած և ոմն տափակած և այլ ոմն բոլորչի, և խորչք գործեալք զորմովք, և այդ մեծաւ մասամբ

ընդ բերդաւն, այլ կան և 'ի հանդիպակաց կողմն ձորոյն, ուր ապաւաժուած հանդիպեալ է վայրն: Եւ չէ յայտ թէ առ ինչ շինեալ իցեն քարանձաւքդ այլ դռքիկ անհնարին աշխատութեամբ՝ զի չէ արժան ասել զնոսա մարագս և դար մանոցս անանոց, որպէս այսօր. քանզի արդ 'ի սակաւածիւ տանց բնակեալ թաղդ ոչ ինչ ընդհատ 'ի շինականաց վարէ կեանս, զի և տունք և ձեք նոցա և ամենայն ինչ ըստ շինականաց է: Մի 'ի նախնի շինուածոց համարի և աւերակ փոքր բաղանեաց որ և երեկ ցարդ: Սակայն նշան քրիստոնէութեան կամ աւերակ ինչ եկեղեցւոյ չերեւի բնաւ 'ի նախնեաց մնացորդ. զի 'ի տիրապետել Տաճկաց անհետացան 'ի սպառ 'ի միջոյ և փոխանակ նոցա մզկիթք և շիրիմք մահմեւ տականաց յաճախեցին, որոց պահապանք խնկածուք յողորմութենէ այցելուաց՝ հայթայթեն զպէտսն: Եւ են դոքա առ հասարակ թիւրպէք ամծամեծք այլ և այլ ձևովք, ոմանց բոլորչի և ոմանց բաղմանկիւնի ուղղաբերձ ամբարձեալ, և սրածայր գմբէթիւ աւարտեալ, ոմն պատուհանս լայնաբացս ունելով շուրջանաւ կի մարդաչափ բարձրութեամբ 'ի գետնոյ 'ի վեր և դուռն հաւասար գետնոյ, և ոմն անպատուհան միով դռամբ և եթ յօրինեալ: Տաճիկ արձանագիրք են 'ի նոսա խոշորատառ շուրջանակի արտաբնուած բարձրաքանդակ 'ի վիմի՝ կրկնայարկ են դոքա մեծաւ մասամբ. առաջին յարկն գետնափոր, ուր թաղեալ է մեռեալն, և երկրորդն մարդաչափ և աւելի բարձրութեամբ վերոյ նորա՝ ուր են և պատուհանքն: Յաւանդութեան բնակչացն լսի զի թաղեալքն 'ի նոսա են արքերեւելք՝ որ կամ քաջութեամբ անուանի եղեն և անկան 'ի մարտի թշնամեաց, կամ կուսակալութեամբ տիրապետեալ երկրին, և կամ ըստ կրօնից նոցա անուանի եղեն. յուսմունս և 'ի շէյխութեան: Չորք 'ի դոցանէ մօտ 'ի ծովափն են. յորոց զմին կոչեն Հաւասն փառիչաւ. և առ նովա երկրորդն՝ գերեզման կնոջ նորա, առ որ պատկառանք մերձ լինին և չհայրն ընդ պատուհանն 'ի ներքս վասն պարկեշտութեան. իսկ միւս երկուքն ևս բացատ 'ի միմեանց և անպահապանք. և այլք վերոյ յոյժ քան զնոսա աւելի քան զտասն առաւել պատուաւոր համարեալք: Առ նոքօք է և գերեզմանոց հարուստ տարածութեամբ առ հասարակ Տաճկաց, 'ի հնոց ժամանակաց մնացեալ, ամենեցուն արձանագիր տաճիկ կանգուն քարամբք, անբաւ և անթիւ բազմութեամբ. զորս շէնիտ կոչեն բնակիչք. և են դոքա առ հասարակ ըստ աւանդելոյ Հայ բնակչաց կոտորեալք 'ի մարտի՝ զոր արարեալ է ասեն քաջն Գաւիթ 'ի Սանոյ ընդդէմ այլազգեաց:

Բնիկ բերդ իւրաքանչիւր որ յետ կործանման քաղաքին շինեալ է, որպէս թուի, առ տիրապետութեամբ Տաճկաց, քառորդաւ հեռի է 'ի քաղաքատեղոյն, առ ծովափին. կանգուն կան պարիսպքն տակաւին և ըստ օրինի աշտարակօք և բլրդամբք յօրինեալ, մեծատարած և քառակուսի, որ 'ի ցամաքէն սկսեալ հասանէ զառիւիւայր մինչև 'ի ծովեղբն. այլ պարիսպ ծովափանն խաթարեալ է այժմ յալեաց ծովուն: Բազմաբնակ էր բերդս այս երբեմն որպէս երեւի 'ի բազմածիւ տանց խռնելոց 'ի նմա. այլ այժմ՝ յերից կամ 'ի չորից տանց բնակեալ՝ այլքն առ հասարակ կործանեալ անապատացեալ են. մզկիթն 'ի նմա փառաւոր հանդերձ մինարէիւ չէն է տակաւին: Չերեւի 'ի բերդին այլ հնութիւն բաց 'ի քանի մի կամարաչէն տեղեաց առ ներքնաբերդիւն. և որ ինչ կոտորուածք արձանաւ

դրաց 'ի հիւսս սղարսպացն երեւին՝ առհասարակ 'ի Տաճկաց մնացորդք են . բա-
ղում ուրեք առ աւերակօք տանցն պարտէզք բանջարոյ են :

Ժամառ հեռի 'ի խլաթայ 'ի վեր ընդ ափափայս լեւանց և ձորոց՝ առ կողիւք
միոյ 'ի լեւանցն , առ որով ընդ ձորն ընթանայ դեռ , կայ մենաստան Մարտնե-
շաւք կոչեցեալ , շինեալ 'ի խորչա բարձրաբերձ քարաժեռից իրբև զմենաստան
տէր Գուսկան որդւոյ 'ի Բերկիրի : Աւանդի 'ի կոնդակի վանացս 'ի թաղէէ առա-
քելոյ հիմնարկեալ սորին . քանզի 'ի քարաժայոս անդ բնակութիւն եղեալ դի-
ւաց , հրեշտակի Աստուծոյ երևեալ առաքելոյն մասնանիշ ցուցանէ նմա զտեղին
շինել տաճար Աստուծոյ , և յայնմանէ կոչեցաւ , ասեն , Մատնէվանք : Իսկ գիւս-
բնակ քարն երկիւիեղեան յորոյ 'ի պատառուածին խմբեալ կային դւերն՝ զօրու-
թեամբ Գրիստոսի 'ի մի եկեալ որպէս եթէ կլանէ դիւան և կոչի ապառաժն
այն դիւսկոշ , որ է առ կշտիւք մենաստանն և արդ պատեալ որմովք յառա-
ջոյ կողմանէ և տանիս յօրինեալ իրբև զմատուռն ինչ : Ի ստորև գիւսակով քա-
րին 'ի ձորամիջի անդ բղխէ ջուր քաղցր , նոյնպէս և առ ճանապարհաւ , մին-
չև հասեալ առ մենաստանն ումրածիդ հեռաւորութեամբ 'ի նմանէ՝ այլ աղ-
բիւր ցուրտ ականակիտ , և քաղցրահամ ջուրց բխեալ դնայ ընդ ձերպս հաղպին
քարաժայռից , յորոց վերայ կռանահարութեամբ գործեալ է 'ի ստորոտս առ աղ-
բերան նստարանս , և 'ի վերայ քարաժայռին քանդակ խաչից բաղմամբիւ , և
առ տեղեան մարդագետին գեղազուարճ : Իսկ ջուրն բղխեալ անտի երթայ խառ-
նի 'ի գետ ձորոյն զոր ասացար :

Ի սահմանին խլաթայ բաղում գիւղորէք են , յորս բաղմամարդ է գիւղն
թելոշտ Ժամառ հեռի 'ի ծովեզրէն 'ի մէջ դաշտին , և քառորդաւ հեռի 'ի նը-
մանէ 'ի բարձու 'ի լանջակողմն Նէմրութայ է մենաստանն կոչեցեալ Թելոշտայ
սուրբ Գրիգորի . որոյ ամենայն շինուածքն քարեղէն են , զի առատ է անդ
քարն և 'ի յարդի ամենայն ուրեք :

Նեմրութ . — Լեռան երկայնանիստ որ հանդերձ Գրգուռաւ կցելով ընդ նմա
սահման հատանէ ընդ դաշտաւայրն Մշոյ և ընդ Ռահվայն մեծ՝ յերկրին Բլնու-
նեաց : Ըստ լայնանիստ դրից նորա նոյնպէս է և դադաթն մեծառարած , եր-
կայնածիդ , համակ փոսացեալ որպէս զբաժակ հրաբլխի , և կցի դա յարևելից
հիւսիսոյ ընդ լեւանցն Գօսուրայ : Ի դադաթման նորա և 'ի շրթունս փոսոյն են
լիճք մանուկք եօթն , յորս մեծագոյն որ 'ի հարաւակողմանն կայ , և յորմէ ընդ-
երկրեայ ճանապարհաւ իջանէ ջուրն 'ի դաշտն Մշոյ , գործեալ զակն Մեղրադե-
տոյն : Գալարազդեատ է լեռանդ և գիւրեղանելի դրաստու , և թէպէտ ոչ բարձր
որպէս զՄիլիան և զՎարադ՝ այլ պահէ ընդ երկար զձին : Սասանութիւն և պա-
տառուած լերինդ 'ի Պ թուի՝ յիշատակի 'ի կիսեղձ արձանադրի եկեղեցւոյ կար-
մունջ գեղջ : Ստորաք նորա յարեմտից կուսէ ձգին 'ի ձորադաշտն Ռահվայ ,
յարևելից դարածև զնստեալ հասանեն մինչև 'ի ծովափնն : Գայսմ կողման են
երկու գիւղորէք , առաջինն Զրխոր առ Գրգուռաւ , և վերոյ քան զնա յարևե-
լից հիւսիսոյ առ ստորոտիւ Նէմրութայ՝ գիւղն Շաւիրաւ ասացեալ բնակեալ
'ի սակաւուց տանց . առ որով 'ի ձորակի միում 'ի ներքուստ մեծամեծ փմայ
բղխէ ջուր պատուական և առատ :

Հանդէպ Շամիրամայ 'ի հարաւոյ 'ի ստորոտ Նէմրուծայ եւն երեք մեծամեծ բլուրք 'ի մի կարգ շարեալք . 'ի գազաթն միջնոյն է աւերակ ամրոցի, զոր Շամիրամայ բերդ անուանեն: Ի դոյզն մնացորդաց բերդիդ երևի տակաւին զի կրկնապարիսպ էր, մին 'ի գազաթան բլրոյն, և երկրորդն փոքր մի ուրոյն բլր կողիւք նորա շրջապատեալ, և 'ի մէջ բերդին աւերակ տանց բազմաց: Այդ որ 'ի գիւղականաց կարողացաւ հաւատել մեզ զժամանակ կործանման ամրոցիդ:

Իջեալ 'ի Նէմրուծայ և ուղևորեալ ընդ ծովափն կոյս՝ յետ Զորկունից և Կճուռակայ, առ որով հրուանդան ոչ փոքր 'ի ծովն կոյս, ընդառաջէ Եդակ, ոչ իբրեւ գլծուակայն հրուանդան 'ի ծովն, այլ ցամաքակղզի մեծ և դուրան երկիր. եկեղեցի գեղղլ՝ սակաւ ամբ յառաջ հարուստ միջոցաւ հեռի էր 'ի ծովէ, արդ որմունք նորա կոծին յալեաց նորին: Վերոյ քան զնա է վանք Աստուածաճնի փոքր և անշուք, նոյնպէս մօտ 'ի ծովափն: Այսպիսի յայտկոյս ցամաքակղզւոյն. իսկ յայնկոյս նորա էր յառաջագոյն գիւղն Աղաղ կոչեցեալ. և այսօր ողողեալ 'ի ծովէ՝ եկեղեցին ևեթ կղզիացեալ կոյ անմարձենալի: Այս կողմն ծովեղերին որ յոյժ դուրան է՝ խորեալ է 'ի ծովէ բազում՝ ասպարիզք, և բազում ուրեք շամբք են 'ի տեղւոյն և եղեգնուտ:

Ի Եդակայ մինչև ցկարմանջ ընդառաջ լինին և այլ գիւղորեք անբնակք 'ի մարդկանէ և 'ի սպառ կործանեալք, ոմանց կանգուն կացեալ եկեղեցւոյն, և այդ ամենայն վասն առնոյն 'ի ծովէ: Կարմունջ բազմաբնակ է, և երկիրն պլուղաբեր յոյժ, և գեղազուարճ ծառաստանօքն և գետովն անուանի եղեալ: Ի շրջանակի կամարի միոյ որ 'ի կողմանէ ծովուն՝ կայ արձանագիր քիւֆի տառիւք:

Ի հարաւակողման ստորոտի Նէմրուծայ դէպ 'ի կողմն Դատվանայ ընդ երկայնութիւն ձորամիջոյն են Բլղոռքարեր տացեալքն, քարինք կրկնապատիկ մեծամեծ քան զիիղս, թուով տուել քան զվաթառն, շարեալ մի զհետ միոյ իբրեւ գկարաւան, զորս կուեն ուղտերամակա Նէմրուծայ անիծիւք 'ի քար դարձեալ: Ձրոյցք են առ բնակիս վասն լերին Նէմրուծայ և Բլղառքարերաց, եթէ Նէմրուծ ոմն թագաւոր հզօր բռնակալեալ զբազումս 'ի գաւառաց կողմանցն հաւառոյ, և անտի այսր եկաւորեալ, և կամեցեալ զի ամենեքեան զնա Աստուած գիտացեն, շինէ դաստակերտս 'ի գազաթան լերինդ. ահեղ բարձրութեամբ. ուր ամենայն ատաղճը շինուածոյն պատրաստեալ, և երամակ ուղտույց աւազա բռնաւորեալ 'ի ծովեղերէն Դատվանայ ածէին 'ի լեռունն: Իբրեւ յաւարտել և հաս շինուածն ահեղ 'ի հիացումն տեսողաց, կամեցեալ նորա տալաւորել 'ի միտս ամենեցուն եթէ ինքն իսկ իցէ աստուածն և չիք այլ որ Աստուած յաղթող քան զնա, ելեալ 'ի տանիս շինուածոյն լաբեաց զաղեղն 'ի վեր՝ զի զԱստուած սպանեալ ինքն միայն կացցէ. իսկ Աստուծոյն ճշմարտի տեսեալ զամբարտաւանութիւն նորա, առեալ 'ի ծովէ ձուկն մի մեծ և կալաւ հանդէպ նետին Նէմրուծայ, ընդ որ հարեալ և հոսեալ արեանն վերուստ 'ի վայր, կարճեաց անօրէնն և կարծեցոյց զամենեսեան եթէ ահա սպանաւ աստուածն: Մինչդեռ յայնպիսի անօրէն խորհորդս զուարթանայր ինքն և ամենայն որ 'ի զնին կային իրացն, շարժեցաւ բարկութիւն Աստուծոյ. և 'ի կայծակնաց թօթափերոյ յերկնից անդէն և անդ ուղտերեմակն 'ի քար դառնան 'ի տեղւոյ

խորեանց, և ինքն հանդերձ շինուածովքն գետնասոյղ եղեալ 'ի գաղաթն լե-
րինն, և ջուր բխեալ 'ի տեղոջն յորդառատ՝ ծածկեալ անհետ առնէ զյիշա-
տակս անօրինին: Այսորքիկ են ահա լիճքն որ անդ և զրոյցք Բլտուքարեացն և
թէ զինչ և որպիսի ոք էր նշմրութն:

Լուիցուք և զմիւս առասպելն զոր ասեն զՇամիրամայ, զոր և համառօտ բա-
նիւ յիշէ խորենացի ասելով « Ուլունք 'ի ծով Շամիրամայ »: Թագուհին Շամի-
րամ որ մի 'ի հզօր և 'ի մեծագործ ինքնակալացն էր, չրջագայեալ, ասեն, եր-
բեմն զբօսանաց աղապառ յերկրին վասպուրականի՝ տեսանէ ուրեք մանկունս
խմբեալ 'ի մի. և մերձ եղեալ առ նոսա տեսանէ զի գտեալ նոցա ուլունս 'ի
գետնի՝ 'ի զնին կան նոցին. իսկոյն ծանուցեալ զպատուականութիւն նոցա՝ առ-
նու 'ի ձեռաց մանկանցն և պարգևս տուեալ արձակէ զնոսա: Ուլամբքն այնո-
քիւք սկսանի Շամիրամ՝ մոգել և կախարդել, և ըստ ապականեալ սրտի իւրոյ
զամենայն չարութիւն գործել ընդ երկիրն համօրէն. զոր կամէր առ ինքն կոչել
'ի յրումն տախանացն՝ զօրութեամբ ուլանցն ոչ ինչ գժուարէր, և զոր կամէր
կորուսանել և յայնմ՝ յաջողէր անաշխատ, մինչև սասանել ամենայն ումք և
չկարել ճիկ հանել: Երբոյ ուրումն որ երթեկէր առ նա և ամենայն իրաց նորա
հմուտ և իրր խորհրդական էր, բազում ժամանակս խորհելով 'ի մոի թէ զիարդ-
գերծուցէ զերկիրն 'ի ձեռաց նորա կամ 'ի զօրութենէ ուլանցն, յաւուր միում
մինչդեռ յԱրտամեռ քաղաքին էր ընդ թագուհւոյն, ժամ գիւլոյ գտեալ՝ յա-
փըշտակեալ 'ի ձեռաց նորա զուլունսն փախչի: Զայրացեալ Շամիրամայ և 'ի
ցառման մեծի եղեալ յարձակի զհետ նորա, և չկարացեալ հասանել՝ առ ան-
հնարին կատաղութեանն զդէսնս պարստոիկ գործեալ, քանզի յոյժ երկայն և
թաւ էին, և ապառաժ մի ահեղ մեծութեամբ եղեալ 'ի նմա արձակէ զհետ
ծերոյն. և առ մեծի բռնութեանն զերծեալ հերացն 'ի զլոյսն և ապառաժն մեծ
զլորեալ անկանի 'ի փոս մի առ Արտամեռաւ, զոր և ցոլցանեն մինչև ցայսօր:
Իսկ ծերն առեալ զուլունսն փախչի 'ի ծովեզերս Գատվանայ և անդ արկանէ
'ի ծով, և գերծանի երկիրն առ հասարակ 'ի մոգական չարութենէն Շամիրամայ:
Ահաւտիկ զրոյցքն « Ուլունք 'ի ծով Շամիրամայ »:

ՎԱՆԱՅ ԵՌՎ ԵՒ ԿՂԶԻՔՆ Ի ՆՄԱ

Ծովն վանայ յարեմոից յարեւել երկարածգեալ, աստի Գատվան գիւղիւ և
'ի հանդիպոյ վան քաղաքաւ սահմանի ըստ երկայնութեան: Առ ժամանակօր խո-
րենացւոյն, որպէս ինքն ասէ յաշխարհագրութեան իւրում, երկայնութիւն նորա
էր հարիւր մղոն և լայնութիւն վաթսուն. սակայն իրր 'ի հազար չորեքհարիւր
ամաց հետէ յորում աւանդեալ են չափըդ՝ առաւելու յոյժ այժմու տարածու-
թիւն նորա. քանզի 'ի բազում գետոց մանունց և մեծամեծաց որ մտանեն 'ի
նմա հարկ է աճել և բարձրանալ և ողողել զեզերս իւր, ուր դաշտավայր են
տեղիքն. քանզի և չիւր ուրեք տեղի թէ ջուրցն ելեալ անցանիցեն յայլ գաւառ:

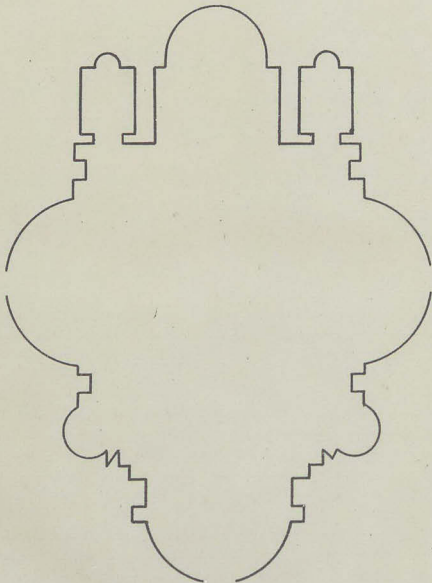
Պատմէն ցայսօր ականատեսը 'ի ծերոց բազում' ասպարէզս ընթացեալ նորա յայլ և այլ կողմանս եղերացն և ողողեալ զանդս և գիւղերէս : Այս յայտնի տեսանի ամենեցուն զի 'ի հարաւ կոյս Աղթամարայ կղզւոյն ուր մեծագործ շինուածքն կային և քաղաքացեալ տեղիքն՝ առ հասարակ առան 'ի ծովէ . և բերդն Արճիշի 'ի հիւսիսոյ կուսէ 'ի ցամաքի կառուցեալ՝ սակաւ ամօք յառաջ ողողեալ 'ի ծովէ՝ արդ. կղզիացեալ կայ 'ի նմա . դարձեալ կտուց կղզի որ երբեմն ընդ ցամաքի կցեալ՝ այսօր երկմարդաչափ խորութեամբ լցեալ է ջուրն զճանապարհն : Պատմի յոմանց վասն պակասելոյ ջուրց ծովու՝ թէ նախ քան զմեկնել ցունաց 'ի կողմանց աստի՝ 'ի հարաւային եղերս նորա՝ ընդերկրեայ գաղանի ճանապարհաւ, չգիտեմ 'ի նախնեաց բացեալ թէ գործեալ 'ի ընտլթեանէ, հոսեալ ջուր ծովուն և ընդ ճանապարհ գաւառին կարճըրանոց անցեալ բաժանէր յայլ գաւառս, որով հաւասարակշիռ մնայր նա : Այլ 'ի մեկնել նոցա՝ առ չարութեան, ասեն, բեռնին բրդոյ մեծամեծս հնարիւք խցեալ 'ի մուտս նորա, արգելին զընթացս ջրոյն, և մուտքն անհետ եղեն . և անտի և այսր աճեաց և աճէ միշտ : Իսկ որք առաւել մանր զննեալ են՝ ասեն, եթէ ամս եօթն միանգամայն աճէ և 'ի միւս եօթն ամսն նուազէ . սակայն աճումնն առաւելու քան զնուազումնն :

Խորայատակ է ասեն ծովս, թէպէտ և չէ չափեալ ցարդ ստուգիւ : Յեղերան ուր անընդմիջաբար ամբարձեալ կան քարալերինք որպէս 'ի հարաւային կողմանս՝ խորին են յոյժ . այլ ծանծաղ են ուր դաշտավայրքն սահման հատանեն : Զուր նորա յոյժ աղի և բորակային, զի և բորակ բազում ելանէ անտի, ունի և զօրութիւն 'ի բաց մաքրելոյ զաղտս 'ի զգետտուց, զոր 'ի լուսնայն և 'ի չիել փրփրի իբրև զօճառ : Այլ հարկ է յետ միանգամ՝ լուսնայոյ անցուցանել և ընդ քաղցր ջուր, ապա թէ ոչ փտեցուցանէ :

Տեսակ մի մանր ձկան բերէ ծովս զոր տառելիս անուանեն, մեծութեամբ մէզիտ ձկան, և է առատ յոյժ յամարայնի, և որսորդութիւն նորա այսպէս : Զկունքն քանզի յասացեալ եղանակին խուռնընթաց դիմեն 'ի գետս կոյս, որսորդացն կողովս եղեալ 'ի բերան գետոյն՝ 'ի դառնալ նոցա 'ի ծովն արգելեալ լինին 'ի նոսա . և են կողովքդ կրկնատակ գործեալ, արտաքինն ըստ սովորութեան, իսկ ներքինն քաղելով 'ի կուսաց՝ 'ի մի ծակ անձուկ աւարտի . ընդ որ սրընթաց մըտեալ ձկանն չկարէ այլ ևս զերծանել անտի : Այս որսորդութիւն լինի յամենայն կողմանս ծովեղբին ուր առուակ մի ջրոյ գտանիցի . այլ առատօրէն 'ի գետն Մարմետու : Ապիտեն զնա և աղեն սաստիկ, և բեռնին բեռնին ցրուեն ընդ ամենայն քրդաստան . և առ գիւրագնի լինելոյ կարծեմ՝ ընդունելի եղեալ, և ոչ եթէ քաղցրաճաշակ ինչ է :

Աղբաւար. — Բազում ինչ զկղզւոյս պատմի յայլ և այլ գիրս նախնեաց, այլ ճոխարար քան զայլս գրեաց թոմս արծրունի, մինչդեռ չէն և պայծառ էր տեղիս առ արծրունի թագաւորօք, մանաւանդ առ Գազկաւ, որում ժամանակակից էր և նա : Այլ առաւել քան զգրեալսն 'ի նմանէ լիակատար պատմի 'ի հին կոնդակի վանացն, սկիզբն առնելով 'ի ժամանակաց անտի կռապաշտութեան, առանանալ նորա և գալ թագէի առաքելոյ և լուսաւորել զընտկիչս

նորա և զըջակայ դաւառացն որ 'ի ցամաքի, և մեծագործ դաստակերտքն Գաղ-
կայ և ընդարձակ տարածութիւն կղզւոյն, հանդերձ պլուլք ևս բազմապատիկ
հանդամանօքն: Սակայն այդ ամենայն իսպառ անհետացեալ սակաւ ինչ մնա-
ցեալ է 'ի նախնի շինութեանց անտի: Քանզի ըստ Արժրունւոյն պատմութեան
թէսկէտ և Գաղիկ հինգ կանգնաչափ 'ի վեր քան զմակերեղթ ծովուն լցեալ
զխորան մեծամեծ քարամիք ընդարձակեաց զկղզին, ածեալ և սլարխալ և նա-
ւահանդիստ յօրինեալ և կառուցեալ զհրաշակերտ տաճարն և զայլ պէսպէս

Ս. Խաչ Աղթամարայ.

մեղք. 1 2 3 4 5

շինուածս, այլ ծովուն հետզհետէ աճեցեալ և անցեալ քան զհինգ կանգնաչափ բարձրութիւնդ ողողեաց զամենայն և կործանեաց: Իսկ որ քան զայնոսիկ բարձրագոյն էին շինեալք 'ի վերայ ապառաժին բարձու՝ մնացին և մնան մինչև ցայսօր: Արդ 'ի դաստակերտիցն Գաղկայ անկործան կայ եկեղեցին սրբոյ Խաչի, զոր զարմանալի նկարագրութեամբ ստորագրէ Արծրունին, զշուրջանակի արձանսն արտաքին որմոցն և զներքին նկարէն պատկերսն, զաղօթից տեղի թագաւորին 'ի բարձու 'ի վերայ հարաւային գրանն. որք թէպէտ անեղծ կան առ հասարակ, այլ զձև արձանացն իմանալի է ըստ ախորժակաց ժամանակին տափակաձև բարձրաքանդակ ըստ ամենայն մասանց մարմնոյ, ոչ մի ինչ կենդանանմանութիւն ունելով, դուցէ առ մեծի աշխատութեան արհեստաւորին՝ որ զշրջապատ տաճարին ելից նոքօք, յոյժ զարմանալի երևեալ է պատմողին: Փոքր է եկեղեցիս և բոլորչի անկիւնաւոր, անսին և միադմբէթ և բարձր: Ի հարաւոյ կուտէ արտաքին որմոցն մօտ առ տանիսն է հին և կիսեղծ արձանագիրս խորատառ.

․․․ ԽԱՐՀԱԿԱԼ ԹԱԳԱ

ԻՈՐՈՒԹԵ

ՀԱՅԿԱՋԵԱՆ

․․․ ՅԻ ԶԳՈՒՄԲԷԹ

․․․ ՀԱՅՈՑ

Առ հարաւային դրամբն կից եկեղեցւոյն է սինաւոր զանդակատունն նորաշէն, ընդ որ լինի մօտանել 'ի տեղի աղօթից թագաւորին զոր ասացաք. զի բուն սանդուղք ելից 'ի նմա ոչ երևին այժմ: Իսկ առ արևմտեան դրամբն է ժամատուն ընդարձակ, նոյնպէս նորաշէն. այլ զժամերգութիւնն 'ի տաճարի կատարեն, որոյ առ նոյն դրան 'ի մէջ ժամատանն 'ի ձախմէ է վէմ՝ անտաշ, զորմէ կարծեն գերեզման լինել Գաղկայ: Կան այլ ևս երկու և երեք աննշան մատրուներ աւայիլք: Ամենայն կղզին քանզի ապառաժ է՝ անբեր է 'ի բուսոց: Ի հարաւային ծայր կղզւոյն է և այլ մատուռն 'ի փոքր ամրոցի. աննշան և մատուռն և ամբողջն փլեալ, որ նախ միահետ կից էր ընդ կղզւոյն և արդ առեալ 'ի ծովէ կրղզիացեալ կայ: Շինուած մենաստանին կամ՝ սենեկացն նորաշէն է և անչուք, որպէս զայլոց մենաստանաց. այլ վասն բարձրութեան կղզւոյն՝ օդաբեր և զովաջուցիչ: Ըմպելի ջուր կղզւոյն սրգէս և Լմայն և Կառուցայ՝ անձրեւային է, շինեալ վասն այնր ջրամբարս լայնայատակս, զորս 'ի ձմերան ընուն ձեամբ մինչև 'ի վեր և յամարայնի ցուրտ ըմպեն: Առ ժամանակօք յետոյ խաչատուր կաթողիկոսի՝ բացին և ջրհոր մի յապառաժ վայրի առ ծովեղբուն և ել ջուր պատուաւ կան. զի ջուր ծովուն անցեալ ընդ աւազս և ընդ խնձս և մերկացեալ 'ի դառնութենէն՝ խալառ. քաղցրանայ 'ի ջրհորի: Լին 'ի կղզւոյն տունք աշխարհակաւնաց սակաւք, զորս առ հասարակ երարձ անտի նա ինքն խաչատուր կաթողիկոս, և բնակիչքն ցրուեցան 'ի գիւղորէս Գաւաշու, և զտունսն կործանեցին:

ի գերեզմանատան գտանին յանուանէ գերեզմանը կաթողիկոսաց ոմանց խաչաքարիւք, և են այսպիսի .

ԹՎ. ՊԺԳ. : Հայոց կաթողիկոս Թէոփիլոս Կարողութեան անուան յայտարարութիւն

Խաչա քարեխօս առ Թէոփիլոս Հոգւոյն խաչառուր կաթողիկոսի . ԹՎ. ՌՄԿԳ

Խաչա քարեխօս է առ Թէոփիլոս Կաթողիկոսին ՌՄՂԳ

Կարապետ կաթողիկոս ՌՄԽԸ

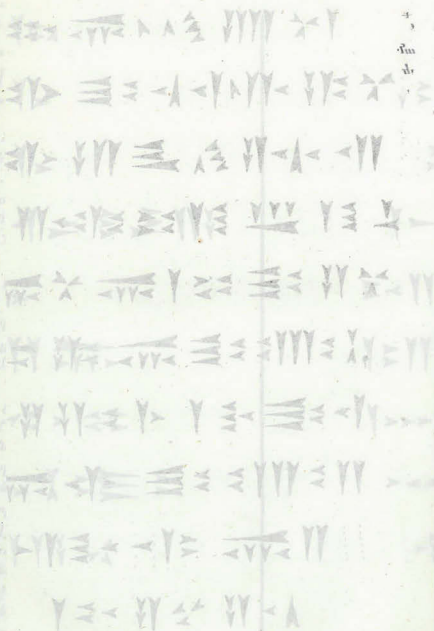
Սեպտեմբեր ամսուան 1-ին յԱղթամար կղզւոյ է 'ի վերայ ստուար բոլորչի վիմի եղերայ 'ի բացի առ հարաւային գրամբ եկեղեցւոյն, գրեալ յերկոսին երեսն . (Թիւ 1. և Ը.)

Առաջին . — Ժամաւ և աւելի ևս 'ի բացէ կայ յԱղթամարայ կղզիս այս փոքր քան զնա . որ յառաջն շէն էր անապատական կենօք կրօնաւորաց, որ հաստատեցան 'ի ձեռն անուանի Յակոբայ վարդապետի Բատականցոյ, և այժմ 'իսպառամայի կայ և անբնակ 'ի մարդկանէ, եկեղեցւոյն որմնն և եթ կանգուն մնացեալ : Այս կղզի ընդ իշխանութեամբ է Աղթամարայ, և խոտո հնձեն անտի : Ի կղզւոյ աստ ասի երեւել Տիրամօրն աստուածորդւոյն հանգերձ՝ առ Նարեկացին Գրիգոր մինչդեռ Ներմազին աղօթէր սա 'ի քարանձաւ ճգնարանին իւրում, զորմէ լիակատար ասացար 'ի տեղւոյն :

Լիւ և Կոռոց անապատքն . — Կառուց կղզի հեռի է 'ի վանայ չորս ժամաւ և Լիւ 'ի Կոռոցայ՝ հինգ : Կառուց փոքր մի մեծ է քան զԱղթամար և մօտ 'ի ցամաքն . իսկ Լիւ հնգապատիկ և աւելի ևս մեծ քան զԿոռուց : Գուրան է Լիւ և բազում մասամբ մշակեալ յանձանձրոյթ աշխատութենէ Գէորգայ վարդապետի առն խտակեցի . իսկ Կառուց բազում ուրեք բերէ զնմանութիւն Աղթամարայ բարձրութեամբ ապառաժիցն . և յերկոսին անապատադ նշենիք բազում են : Եկեղեցիք կղզեացոյ նորայն են, ոչ աւելի քան զերկերիւր ամաց, և տաճարաւորք երկօրեան և նմանաձեք իրերաց . Կառուցայն յանուն սրբոյ Կարապետի, և Լիւայն՝ սրբոյն Գէորգայ, մասունն 'ի նշխարաց նոցա ունելով ամփոփեալ 'ի գերեզմանի 'ի մէջ տաճարացն : Խաչվատք խորանացն ոսկեղօժք և փառահեղք և ամենայն սպառքն մաքուրք և վայելուչք, և կարգ աստուածային պաշտամանն անթերի և անխափան, նա և առաւելութեամբ իսկ . զորոյ զնմանն չէ ուրեք տեսանել 'ի Հայաստան աշխարհի : Կարգ սաղմոսերգութեանցն որպէս կարգեալ սահմանեցաւ 'ի նախնեաց 'ի սոսա անթերի կատարի, եօթնիցս յաւուրն պաշտել անխափան զժամերգութիւն և զլուծ կանոնս սաղմոսացն բաժանեալ 'ի նոսա, իսկ յորբաթիւ ինն կանոն . և զգիշերային հսկմունսն տէրունական տօնից ըստ ցուցակին անխափան կատարեալ առանց իրիք նուազութեան և ան

IIA M VII

61-P

ճանճրոյթ: Էւ ըստ յաւելեալ սակաւ ժամուց առ երկարաձիգ ժամերգութեանն՝ առանձնանան 'ի սենեակս իւրաքանչիւր յրնթերցումն հոգեւոր մատենից. ապա իսկ յոյժ շրջին 'ի կղզւոյն զբօսանաց աղագաւ, քանդի և 'ի կանոնէ արդեւ լուն: Ի մանդինաց և յրմարելեաց հատեալ են զամն ողջոյն, և զամենայն օր երկուշարաթի պահեն իբրեւ զայլս 'ի պահոց, բաց յինանց. միանգամ՝ և եթ յաւուրն ճաշեն 'ի սեղանատան ամենեքեան 'ի միասին: Բազումք են 'ի նոսա ոլք չեղանեն արտաօղ կղզւոյն և միսիթարեալ կան անապատական կենօր: Զհիւրս մեծարեն յոյժ և ընդ ամենեցուն սիրով վարին. քաղցր են և բանք նոցա և վարք, զի 'ի հասապազորդեան խստակեցութենէ և յրնթերցմանէ հոգեւոր մատենից՝ մահացալ է 'ի նոսա հին մարզն: Կնոյ մարդոյ ամենեկին իսկ արդեւ լեալ է մտանել 'ի կղզին. և ոչ մանուկ որ դեռաբոյս և անմօրուս կարող է մըտանել և կրօնաւորիլ. այլ հարկ է այնպիսոյն կալ ամա ինչ 'ի դրսի տունն, զոր ունի իւրաքանչիւր կղզի հանդէպ իւր յեղերս ծովուն, զի անդ մօրուացն աճեալ ապա մոյցեն 'ի ներքս յընկերութիւն կրօնին: Յիւրաքանչիւր կղզիագանապատաւորաց են քառասուն կամ յիսուն անձինք, կէս կարգաւորք և այլք յեղբայրական կարգէ, և զգետ նոցա ցիսի խոշոր: Բազումք անուանի դտան 'ի նոսա 'ի խստակեցութեան, յորոց վերջինն եղև 'ի Լիւմ Գէորգ վարդապետ զոր 'ի վերն յիշեցաք. և ըստ պատմելոյ ականատեսից՝ անցոյց քան զամենեւեան:

ՀԱՅՈՑ ՉՈՐ

Ի հարաւոյ կուսէ լերին վարագոյ անցեալ ընդ ելեւէն ձորոց բարձանց և իբրև ժամն հինգ՝ լինի իվանել 'ի Հայոց ձոր գաւառ երկայնաձիգ և լայն արձակ, գետոյ ընդ մէջ անցանելով. այլ ձոր կոչեցաւ զի երկուստեք լերամբք սահմանի: Չիք 'ի Հայաստան աշխարհի ցանկալի վայր հնազայն և որ յանուանէ յիշատակի մինչև ցայսօր՝ քան զձորս զայս, յաղագս մեծի կուսոյն զոր միեւոյ Հայկն նախահայր ազգիս ընդ Բելայ: Եւ առաւել ցանկալի 'ի մեծի ձորիդ՝ 'ի գաղաթան երկայնաձիգ լերին միոյ զատուցելոյ յամենայն յայլոց լերանց՝ 'ի միջոց դաշտավայրին առննթեր Աստուածաշէն գեղջն, է դաստակերտ աւերակ Հայկալ քերոյ կոչեցեալ: Թէպէտ և տարածութեամբն ոչ երեւիլի, զի ըստ չափոյ երկայնութեան գաղաթան լերինն հիմնացեալ է, սակայն որ միանգամ ընդ ահեղ ստուարութիւն տաշածոյ քարանցն հայի՝ հիացեալ ահաբեկի: Չգիտեմ արդեօք այս իցէ խորենացոյ ասացեալն դաստակերտ Հայկայ, զի այլուր 'ի ձորին ոչ ուրեք երեւի աւերակ այլ. և թուի այդ անշուշտ ձեռագործ գիշաղինն: Սակաւ ուրեք երեւին մնացորդք բերդիդ մինչև 'ի չորս կարգ քարանց ահեղից. և որ փլեալ են, ոմանց խորտակեալ և այլոց անեղծ մնացեալ հոսեալ ընդ զառիվայր լերինն, չգիտեմ յորոց անագորոյն ձեռաց, և ուրեք կուտեալ զմիմեամբք, առ յուսահատութեան արդեօք թողեալ անփուլ զգուշնարեայ մնացուածս, և բնութեան դողցես խնայեալ 'ի նա՝ նշխար անձկալի հայրենասիրացս պահեաց: Ի միջավայր բերդին երեւի մինչև ցայսօր փոս փորեալ յապառած վիմի 'ի ջրամբար արդեօք թէ յայլ ինչ պէտս՝ չէ յայտ:

Իլեալ 'ի Հայկայ բերդէն և շրջեալ ընդ երեսս ձորոյն՝ երեւին աստ և անդ անշուր մենաստանք կոչեցեալ խէքուց վանք, Հիւսնարոշ վանք, Մարիկոսի վանք: Առ երկրորդաւս է լիճ պղտոր ջրոյ որ յերկրաշարժութենէ լեալ է, և տեղին փոս էր յառաջագոյն և ջուրն ելից զնա:

Ի հիւսիսակողմն ձորոյն հեռի 'ի վանաց խէքուց երկու ժամաւ է անապատն Արարաւանոշ աշակերտին Ղեոնդեանց, զորմէ գեղեցիկս նկարագրէ եղիշէ: Ամայի է մենաստանն, աննշան և անբնակ. գերեզման երանելոյն առննթեր եկեղեցւոյն արտաքոյ ամենեկն անշուր. այլ յիշատական ցանկալի յոյժ և անապատն և շրջակայ վայրբն ամենայն:

ՅԱՆԿ

Տ Ե Ղ Ա Գ Ի Ր Ո Ի Թ Ե Ա Ն Յ

Փ Ո Ք Ի Ա Ս Ի Ա

Զմուռնիա . 9
 - Գիւղօրէք Զմուռնիոյ . 47
 Ճանապարհ 'ի Զմուռնիոյ յԱյասուլուք և յԵփեսոս . 47
 Եփեսոս . 48
 Ճանապարհ յԷրտէկէ 'ի Պանտրմա , 'ի Մուհալլէճ և 'ի Պրուսա . 20
 Էրտէկ . 20
 Պանտրմա . 20
 Մուհալլէճ . 20
 Չաթալ աղլ . 24
 Պրուսա . 24
 Կէմէլէիկ . 51
 Ճանապարհ 'ի Կէմէլէիկէ 'ի Նիկիա . 52
 Նիկիա . 53
 Ճանապարհ 'ի Նիկիոյ 'ի Գարամուսալ և 'ի Նիկիամիգլիա . 53
 Նիկիամիգլիա . 53
 Արմաշ . 56
 Խաակալ . 58
 Առաքաղար . 58
 Նամէրա քէօփրիւսիւ . 59
 Կէյլէ . 40
 Լէվքէ . 40
 Պիլէճիք . 40

Եօնճաղլ . 44
 Կուտինա (ՔեօթաՀեա) . 44
 Չափար . 45
 Էսկիճէնիք . 47
 Պէյփաղար . 48
 Այաշ . 48
 Անկիւրիա . 48
 Ճանապարհ յԱնկիւրիոյ 'ի Մարզուան . 52
 Գալէճիկ . 52
 Սինկիւրլիւ . 53
 Չօռուժ . 53
 Մարզուան . 53
 Ամասիա . 54
 Էյնէպաղար . 59
 Թուրհալ կամ Թրհալա . 59
 Եւգոնիա (Թօքադ) . 59
 Կոմանա . 61
 Պիղէռի . 62
 Մարագուժ լեան . 62
 Սեբաստիա . 62
 Բուքնիք . 64
 Գլխուղ . 65
 Սոխիք . 65
 Շէպին դարահիսար . 66
 Կիւմիւշիանէ . 66

Մ Ե Ր Հ Ա Յ Ք

Բաբեք . 68
 Վարզուհան . 70
 Կարնոյ քաղաք . 74
 Գիւղօրէք , Ջերմուէք և Աղահանք Կարնոյ . 79
 Խնքուրոյն բանք զԲուլայի Կարնոյ . 81
 Թորթուժ . 85
 Էօքայ վանք . 86
 Խախու . 91
 Էգրէկ . 92
 Էյնիճօր . 95
 Ման գաւառին Թափուսիկարայ . 95
 Լիւան . 94
 Բասէն . 100
 Հասանգալէ . 100
 Կարս . 101

Գիւմուէթ . 105
 Անի . 105
 Հոռոմոսի վանք (Խօշավանք) . 145
 Սուրբ Գեորգ , Հանգստարան Թափաւորայ . 164
 Խօշուշ . 168
 Տայլար . 168
 Շիրակաւան կամ Երազգաւորս (Պաշ Էօրէկէ) . 169
 Արաղլի . 172
 Թիքնիզ . 172
 Արգինա . 175
 Մէվրէկ . 175
 Աղուղուժ . 174
 Երլանլ . 174
 Ուղուղլի . 174

- փերկիտ մեծ. 475
 Զարկշատ. 475
 Անի գիւղ. 475
 Բաղնայր (Ղօղլիճա). 476
 Արջը-առիճ (Ալաճա). 490
 Մաղաբերդ. 495
 Ալաման (Ալէմ). 494
 Մրեն (Ղարապաղ). 494
 Բազրան. 200
 Տեկոր (Տիկու). 205
 Խծիճնը (Պէշգիլիակ). 208
 Աղարակ կամ Ագրակ (Էգրէկ). 214
 Ծոփնի. 215
 Կախճաւան. 215
 Ինքնուրոյն բանը զարգաւանդութիւն Շիրակայ 215
 Երասխաձոր գաւառ. — Կաղզուան. 216
 Վարդիշէր. 217
 Ղարափանք. 218
 Զանկի. 218
 Աշտիկերտ գաւառ. 221
 Թօփրազ գաւէ. 221
 Իււ գիլիակ. 221
 Կոլատ լեռան. 222
 Բաղնոյ. 222
 Խամուր. 222
 Մանաղիկերտ. 225
 Պուլանուխ. 225
 Ծոփակքն Խաջու և Կաղուկ. 224
 Տարոն. 225
 Օձ քաղաք. 226
 Զինիկերտ քաղաք. 226
 Մուշ. 227
 Վանորայք Մշոյ. 228
 — Սուրբ Կարապետ. 228
 — Մատրափանք. 250
 — Աշտիկատ. 251
 — Առաքելոյ փանք. 251
 — Սուրբ Յովնանէս. 256
 Շատախ. 257
 Ծիրնկատար կամ Տիրնկատար. 257
 Բոնաշէն. 258
 Բաղէշ. 259
 Ռաշվա. 247
 Տառիկ. 249
 Կիւղէլ-տէրէ. 249
 Ուրտ Վանայ ծովուն. 250
 Դաւափան. 250
 Ուրափ. 250
 Թուխ. 250
 Խարդիթ. 250
 Սուփ. 250
 Դոմայ փանք. 251
 Բէրու. 251
 Կապուափող. 251
 Սուրբ Թովմայի փանք. 252
 Լուսապառուղ Ս. Սահակ. 252
 Կարմրակ Աստուածածնի փանք. 252
 Մոխրաբերդ. 252
 Կարեկ. 255
 Կարեկացւոյ Ճինարան. 255
 Տաղ. 255
 Փշաւան. 255
 Իլու փանք կամ Քառսուն խորան. 254
 Քարաղաւտ. 254
 Ռատան. 254
 Արտա. 254
 Զաղար Ս. Կան կամ Զարահան. 255
 Սպիտակ փանք Աստուածածնի. 255
 Անգղայ Աստուածածնի փանք. 255
 Արամէտ. 255
 Կանկու փանք Աստուածածնի. 256
 Վարազ լեռան և փանք. 256
 Վան. 259
 Էգէստան. 264
 Ակուրի. 264
 Աւանա. 264
 Լէղք. 264
 Մարմէտ. 265
 Ալուր. 265
 Էջմիածին (գիւղ) 265
 Երեբին. 265
 Ափուկ. 265
 Տէրամայր. 265
 Բերկոյ գաւառ. 266
 Գործոտ. 266
 Տէր Յուսկան որդի. 266
 Արձէշ. 267
 Մեծոփայ փանք. 267
 Ականց (գիւղ). 269
 Մատղափանք. 269
 Կենափորի փանք. 269
 Արջնից փանք. 269
 Կաւկայ փանք. 269
 Երաշխաւոր (Սքանչէլադործ). 269
 Աւեր փանք. 269
 Սիփան. 269
 Արծկէ. 269
 Գրգգաշ. 270
 Խլաթ. 270
 Մամնէփանք. 272
 Թեղուա. 272
 Կէմրութ. 272
 Զրխոր. 272
 Շամիրամ (գիւղ). 272
 Շամիրամայ բերդ. 275
 Զորինից. 275
 Կծուակ. 275
 Ծղակ. 275
 Աղաղ. 275
 Կարմունջ. 275
 Վանայ ծով. 274
 Աղթամար. 275
 Աւաեր. 278
 Լիմ և Կոռուց անապատ. 278
 Հայոց Չոր. 280
 Աստուածաշէն. 280
 Խէբուց փանք. 280
 Հերմերու փանք. 280
 Մարինոսի փանք. 280
 Անապատ Արաշամու. 280

ՅԱՆԿ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՆՈՒԱՆՑ*

- Աբրահամու Անաստ. 280
Ագարակ կամ Ագրակ (Իգրեկ). գ. 214
Ագճադամբը. գ. 59
Ագճախան. գ. 63
Ագրիանուպոլիս. 14
Ալաշաճի. գ. 65
Ալաճա. գ. 141
Ալաճա. լ. 190
Ալաման (Ալեմ). գ. 194
Ալամենց խան. 247
Ալամեք. գ. 247
Ալաշեքու. գ. (Բաղրևանդ) 221. 225
Ալբր. գ. 48
Ալթընդաշ օվասի. 45
Ալիս գետ. 62
Ալուր կամ Ալուր. գ. 265
Ալարբ-վաճապ. 64
Ախուրեան գետ. 105. 107
Ալանց. գ. 269
Ախբի. գ. 264
Աղադ. գ. 275
Ս. Աղբերեկ վ. 258. 259
Աղթամար կղզի. 254. 275. 278
Աղձնիք. 249. 250
Աղուզում. գ. 174
Աղջիկու. բ. 85
Աղսաղս. գ. 80
Աճապ. լ. 42
Աճեմ տաղը. լ. 41
Աճք փունար. գ. 65
Ամախ. 159
Ամիւհ. 265
Ամու. գ. 242. 245
Ամուղլա. գ. 66
Ամրոտլու վ. կամ Ամրոդւոյն վ. 241. 242
Այաշ. աւ. 48
Այասուլուք. 17. 18
Այասֆիա. 52
Այնդեանիւ. 52
Այի Պարասպեկ. 52
Այդըր կեօրի. լեճ. 80
Այնալը մաղարա. 55
Այսրն. 12
Այսօղմուշ. գ. 65
Անաշտարձըլար. գ. 59
Անասլաւ. 54
Անգեղ. գ. 255
Անգեղ Աստուածածնի վ. 255
Անթանեայ վ. 257
Անի. ք. 105
Անի. գ. 175
Անկիւրիա. 48
Ս. Աննա. վ. 61
Աշաղբբեյ. գ. 41
Աշխաւ. գ. 80
Աշտիշատ. գ. (Յաշտից տեղիք). 196. ծ. 251
Ափրնիս. } աւ. 21
Ափղանիա. }
Ապագաղբք. գ. 40
Ապտալ սոսու. դաշտ. 55
Առաքելոյ վ. որ և Գլաձորոյ. 256
Առբերանի. գ. 266
Առէթա. 52
Ասիա. 15
Ասղնբերդ. 257
Աստուածածնի վ. 265
Աստուածածնի վ. այլ. 275
Աստուածաշէն. գ. 280
Ավէիս ձոր. 244
Ավէիս Աստուածածին վ. 242
Ավուրդէն. գ. 66
Ատափաղար. աւ. 58. 59
Ասիա. գ. 65
Արաղած. լ. 105
Արաղածոտն. գ. 237
Արաբի. գ. 172
Արաբք. գ. 264

* Համառօտքը նշանակեն. աւ. աւան. բ. բերդ. գ. գիւղ. դ. գաւառ. լ. լեռան. ծ. ծանօթու-
թիւն. հր. հրուանդան. ս. սուրբ. վ. վանք. տ. տէն. ք. քաղաք:

Արգելան Աստուածածնի վ. 266

Արգինա. գ. 175

Արդուն. 85

Արծաթի. գ. 80

Արծիէ. աւ. 269

Արծն. ք. 79

Արձէ. 222. 267. 275

Արձիւց գաւտ. 267. 268. 269

Արմաշ. 56

Արմաիր. 406. 496. ծ.

Արմուտու. գ. 65

Արթը-առիճ. գ. և վ. (Աւաճ). 190

Արթնից վ. 269

Արտամէս. 255. 274

Արտաշատ. 80

Արտմեայ տաճար. 19

Արտոս. լ. 254

Աւանա. գ. 264

Աւեր. վ. 269

Աւուրաս. գ. 66

Բարերգ. ք. 68. 159

Բարշնու խան. 247

Բաղնայր (Ղօղլիճ). 476

Բաղուան կամ Դիցաւան. 224

Բագրան որ և Բագարան. 169. 196. ծ. 200

Բաղնոց. գւ. 222

Բաղարժ. գ. 65

Բաղէշ. ք. 227. 259

Բասեն. ք. 78

Բասեն. գւ. 400

Բաղտաս. 249

Բարգոյ. լ. 222

Բերկրի. գ. 266

Բերկրոյ գաւտ. 266

Բղնունեայ գւ. 225. 250. 272

Բղնունեայ ծով. տ. Վանայ ծով.

Բէլու. գ. 251. 255

Բիւրանգիւս. 16. 21

Բլաղխանոս. գ. 25

Բուգնիք. գ. 64. 65

Բանաշէն. գւ. 225. 257. 258

Բարբերգ. գ. 65

Գարեղենից. գւ. 217

Գաթագլխիտիդա. 51

Գաթըրը տաղ. լ. 22. 52

Գայէճիկ աւ. 52

Գաղիւս. 258

Գաղտառիճ. գ. 79

Գամըլը. գ. 59

Գանձակ. գ. 252

Գարաբաղիէր. գ. 59

Գարա-աղաճ. գ. 21

Գարաճա-օղա. գ. 21

Գարամուսալ. 55.

Գարապաբլը. գ. 65

Գարապուտուն. հր. 9

Գարասու գետ. 20. 78. 81

Գարարգ. գ. 79

Գաւաշ. աւ. 252

Գաւաշ. գւ. 277

Գեղճիկ. գ. 65

Գետարգել սուրբ Կնան. 257. 260

Գլըլճա կամ Ըլըլճա-համամ. 41

Գլըլճադըլա. գ. 65

Ս. Գէորգ, հանդատարան թաղաւորաց. 164

Գըղաշ. հր. 270

Գըճըլար. գ. 59

Գիւնպէթ. գ. 403

Գլաճոր. վ. Վայոյ ձորոյ. 256

Գլաճոր. վ. Տարոնոյ. տ. Առաքելոյ վ.

Գլխուղ. գ. 65

Գոմայ ձոր. 240

Գոմայ Աստուածածնի վ. 242

Գոմայ վ. կամ Զըլգըլուս ս. Գէորգ. 251

Գոմա. գ. 242. 251

Գործոս. գ. 266

Գուգլուճա. գ. 17

Գուրաղախն. գ. 65

Գուրաղաղիւք. գ. 59

Գուրա քեօյ. գ. 41

Գրգու. լ. 225. 226. 247. 272

Գրիգորէս. գ. 61

Ս. Գրիգորի վ. որ և Սանապատու վ. ևս և

Չորավանք. 258

Գրիք. գ. 79

Գոյուն-աղը. գ. 48

Դաշըք. գ. 59

Դավաւ. գ. 65

Դավրէժ. 78

Դատվա. գ. 250

Դատվան. գ. 247. 275. 274

Դղմանճ. գ. 65

Դիւաճոր. գ. 95

Դպրեվանք. 169

Էսթաւ. գ. 65

Եսալա տէրէ կամ Եսր գիւղ. գ. 55

Եաշնիլէր. բուրք. 405

Եամանլար. լ. 9

Եայլաճըխ. լ. 61

Եանանոս. գ. 66

Եաշնաղէլ. գ. 65

Եալու. գ. 65

Եարասար. գ. 65

Եգիպոս. 14

Եղնիկ. 78

Եէնի գաղէ. տ. Սանաղ գաղէսի.

Եէնի խան. գ. 65

Եէնիճէ. գ. 65

Եէնիքեօյ. գ. 59

Եէնիքեօյ. գ. (այլ) 44

Եէր քեօփրիւ. գ. 66

Երլանը. գ. 174

Եղբղուտի վ. 256

Երաղդաւորս. տ. Հրապաւան.

Երաշխաւոր վ. (Արանէլաղործ) 269

Երասի գետ. 401. 217. 218. 219

Երասիաճոր. գւ. 216

Երերին. գ. 265

Երկուց Բիւրուց եկեղեցի. 56

Երմեան ծոց. 9. ծ.

Եւգիկիւ (Թօքաղ) 50. 78. 159

Եւրոպա. 78

Եփեսոս. 17-20

Եփրատ գետ. 221. 222. 225. 226

Եօնալը, Զերմուկ. 41

Չամպախար. գ. 65

Զանոյ. գ. 66
 Զառա. գ. 65
 Զաղէրա. գ. 66
 Զարբառ. 175
 Զէնիւ. գ. 65
 Զինայէթ. 14
 Զմուռնիա. ք. 9-17
 Էգեստան վանայ. 264
 Էգրէկ. գ. 92
 Էգրէկու եկեղեցի. 92
 Էլէսճէ. գ. 40
 Էմիրխան. գ. 65
 Էյնեպէկ. գ. 65
 Էշիքձոր. գ. 95
 Էշիքձորու բ. 85
 Էջմիածին. գ. 265
 Էսկիէնզիր. աւ. 47
 Էրէնլէր. գ. 59
 Էրտէկ. գ. 20
 Էսպէն. գ. 65
 Էսք. գ. 85
 Էսքադ վ. 86
 Էարէնքէյ. գ. 41
 Է. Ֆիթառ. 29
 Բժգա. գ. 65
 Բլախուար. գ. 40
 Բլաուքարեր. 275
 Բնիւզկայ բ. 85
 Բնձար. գ. 251
 Թախաութ. գ. 65
 Թախաուքէման. գ. 65
 Թամլը. գ. 59
 Թաւանլը. գ. 65
 Թաւուսկար. գ. 95
 Թեղուս. գ. 272
 Թեղուսայ ս. Յովհաննէս. վ. 272
 Թն. գ. 95
 Թէպէրլը. գ. 40
 Թերցա. գ. 66
 Թեքման. Լ. 101
 Թէսնիւք. գ. 65
 Թիւրդէ. Լ. 55
 Թիքնիզ. գ. 169-172
 Թիքնիզայ բ. 172
 Ս. Թաւմայի վ. 232
 Թաառակ. գ. 65
 Թարթուս. գ. 78
 Թարթուսայ բ. 85
 Թարթուս. գ. 85-85
 Թարթուս գետ. 85
 Թարուս. գ. 65
 Թաւանլը. գ. 79
 Թուխ. գ. և գետ. 249-250
 Թուրհայ կամ Թրհաւ. գ. 59
 Թախանա. 17
 Թափրադ գաւ. աւ. 221
 Թաքար. գ. 59
 Խաբա. գ. 66
 Խի. գ. 254-255
 Խիճա. գ. 80
 Խու վ. կամ Քառուն խորան 254
 Խմարէթ. գ. 65
 Խնէպաղար. գ. 59

Խնաւնէան վ. ա. Ս. Վարապէտի վ.
 Խնիդ-խան. 21
 Խնիան կամ Խնանայ գ. 94
 Խնանի գ. 65
 Խա. գ. 84
 Խալ գետ. 60
 Խարխ տաղ. Լ. 52
 Խւէ գիւղ. վ. 221
 Էքէ-գարտաղար. Լ. 9
 Լաղխաան. 70
 Լալայանտոս. գ. 66
 Լէդք. գ. 264
 Լէվքէ. աւ. 40
 Լիւմ կղզի. 265-278
 Լիւպէ. գ. 66
 Լոնի կամ Լադք. գ. 97
 Լուսապուղ ս. Սահակ. վ. 232
 Լուսաւորի վ. 80
 Թախու. գ. 85
 Թախուայ վ. 94
 Թաւաղէրա. գ. 66
 Թամուր. գ. 222
 Թամուրեւ. գ. 66
 Թամիք. ք. 66
 Թայալի. բ. 9-14
 Թանլը. գ. 65
 Թանձար. գ. 65
 Թաւաղայի ջուր. 84
 Թաւի-ձոր. 140
 Թաւու. ծովակ. 224
 Թաւկայ վ. 84
 Թաւ-տաղ. Լ. 59
 Թապախալ. գ. 65
 Թաւակ. գ. 58
 Թաւա. գ. 66
 Թարդիթ. գ. 250
 Խէրու. վ. 280
 Խրթիւրար. գ. 40
 Խիզան. գ. 249
 Խրթ. 224-269-270
 Խմիւնք (Պէշիլիւսէ.) 208
 Խնդրակատար վ. կամ Խնդրկատար. 241-242
 Խնուս. 225
 Խոշաղէնք. գ. 65
 Խոտխան գաւա. 64
 Խորանա. գ. 65
 Խորտուկի առաջին և երկրորդ. գ. 66
 Խուլթ. 225-258-259
 Խուլթայ. Լ. 259
 Խուլթիկ. գ. 245
 Խորրըք. Լ. 42
 Խայնիլիկ. գ. 65
 Խաւաղ. 255
 Խաւաղան. ա. Հոսմոսի վանք.
 Խաւան. 168
 Մակար. (Տէլլըլի դայա) 244
 Մաղկայ Լ. 222-225
 Մաղկայձոր. (Մաղկաձոր) 107-141
 Մաղկոյի դուռն. 107-108
 Մամիզաւ. 105
 Մապուր. գ. 245
 Մապուրու ձոր. 241-245

Ծիծառնեայ խաչ. 257
 Ծիրանեայ լ. 400
 Ծիրնկատար կամ Տիրնկատար. լ. 251. 257
 Ծծմակ. լ. և ջերմուկ. 227
 Ծծմակայ-քիթ. դաշտ. 227
 Ծղակ. 275
 Ծպնի. գ. 215
 Կալինան. գ. 66
 Կաղզուան. աւ. 216
 Կամիս. գ. 65
 Կայլազրոս գետ. 18
 Կասպուական. լ. (Բնաբերարս կամ Բնաբերար)
 251
 Կավա. գ. 65
 Կատուի քար. բ. 257
 Ս. Կարապետի վ. որ և Գլակայ. 228
 Ս. Կարապետի վ. այլ. 251
 Կարին. գւ. 64. 258
 Կարձիքանայ. գւ. 275
 Կարմիր վ. 80
 Կարմունջ. գ. 270. 272. 275.
 Կարմրակ Մատուածածնի վ. (Միանձն անա-
 պատ) 252
 Կարմրուոր. վ. 259
 Կարնայ դաշտ. 79
 Կարնայ ք. 71. 227
 Կարս. 401
 Կերէնէ. տ. Գարապուտուն. 9
 Կենափորի վ. 269
 Կեսարիա. 78
 Կերմաւ. ջերմուկ. 227
 Կեօք փունար. գ. 40
 Կէմէլէիկ. աւ. 51
 Կէմէլէիկի խորշ. 52. 56
 Կէյլէ. աւ. 40
 Կէշլի. գ. 65
 Կէսնէ. գ. 65
 Կէքս. (Կոկիտն) 61
 Կէօղմէն. գ. 65
 Կէօղմէրտան. գ. 55
 Կինձ. 225
 Կիրայ կամ Կիանու խորշ. տ. Մարմառա
 ծով.
 Կիոս. տ. Կէմէլէիկ.
 Կիրակոսակ. գ. 81
 Կիրգէլ-աւերէ. գւ. 241. 249
 Կիւլիմպէ. գ. 40
 Կիւմիւշխանէ. 66
 Կիւնեարք. գ. 41
 Կիւնիւք-էօրէն. 40
 Կծուակ. 275
 Կոր. գ. 225
 Կորայ Պուլանուխ. 225
 Կորայ վ. 225
 Կոմանա. 61
 Կորխոս. լ. 18. 49
 Կովառան. գ. 65
 Կուսինա. 41
 Կանիու վ. Ատուածածնի. 256
 Կառու կղզի. 265. 275. 278
 Հաճըլար. գ. 59
 Հաճը քեջ. գ. 45
 Հաճիկէր. գ. 17

Հաճի միրգէ. գ. 65
 Համամը. գ. 20
 Հայկայ բ. 280
 Հայկավանք. գ. 264
 Հայոց Ձոր. 251. 255. 280
 Հայտար-պէկ. գ. 267
 Հասանդաւ. 400
 Հասանպէյ. գ. 59
 Հաջեայ դրախտ. 225
 Հաջիկ. գ. 257
 Հերմերու վ. 280
 Հերմոս գետ. 9
 Հինձք. գ. 79. 80
 Հոռոմոսի վ. (Խօշապանք) 140. 145
 Հոկնտակ գետ. 21
 Հոկնդակ գետ. 47
 Հոկիմիմայ ս. Կան. 256. 257. 258. 260
 Հոկիմիմանայ քարայրք. 80
 Հաօվմ. ք. 254. 256
 Ջիկանայ. գ. 66
 Ջիրաւ դաշտ. 222
 Ջիւնիկերտ. ք. (Պորպէս) 226
 Ջորկոնայ. գ. 275
 Ղաղբէջ. գ. 65
 Ղալէ տիպի. բ. 85
 Ղալնի. գ. 65
 Ղալան. գ. 65
 Ղայափայի. գ. 65
 Ղալախ. գ. 65
 Ղալիադ. գ. 65
 Ղարաեունի. գ. 65
 Ղարաճաւօրէն. գ. 65
 Ղարաճաւար. գ. 65
 Ղարաճաւար. գ. այլ. 65
 Ղարավանք. գ. 218
 Ղաթգիթ. լ. 59
 Ղաշայ. գ. 58
 Ղուղէօրէն. գ. 65
 Ղուլամ քեջ. գ. 65
 Ղուլ Խուսուք. գ. 65
 Ղուշի. գ. 79
 Ղուսաճօղի. գ. 65
 Ղրիմ. 54
 Ղօղլիմա. գ. 141
 Ճանիկ. գ. 265
 Ճէրպու. գ. 65
 Ճէնձին. գ. 65
 Ճէպէլ ճինախ. լ. 41
 Ճիւշի. գ. 65
 Ճիւմախ. գ. 40
 Ճօրօխ գետ. 69
 Մակունք. գ. 257
 Մահմուտ-քեջ. գ. 20
 Մաղապերգ. 195
 Մամադա. գ. 65
 Մանաղիկերտ. գւ. (Ապահունք) 225
 Մանաղիկերտ. ք. 225. 259
 Մանաղանայ. գ. 67
 Մաշքա. 66
 Մաթիա. 54
 Մաթիա լ. 105. 222. 258
 Մաղապանք. 269
 Մասնիկանք. 272

Մատթաւանք, որ և Մանրավանք, և ևս Մատնա-
վանք. 250
Մարադում. լ. 62
Մարցուան. դ. 55
Մարինոսի վ. 280
Մարմուտ ծով. 54. 55
Մարմէտ. դ. 265
Մարմէտու. դեւտ. 275
Մաւրա. դ. 66
Մէլեան ծոց. 9. 8.
Մէլէս դեւտ. 9. 8. 46
Մեծոխայ վ. 267. 269
Մեղանայ աւ. 226
Մեղանայ դեւտ. ա. Մեղրագեւտ.
Մեղրագեւտ. (Պարասու.) 226. 272
Մէհնմէհնու. դ. 65
Մէհն. դ. 65
Մէլրէմանա. դ. 66
Մէնեմէն խիլէլսի. 9
Մէնեմէն. դ. 65
Մէնելւրիւ. դ. 65
Մէսօխոր. դ. 67
Մէվրէկ. դ. 475
Մէրսիկ. դ. 66
Միժակ. (Կեսարիա) 54. 8.
Միջագետք. 78
Միջոյ դաշտ. 225. 225
Մոխրաբերդ. 252
Մոնիկոսի վ. 249
Մորիս. դ. 226
Մորիսայ խան. 247
Մուլքա. դ. 66
Մուհալլէ. աւ. 20
Մուշ. աւ. 226. 227
Մուսուրիւ. դ. 80
Մուրց դեւտ. 404
Մրեն. (Ղարապաղ) 494
Մրջ. դ. 65
Ս. Բաղրայ վ. 254
Յանկուաներ. դ. 264
Յարութիւն. դ. 268
Ս. Յիզտիբուգի վ. 250
Յոնիա. 45
Ս. Յովհաննէսի վ. 256
Յովհաննու աւետ. այր. 48
Յունաստան. 496 ծ.
Յունաց վ. 64
Յաղուէ ծովակ. 224
Յախման. դ. 245
Յամբու կամ Մուհաննէթ քեօփրիսիւ. 59
Յաուր քէջ. դ. 47
Յարեկ. դ. 255
Յարեկացոյ ճգնարան. 255
Յաւկայ վ. 269
Յաւուգ. դ. 65
Յերբին վարագ. ս. Ղան վ. 256
Յէմրութ. լ. 225. 226. 247. 272. 275
Յեմրութայ լճակ. 226
Յիւլի. իր կամ Յիւլի. իր. որ և Իւլի. իր սու-
լու դեւտ. 29
Յիւլիա. 52. 55
Յիւլիայ լիճ. 52. 56. 57
Յիւլիոսի. 55

Ս. Ղան. վ. ի Սեբաստիա. 257
Նորաշէն. դ. 264
Նոր գեղ. դ. 52. 55
Նորշէն. դ. 256
Նպատ. լ. 222
Շամբ. Կարնոյ. (Սաղլը) 78
Շամբամ. դ. 272
Շամբամիկերա կամ Շամբամայ բ. 259. 260
Շամբամայ բ. այլ. 275
Շատախ. դ. 225. 237
Շատախ. դ. միւս. 257
Շէհպէկ. դ. 65
Շէհրիստան. դ. 65
Շէպին զարահիար. 66
Շիրակ. 405
Շիրակայ դաշտ. 405
Շիրակաւան կամ Նրազգաւորս. (Պաշ Շօրէ-
կէ) 469
Շիրիք կամ Շիրմայ դ. 474
Շիրին. 80
Շիրուսակ. դ. 65
Շողանի ձոր. 79
Շուշանիս. դ. 259
Շուշէյ ջուր. 244
Ողմիսոս. լ. 24
Ողմիսու. դ. 65
Ոսկերանի վ. 62
Ռոսան. աւ. 254
Ռոզուտ. դ. 65
Ռւաշ. դ. 65
Ռւաշալթ. բ. 24
Ռւաշալթ. լիճ. 24
Ռւաշալթի. դ. 474
Ռւաշալթայր. 257
Ռւաշալթ. դ. 250
Չաթալ աղ. դ. 24
Չալու. դ. 65
Չախման. դ. 65
Չաղար ս. Ղան կամ Չարահան վ. 255
Չաղաղան. դ. 65
Չաղաղան. դ. այլ. 65
Չայգըլ. դ. 59
Չանկիւ. դ. 248
Չաշուր. դ. 65
Չափար կամ Չափար-Հիար. դ. 45
Չարմաղան. 405
Չարպուհուրայ ջուր. 225
Չարքուրդ. դ. 65
Չարքուրդի. դ. 40
Չէլիպիլէր. դ. 65
Չէլիլէր. դ. 59
Չէքիլի. դ. 25. 30
Չրպըլ. դ. 59
Չրքինձէ. դ. 49
Չուխուր դաշտ. 225
Չուբուր վիլան. դ. 40
Չուսու. աւ. 55
Պագոս. լ. 9-17
Պաղար քէջ. դ. 52
Պաղարքէջ օվսար. դաշտ. 52
Պաղարք. բ. 20
Պախմաճուկ. դ. 65
Պայաթ. դ. 65

Տիւտին. 222
 Տիրամայր. գ. 265
 Տիրէբլի. գ. 65
 Տիւկէր. գ. 65
 Տիւնեա սիւղիւկի կիրճ. 94
 Տշաղ. գ. 255
 Տուգասար. գ. 65
 Տուղա կէօղիւ. գ. 65
 Տումի. լ. 84
 Տուրուբեքան աշխարհ. 225
 Տրասիլզոն. 66. 78. 237
 Տօղանձըլար. գ. 59
 Տօրոս. լ. 223. 227. 228. 254
 Փէրաէօղ. գ. 40
 Փէրկիա մեծ. գ. 475
 Փլաւանա. 255
 Փոկէա. հր. 9
 Փօքր Աօիա. 9. 40. 45
 Փօնտիլլայա. գ. 66
 Փօփառա. գ. 66
 Փօփարզա. գ. 66
 Փօօջ. գ. 66
 Քաւհրատ. գ. 65
 Քաջբերունեայ գւ. 267
 Քառասուն մանուկ. 65
 Քարաքաշա. գ. (Մանակերա) 254. 254
 Քարայր Էօթն մանկանց Ափեստօի. 48
 Քարուգաշա. 454
 Քարուսր. 79
 Քարբէ. լ. 225. 228. 229
 Քափի քէյի. գ. 66
 Քափուտաղի. 20
 Քեօթաճէա. տ. Առափնա.
 Քեօսեմէճմէա. գ. 80
 Քեօրբէյ. գ. 54

Քէմէր ջրանցք. 46
 Քէջի գաղէսի. բ. 47
 Քէյիւրիւք. գ. 65
 Քէտիզ չաղ. տ. Հերմա.
 Քէրիմլու. գ. 65
 Քէփիլլէր. գ. 40
 Քէօփիլլէր-օղլու սուլու. գ. 46
 Քիլասա. գ. 66
 Քիտա կղզի. 40
 Քիրէզճէ. գ. 59
 Քիւճիքաէրէի բ. 85
 Քիւրալէր. գ. 59
 Քիւրալէր քէյի. գ. 65
 Քիւփիլիւ. գ. 41
 Քաթնի. գ. 65
 Քաթմուլա. գ. 66
 Քաւնալա. գ. 66
 Քաւսէռա. գ. 66
 Քաւրգ-Կորքէն. գ. 226
 Քաւնասա. գ. 65
 Քրդաստան. 275
 Քօղմա. գ. 66
 Քօուր. լ. 225. 272
 Քօսփիտիոս. գ. 66
 Սգոստեայ տաճար. 50
 Օլթի. դւ. 95
 Օձ. ք. 226
 Օղբրով խան. 247
 Օշական. գ. 257
 Օվաճըկ. գ. 65
 Օնէրիլլի. գ. 59
 Ֆրնալքըլ. գ. 59
 Ֆլընտուր. գ. 65
 Ֆուրաճը. գ. 55

Էջ	ՏՈՂ.	ՎՐԻՊԱՅԻՆ	ՈՒՂԻՎ.
42	12	Խակ	Խակ
42	27	բրխատնէից	բրխատնէից
43	16	մանաւանդ	մանաւանդ
55	31	THΣ	ΓHΣ
61	15	Առկիսոն, որպէս կարծեմ, ուր	Առկիսոն, յանուն տեղւոյն՝ ուր
105	15	որդւոյ	որդւոյ
112	9	կարդացք	կարդացք
123	14	վերսային	վերստին
140	37	Խալէ-Չէն	Խալէ-Չէն
143	33	պատանի	ղատանի
176	14	Թուրքայ	Թուրքայ
180	3	խաչերէսին	խաչերէսին
196	34	Եւրեւեալ	Էւրեւալ
213	17	Հինգերորդ	Հինգերորդ
226	20	դարնայն	դարնայնի
233	33	սրբոյ	սրբոյ
250	6	Դաքլա	Դաքլա
251	13	զեղջնայսպէս	զեղջնայսպէս
252	4	Ասէր	Ասէր
264	38	բազում	բազում

